

עיונים

כתב עת רב־תחומי לחקר ישראל

33

תש"ף | 2020

עיונים

כתב עת רב־תחומי לחקר ישראל

מחברים מוזמנים לשלוח אלינו מאמרים פרי עטם, שלא התפרסמו בעבר (אף לא בחלקם) בעברית או בשפה אחרת, ושאינם מועמדים לפרסום במקומות אחרים, ובכלל זה במרשתת. נקבל לקריאת הערכה מאמרים שאורכם 12,000 מילים לכל היותר. אפשר לשלוח מאמרים במהלך כל השנה. המאמרים שיאושרו יפורסמו בכרך הראשון שיראה אור לאחר מועד אישורם או בזה שיפורסם אחריו.

יש לעיין בהנחיות להגשת מאמרים באתר כתב העת: www.bgu.ac.il/iyunim בטרם הגשת המאמרים ולצרף אל המאמר את המסמכים הנדרשים. לא תאושר קבלת מאמר בלעדיהם.

כתובת להגשת מאמרים: omiller@bg.ac.il

כתובת המערכת: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר, מיקוד 8490093
טלפון: 08-6596940, פקס: 08-6596939

עיונים

כתב עת רב-תחומי לחקר ישראל

כרך 33

תש"ף - 2020

מכון בן-גוריון
לחקר ישראל והציונות
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
קריית שדה בוקר

עורך:	אבי בראלי
עורכת משנה:	אורנה מילר
מערכת:	אבנר בן-עמוס, אבי בראלי, דני גוטוויין, מנחם הופנונג, נסים ליאון, קובי פלד, פולה קבלו, קימי קפלן, אילנה רוזן, שלום רצבי, עופר שיף
מייסד ועורך ראשון:	פנחס גינוסר

עריכת לשון:	קרן גליקליך, רות דלויה, מאירה טורצקי
הגהות:	לאה לוטרשטיין
עריכת תקצירים:	דוד סימר
ריכוז עריכה:	הדס בלום
הבאה לדפוס:	סמדר רוטמן

ISSN 0792-7169
דאנאקוד 1246-10026

תש"ף © 2020
כל הזכויות שמורות
למכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
קריית שדה בוקר

סדר צילום: ספי עיצוב גרפי, באר שבע
נדפס בישראל

תוכן המאמרים באחריות המחברים

תוכן העניינים

	חוץ וביטחון	
	דן נאור	האם כל הדרכים הובילו אל בירות? המדיניות
9		ה'לבנונית' של מנחם בגין, 1977-1982
	אהרון קמפינסקי	יחסו החצוי של השר זבולון המר לתהליך השלום
40		עם מצרים
	חברה	
	אורי כהן	חסימת הנתיב החברתי באוניברסיטה הפתוחה:
67		מוסדות הניהול והמועצה להשכלה גבוהה, 1974-1987
	רם יהושע אדוט	אבא עובד, אימא מפרנסת: דמויות ההורים ודמות
		ה'עצמי' בסיפורי חיים של מזרחים וערבים בני
118		'דור המוביליות הראשון'
	דבורה ברנשטיין	מחיפה לברלין: בורגנות יהודית ממוגדרת
150		בפלשתינה-א"י בתחילת המאה ה-20
	וטליה פפרמן	
	תרבות וחינוך	
	רועי וינטרוב	הוראת ההיסטוריה בחינוך הממלכתי-דתי בפתח
187		העשור השמיני לישראל: סיפור אחר? סיפורים אחרים!
	יאיר זלטנרייך	עיצוב תרבות מגויסת: ספר מאורעות תרצ"ו
220		וקובץ 'השומר'
	הכנסת	
	עופר קניג	האם הכנסת משקפת את החברה הישראלית?
247		תמורות בפערי ייצוגיות, 1977-2019
280		מתחת למכ"ם: אי-אמון קונסטרוקטיבי בישראל
311		רשימת קיצורים
312		רשימת משתתפים
i		תקצירים באנגלית

חוץ וביטחון

האם כל הדרכים הובילו אל בירות? המדיניות ה'לבנונית' של מנחם בגין, 1977-1982

דן נאור

תקציר

מלחמת שלום הגליל היא אחת המלחמות השנויות במחלוקת בחברה הישראלית. הנרטיב הרווח קובע ששר הביטחון אריאל שרון הונה את ראש הממשלה מנחם בגין ואת הממשלה כולה. מנחם בגין והממשלה אישרו פעולה מצומצמת שנועדה להרחיק את הארגונים הפלסטיניים כארבעים קילומטר מן הגבול, אך לשר הביטחון היו תכניות אחרות אשר נועדו להנהיג סדר חדש בארץ הארזים. בלי לנסות ולהצדיק את מעשיו של שרון או לזפות אותו על מהלכיו במלחמה, נרטיב זה עושה עוול לראש הממשלה דאז מנחם בגין. הוא מעניק משקל רב לשרון ודוחק את בגין אל קרן זווית כשחקן שולי. אך לבגין היה תפקיד גדול ומשמעותי יותר. במאמר זה אני מבקש לטעון כי מבחינת המדיניות הלבנונית של מנחם בגין, מלחמת שלום הגליל הייתה ידועה מראש. הטענה המרכזית במאמר זה היא שמרגע שמנחם בגין עלה לשלטון ב-1977 החלה מעין ספירה לאחור לפעולה נרחבת ומקיפה בלבנון. תחת מנהיגותו התערבה ישראל בנעשה בלבנון יותר ויותר, מדרום המדינה ועד מרכזה. המעשים, ההחלטות וההצהרות של בגין וממשלותיו בשנים שקדמו למלחמת שלום הגליל סללו את הדרך למלחמה.

מילות מפתח: אריאל שרון, בשיר ג'ומייל, לבנון, מארונים, מנחם בגין, סעד חדאד, שלום הגליל

מבוא

מלחמת לבנון, או בשמה הראשון 'מבצע שלום הגליל',¹ היא אחד האירועים השנויים במחלוקת בחברה הישראלית. הנרטיב הרווח על מלחמה זו קובע שמדובר במלחמת שולל,

* גורמים מספר סייעו לי במחקר זה. אני מבקש להודות למרכז לחקר המזרח התיכון ומרכז אסיה באוניברסיטת אריאל, ולד"ר רונן א' כהן העומד בראשו, על הסיוע במימון המחקר. כמו כן ברצוני להודות לד"ר איל לוי, לד"ר בשמת יפת ולמר מתי פרידמן על ההערות, ההארות ומתן העצה, וכן לעוזרי המחקר שלי גב' עדן קליין, גב' נטלי אזולאי, מר דניאל וכטל ומר נתנאל פינטו על הסיוע באיסוף החומרים לכתיבת מאמר זה.

1 במאמר אשתמש בשם מלחמת שלום הגליל.

מלחמה שבה שר הביטחון אריאל שרון הונה את ראש הממשלה מנחם בגין ואת הממשלה כולה. בעוד מנחם בגין והממשלה אישרו פעולה מצומצמת שנועדה להרחיק את הארגונים הפלסטיניים למרחק כארבעים קילומטר מן הגבול כדי למנוע ירי קטיושות אל עבר ישראל, לשר הביטחון היו תכניות אחרות, גרנדיוזיות. הוא שאף להביא לגירוש אש"ף מלבנון ובכך להחלישו צבאית ומדינית. באופן הזה השפעת אש"ף על הפלסטינים ביהודה ושומרון תיחלש וישראל תוכל להידבר עמם בתנאים הנוחים לה. נוסף על כך כיוון שרון גם להביא ליציאת הכוחות הסוריים מלבנון ובכך לצמצם את האיום שהעמידה סוריה לפני ישראל, ולהוביל להקמת משטר אוהד בלבנון אשר יחתום על הסכם שלום עם ישראל.

על פי הנרטיב הרווח התכנית שהוציא צה"ל לפועל הייתה התכנית של שרון; הוא יזם את המהלך, דחה אליו וחתר להגשימו בכל מחיר. שרון הציג לפני בגין והממשלה בקשות לאשר את התקדמות צה"ל אל עבר בירות בתואנה שהצורך הצבאי מכתוב זאת. כך מצאו עצמם בגין והממשלה רוקדים לצלילי חלילו של שרון. כאשר המבצע הלך והתרחב אל מעבר למטרות שהציבו בגין והממשלה, מספר ההרוגים בקרב חיילי צה"ל הלך וגדל והיה נראה שישראל שוקעת בבוץ הלבנוני, התפטר בגין באומרו 'איני יכול עוד'.²

בלי לנסות ולהצדיק את מעשיו של שרון או לזכות אותו על מהלכיו במלחמה, נרטיב זה עושה עוול לראש הממשלה דאז מנחם בגין. הוא מעניק משקל רב לשרון בכל הקשור במדיניות ישראל כלפי לבנון, ואילו בגין נדחק אל קרן זווית ונתפס כדמות טרגית, כקרבן, כמי שהולך שולל בידי שר הביטחון שלו, וגרוע מכך – כמנהיג מובל ולא כמנהיג מוביל. זאת ועוד, הבעיה בנרטיב הרווח היא נקודת המוצא שלו. רוב תיאורי המלחמה והתקופה שקדמה לה מייחסים משקל רב לאירועים שהתרחשו מאמצע שנת 1981, קרי המתיחות בגבול הצפון בין ישראל, סוריה והארגונים הפלסטיניים ומינוי אריאל שרון לשר הביטחון, לצד אירועי מלחמת שלום הגליל עצמם. אירועי 1981, על פי הנרטיב הזה, הם השורשים של מלחמת שלום הגליל. התקופה שקדמה לאירועי 1981 אמנם נזכרת, אך מקבלת חשיבות משנית. אם אלה נקודות המוצא, לאריאל שרון אכן היה תפקיד ראשי ואילו לראש הממשלה מנחם בגין היה תפקיד ראשי פחות.

אולם במהלך השנים התפרסמו עדויות ומחקרים אקדמיים אשר סדקו את הנרטיב הרווח ויצרו נרטיב נגדי אשר העניק משקל ניכר יותר לראש הממשלה מנחם בגין בקביעת

2 לנרטיב הרווח ראו למשל זאב שיף ואהוד יערי, **מלחמת שולל**, שוקן, תל אביב 1984, עמ' 380; עוזי בנזימן, **לא עוצר באדום: ביוגרפיה של אריק שרון**, אדם, תל אביב 1985, עמ' 237-276; אריה נאור, **בגין בשלטון: עדות אישית**, ידיעות אחרונות, תל אביב 1993, עמ' 267-268; מרדכי ציפורי, **בין ישר, ידיעות אחרונות**, תל אביב 1997, עמ' 265-282; דניאל גורדיס, **מנחם בגין: המאבק על נשמתה של ישראל**, כתר, ירושלים 2015, עמ' 215; עזריאל נבו, **מזכיר צבאי: שיחות עם חיים משגב**, קונטנטו, תל אביב 2016, עמ' 43. ההיסטוריון הצבאי שמעון גולן אמנם לא מדבר על הולכת שולל, אך טוען כי שרון היה זה ששכנע את בגין לצאת למבצע נרחב בלבנון, כלומר עולה מכאן שפעולה מקיפה בלבנון קשורה בשרון ולא בבגין. ראו שמעון גולן, **של"ג בלבנון: קבלת החלטות בפקוד העליון במלחמת 'שלום הגליל'**, משרד הביטחון, תל אביב 2017, עמ' 581.

המדיניות. מחקרים אלה שמו דגש על השקפת עולמו ואמונותיו של בגין. לפי תיאורים אלה, מלחמת שלום הגליל על מטרותיה הנרחבות הייתה חלק מתפיסת עולמו של בגין, פועל יוצא של האידיאולוגיה שלו. כלומר, במלחמה זו לא הייתה הולכת שולל אלא הגשמת העקרונות שבהם האמין מנחם בגין. מחקרים ועדויות אלה הדגישו את הפן המחשבותי-אידיאולוגי, אך כמעט ולא התייחסו אל הפן המעשי: יישום האידיאולוגיה של בגין בלבנון בשנות שלטונו.³

למרות התנגשות הנרטיבים והעובדה שמלחמת שלום הגליל היא בבחינת פצע פתוח בחברה הישראלית, לא נערך מחקר שיטתי הבוחן את המדיניות של מנחם בגין כלפי לבנון. אם בוחנים את המדיניות ה'לבנונית' של בגין בשתי כהונותיו כראש ממשלה, אפשר להבחין שמלחמת שלום הגליל הייתה שיא במכלול של החלטות, פעולות, הצהרות ותכנונים אשר עסקו בארץ הארזים. מעשים והחלטות של בגין וממשלותיו שעסקו בלבנון בתקופה שקדמה למלחמת שלום הגליל אמנם נזכרו במקומות אחרים, אך אגב אירועים אחרים בלי לקשור ביניהם או לראות בהם חוליה בשרשרת.

במאמר זה נטען שמבחינת המדיניות ה'לבנונית' של מנחם בגין, מלחמת שלום הגליל הייתה ידועה מראש. הטענה המרכזית היא כי מרגע שמנחם בגין עלה לשלטון ב־1977 החלה מעין ספירה לאחר לפעולה נרחבת ומקיפה בלבנון. תחת מנהיגותו של בגין, שנה אחרי שנה, התערבה ישראל יותר ויותר בנעשה בלבנון, מדרום המדינה ועד מרכזה. למעשה סללו המעשים, ההחלטות וההצהרות של בגין וממשלותיו בשנים שקדמו למלחמת שלום הגליל את הדרך למלחמה.

תחילה יידונו גנותו ותפיסת עולמו של בגין. לתפיסת העולם של בגין, המורכבת משואה ותקומה, היה משקל גדול ואולי אף מכריע במעורבות הישראלית בלבנון. בגין היה מנהיג אידיאולוג אשר הונחה בידי תורה מוסדרת. אריה נאור אומר על בגין כי 'כשנבחר לראש הממשלה היה עליו לעמוד במבחנה הקשה של המציאות. המדיניות נקבעה מתוך עימות האידיאולוגיה עם המציאות'.⁴ תפיסת השואה והתקומה של בגין הועמדה במבחן המציאות על רקע איומים על ישראל מצד הארגונים הפלסטיניים אשר פעלו מלבנון, כמו על בעלי בריתה של ישראל בתוך לבנון, הנוצרים המאורנים. לעתים 'ניצחה' המציאות ולעתים האידיאולוגיה.

3 ראו למשל שמעון שיפר, כדור של"ג: סודות מלחמת לבנון, ידיעות אחרונות, תל אביב 1984, עמ' 162; גד ברזילי, דמוקרטיה במלחמות: מחלוקת וקונסנזוס בישראל, ספרית פועלים, תל אביב עמ' 215; ראיונות עם יחיאל קדישאי, 6.2.2002 ו-10.2.2002, תמליל, פרויקט תיעוד בעל פה, ארכיון מרכז מורשת מנחם בגין (להלן: אמ"ב), VD-25; אבי שילון, בגין: 1913-1992, עם עובד, תל אביב 2010, עמ' 450; אמיר פלג-עוזיהו, 'מנחם בגין והשואה: היסטוריה, פוליטיקה וזיכרון', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע 2015, עמ' 251-253; הג"ל, "מלחמת בררה מוסרית": השפעת השואה על תפיסת הביטחון של מנחם בגין, עיונים בתקומת ישראל, 26 (2016), עמ' 219-248; נחיק נבות, תבל ומלואה: סיפורו של איש מוסד, כנרת, זמורה-ביתן, דביר, אור יהודה 2015, עמ' 125.

4 אריה נאור, 'מנחם בגין כמנהיג אידיאולוג', כיוונים חדשים, 19 (2009), עמ' 55.

לצד התייחסות לאידיאולוגיה של בגין יושם דגש על המעשה המדיני והצבאי בתקופת שלטונו. לכן המאמר מאורגן בסדר כרונולוגי משנת 1977 עד 1982, ומוצגים בו התהליכים אשר התרחשו בשנים אלה, והכשרת הקרקע למלחמת שלום הגליל. נקודת המוצא של המאמר היא יוני 1977, כאשר בגין החל לכהן כראש ממשלה. נקודת הסיום של המאמר היא אוגוסט 1982, כאשר צה"ל צר על בירות וכוחות אש"ף החלו לעזוב את לבנון, כשנדמה היה שהפעולה הישראלית נשאה פרי ומטרות המלחמה הוגשמו. בהסתמך על תפיסת עולמו של מנחם בגין ומעשיו (ולעתים אף חוסר המעש שלו), על מעשי ממשלותיו, על הצהרותיו והצהרות שריו, על ראיונות עיתונאיים עמו ועם אנשי מפתח בני הזמן,⁵ וכן על מסמכים ארכיוניים ועל מקורות משניים שנכתבו על בגין ועל תקופה זו, אפשר לקבוע כי הוא לא הוביל, אלא הוביל את מדינת ישראל אל מלחמה בלבנון.

שואה ותקומה במחשבתו של מנחם בגין

ההיסטוריה האישית של מנחם בגין מגלמת בתוכה שואה ותקומה. בגין היה ניצול שואה שרוב משפחתו נספתה בה. גורל משפחתו, וגורל העם היהודי בכללותו והחשש משואה נוספת, ליוו אותו כל חייו והדריכו את מנוחתו.⁶ אך מלבד היותו ניצול שואה הוא היה גם מפקד מחתרת אשר נקט צעד אקטיבי – מרד נגד שלטונות המנדט הבריטי בארץ ישראל – כדי להביא לגאולת העם היהודי בארצו. בעוד השואה מבטאת פסיביות, התקומה מבטאת אקטיביות: התקוממות היהודי אל מול אותו גורל ואי-השלמה עמו. למעשה, בין שואה ותקומה עובר חוט מקשר. כדי למנוע שואה נוספת יש לנקוט דרך אקטיבית, דרך של תקומה.⁷

שואה ותקומה היו שזורות בהתבטאויותיו ובמעשיו של בגין הן כמפקד מחתרת הן כפוליטיקאי ומדינאי. הוא נהג לכנות את אויביו ואת יריביו בכינויים שנלקחו מן ההיסטוריה של גרמניה הנאצית. הרשויות הבריטיות שעמן נאבק היו 'נאצו-בריטיות'. בעת הסזון, התקופה שבה רדפו מנגנוני היישוב היהודי אחר לוחמי המחתרת של בגין, טען האחרון כי אנשי ארגון ההגנה תפסו את אנשיו ועינו אותם 'עינויי גסטאפו'. באירוע אלטלנה, לאחר הקמת המדינה, כשחיללי צה"ל פתחו באש אל עבר אנשי אצ"ל, הורה בגין לאנשיו לנצור את האש וציין כי בקרב יריביו יש אנשים רעים מאוד, 'נאצים ממש'.⁸

לאחר הקמת מדינת ישראל התחלפו ה'נאצו-בריטים' באויבים 'נאצים' חדשים. את נשיא מצרים גמאל עבד אל-נאצר, למשל, חשב לממשיך דרכם של הנאצים בשל שאיפתו

- 5 במאמר זה נעזרתי בראיונות שנערכו עם אנשים אשר היו מקורבים למנחם בגין, וכן עם אישים שונים שפעלו בתקופתו. אני מודה למרכז למורשת מנחם בגין על שהעמיד לרשותי ראיונות אלה.
- 6 נאור, **בגין בשלטון**, עמ' 10, 66; גורדיס, **מנחם בגין**, עמ' 50.
- 7 הד לדברים אלה אפשר למצוא אצל אמיר גולדשטיין, "מלחמת הפדות והישע": מנחם בגין במלחמת ששת הימים ולידתו המחודשת של הימין בישראל, קתדרה, 163 (ניסן תשע"ז), עמ' 160-161.
- 8 עפר גרוזברד, **מנחם בגין: דיוקנו של מנהיג – ביוגרפיה**, רסלינג, תל אביב 2006, עמ' 87, 95, 107.

להשמיד את ישראל, ואף כינה אותו 'היטלר של דורנו'. עם התחזקות הארגון לשחרור פלסטין החשיב אותו בגין לארגון של נאצים חדשים. בעיני בגין היה מנהיג אש"ף, יאסר ערפאת, היטלר ולעתים אייכמן שאותו יש להביא למשפט בישראל, ואל מול אש"ף, 'הנאצים החדשים', כמו אל מול אויבי ישראל האחרים המבקשים להשמיד את ישראל, יש לנקוט יד קשה.⁹

אפשר לראות כיצד החשיבה במונחים של שואה והרצון למנוע אותה באו לידי ביטוי באירוע בסוף כהונתו הראשונה של בגין כראש ממשלה: הפצצת הכור העיראקי ב-1981. מבצע צבאי זה התרחש בסמוך לבחירות הכלליות בישראל. על פי הסקרים השונים שנערכו לקראת בחירות אלה צפוי היה בגין להפסיד ושמעון פרס, יריבו הפוליטי, צפוי היה לנצח.¹⁰ פרס התנגד לפעולה צבאית נגד הכור העיראקי. בגין התעקש לבצע את הפעולה ולא לדחותה, משום שהבין שאם פרס ייבחר הפעולה הצבאית לא תתבצע. בתפיסתו נשק אטומי בידי עיראק משמעותו הייתה שואה נוספת של העם היהודי.¹¹

הפצצת הכור העיראקי, כמו המרד נגד הבריטים, מבטאים מעשה של תקומה, של פעולה אקטיבית ולקחת הגורל בידים. בגין סבר ש'העולם איננו מרחם על נשחטים; הוא מכבד לוחמים'.¹² אקטיביות הייתה חלק מתפיסת עולמו הביטחונית. הוא העדיף יזמה ולא המתנה, התקפה ולא הגנה.¹³ זאת ועוד, הוא טען שאם אויב קורא להשמידך, עליך להאמין לו ולא לנסות לתרץ את דבריו. מובן שאל מול איום השמדה יש לפעול בנחרצות. הוא טען שיש להכות באויב בניצול שעת כושר וכי עדיף לפעול מעמדת כוח ולא מעמדת חולשה כאשר כלו כל הקצים. כמו כן, יש לנטרל איום בעודו קטן ולא להמתין עד שיגבר.¹⁴ גם את תפיסת העולם הביטחונית שלו גיבש בגין לאור לקחי השואה או ליתר דיוק על יסוד אירועי התקופה שקדמה לה. יחסן של מעצמות אירופה אל גרמניה הנאצית בשנות השלושים שימש את בגין כלקח. ראשי מעצמות אירופה התעלמו מן הדברים שכתב היטלר בספרו מיין קאמפף ומהצהרת הכוונות שלו. הם ביקשו לפייסו במקום לנקוט יד קשה נגדו.

9 פלג עוזיהו, 'מלחמת בררה מוסרית', עמ' 232, 244.

10 Yechiam Weitz, 'From Peace in the South to War in the North: Menachem Begin as Prime Minister, 1977-1983', *Israel Studies*, 19, 1 (2014), p. 152

11 נאור, **בגין בשלטון**, עמ' 10, 66; גרוזברד, **מנחם בגין**, עמ' 250.

12 מנחם בגין, **המרד: זכרונותיו של מפקד הארגון הצבאי הלאומי בארץ-ישראל**, אחיאסף, תל אביב 1984, עמ' 50.

13 דוגמה למדיניות האסרטיבית והאקטיבית של בגין אפשר למצוא בהחלטותיו על הפצצת הכור האטומי בעיראק ביוני 1981 ועל סיפוח הגולן בדצמבר אותה שנה. אפשר להבחין במדיניות האסרטיבית של בגין גם בתחילת המגעים לשלום עם מצרים, עת החליט לצעוד בנתיב עצמאי ישראלי-מצרי ולא ישראלי-ערבי מבלי לשתף את האמריקנים ואף חלק מחברי ממשלתו בהחלטותיו.

14 ראיונות עם יחיאל קדישאי, 6.2.2002 ו-10.2.2002, תמליל, פרויקט תיעוד בעל פה, אממ"ב, VD-25; פלג עוזיהו, 'מלחמת בררה מוסרית', עמ' 244.

לו היו נוקטים יד קשה באמצע שנות השלושים, שעה שגרמניה של היטלר הייתה חלשה, 'לא היה נשאר זכר מן הכוח הנאצי-גרמני והיתה נמנעת המלחמה אשר [...] שינתה את כל ההיסטוריה האנושית'.¹⁵

לכן עדיפה מלחמת בררה מעמדת כוח ולא מלחמה בלית בררה. בין מלחמות ישראל הוא העריך את מלחמות קדש וששת הימים, אשר נעשו מתוך בחירה וניצול שעת כושר, והעדיפן על פני מלחמת יום הכיפורים שהייתה מלחמת אין בררה, תוך כדי ויתור על האפשרות של מכה מקדימה. הוא טען: 'אין שום מצווה לנהל מלחמה רק אם היא מתנהלת מתוך חוסר בררה. אין שום צו מוסרי שאומה חייבת או זכאית להילחם רק כשגבה אל הים או אלי תהום. מלחמה כזו עלולה להמיט אסון, אם לא שואה, על כל עם, והיא גורמת לו אבידות נוראות בנפש'.¹⁶

נראה שלקח נוסף של בגין מאירועי שנות השלושים באירופה אשר בא לידי ביטוי במלחמת לבנון, נלמד מסיפור הפקרתה של צ'כוסלובקיה לציפורני הנאצים בידי בריטניה וצרפת. כדי לפייס את היטלר דרשו בריטניה וצרפת מצ'כוסלובקיה למסור לגרמניה את חבל הסודטים, אזור מבוצר אשר הגן על המדינה. בויתור זה הקריבו בריטניה וצרפת את צ'כוסלובקיה למולך הנאצי. היטלר ניצל את ההזדמנות והשתלט עליה. בגין ראה בהפקרת בעלת הברית צ'כוסלובקיה מעשה נבלה.¹⁷

תפיסת השואה והתקומה של בגין באה לידי ביטוי במדיניותו כלפי לבנון באופנים מספר. הוא השתמש במונחי שואה כדי לתאר את המתרחש בארץ השכנה. אש"ף, שפעל מלבנון נגד ישראל מתוך כוונה להשמיד את מדינת היהודים, היה בבחינת נאצים. אל מול אויב כזה יש לפעול ולהשכים להרגו לפני שיקום עלינו. אמנם אש"ף לא היה איום קיומי על מדינת היהודים כפי שהנאצים היו, 'אולם הישרדות המדינה אין משמעה כי על ישראל לאפשר לאויב להתחזק, להתחמש, לפגוע בה ולאיים עליה'.¹⁸ נגד אויב כזה יש לפעול בעודו קטן, בניצול שעת כושר מתאימה לישראל.

בגין האמין כי הקהילה הנוצרית-מארונית בלבנון נמצאת בסכנת השמדה. המארונים נלחמו על חייהם נגד שני אויבים חזקים, סוריה והארגונים הפלסטיניים. אויבים אלה, על פי בגין, לא היססו לטבוח בקהילה הנוצרית ולהעמיד את קיומה בסכנה. אל מול סכנה של רצח עם בגין לא יכול היה לעמוד מנגד. שלא כמו בריטניה וצרפת אשר הפקירו את צ'כוסלובקיה, הוא לא יפקיר את הנוצרים, בייחוד בעת שהעולם הנוצרי אינו מתערב לטובתם.¹⁹ תפיסת עולם זו של בגין באה לידי ביטוי במדיניותו כלפי לבנון מיד עם עלייתו לשלטון ב-1977.

15 מנחם בגין, 'מלחמה בלית ברירה או מלחמה עם ברירה', **מעריב**, 20.8.1982.

16 שם.

17 נאור, **בגין בשלטון**, עמ' 240; שילון, **בגין**, עמ' 266.

18 פלג-עוזיהו, 'מלחמת בררה מוסרית', עמ' 244.

19 נאור, **בגין בשלטון**, עמ' 240.

1977: שנת תפנית

מנחם בגין לא החל את המעורבות הישראלית בלבנון, כמו את העניין הציוני-ישראלי בה. ההתעניינות בלבנון החלה עוד לפני הקמתה של מדינת ישראל, עת התנועה הציונית חיפשה בעלי ברית שאינם מוסלמים או ערבים. המטרה הייתה ליצור חזית מול הרוב הערבי-מוסלמי-סוני במזרח התיכון. תפיסה זו של שיתוף פעולה בין קהילות שאינן מוסלמיות-סוניות או ערביות כונתה 'ברית המיעוטים' והיא נמשכה גם לאחר שמדינת ישראל קמה.²⁰ התנועה הציונית (ולאחר מכן מדינת ישראל) ראתה בקהילה הנוצרית-מארונית, אשר בעבורה הוקמה למעשה לבנון המודרנית, בעלת ברית ומועמדת טבעית להצטרף אל ברית המיעוטים. חלק מבני עדה זו ראו עצמם כמיעוט לא-ערבי שעליו להתקיים בנפרד ממדינות ערב.²¹ התנועה הציונית יצרה קשר עם מנהיגי העדה המארונית, מנהיגים פוליטיים ודתיים, אך המגיעים לא נשאו פרי. המנהיגים המארונים הבינו שלא יוכלו להתעלם מן הקהילה המוסלמית-סונית בלבנון, ויהיה עליהם להדק את הקשרים עם המרחב הערבי.²² בשנות החמישים התגבשו לצד אסטרטגיית ברית המיעוטים בהנהגה בישראל שתי גישות אל לבנון: אקטיבית ופסיבית. הגישה האקטיבית קבעה שעל ישראל לחתור לשינוי צביונה וגבולותיה של לבנון וליצור בה משטר פרו-ישראלי. נוסף על כך קבעה גישה זו כי יש להחיל על לבנון את מדיניות פעולות התגמול הישראליות כמו במדינות ערב האחרות, דוגמת מצרים וירדן, כעונש על הסתננות פלסטינית משטחן אל שטח ישראל. מצדדי הגישה האקטיבית היו דוד בן-גוריון, אשר כיהן כראש הממשלה ברוב שנות החמישים, ומשה דיין אשר כיהן כרמטכ"ל בשנים 1953-1958.²³

- 20 על ברית המיעוטים ראו: ראובן ארליך, **בסבך הלבנון 1918-1958**, מערכות, תל אביב 2000, עמ' 19-28; מרדכי ניסן, **ישראל במזרח: מסע תרבותי ומדיני באסיה**, ראובן מס, ירושלים 2010, עמ' 105-124; נבות, **תבל ומלואה**, עמ' 39-40.
- 21 העדה המארונית מפותלת ומפולגת בנושא הזהות הלאומית. חלק מבני העדה מגדירים עצמם כפניקים, ואילו חלק אחר מגדירים את עצמם כערבים ותולים את קיומה של מדינת לבנון בזיקה אל מדינות ערב.
- 22 ארליך, **בסבך הלבנון**, עמ' 23-47. רעיון נוסף שקישר בין התנועה הציונית וישראל הצעירה ובין לבנון הוא הכנעניות. ביסוד רעיון זה נטויה האמונה כי בארץ ישראל צריך לקום יהודי חדש, 'ילידי', מקומי, אשר יזנח את מסורות היהדות והגלות. יהודי חדש זה ימצא את שורשיו בארץ כנען ובעמים הקדומים שחיו כאן. גם בקרב חלק מתושבי לבנון, בעיקר הנוצרים המארונים, רווחה האמונה כי הם צאצאיהם של הפניקים, עם קדום שחי באזור לבנון בתקופת התנ"ך. תומכי הרעיון הכנעני בישראל סברו שצריך היה לזכות ברית עם לבנון הפניקית. על הרעיון הכנעני ראו: אליהו אילת, "'הציונות הפניקית' בלבנון", **קתדרה**, 35 (1985), עמ' 109-124; אבי שילון, 'מלחמת ששת הימים והתעוררות הרעיון הכנעני', בתוך: עופר שיף ואביבה חלמיש (עורכים), **ישראל 1967-1977: המשכיות ומפנה (עיונים בתקומת ישראל)**, סדרת נושא, (2017), עמ' 102-129. על הרעיון הפניקי בלבנון ראו Asher Kaufman, *Reviving Phoenicia: The Search for Identity in Lebanon*, I. B. Tauris, New York 2004; Franck Salameh, *Charles Corm: An Intellectual Biography of a Twentieth-Century Lebanese 'Young Phoenician'*, Lexington Books, Lanham, MD 2015.
- 23 ארליך, **בסבך הלבנון**, עמ' 361-362, 378-386, 413-422.

הגישה הפסיבית, לעומת זאת, קבעה שעל ישראל לטפח קשרים עם גורמים בתוך לבנון, אך אל לה לנסות ולשנות את צביונה וגבולותיה של ארץ הארזים. נוסף על כך קבעה גישה זו שישראל אינה צריכה לבצע פעולות תגמול בתוך לבנון (אלא רק בלית בררה) ועליה להסתפק בפעילות הביטחון השוטף בגבול כדי למנוע הסתננויות. המצדד העיקרי בגישה הפסיבית היה משה שרת, אשר כיהן כשר חוץ בין 1948-1954 ובין 1955-1956 וכראש ממשלה בשנים 1954-1955.²⁴ אך גם משה שרת לא שלל מעורבות ישראלית בפוליטיקה הלבנונית לשינוי צביונה של לבנון, בתנאי שיש גורמים לבנוניים המוכנים לפעול לשם כך.²⁵ בחלוקה גסה אפשר לומר שעד מלחמת ששת הימים רווחה הגישה הפסיבית. ישראל נמנעה מלפעול בתוך לבנון ושני הצדדים שמרו על הסכמי שביתת הנשק שנחתמו בשנת 1949, וכן על יחסי שכנות טובה. ואולם משנת 1967 חל שינוי בגישה הישראלית כלפי לבנון. פעילות טרור וגרילה פלסטינית החלה להתבצע ביתר שאת מגבול לבנון, וישראל נאלצה לבחון מחדש את מדיניותה.²⁶ משנת 1967 ואילך שינתה ישראל טיפין-טיפין את גישתה כלפי לבנון, מגישה פסיבית לאקטיבית.

כאשר ב-1975 פרצה בלבנון מלחמת אזרחים החלה ישראל להתערב בנעשה בה. ממשלת יצחק רבין הראשונה החלה במגע עם גורמים שונים בלבנון. המעורבות הישראלית הייתה בשני מוקדים: בדרום לבנון בסמוך לגבול עם ישראל, ובמרכז לבנון. בדרום לבנון קשרה ישראל קשרים עם התושבים מן הכפרים הסמוכים לגבולה. ישראל פתחה את שעריה לפני כפריים אלה כדי שיבואו לעבוד בישראל ולסחור עמה. מדיניות זו כונתה 'הגדר הטובה'. כמו כן החלה ישראל לחמש ולאמן כפריים אלו כדי שיוכלו להתמודד עם הארגונים הפלסטיניים וכן עם גורמים לבנוניים אחרים שנלחמו נגדם. הכוחות ה'דרומיים' היו תחת פיקודו של קצין לבנוני בשם סעד חדאד. במרכז לבנון סייעה ישראל למיליציות הנוצריות-מארוניות, בעיקר לפלנגות ולמיליציות הנמרים של נשיא לבנון לשעבר כמיל שמעון. הסיוע הישראלי התבטא באספקת נשק וציוד צבאי, באימון ובהדרכה. רבין קבע את דרך הפעולה: ישראל 'תעזור לנוצרים לעזור לעצמם'. היא תספק נשק והדרכה, אך לא תתערב במאבקים לא לה.²⁷

המהפך בשלטון ב-1977 בישר שינוי גם במדיניות כלפי לבנון. בגין התבונן במתרחש בלבנון מבעד לעיניו של ניצול שואה, ומבחינתו חוו הנוצרים בלבנון ניסיונות לרצח עם.

24 שם.

25 יעקב שרת (עורך), מי חתר להתערבות צבאית בלבנון? קטעים מיומן משה שרת, תשר, תל אביב 1983, עמ' 13.

26 Kirsten E. Schulze, *Israel's Covert Diplomacy in Lebanon*, Macmillan Press, London 1998, pp. 67-70; Kamal S. Salibi, *Crossroads to Civil War, Lebanon 1958-1975*, Caravan Books, New York 1976, pp. 27-28. פעולות טרור וגרילה פלסטיניות מגבול לבנון היו עוד לפני 1967. ממשלת לבנון וצבאה ניסו והצליחו למנוע פעילות שכזו, גם אם לא בצורה מוחלטת.

27 יצחק רבין ודב גולדשטיין, פנקס שירות, מעריב, תל אביב 1979, עמ' 503.

באוגוסט 1977 ביקר בגין בגדר הטובה ונפגש עם אזרחים ולוחמים לבנונים. לעיתונאים שעמם נפגש אמר בגין כי למד על מצבם הקשה של הנוצרים וציין שמדינת ישראל תסייע להם. 'לא נעזוב אותם לאנחות ולא נפקיר אותם. [...] אנו היהודים היינו משך דורות רבים מיעוט נדרף. אנחנו בארץ ישראל רוב גדול, אך במזרח התיכון מיעוט קטן, ולא נשלים בשום פנים ואופן עם הניסיונות להשמיד את המיעוט הנוצרי'.²⁸ לצעירים לבנונים שפגש בגדר הטובה אמר בגין: 'אנחנו נעזור להם בכל, וככל יכולתנו. נעמוד במערכה הזו – ביחד'.²⁹ עוד אמר שהבהיר לנשיא האמריקני ג'ימי קרטר, שישאל 'תעשה כמיטב יכולתה כדי לא להפקיר את המיעוט הנוצרי בלבנון'.³⁰

בגין לא הסתפק בכך ופרסם את דבר הסיוע הצבאי הישראלי לנוצרים. הסיוע הצבאי לנוצרים היה מעין סוד גלוי, אך עתה היה לפומבי ורשמי תחת ראש הממשלה החדש. כך ציין בגין שישראל מסייעת לכוחות הנוצריים בירי ארטילרי. הוא אמר שאלמלא הסיוע הישראלי היו כפרי הנוצרים מושמדים וציין שישראל מסייעת לנוצרים משום שהעם היהודי יודע מה פירוש לחיות כמיעוט.³¹ הפומביות הגבירה את המחויבות הישראלית לבעלי בריתה הלבנונים. בצמרת הישראלית החדשה שררה תמימות דעים בנוגע למצבם הקשה של הנוצרים בדרום לבנון ולצורך של ישראל לנקוט פעולה. כך למשל בשיחה עם מזכיר המדינה האמריקני סייורס ואנס (Vance), אשר ביקר בישראל באוגוסט 1977, אמר שר הביטחון עזר ויצמן שאם ישראל לא תבצע פעולה נחרצת בשבועות הקרובים, האוכלוסייה האוהדת לישראל בדרום לבנון עשויה להיכחד. נוסף על כך בשיחה בין שר החוץ הישראלי משה דיין לשגריר ארצות הברית בישראל סמואל לואיס (Lewis), אמר דיין כי הנוצרים בלבנון נמצאים במצב נואש. דיין המשיך ואמר שישראל שוקלת להכניס כוחות ללבנון כדי לפעול נגד הארגונים הפלסטיניים ולהקל על מצבם של הנוצרים בדרום.³²

28 מנחם רהט, 'בגין לחץ ידה של האחוז הלבנונית ב"גדר הטובה" והחליף עמה ברכות', **מעריב**, 8.8.1977.

29 שם. ההדגשה שלי.

30 שמעון וייס, 'בגין: לא נפסיק הסיוע ההומאני לתושבי דרום לבנון', **דבר**, 8.8.1977.

31 יהושע ביצור, 'בגין מאשר: ישראל מסייעת לנוצרים בלבנון; נלך לז'נווה רק אם אש"ף לא ישתתף', **מעריב**, 9.8.1977; 'רה"מ מגלה: סיוע צבאי ניתן לנוצרים בדרום לבנון', **דבר**, 9.8.1977.

32 Meeting between the Prime Minister of Israel, Mr. Menachem Begin and Delegation, 10.8.1977, and the US Secretary of State, Mr. Cyrus Vance and Delegation, (להלן: א"מ), א' 3-4155; מברק מושינגטון אל משרד החוץ, 16.8.1977, שם, א' 1-4321. לישראל היו באותה עת סיבות לפעול בדרום לבנון. ב-25.7.1977 חתמו סוריה, לבנון והארגונים הפלסטיניים על 'הסכם שתורה' שבו נקבע, בין השאר, כי הפלסטינים יסיגו את כוחותיהם מן הגבול הישראלי, יפסיקו את לחימתם בכוחותיה של חדאד וכי ממשלת לבנון תשלח אל הדרום כוח צבאי אשר יתפרס לאורך הגבול הדרומי של המדינה. אם צבא לבנון יתפרס בדרום לבנון, יסתיימו הקשרים בין ישראל ובין תושבי הדרום והגדר הטובה תבוטל. ישראל, מטבע הדברים, העדיפה לשמר יחסים אלה עם תושבי הדרום. נוסף על כך כוח לבנוני כזה עלול להיות עוין ולא יעיל במניעת פעילות פלסטינית נגד ישראל. ראו: ראובן אבי'רן, **המעורבות הסורית בלבנון, 1975-1985**, מערכות, תל אביב, 1986, עמ' 90-93.

הקונצנזוס בצמרת הישראלית עורר חששות אמריקניים מפני פעולה ישראלית בלבנון. אמנם הממסד האמריקני היה שותף להערכה שמצב הנוצרים בדרום לבנון אינו קל, אך לא העריך שמצבם נואש ושהם נמצאים בסכנת השמדה, כפי שתיארו הישראלים. נשיא ארצות הברית ג'ימי קרטר שלח איגרת ברוח זו אל ראש הממשלה מנחם בגין. הוא ציין שעדיין יש זמן לשקול אפשרויות פעולה שונות, לא צבאיות.³³ בגין כתב בתשובתו לקרטר שישראל לא תפעל בדרום לבנון נגד רצונה של ארצות הברית. עם זאת הוא ציין כי ישראל חשה חובה מוסרית למנוע מעשי טבח במיעוט הנוצרי.³⁴

החשדות והחששות האמריקניים מפני רצונה של ישראל להסלים את המצב בלבנון ולהביא לפעולה נרחבת קיבלו חיזוק נוסף. נציגי ה-CIA בשגרירות האמריקנית בישראל שוחחו עם נציגי המוסד. האחרונים לא תיארו את מצב הנוצרים בצבעים קודרים כפי שעשתה הצמרת המדינית. האמריקנים הסיקו מסתירה זו בין הגורמים המדיניים לגורמי המודיעין 'כי דברי שר החוץ [אשר תיאר את מצב הנוצרים כנואש] שיקפו החלטה או מגמה מדינית במישור הממשלתי העליון, שאין לה תימוכין אפילו על ידי ההערכות האובייקטיביות של גופי המודיעין הישראליים'.³⁵

עד מהרה היו ההצהרות הישראליות למעשים. בספטמבר 1977 תקפו הכוחות של סעד חדאד רכס ובו כוחות לבנוניים ופלסטיניים אשר שלט על מעוזיהם וממנו אפשר היה להפגזם. ההתקפה לא עלתה יפה וחדאד ביקש סיוע ישראלי. שר הביטחון עזר ויצמן המליץ על פעולת סיוע ישראלית, ובגין אישר. אם עד עתה סייעה ישראל מרחוק בירי ארטילרי, עתה הכניסה אל דרום לבנון שלוש פלוגות צנחנים ומחלקת טנקים כדי להילחם לטובת הנוצרים. מזכיר הממשלה דאז, אריה נאור, אמר כי 'זו הפעם הראשונה מאז הקמת המדינה שכוחות שריון ורגלים של צה"ל חצו את הגבול ולחמו בפועל בקרב יבשה כדי לסייע לבעל-ברית השרוי במצוקה ומזעיק עזרה'.³⁶

ככל הנראה בתקופה זו החלו חיילי צה"ל להיכנס כמעט מדי ערב אל אזור דרום לבנון לבושים בבגדי הסוואה כדי לסייע לכוחותיו של חדאד. עד אז נכנסו סיורים ישראליים אל דרום לבנון בעיקר כדי לסייע מורלית לאנשי חדאד ולהראות נוכחות בשטח במגמה להרתיע את הפלסטינים מלפעול נגד כפריי הדרום.³⁷ עתה השתנה אופי הפעילות וחיילי צה"ל נכנסו אל דרום לבנון כדי להילחם.³⁸ אם כן, ישראל של בגין הבהירה בהצהרות

33 מברק משרד החוץ אל וושינגטון, 11:30, 16.8.1977, שם, א' 3-4155.

34 מברק משרד החוץ אל וושינגטון, 20:00, שם.

35 מברק מושינגטון אל משרד החוץ, 16.8.1977, שם, א' 1-4321, ההדגשה שלי.

36 אריה נאור, ממשלה במלחמה: תפקוד ממשלת ישראל במלחמת לבנון (1982), להב, תל אביב 1986, עמ' 18-19.

37 'Meeting between the Prime Minister of Israel, Mr. Menachem Begin and Delegation, and the US Secretary of State, Mr. Cyrus Vance and Delegation', 10.8.1977, א' 3-4155; Schulze, *Israel's Covert Diplomacy in Lebanon*, p. 101.

38 מידע זה נמסר לי מאנשים אשר שירתו באותה העת בצה"ל בשירות סדיר, בגדוד 890 של חטיבת הצנחנים. אחד החיילים אמר כי 'בקץ 1977 עשינו סיורים, מארבים וגם כניסות עד מארג' עיון.

ובמעשים שהמדיניות השתנתה. לא עוד 'לעזור לנוצרים לעזור לעצמם' אלא פשוט 'לעזור לנוצרים'.

מבין הגישות בישראל ערב עלייתו של בגין לשלטון, הגישה הפסיבית והגישה האקטיבית, נקט בגין את האחרונה. נראה שהוא אף שינה את הגישה הישראלית אל המרחב המזרח-תיכוני. מן השאיפה הציונית-ישראלית לכונן 'ברית מיעוטים', כלומר שיתוף פעולה בין מיעוטים במזרח התיכון, החל בגין במדיניות של 'הגנה על מיעוטים' לפחות בהקשר של הנוצרים בלבנון. כלומר ישראל אינה שחקן חלש הזקוק לברית עם מיעוטים, אלא שחקן חזק הפורס חסותו עליהם. הבשילה העת להעמקת המעורבות הישראלית גם במרכז לבנון.

1978: שנת ההתחייבות

אירועים מספר עשו את שנת 1978 למשמעותית ביותר במדיניות של בגין כלפי לבנון. למעשה אפשר למצוא בהם את השורשים של מלחמת שלום הגליל. האירוע החשוב הראשון היה 'מבצע ליטאני' במאוס 1978. בעקבות פיגוע דמים בכביש החוף הישראלי, שבו נהרגו 38 אזרחים ישראלים, נכנסו כוחות צה"ל אל דרום לבנון. המטרה הייתה לשנות את 'המצב האסטרטגי בדרום לבנון מעיקרו: תקיפה רבתי של בסיסי מחבלים דרומית לביירות והשתלטות יבשתית על בסיסיהם בעומק של כ-10 ק"מ צפונית לגבול ישראל'.³⁹ מטרה נוספת הייתה ליצור חגורת ביטחון שתאויש בכוחותיו של סעד חדאד ותמנע חדירת פלסטינים אל שטחי ישראל. המבצע הישראלי החל ב-14 במאוס בלילה, ובתוך פחות מ-24 שעות הושלמה המשימה.⁴⁰

ארצות הברית של הנשיא קרט ראתה בפעולה הישראלית תגובה מוגזמת שנועדה ליצור נוכחות ישראלית קבועה בדרום לבנון, ודרשה את נסיגת צה"ל ללא תנאים, גם אם לא יימצא פתרון שיניח את דעתה של ישראל. אך ישראל לא רצתה להסיג את כוחותיה

הכניסות [ללבנון] היו עם חשכה, וחזרה [מלבנון] בין חצות לארבע בבוקר'. הוא סיפר כי יצא לקורס קצינים בחודש יולי 1977. במסגרת הקורס הוא נשלח עם חבריו לשבוע שירות בלבנון, במהלך חודש אוקטובר. המטרה הייתה 'חיזוק ועזרה למובלעת הנוצרית'. ראיונות עם שני חיילים אשר שירתו באותה עת וביקשו להישאר בעילום שם, פתח תקווה, 17.12.2018 ו-20.12.2018. נראה שהדברים הללו התבססו על דפוסי פעולה אשר היו קיימים עוד לפני כן. עם זאת, השינוי היה באינטנסיביות של כניסת חיילי צה"ל אל הדרום: כמעט מדי ערב.

39 מרדכי גור, 'מבצע ליטאני', בתוך: אבשלום שמואלי, ארנון סופר ונורית קליאוט (עורכים), **ארצות הגליל**, אוניברסיטת חיפה, חיפה 1983, עמ' 869.

40 'Translation of the Hebrew Portion of this Morning's Press Conference with Defense Minister Ezer Weizman and Chief of Staff Mordechai Gur', 15.3.1978, א"מ, א' 2-4321; גור, שם, עמ' 872-873. עד אותה עת היו שלוש מובלעות של כפרים ששיתפו פעולה עם ישראל באזור הגבול הישראלי-לבנוני, ללא קשר יבשתי ביניהן.

לפני שיימצא פתרון שימנע את חזרת הארגונים הפלסטיניים דרומה.⁴¹ ארצות הברית והאו"ם החליטו על שיגור כוח צבאי מטעם האו"ם אל דרום לבנון, אשר ימנע את שיבת הפלסטינים אל השטחים שיפנו כוחות צה"ל – יוניפי"ל. מכיוון שקשה היה לארגן כוח כזה בזמן קצר, שהו כוחות צה"ל בשטחי דרום לבנון עד שכל כוח האו"ם התייצב בעמדותיו ביוני 1978. לאחר שהחליט האו"ם על הקמת כוח מיוחד שישלח אל דרום לבנון, החלו כוחות צה"ל להתקדם אל עבר נהר הליטאני. המטרה הייתה שכוחות האו"ם יתייצבו על קו הליטאני וכך ירחיקו את הארגונים הפלסטיניים מן הגבול הישראלי.⁴²

לאחר מבצע ליטאני השתנתה המציאות באזור הגבול הלבנוני-ישראלי. הכוחות של סעד חדאד שלטו, בסיוע ישראלי, בחגורת ביטחון אשר חצצה בין לבנון ובין ישראל. מצפון לאזור של חדאד הייתה נוכחות של כוחות יוניפי"ל. למעשה נוצרו שני אזורים חיצוניים נועדו למנוע פעילות פלסטינית נגד ישראל. אך למרות שינויים אלה המשיכו הפלסטינים לפעול נגד יישובי צפון ישראל ומטרות ישראליות, אם באמצעות חדירות מזוינות ואם באמצעות ירי קטיושות.⁴³ מכאן שהחשיבות הגדולה של מבצע ליטאני הייתה במה שלא השיג: המבצע לא הצליח למנוע פעילות פלסטינית עוינת. לכן היה ברור שנגד האיום הפלסטיני דרושה פעולה מקיפה אשר לא תיעצר בקו עשרה קילומטרים מהגבול.⁴⁴

אירוע שני בעל משמעות מרחיקת לכת היה התערעורת היחסים בין המיליציות המארוניות של מרכז לבנון ובין סוריה. כאשר נכנס הצבא הסורי אל לבנון ביוני 1976 הוא שיתף פעולה עם המיליציות המארוניות נגד הארגונים הפלסטיניים והשמאל הלבנוני. לאחר זמן הבינו המארונים שהסורים אינם ממהרים לעזוב וכי מטרתם היא להפוך את לבנון למדינת לוויין סורית. מנגד הבינו הסורים שהתנכרות לפלסטינים ולשמאל הלבנוני תהיה בעוכריהם. לפיכך החלו המארונים לפעול פוליטית ואף צבאית נגד סוריה, ואילו האחרונה החלה להדק את יחסיה עם הארגונים הפלסטיניים. ככל שהתרחקו המארונים מסוריה כך הם התקרבו אל ישראל וביקשו את עזרתה ואת התערבותה.⁴⁵

41 'Meeting with Begin on Southern Lebanon March 17', 17.3.1978, U.S. National Archives (NA), <https://aad.archives.gov/aad/createpdf?rid=64181&dt=2694&dl=2009> (retrieved: 5.11.2019); Jimmy Carter, *Keeping Faith: Memoirs of a President*, Bantam Books, New York 1982, pp. 310-311; Javier Gil Guerrero, 'Overshadowed Crisis: The Carter Administration and the Conflict in Southern Lebanon', *Middle East Critique*, 25, 4 (2016), p. 410

42 'US answers to clarifications requested by p.m. in meeting', 16.3.1978, א"מ, א' 4321-2; יוסף צוריאלי, 'בגין: "אנחנו מצפים להסדר שבו לבנון תחדל להיות בסיס להתקפות"', *מעריב*, 16.3.1978; גור, 'מבצע ליטאני', עמ' 873-874.

43 Laurie Eisenberg, 'History Revisited or Revamped? The Maronite Factor in Israel's 1982 Invasion of Lebanon', *Israel Affairs*, 15, 4 (2009), pp. 384-385

44 גורדיס, *מנחם בגין*, עמ' 212.

45 על הדרדרות היחסים בין הנוצרים ובין סוריה ראו: אבי־דן, *המעורבות הסורית בלבנון*, עמ' 95-118.

בפברואר 1978 החלו עימותים מזוינים בין מיליציות מארונות בשיתוף פעולה עם חיילים נוצרים מצבא לבנון, ובין הצבא הסורי באזור בירות. ראש אמ"ן, האלוף שלמה גזית, שיגר מברק לראש הממשלה בגין בו כתב 'קיבלנו היום פניות מחברינו בג'וניה (כלומר כוחותיו של בשיר ג'ומייל וכמיל שמעון) המציגים את התקריות [מול הסורים] בצורה דרמטית ואלרמיסטית מוגזמת, ומבקשים את התערבותנו לטובתם בצפון ובדרום גם יחד'. 'החברים מג'וניה' אף פנו אל סעד חדאד וביקשו ממנו כי יבעיר את גורת הדרום כדי 'להסיט את המאמץ מביירות'. חדאד נענה לבקשתם והבהיר כי שני האזורים, דרום לבנון ומרכז לבנון, קשורים אהדדי.⁴⁶ ראש אמ"ן לא היה היחיד שהטיל ספק בדיווחי הנוצרים. האמריקנים הזהירו את ישראל כי יש להתייחס בחשדנות למידע שמוסרים הנוצרים. הם אף ציינו כי הנוצרים החלו לטעון שבמקרה של עימות מסיבי מול סוריה, תחוש ישראל לעזרתם.⁴⁷

ביולי 1978 גברו העימותים בין המאורנים לסוריה. הצבא הסורי החל להפגין את השכונות הנוצריות של בירות, והמאורנים ביקשו את עזרתה של ישראל. ממשלת ישראל החליטה לשלוח מטוסי כפיר ישראליים לבצע מטס ראויה מעל שמי בירות ובכך לאותת לסורים כי ישראל רואה בחומרה את הפעילות נגד הנוצרים. בעקבות המטס הוכרזה כוננות בצבא סוריה הן בלבנון והן בסוריה עצמה.⁴⁸ בסופו של דבר לא אירע עימות בין חילות האוויר הישראלי והסורי, אך צעד זה מראה על עליית מדרגה נוספת במעורבות הישראלית בלבנון. חיל האוויר הישראלי נשלח למשימה שלא הייתה קשורה ישירות בביטחונה של ישראל.

ככל הנראה עודד המטס הישראלי בשמי בירות את המיליציות המאורניות להגביר את פעילותן נגד הכוחות הסוריים. פעם נוספת, ולא אחרונה, העבירו האמריקנים הערכות שהמאורנים מעוניינים לגרור את ישראל למלחמה נגד סוריה.⁴⁹ למרות הזהרות האמריקניות נותרו ההערכות של הדרג המדיני בישראל בעיני, קרי שהנוצרים נמצאים בסכנת השמדה. על יסוד זה החליט בגין להעביר למיליציות הנוצריות 12 טנקים ישנים.⁵⁰ לצעד זה הייתה חשיבות סמלית, לא צבאית. המיליציות לא היו יכולות לנצח את הצבא הסורי בעזרת הטנקים שסיפקה ישראל, אך נראה שהמסר שהועבר באמצעות טנקים אלה, וכן באמצעות המטס בשמי בירות, היה שהנוצרים של צפון לבנון אינם לבדם במערכה. האירוע המשמעותי השלישי אשר אירע בשנה זו קשור קשר הדוק למאבק המאורני-סורי, אך הוא גם בעל חשיבות בפני עצמו. לאור ההסלמה במאבק בין סוריה ובין המיליציות המאורניות, התרבו פניות האחרונים לישראל. בין 21 ל-22 באוגוסט 1978 ביקר נשיא לבנון לשעבר כמיל

46 מברק מראש אמ"ן אל ראש הממשלה, 8.2.1978, א"מ, א' 2-4321. ההדגשה שלי.

47 'לבנון', 17.2.1978, שם.

48 'טיסת "הכפירים" בשמי ביירות עוררה דאגה בצבא הסורי; יחידות נ"מ סוריות ללבנון', ידיעות אחרונות, 7.7.1978; יעקב ארז, 'ערנות צה"ל בגבול הצפון', מעריב, 9.7.1978.

49 'לבנון', 7.7.1978, א"מ, א' 2-4321.

50 מברק מווינגטון אל משרד החוץ, 27.7.1978, שם; 'לבנון', 29.7.1978, שם.

שמעון בישראל ונועד עם ראש הממשלה מנחם בגין. בפגישתם התחייב בגין לפני שמעון שחיל האוויר הישראלי יתערב לטובת הנוצרים אם יתקפו בידי חיל האוויר הסורי.⁵¹ אמנם ההתחייבות של בגין מוזכרת בספרות על מלחמת לבנון, אך נראה שהמעטו בחשיבותה.⁵² ייתכן שהסיבה לכך היא שההתחייבות לא מומשה מיד אלא רק לאחר כשלוש שנים, בעת משבר הטילים בזחלה. זאת ועוד, הספרות הקיימת טוענת שהשורשים של מלחמת שלום הגליל נעוצים במשבר הטילים בזחלה ב־1981, שבו הפיל חיל האוויר הישראלי מסוקים סוריים לאחר שחיל האוויר הסורי תקף מטרות של הנוצרים. בתגובה העבירה סוריה סוללות טילי נ"מ אל בקעת הלבנון. כלומר, שורשי המלחמה החלו לנבט כאשר ההבטחה של בגין מומשה ולא כאשר היא ניתנה.⁵³

אמת, לא הרי ההתחייבות כהרי פעולה ממשית בשטח. כמו כן, משניתנה ההתחייבות זו היא יכולה להתממש או לא להתממש (והיא אכן התממשה רק שנים מספר לאחר מכן). אך ההתחייבות זו כבלה את ישראל אל גורל המאורנים. למעשה, בהתחייבות זו הבהיר בגין שהוא מוכן להסתכן בעימות עם סוריה להצלת בעלי בריתו. לכן יש לראות את שורשי מלחמת שלום הגליל בהתחייבות של בגין ב־1978, אשר הייתה מעין הצהרת כוונות. לא סביר היה שבגין, עם תפיסת עולמו שהושפעה מן המצב באירופה ערב מלחמת העולם השנייה, יתכחש להתחייבות זו או לא יעמוד בה. ישראל של בגין, שלא כמו בריטניה וצרפת, לא תפקיר את בעלי בריתה.

משניתנה ההתחייבות פעלו המאורנים לממשה. האמריקנים, שככל הנראה לא ידעו על תוכן ההבטחה שניתנה לנוצרים,⁵⁴ העבירו לישראל ידיעות על כוונת הנוצרים להסלים את המאבק בסורים כדי לערב את ישראל במלחמה. אך נראה שבישראל המעיטו בחשיבות ידיעות אלה וטענו שסוריה היא הגורם התוקפן ולא הנוצרים.⁵⁵ לקראת סוף ספטמבר

51 גדעון רייכר, 'רבינ': "נטלת התחייבות חריגה ומסוכנת", בגין: "לא היתה הבטחה מפורשת לנוצרים", ידיעות אחרונות, 4.6.1981. ההיסטוריון שמעון גולן, אשר בחן מסמכים העוסקים באירוע זה, ציין שהתחייבות בגין לשמעון ניתנה 'בעצת שר החוץ משה דיין ובהסכמת שר הביטחון עזר ויצמן', ראו גולן, של"ג בלבנון, עמ' 48, הערה 86.

52 שיף ויערי הזכירו את ההתחייבות של בגין, אך ציינו כי זו ניתנה בשנת 1981, בעת אירועי משבר הטילים בזחלה. ייתכן שטענתם נבעה מן העובדה שכשהחלה המתחות בין סוריה לנוצרים ב־1981 חשף בגין את הבטחתו לנוצרים בכנסת. עד אז לא נודע על כך דבר. ראו שיף ויערי, מלחמת שולל, עמ' 68.

53 Eric Silver, *Begin: The Haunted Prophet*, Random House, New York 1984, pp. 222-223; Fadi Esber, 'The United States and the 1981 Lebanese Missile Crisis', *Middle East Journal*, 70, 3 (2016), p. 455. גולן, של"ג בלבנון, עמ' 59, הערה 1.

54 בסוף אוגוסט 1978 פירט בגין לפני האמריקנים את הקווים האדומים של ישראל בכל הנוגע לפעולות הסוריות בלבנון. ישראל תיאלץ להגיב אם סוריה תחסום או תכבוש את נמלי הנוצרים מצפון לבירות, אם סוריה תצא למתקפה כוללת נגד האזורים שבשליטת הפלנגות בבירות ובסביבתה, ואם סוריה תפעל נגד טיסות המודיעין הישראליות מעל שמי לבנון. ראו Guerrero, 'Overshadowed', *Crisis*, p. 412.

55 'לבנון', 5.9.1978, א"מ, א' 4321-2.

ותחילת אוקטובר 1978 הסלימו המאבקים בין הנוצרים לסורים. כמיל שמעון פנה אל מנחם בגין וביקש סיוע ישראלי. הוא ציין שיתכן שזו האיגרת האחרונה שיכתוב בחייו.⁵⁶ ואכן, ישראל לא עמדה מנגד. חיל האוויר הישראלי לא פעל נגד הסורים משום שהללו לא הפעילו את חיל האוויר שלהם נגד מטרות של הנוצרים. ספינות חיל הים הישראלי פעלו נגד מטרות פלסטיניות בבירות.⁵⁷ הפעולה כוונה נגד הפלסטינים, אך שר הביטחון עזר ויצמן אמר שאם 'לא תיפסק התקפת הסורים על הנוצרים, לא תוכל ישראל לעמוד מנגד וכי פעולת חיל הים צריכה להיחשב כאזהרה בכיוון זה'.⁵⁸

האמריקנים לא ראו בעין יפה את הפעילות של חיל הים הישראלי בבירות. הם חששו שהסלמה בלבנון תביא להכשלת המגעים בין ישראל למצרים בקמפ דייוויד, וביקשו שישראל לא תתערב בלבנון בימים הקרובים. בתגובה, ביקש בגין משר החוץ משה דיין להעביר לאמריקנים את הדברים הבאים: 'איננו יכולים בשום אופן לאטום אוזנינו משמוע זעקת אנשים, נשים וילדים הנטבחים באכזריות על ידי ארטילריה וטנקים הקוראים לעזרה. העובדה שעמים רבים מחרישים אין בכוחה לשנות את רגישותנו המיוחדת לקריאות כאלה שהן חלק מניסיוננו ההסטורי'.⁵⁹

תמונת המצב של האמריקנים והישראלים הייתה שונה. האמריקנים לא סברו שמצב הנוצרים כה נואש. איש מחלקת המדינה האמריקנית מוריס דרייפר (Draper), למשל, גילה יחס שלילי אל מנהיגי הנוצרים בלבנון. 'אין ספק שכמיל שמעון הינו גורם שלילי שפעולותיו עלולות להביא להתלקחות גדולה וכי לדידו מטרותו העיקרית כעת היא לגרור ולסבך את ישראל במלחמה עם סוריה'. באופן דומה הוא התייחס גם אל בשיר ג'ומייל. ישראל של בגין, לעומת זאת, התייחסה בהבנה ובאהדה לטענות הנוצרים, והגנה עליהם באוזני האמריקנים למרות האזהרות החוזרות ונשנות ממקורות שונים, בכללם אמ"ן, בדבר כוונות הנוצרים בלבנון.⁶⁰ אין מחלוקת על מצבם הקשה של הנוצרים בלבנון, אך הם לא עמדו על סף השמדה וכיליון. למעשה הנוצרים בלבנון לא היו תמימים. הם ניסו להבעיר את הגזרה ולהצית מלחמה, והיו מעורבים במעשי טבח אכזריים. הנוצרים בלבנון היו שחקן אקטיבי ולא פסיבי המוכל כצאן לטבח.⁶¹ נראה שאמונתו של בגין בגורל העגום של הנוצרים בלבנון, למרות האזהרות שאין הדבר כך, הוכיחה שהתפיסה האידיאולוגית גברה על ראייה נכוחה של המציאות הלבנונית.

56 'שר החוץ: לעיניו בלבד', 6.10.1978, שם.

57 יעקב ארז, 'מיפקדה ובסיס ימי של המחבלים נפגעו בפעולה של ספינות חיל הים בביירות', **מעריב**, 6.10.1978; יונה שמשי, יוסף פריאל ודני רובינשטיין, 'ספינות חה"י הפגיוזו בסיס "פתח" בביירות', **דבר**, 6.10.1978.

58 מברק מניו יורק אל משרד החוץ, 6.10.1978, א"מ, א' 2-4321.

59 'שר החוץ: לעיניו בלבד', 6.10.1978, שם.

60 'לבנון', 18.10.1978, שם; 'Secretary's Message for Begin regarding Military Shipments to Lebanese Christians', 28.7.1978, NA, <https://aad.archives.gov/aad/createpdf?rid=189511&dt=2694&dl=2009> (retrieved: 5.11.2019).

61 ראו למשל: Dan Naor, 'The Ehden Massacre of 1978 in Lebanon: The Creation of a Resistance Myth', *The Journal of the Middle East and Africa*, 7, 3 (2016), pp. 321-337.

1979: שנת התכנון

העיונות בין הנוצרים ובין הסורים הסתיימו בהפסקת אש בשלהי 1978, וברגיעה זמנית במאבק בין הצדדים. אך בעוד העיונות בין הסורים לנוצרים במרכז לבנון שכנו יחסית, היה דרום לבנון למוקד תבערה. את עיקר תשומת הלב הפנתה עתה ישראל אל הדרום. אזורי החיץ של יוניפי"ל וחדאד, שנוצרו לאחר מבצע ליטאני, לא הצליחו למנוע את פעילות הארגונים הפלסטיניים נגד ישראל. הפעולות הפלסטיניות נגד האוכלוסייה האזרחית הישראלית הביאו לפעולות תגמול של צה"ל בלבנון. לעתים עוררו הפעולות הישראליות נגד הפלסטינים תגובות סוריות. חיל האוויר הסורי ניסה להגן על בעלי בריתו הפלסטינים, והדבר הוביל למתיחות עם צה"ל וחיל האוויר הישראלי.⁶²

נראה שמציאות מתוחה זו, וכן הכישלון של מבצע ליטאני וחגורות הביטחון של חדאד ויוניפי"ל, גרמו לניסיון לחשוב על פתרון מקיף. באוגוסט 1979 קיים שר הביטחון עזר ויצמן דיון במשרדו על המדיניות הרצויה בשאלת לבנון. הוא קבע מטרת על שאותה הגדיר כמטרה 'הנמצאת על הירח', כלומר לא ישימה בנסיבות הקיימות: 'לבנון מאוחדת ריבונית, ללא סורים, אוהדת ישראל, מדינה בנויה על אלמנט נוצרי'. לאחר מכן שינה ויצמן את מטרתו מעט וקבע שיש לחתור לכך שלבנון תהיה מדינה ידידותית, והדבר לא קשור בהכרח באלמנטים הנוצריים שבה.⁶³

הדיונים נמשכו בחודשים ספטמבר ואוקטובר. ב־7 בספטמבר הדגיש שר הביטחון שהמטרה היא לשבור את המחבלים במקומות שבהם הם נמצאים, מבירות ודרומה. 'המטרה היא שבירת הפלסטינים בלבנון... בשבילי זו המטרה, וביירות דרומה זה ביי פרודקט'. כלומר המטרה היא לפעול נגד הפלסטינים אפילו הדבר יגרור תנועה אל עבר בירות. בסיכום הדברים נאמר כי 'מטרתה העיקרית של פעולה צבאית ישראלית נרחבת בלבנון צריכה להיות שבירת קיומם של המחבלים בדרום לבנון ובאזור החוף של לבנון, על ידי מהלך צבאי במרחב שבין ראס בידא [צפונית לנקורה] לביירות. כמטרה משנית יש לשאוף לחיבור המובלעת הנוצרית (אזור ג'וניה) עם אזור הדרום לאורך החוף, וניסיון להביא לכינון ממשל נוח לישראל'.⁶⁴ בדיון שנערך אצל שר הביטחון ב־5 באוקטובר 1979 ציין ראש המטה הכללי, רב אלוף רפאל איתן, כי

62 מאיר הראובני, 'התקפת טרור בנהריה, נהרגו אב, 2 בנותיו ושוטר', **מעריב**, 22.4.1979; 'לבנון-שיחת השגריר-סונדרס', 23.1.1979, א"מ, א' 3-4321; 'מטחי קטיושות על ישובי הגליל כל היום והערב', **דבר**, 26.4.1979; '50 מחבלים נהרגו השבוע בדרום לבנון', **ידיעות אחרונות**, 27.4.1979; 'מיגים סוריים הופלו בלבנון וישראל נדרכה לתגובת מצרים', **שם**, 28.6.1979; 'Maynes' Conversation with Begin on UNIFIL', 31.5.1979, NA, <https://aad.archives.gov/aad/createpdf?rid=243064&dt=2776&dl=2169> (retrieved: 5.11.2019); 'Lebanese Truce Proposals: Habib's Meeting with Begin and MFA Officials', 29.10.1979, *ibid.*, <https://aad.archives.gov/aad/createpdf?rid=293246&dt=2776&dl=2169> (retrieved: 5.11.2019).

63 גולן, **של"ג בלבנון**, עמ' 55-56. הציטוט מעמ' 55.

64 שם, עמ' 57. ההדגשות שלי.

האינטרס של ישראל הוא שסוריה תצא מלבנון, כדי שהנוצרים יתפסו עמדות כוח, כולל עמדות שלטוניות, ויוכלו להתמודד עם הפלסטינים. הנוצרים יגיעו למצב זה בייחוד אם ישראל תסייע להם, למשל בהפצצת ריכוזי ארטילריה מוסלמיים אם ג'ונייה תופגז עליהם. לא ניתן יהיה לעשות זאת כל עוד הסורים נמצאים בלבנון; עליהם לצאת מלבנון הן כדי שלא יוכלו לאיים משם על מדינת ישראל – במסגרת חזית מזרחית או מחוץ למסגרתה – והן כדי שישאל תוכל להשתמש בלבנון למהלך אוגף.⁶⁵

ויצמן אמר שאין להסתמך על הנוצרים דווקא וצריך לחתור ליצירת משטר אוהד לישראל. כלומר, מעבר לכך לא היו לו השגות על הדברים שאמר איתן.⁶⁶

התכניות שזים ויצמן, אשר היו הבסיס ל'תכנית אורנים' שיושמה בסופו של דבר ביוני 1982, מעמידות באור שונה הן את הקדנציה הראשונה של מנחם בגין הן את פועלו של עזר ויצמן כשר ביטחון. ממשלת בגין הראשונה, אשר הביאה לחתימה על הסכם השלום עם מצרים וכיהנו בה בעמדות מפתח אישים מתונים, כגון ויצמן ומשה דיין, נתפסה במחקר ובעיתונות כיונית ולא כניצית. ממשלתו השנייה של בגין מתוארת כניצית ומחרחרת מלחמה, וכיהנו בה בעמדות מפתח אישים קיצוניים כגון אריאל שרון ויצחק שמיר. זאת ועוד, שר הביטחון עזר ויצמן מתואר בידי כותבים ישראלים ולבנונים⁶⁷ כמי שלא היה מעוניין במעורבות מסיבית בלבנון. הוא כיוון את מבטו אל דרום לבנון, לא מעבר לכך.

זאב שיף ואהוד יערי, אשר ספרם **מלחמת שולל** נחשב לאחד מספרי היסוד העוסקים במלחמת שלום הגליל, מייחסים את התכניות הגרנדיוזיות בלבנון לאריאל שרון. הם מציינים כי הממשלה השנייה של בגין, שבה היה שרון שר הביטחון, הייתה ניצית יותר מן הממשלה שקדמה לה וכי היא 'אימצה למעשה את תכניתו הגדולה של שרון'. עוד קבעו כי 'המלחמה בלבנון, על-פי תכניתו האסטרטגית הגדולה של שרון, היתה [...] מוצר טבעי מממשלתו השנייה של בגין, ממשלה שלא פסחה על הזדמנויות למלחמה, שממשלתו הראשונה התעלמה מהן או הקטינה מחשיבותן, ואילו ממשלות אחרות דחו כליל'.⁶⁸ עוד ציינו שיף ויערי כי עד שרון פעלו שרי הביטחון ויצמן ולאחר מכן בגין 'להבטיח, כי דרום לבנון יהיה מפורז לחלוטין מארגוני מחבלים ומכוחות תשתית העלולים לסכן את ישראל. לא סומנו כל מטרות מעבר לזה, אף כי באורח כללי דובר על כך שיש למנוע את הפיכתה של לבנון למדינת עימות'.⁶⁹

65 שם, עמ' 56.

66 שם.

67 כרים בקרדוני, איש הפלנגות ומקורב לבשרי ג'ומייל, כתב על המתרחש בין סוריה ובין הנוצרים ביולי 1978, וקבע ש'אפילו שר הביטחון הישראלי עזר ויצמן, הידוע בהתנגדותו להתערבות אצל השכן הלבנוני, מגיב בקוצר-רוח ומכיר בכך ש"ישראל אינה יכולה לעמוד מנגד באפס-מעשה". כרים בקרדוני, **השלום האבוד**, מערכות, תל אביב 1986, עמ' 140. ההדגשה שלי.

68 שיף ויערי, **מלחמת שולל**, עמ' 32. ההדגשה שלי.

69 שם, עמ' 36. ההדגשה שלי.

ז'ק נריה, אשר כתב ביוגרפיה של בשיר ג'ומייל, הביא דברים שאמר ויצמן כאשר היה נראה שבשיר ג'ומייל מעוניין לגרור את ישראל לעימות:

לא נסתבך במלחמה רבתי בגלל הנוצרים. איך עושים את זה, זה חלק מאומנות המלחמה והמדיניות, אומנות האפשרי. אז פעם אתה מעביר מטס של מטוסינו מעל ביירות, ובזה רומז לסורים: 'אנחנו בשטח', ופעם אחרת אתה עושה 'בום' באוויר. התזה הברורה שלנו היא שאנחנו לא הולכים להסתבך בגלל הנוצרים [...] אם יש עולם נוצרי שאינו מתעניין בהם, אז לא צריך לשבור את הראש [...] אעשה 15 אלף פעם 'חושבים' עד שאמליץ לפני הממשלה להיכנס עם צה"ל ללבנון.⁷⁰

מן הדברים הללו מצטיירת תמונה של שר ביטחון שקול ומדוד אשר אינו ממהר להוביל את ישראל למלחמה. אך ויצמן, כמו בגין, עמד מאחורי תהליך ההסלמה אשר החל בשנים אלה. הוא תמך במתן סיוע צבאי ישיר של צה"ל לכוחותיו של סעד חדאד ב-1977, אישר מטס ראווה של מטוסי כפיר מעל שמי בירות ופעולת חיל הים בעיר ב-1978, ותמך עם שר החוץ דיין בהבטחה של בגין לנוצרים באותה השנה. נראה ששיא פעילותו 'הלבנונית' של ויצמן היה התכנון של מה שלימים יהיה 'תכנית אורנים'.

האם היה בגין מעורב בתכנון פעולה מבצעית זו? סביר להניח שלא. דניאל גורדיס סבור כי 'מאז ימי אצ"ל עסק בגין בהתוויית אסטרטגיה רחבה', אך לא נהג להתעמק בפרטים. הוא השאיר את התכנון לאחרים.⁷¹ טענה זו מובאת גם בידי אבי שילון: 'כבר במעשה המכונן שלו בתור מפקד האצ"ל – הכרזת המרד בבריטים [...] בגין מתגלם בתור מפקד שמתווה אסטרטגיה, אך מנותק מאופני יישומה'.⁷² ברם, בין שהיה מעורב בתכנון ובין שלא ברי שהאידיאולוגיה של מנחם בגין החלה לקרום עור וגידים בדמותה של תכנית צבאית. חיזוק לכך אפשר למצוא בדבריו של איש המוסד נחיק נבות, אשר החל להיות מעורב בעניין הלבנוני בשנת 1980. אליבא דנבות,

במסגרת תפקידי נודע לי שההכנות בצה"ל לקראת המלחמה בלבנון התנהלו זמן רב לפני ששרון נכנס לתפקידו במשרד הביטחון [באוגוסט 1981]. למעשה, השינוי בתפיסת ישראל את הקשר עם הנוצרים קשור במהפך השלטוני במאי 1977, עם עליית הליכוד לשלטון ובחירתו של מנחם בגין לראש הממשלה. מדיניות ה'נעזור לנוצרים לעזור לעצמם' של ממשלת רבין התחלפה בתפיסה מוסרית, היונקת מהמודעות ההיסטורית של בגין. ראש ממשלת ישראל [...] ראה חובה מוסרית בעזרה ממשית של ישראל המעצמה האזורית החזקה ביותר לנוצרים, המיעוט הנאנק תחת הלחץ הצבאי בלבנון. הנחייתו המדינית של בגין גובשה לתכנית מבצעית.⁷³

70 ז'ק נריה, עלייתו ונפילתו של בשיר ג'ומייל: סיפור שקיעתה של ישראל ב'ביצה הלבנונית', סטימצקי, תל אביב 2018, עמ' 141.

71 גורדיס, מנחם בגין, עמ' 215.

72 אבי שילון, 'אני אחראי, אתה תחליט': דפוס המנהיגות הרופף של מנחם בגין בימי האצ"ל, עיונים בתקומת ישראל, 26 (2016), עמ' 256.

73 נבות, תבל ומלואה, עמ' 125. ההדגשה שלי.

1980: שנת התערערות

סוריה נכנסה ללבנון ב־1976 כדי להשכיך שלום, לייצב את המערכת הפוליטית הלבנונית ובעיקר לבסס את מעמדה כממליכת המלכים בארץ הארזים. אך השהות הממושכת בלבנון, מאבקי הכוח עם הגורמים הלבנוניים השונים, בייחוד הנוצרים, והרצון לסכל את הסכם השלום המתגבש בין ישראל ובין מצרים, כל אלה נתנו אותותיהם בדמשק. בתחילת 1980 החליטה סוריה לפנות את צבאה מאזורים שונים בלבנון ולרכזו בבקעת הלבנון, שטח שהיה חיוני להגנתה. את השטחים שפוננו מסרה סוריה לידי צבא לבנון והארגונים הפלסטיניים. הצעד הסורי הגביר את החשש מפני התלקחות מחודשת של מלחמת האזרחים. ככלות

הכול, הצבא הסורי היה גורם מייצב ומרתיע מפני הישנות הקרבות.⁷⁴

בשל חוסר הוודאות הודיע ראש הממשלה מנחם בגין שישאל תעמוד לצד הנוצרים אם יתחדשו הקרבות בלבנון. הוא השתמש במונחים מן ההיסטוריה היהודית וציין שישאל לא יודעת עדיין את טיבם של המהלכים הסוריים, אך 'לא נסכים שהנוצרים יפלו קרבן לפוגרומים, לא בצפון לבנון ולא בדרומה'.⁷⁵ לאחר הפגזת כפרי הדרום הנמצאים בקשרים עם ישראל, אמר בגין כי 'לא נשלים עם השמדת עם על־ידי הסורים, או על־ידי אש"ף'. עוד ציין כי 'הנוצרים מגינים על עצמם ויש להם אמצעים לכך, הודות לעזרה שהגשנו להם'.⁷⁶ הצהרות התמיכה של בגין העלו חששות שמא תסתבך ישראל במלחמה לא לה במרכז לבנון, או שסעד חדאד ינסה לנצל הצהרות אלה לגרור את ישראל למעורבות עמוקה יותר בדרום לבנון.⁷⁷

לצד התערערות המצב הביטחוני בלבנון, התערערה גם הזירה הפוליטית בישראל. ממשלת בגין הראשונה חוותה זעזועים. הזעזוע הראשון היה התפטרות שר החוץ משה דיין באוקטובר 1979, בגלל מחלוקת עם בגין בנוגע ליישום הסכם השלום עם מצרים והמדיניות ביהודה ושומרון. במקומו מינה בגין את יצחק שמיר. הזעזוע השני היה התפטרותו של שר הביטחון עזר ויצמן במאי 1980, במחאה על קיצוץ בתקציב משרדו ועל קצב התקדמות תהליך השלום. בגין צריך היה לאיידש את משרד הביטחון, והיו לו מועמדים מספר. על פי כמה הערכות הוא רצה למנות את אריאל שרון, אותו החשיב כ'שר ביטחון טבעי', אך משהבין כי למינוי שרון לא תהיה תמיכה בקואליציה שלו, זנח את הרעיון. הדבר הוביל לעימות בינו ובין שרון, אשר ראה עצמו מועמד יחיד לתפקיד. מועמד נוסף היה יצחק

74 עודד גרנות, 'סוריה מוציאה את כוחותיה מביירות: גובר החשש מחידוש הקרבות בין מחבלים לנוצרים', **מעריב**, 4.2.1980; 'גואה המתיחות בביירות', שם, 5.2.1980; אבירן, **המעורבות הסורית בלבנון**, עמ' 128-129.

75 'בגין: ישראל תעמוד לימין הנוצרים בלבנון', **דבר**, 8.2.1980. ראו גם אברהם רותם, 'בגין: "נגיב רישמית על דברי ד"ר תוהאמי"', **מעריב**, 8.2.1980.

76 יוסף וקסמן, 'בגין: לא נשלים עם השמדת עם בידי הסורים', **מעריב**, 12.2.1980.

77 'מול ביירות', שם, 10.2.1980; עודד גרנות, 'מחויבות ישראל לנוצרים בלבנון יוצרת מצב מסוכן, שהסורים רוצים בו', שם, 10.2.1980; שמואל שגב, 'אש מן הבופור', שם, 12.2.1980.

שמיר, אך מכיוון שמינויו הצריך שינוי גם במשרד החוץ החליט בגין לשמור בידיו את תפקיד שר הביטחון. דמות ניצית אחת החליפה דמות ניצית אחרת.⁷⁸ כשר ביטחון יכול היה בגין להגשים את תפיסת עולמו האקטיביסטית. כך למשל הוא אמר כי אבד הכלח על הפילוסופיה של פעולות תגמול. במקום 'תגמול' ביכר בגין 'מכת מנע'. פעולות יזומות של צה"ל ישבשו את פעילות הטרוריסטים וימנעו אותה.⁷⁹ בשיחה עם כתבים מדיניים אמר בגין: 'אנו לא נחכה עד שיהיו משגבי עמים רבים ונעשה את הכול כדי להגן על עצמנו. נטשנו את פילוסופית התגמול. אין עוד פעולות תגמול, ובמקום זאת נעשה כל שצריך לעשות כדי להגן - הגנה לאומית עצמית במלוא משמעות המושג - על עצמנו'.⁸⁰

בגין נותר שר הביטחון עד לאחר בחירות 1981. הצעד הזה, השארת תיק הביטחון בידיו, היה כנראה אחד הגורמים שהאיצו את ההידרדרות למלחמה. בגין לא צמח במוסדות הביטחון ולא הכיר את נבכייהם. הוא הגיע אל משרד הביטחון פעם או פעמיים בשבוע. המצב הביטחוני הלך והידרדר, וצריך היה למנות שר ביטחון במשרה מלאה. נראה שאחת המשמעותיות של השארת תיק הביטחון בידיו הייתה התחושה שאין 'בעל בית' אמיתי במשרד הביטחון, ומוסדות הביטחון פועלים באופן עצמאי ללא פיקוח נאות. ואכן, תחת בגין כשר ביטחון החלו להישמע תלונות כי צה"ל פועל בלבנון על דעת עצמו ולא בכפוף לדרג המדיני. הרמטכ"ל, רפאל איתן, הכחיש אותן מכול וכול. הוא טען שכל ירייה מאושרת בידי הדרג המדיני. גם ראש הממשלה טען שלו היה הרמטכ"ל מאשר פעולה שלא ברשות הממשלה, הדבר היה מנוגד לחוק.⁸¹ למרות זאת חיזק תלונות אלה מי שכינה כסגן שר הביטחון הן של ויצמן והן של בגין, מרדכי ציפורי. בריאיון למרכז מורשת מנחם בגין הוא ציין כי נודע לו שפיקוד צפון מבצע פעולות פרובוקטיביות בלבנון. ציפורי שוחח על כך עם בגין, וזה זימן את הרמטכ"ל ואת אלוף פיקוד הצפון אביגדור בן-גל

- 78 אריה צימקי, איתן הבר ואחרים, 'צפויה התרוצצות במפלגות סביב מינוי שר בטחון במקום ויצמן', ידיעות אחרונות, 26.5.1980; אברהם תירוש, 'אני מעדיף ממשלה על מינוי שרון', מעריב, 28.5.1980; יוסף וקסמן, 'רק ב-3 אחה"צ נודע לשרי המפד"ל והדמוקרטים על המינויים החדשים', שם, 28.5.1980; הנ"ל, "קולות מורמים מהסוג שאתה משמיע לא מפחידים אותי" - אמר שרון לבגין, שם, 2.6.1980. דיין ויצמן לא היו השרים היחידים שהתפטרו. בין 1979 ל-1981 התפטרו שרים נוספים, כגון שר האוצר שמחה ארליך, שר המשפטים שמואל תמיר ושר האוצר יגאל הורביץ, ראו Weitz, 'From Peace in the South to War in the North', pp. 151-152.
- 79 יהושע ביצור, 'בגין: כל משפט בדברי מאסקי היה הנמקה, שחיבה להצביע נגד ההחלטה במועצת הביטחון', מעריב, 24.8.1980. מדיניות זו קיבלה תמיכה גם מסגנו של בגין במשרד הביטחון, מרדכי ציפורי. ראו 'ציפורי, 15,000 המחבלים בלבנון מתכננים פעולות נגד ישראל', דבר, 24.8.1980.
- 80 בגין רמז לפיגוע במשגב עם באפריל 1980. יוסף וקסמן, 'בגין: סוריה מתכננת פעולה נגד ישראל', מעריב, 10.9.1980. ראו גם דניאל בלוק, 'בגין: לא דחיתי העברת לשכתי למזרח-ירושלים אך לא קבעתי מועד', דבר, 10.9.1980.
- 81 'רפול: המכות שהנחתנו על המחבלים בדרום לבנון גרמו להם מבוכה מוחלטת', מעריב, 6.11.1980; רענן לוריא, 'בגין: בישראל לא יכול כדור אחד לשנות המישטר', שם, 10.11.1980.

(יאנוש). ציפורי הציג לפניהם את הטענות. הרמטכ"ל שתק ויאנוש אמר כי לא היו דברים מעולם וכי ציפורי רודף אותו בשל מחלוקת שהייתה ביניהם בצבא. בגין קיבל את דעת יאנוש ואמר לציפורי: 'מרדכי, אם אלוף אומר שלא אז אלוף לא ישקר'.⁸² עדות נוספת על פעילות פרובוקטיבית של צה"ל בלבנון באה מפי איש המוסד נחיק נבות. נבות תיאר כיצד טס עם אלוף פיקוד הצפון יאנוש בן-גל לפגישה בלבנון עם בשיר ג'ומייל בשנת 1981. לקראת החזרה הסתודדו יאנוש ובשיר בצד. נבות ניסה להצטרף לשיחה אך נדחה. יאנוש לא היה מעוניין שנבות ישמע את הדברים. נבות טען כי 'כעבור זמן גיליתי שבאותה שיחה חטופה סיכמו יאנוש ובאשיר את הפעולה של הפלנגות בזחלה'.⁸³ מן הפעולה בזחלה, אשר אליבא דנבות תכננו אותה פיקוד צפון וכוחותיו של בשיר ג'ומייל, התפתח משבר הטילים הישראלי-סורי.

1981: שנת מימוש ההתחייבות

החיפוש אחר שורשיה של מלחמת לבנון הביא היסטוריונים להצביע על משבר הטילים בזחלה, בין אפריל ליוני 1981, כגורם אשר הביא לפרוץ המלחמה ב־1982. אך שנת 1981 הייתה רוויה באירועים ובהחלטות נוספות אשר הכשירו את הקרקע למלחמת שלום הגליל. בין האירועים וההחלטות הללו מלבד משבר הטילים אפשר למנות את העימות הישראלי-פלסטיני והסכם הפסקת האש שהתקבל בעקבותיו בחודש יולי, את מינויו של אריאל שרון לשר הביטחון באוגוסט, ואת הניסיון של ראש הממשלה מנחם בגין ושר הביטחון החדש אריאל שרון לאשר את 'תכנית אורנים' בדצמבר.

ב־1981 היו ישראל וסוריה על סף מלחמה בשל ההתחייבות שנתן בגין לנוצרים כשלוש שנים קודם לכן. היחסים בין בשיר ג'ומייל וכוחותיו ובין הסורים הלכו והתערערו. הדבר היה קשור בשאיפתו של בשיר ג'ומייל לחזק את מעמדו בזחלה שבבקעת הלבנון. אזור בקעת הלבנון חיוני לסוריה והיא לא רצתה לראות בו התבססות של גורמים עוינים לה. סוריה הייתה מוכנה לנקוט יד קשה נגד כוחותיו של בשיר ג'ומייל כדי לשמר את השפעתה בבקעה. קרבות בין הצדדים החלו בסוף דצמבר 1980 והתחדשו במאסר 1981. במהלך הקרבות החלו סוריה והכוחות הנאמנים לה לפעול נגד מעוזי הנוצרים בהר הלבנון. עד מהרה הגיעו לישראל קריאות המצוקה של הנוצרים.⁸⁴

בעת אירועי זחלה כיהן בגין כשר ביטחון. הרמטכ"ל רפאל איתן ניצח על הפעולות הצבאיות, ובגין הוסיף על כך את הממד ההיסטורי-אידיאולוגי. כך למשל בעת הקרבות בין הסורים לנוצרים שלחה הממשלה שליח אל הנוצרים, שחזר לפניהם על התחייבותו של

82 ריאיון עם מרדכי ציפורי, 18.12.2005, תמליל, פרויקט תיעוד בעל פה, אממ"ב, VD-047.

83 נבות, **תבל ומלואה**, עמ' 128. לא מצאתי תימוכין ממקורות נוספים לעדותו של נבות.

84 גולן, **של"ג בלבנון**, עמ' 61; Esber, 'The United States and the 1981 Lebanese Missile Crisis', p. 444.

בגין מ-1978.⁸⁵ בגין אף הודיע כי שאיפתה של ממשלת ישראל היא להפסיק את מסע הרצח נגד הנוצרים בלבנון. הוא אמר כי ישראל מסייעת לנוצרים כפי שהייתה מסייעת לכל מיעוט אחר הנמצא בסכנה. לדידו, 'אנו כיהודים איננו יכולים להרשות לעצמנו לנהוג בשוויון נפש למראה מסע הרצח במדינה שכנה, כפי שעושות זאת מדינות רבות באירופה'.⁸⁶

המאבק הסורי-מארוני הסלים במהירות. לקראת סוף אפריל השתלטו הכוחות הסוריים על הרכס השולט על זחלה ואף הפעילו את חיל האוויר שלהם נגד הכוחות הנוצריים. פעולת חיל האוויר הסורי נגד הנוצרים הביאה למימושה של התחייבות בגין להתערבות ישראל. ב-28 באפריל הפיל חיל האוויר הישראלי שני מסוקי תובלה סוריים. בתגובה הכניסה סוריה סוללות טילי נ"מ אל בקעת הלבנון וחופש הפעולה האווירי של ישראל נפגע. ישראל רצתה לפעול מיד נגד סוללות הטילים, אך בשל תנאי מזג האוויר הפעולה נדחתה. ארצות הברית, עתה תחת הנשיא רונלד רייגן, שלחה את הדיפלומט האמריקני ממוצא לבנוני פיליפ חביב (Habib) אל המזרח התיכון כדי לתווך בין סוריה לישראל.⁸⁷

לאחר שהפילה ישראל את המסוקים הסוריים, אמר בגין כי ישראל לא תוכל להשלים עם חיסול הנוצרים. הוא אף אמר כי לא רק שהסורים כיתרו את זחלה אלא גם החלו לנסות להשתלט על הר הלבנון, מעוז הנוצרים. לדברי בגין, 'אם הסורים ישתלטו על הר הלבנון, הם יוכלו להפגז משם את ג'ונייה [מצפון לבירות], שהיא הנמל היחיד של הנוצרים, ודרכו אפשר לסייע להם בנשק ומוון'.⁸⁸ זאת ועוד, הוא הכריז בישיבה של ועדת החוץ והביטחון של הכנסת שמה שהסורים עושים לנוצרים, הוא 'בדיוק מה שעשו ליהודים באירופה בזמן השואה'.⁸⁹ אפשר לראות כי בתפיסתו של בגין לא רק שישראל אינה מפקירה את 'המארונים-צ'כוסלובקים' כך שלא ייפלו בידי אויביהם 'הסורים-גרמנים', אלא אף מצילה אותם משואה.

אך המרחק בין הצלה מרצח עם ובין הכוונות והשאיפות של המארונים בנוגע לסיוע ישראלי היה רב. שמעון גולן מביא בספרו, 'של"ג בלבנון', תיאור של פגישתו של בגין עם בשיר ג'ומייל ב-11 ביוני 1981. בגין סיפר כי שאל את ג'ומייל לאיזה סיוע המארונים מצפים מישראל. ג'ומייל השיב ש'הם מצפים "שהצבא של רפול יבוא ויעשה את העבודה"'. על כך השיב בגין, 'לא יקום ולא יהיה'.⁹⁰ בגין אף אמר לג'ומייל 'כי ישראל לא התחייבה מעולם לשלוח את צבאה; הנוצרים ביקשו נשק - ויקבלו אותו. פעולת [הפלת] המסוקים נעשתה כדי להעלות את מורל הנוצרים שעמדו להישבר, אך צבא לא יישלח לסייע להם'.⁹¹

85 דניאל בלוק, 'הממשלה התחייבה לעזור לנוצרי צפון לבנון', דבר, 25.5.1981.

86 'בגין: לא נתערב בעניין הכוח הבין לאומי בלבנון', שם, 13.4.1981.

87 עמנואל רוזן, 'בגין אמר: "לא נרגל אחרי ידידים"', מעריב, 13.9.1985; Esber, 'The United States and the 1981 Lebanese Missile Crisis', p. 449.

88 'בגין: לא נרשה השתלטות סורית וחיסול הנוצרים', דבר, 29.4.1981. ההדגשה שלי.

89 'בגין: הסורים עושים בדיוק כמו הנאצים. שריד: אני מציע שתמחק את המילה במדויק', ידיעות אחרונות, 3.5.1981; 'מריבה חריפה ללא תקדים בוועדת חו"ב בעניין לבנון', דבר, 3.5.1981. ההדגשה שלי.

90 גולן, 'של"ג בלבנון', עמ' 86-87.

91 שם, עמ' 68.

מאמצי התיווך של פיליפ חביב השיגו רגיעה בין ישראל לסוריה. אמנם סוללות טילי הנ"מ נותרו בבקעת הלבנון, אך סוריה התחייבה שלא להפעילן.⁹² המאורנים בהנהגת בשיר ג'ומייל התאכזבו מן הסיוע הישראלי, ומכך שפעולת צה"ל לא התגלגלה למלחמה כוללת. ללא סיוע ישראלי הגיע בשיר ג'ומייל להסדר עם הסורים ב-2 ביולי 1981. המשבר בין המאורנים לסוריה הסתיים בנסיגת כוחותיו של ג'ומייל מזחלה.⁹³ אך מבחינת ישראל, למרות ההתחייבויות הסוריות, האירוע לא נפתר וסוללות הטילים הסוריות נותרו על אדמת לבנון.

בד בבד עם העימות הישראלי-סורי התחדש העימות בין ישראל לפלסטינים. בגין כשר ביטחון עם הרמטכ"ל רפאל איתן ביכרו התקפה על פני הגנה. הם העדיפו לפעול באופן יזום מול הפלסטינים ולא רק בתגובה לפעולותיהם. בתגובה לתקיפות של מטרות פלסטיניות בידי צה"ל בחודש יולי הגיבו הארגונים הפלסטיניים בירי מסיבי של קטיושות אל עבר יישובי הגליל. כתוצאה מירי הקטיושות נהרגו כמה אזרחים ישראלים. בתגובה למות הישראלים, אישר בגין לחיל האוויר לפעול נגד מטרות פלסטיניות הממוקמות באזורים מאוכלסים בבירות. בתקיפות חיל האוויר נהרגו עשרות אזרחים לבנונים. ישראל והפלסטינים נכנסו למעגל דמים. השליח האמריקני פיליפ חביב החל לתווך גם בעימות הישראלי-פלסטיני.⁹⁴

במסע דילוגים בין לבנון, סעודיה וישראל, הביא חביב להסכם הפסקת אש בין ישראל לפלסטינים. על פי ההסכם הפלסטינים לא יבצעו פעולות נגד ישראל משטח לבנון ולא יהיו פעולות ישראליות משטח ישראל נגד לבנון. ההסכם כלל גם את אזור הביטחון של סעד חדאד. בין ישראל לפלסטינים נתגלעה מחלוקת על משמעות ההסכם. הפלסטינים טענו שההסכם אוסר עליהם לבצע פעולות נגד ישראל 'דרך הגבול הלבנוני', אך מאפשר להם לפעול נגדה באזורים אחרים, וישראל טענה כי מדובר בהפסקה מוחלטת של פעולות האיבה נגדה.⁹⁵

בעקבות העימותים בין ישראל לסוריה ולפלסטינים היה מצבה הביטחוני של ישראל ככי רע, וכך גם כוח ההרתעה שלה. טילי הנ"מ הסוריים נותרו על אדמת לבנון, והפלסטינים על פי פירושם את הפסקת האש היו יכולים לבצע פעולות צבאיות, אך לא משטחה של לבנון. המתרחשות עם הסורים גברה בתקופת בחירות בישראל ואילו המתיחות עם הפלסטינים גברה לאחר שבגין ניצח בבחירות. למעשה העימות עם הפלסטינים אירע כשבגין החל בהרכבת ממשלתו החדשה.

92 Esber, 'The United States and the 1981 Lebanese Missile Crisis', p. 453

93 גולן, של"ג בלבנון, עמ' 68; מברק מהשגרירות בפאריז אל משרד החוץ, 25.9.1981, א"מ, א' 3-4321; Esber, ibid.

94 איתן הבר, 'ההפצצה בביירות נועדה לפגוע במדינה-הפלשתינאית-בדרך', ידיעות אחרונות, 24.7.1981; גולן, שם, עמ' 73-75.

95 ראובן אבי-רן, מלחמת לבנון: מסמכים ומקורות ערביים, א: הדרך ל'מלחמת שלום הגליל', מערכות, תל אביב 1987, עמ' 120-122.

שר הביטחון המיועד היה אריאל שרון. יש הטוענים כי בגין רצה למנות את שרון משום שבעקבות הסכם השלום עם מצרים הייתה צריכה ישראל לפנות את יישובי סיני. בגין רצה ששרון, אשר היה אהוד על ציבור המתיישבים והיה ידוע כאיש מעשה, יהיה אמון על פעולת הפינוי.⁹⁶ עם זאת אין להתעלם גם מן המצב הביטחוני שבו הייתה שרויה ישראל. מינויו של שרון, דמות לוחמנית וחזקה, לשר הביטחון, נועד לחזק את מעמדה הביטחוני של ישראל לאור המצב החדש שנוצר מול סוריה והפלסטינים.

הסוגיה הלבנונית לא הייתה זרה לאריאל שרון. למעשה הוא ראה בכניסה הסורית אל לבנון ובהשתלטותה עליה למן 1976, בעצימת עין ישראלית, מעין חטא קדמון, משום שהחזית הצפונית של ישראל התרחבה.⁹⁷ כמו בגין, גם בעיני שרון הנוכחות הפלסטינית בלבנון הייתה לזר. מבחינתו צריך היה לסלק את אש"ף מלבנון ולהעבירו אל ירדן, שם תקום המדינה הפלסטינית. שרון דבק בדעה זו. הוא התנגד לסיוע הישראלי שניתן למלך חוסין באירועי ספטמבר 1970, עת פעל הצבא הירדני נגד הארגונים הפלסטיניים, והעדיף שהם יפילו את המשטר ההאשמי ויקימו תחתיו מדינה פלסטינית. מבחינת שרון, ירדן היא פלסטין.⁹⁸ נראה שהמדיניות של בגין ושרון בנוגע ללבנון הייתה מתואמת רק בחלקה. שני האישים ראו עין בעין בכל הקשור בהתמודדות עם האיום שהציבו הארגונים הפלסטיניים ובצורך לסלקם מלבנון. אך בעוד שרון שאף לגרשם אל ירדן, התנגד בגין להפלת המשטר ההאשמי. בגין נועד עם שרון בהיותו שר החקלאות והבהיר לו כי ירדן אינה פלסטין וכי יש לשאוף להסכם שלום עם המלך חוסין.⁹⁹

באוגוסט 1981 מונה שרון לשר הביטחון וקיבל סקירה על הזירה הלבנונית. הוא העריך שהסוגיה הלבנונית טמנה בחובה שלוש בעיות עיקריות, הקשורות זו בזו. הבעיה הראשונה הייתה שלבנון היא בסיס הפעולה הבלעדי של הפלסטינים. הבעיה השנייה הייתה ההשתלטות הסורית על לבנון, בכלל זאת האזורים הנוצריים שבה. הבעיה השלישית הייתה הימצאות סוללות טילי הנ"מ של הצבא הסורי בבקעת הלבנון. שרון הבהיר לרמטכ"ל איתן ש'המצב הרצוי הוא התרחבות שליטתם של הנוצרים הצפוניים דרומה והיווצרות רצף טריטוריאלי בין השטח שבשליטתם לבין השטח שבהשפעת ישראל'.¹⁰⁰

96 ראונוט עם אריה נאור, 25.12.2000 ו-8.1.2001, תמליל, פרויקט תיעוד בעל פה, אממ"ב, VD-14.

97 יגאל גלאי, 'שרון: מכופפים אותנו שלא לצורך האינטרסים שלנו', מעריב, 10.8.1976; 'שרון מגדיר כ"הונאה" דברי אלון ופרס על גבול לבנון', דבר, 30.11.1976; Meeting between the Prime minister of Israel, Mr. Menachem Begin and Secretary of State of USA, Mr. Cyrus Vance', 6.8.1978, א"מ, א' 4173-12.

98 נאור, ממשה במלחמה, עמ' 29.

99 שילון, בגין, עמ' 277-278. אפשר לאתר שורשים לגישה זו של בגין כלפי ירדן במלחמת ששת הימים, שם תמך תחילה בפנייה אל המלך חוסין לבל יפתח במלחמה נגד ישראל. כלומר, בגין היה מוכן להכיר בשלטון ההאשמי אפילו בשטחי הגדה המערבית. ראו גולדשטיין, 'מלחמת הפדות והישע', עמ' 141-142.

100 גולן, של"ג בלבנון, עמ' 80-81.

בתקופת הבחירות לכנסת התבטא בגין ואמר ש'עוד קצת זמן ולא תהיה עוד קטישה אחת בקרית שמונה'.¹⁰¹ שר הביטחון החדש, אריאל שרון, הבהיר לשר הביטחון היוצא, מנחם בגין, את המשמעות הצבאית של מניעת הקטיושות. בפגישה בין בגין לשרון, ב־18 בספטמבר 1981, אמר שרון שהוא 'אינו רואה אפשרות למנוע ירי קטיושות על אצבע הגליל ללא התנגשות עם כוחות סוריים', אלא אם הסורים ייסוגו כאשר כוחות צה"ל ייכנסו ללבנון. ראש הממשלה קיבל את דברי שרון.¹⁰² על יסוד הבטחת 1978 ואירועי זחלה ב־1981, האפשרות של עימות עם הסורים בעיני בגין לא הייתה רחוקה.

זאת ועוד, בספטמבר 1981 ביקר בגין בארצות הברית.¹⁰³ במהלך ביקורו הוא נועד עם אלוף פיקוד הצפון לשעבר, אביגדור בן-גל (יאנוש), אשר שהה בארצות הברית. בגין הבהיר ליאנוש את הפתרון שלו לבעיית הקטיושות מלבנון: 'אנחנו ניכנס ללבנון, נתפוס את המזוקן [ערפאת], נוציא אותו מהבונקר ונעמיד אותו למשפט בירושלים. בדיוק כמו אייכמן'.¹⁰⁴ כלומר, הפתרון של בגין כלל פעולה נרחבת בלבנון.

ב־30 באוקטובר נחשף שר הביטחון שרון ל'תכנית אורנים'. הוא בחן אותה והוסיף הערות ותיקונים. ימים מספר לאחר מכן עדכן שרון את בגין שצה"ל מגבש תכנית פעולה בלבנון הכוללת כמה מטרות: חיסול אש"ף מבחינה מדינית ומבחינה צבאית; 'יצירת מצב שיביא את הסורים, עד כמה שאפשר ללא קרב, לנסיגה מחלק מעמדותיהם בלבנון'; חיבור בין אזורי הנוצרים בדרום ובצפון, ובאופן הזה חיבור עם ישראל. בגין ביקש לעבד את התכנית ולהביאה לאישור הממשלה. ב־20 בדצמבר הציג שרון בממשלה את 'תכנית אורנים'. לאחר הצגתה ביקש בגין מחברי הממשלה לאשרה. הוא הבהיר כי תכנית זו תיושם רק אם ישראל תותקף, אך שרי הממשלה התנגדו לה.¹⁰⁵

1982: שנת ביצוע

מלחמת שלום הגליל נידונה בשיח הציבורי והפוליטי זמן רב לפני שפרצה. לאחר הסכם הפסקת האש בין ישראל לאש"ף ביולי 1981 וכניסתו של אריאל שרון אל משרד הביטחון באוגוסט 1981, היה ברור שפעולה רחבה היא רק עניין של זמן. למעשה מהפסקת האש ועד

101 'רה"מ מ' בגין על השמאל: "הם מתביישים בצבע האדום הסוציאליסטי, מתביישים, מפחדים"', ראו <https://www.youtube.com/watch?v=WMAHEsI4-PA&t=10s>, דק' 02:34-01:47 (אוחזר ב־18.4.2019).

102 גולן, של"ג בלבנון, עמ' 82.

103 בגין ביקר בארצות הברית בין 6 ל־14 בספטמבר.

104 שילון, בגין, עמ' 357.

105 Ariel Sharon with David Chanoff, *Warrior: The Autobiography of Ariel Sharon*, Steimatzky, Bnei Brak 1989, p. 435; גולן, של"ג בלבנון, עמ' 85-86; שיף ויערי, מלחמת שולל, עמ' 97-98. שבוע קודם לכן אושר החוק לסיפוח הגולן בממשלה. נראה ששרי הממשלה לא רצו לאשר מהלכים קיצוניים נוספים כגון פלישה נרחבת ללבנון.

פרוץ המלחמה ביוני 1982 החלו עיתונאים ופוליטיקאים, ישראלים וזרים כאחד, לעסוק במלחמה הצפויה, לנתח את מהלכיה האפשריים ואת היתרונות והסיכונים שבה. הזרורים הופנו בעיקר אל שר הביטחון שרון. ואכן, מכניסתו אל משרד הביטחון גברו ההכנות למלחמה. כך למשל ב־12 בינואר 1982 הוא ביקר בבירות ונועד עם מפקדי המיליציות הנוצריות. הביקור אף אפשר לו לצפות על שדה הקרב העתידי ולהעמיק את התכנון.¹⁰⁶ הפעלתנות של שרון עוררה דאגה מבית ומחוץ. מבית ניסתה האופוזיציה להניא את הממשלה מפעולה רחבה, בטענה כי פעולה כזו אינה ישימה. זאת ועוד, גורמים באופוזיציה ניסו להביא להקמת ממשלת אחדות לאומית על מנת לרסן את הלוחמנות של ממשלת בגין ולהוציא את תיק הביטחון מידי שרון. נוסף על כך עיתונאים החלו לפרסם הערכות, חלקן מבוססות, על העתיד להתרחש. חלקם אף הזהירו מפני הסתבכות בלבנון ועלייה על נתיב דמים.¹⁰⁷

האמריקנים חשדו בכוונותיו של שרון. הם טענו ששרון מעוניין לפעול הן נגד הפלסטינים בלבנון והן נגד הנוכחות הסורית בה וחשדו שישאל מתכננת פעולה גדולה בלבנון אשר תתבצע לפני הפיגוע העתידי של סיני, כפי שנקבע בהסכם השלום עם מצרים. פעולה ראווה תוכל להביא לביטול הנסיגה הצפויה. חיזוק להערכות האמריקניות על כוונותיו של שרון אפשר למצוא בהתבטאויותיו של שרון נגד מאמציו של השליח האמריקני, פיליפ חביב, להוביל לרגיעה. לדעת שרון שליחותו של חביב יצרה ציפיות בישראל לפתרון בדרכי שלום, אך משימתו של חביב לא צלחה. זאת ועוד, עצם נוכחותו בשטח ככלה את ידיה של ישראל מבחינה צבאית, והיא לא הייתה יכולה ליישם פתרונות צבאיים.¹⁰⁸ למרות הדומיננטיות של שרון, בגין לא היה כינור שני. האמריקנים ראו בבגין את מעצב המדיניות הישראלית. כפי שחשדו בכוונותיו של שרון, כך הם חשדו בכוונותיו של בגין. חודשים מספר לפני כן הודיע בגין שישאל החליטה לספח את רמת הגולן. ההחלטה הישראלית הפתיעה את האמריקנים והביאה להידרדרות היחסים בין המדינות. עתה הבהיר בגין שישאל לא תתקף אלא אם תותקף. עם זאת הוא ציין שאם ייהרג ולו אזרח ישראלי אחד בפעולת טרור היא תתקוף מיד בדרום לבנון. התגובה הישראלית, על פי בגין, תהיה חריפה.¹⁰⁹

Sasson Sofer, *Begin: An Anatomy of Leadership*, Basil Blackwell Inc., Oxford 1988, 106 p. 207; 'המחבלים לא יוכלו לפעול מדרום לבנון', *ידיעות אחרונות*, 5.1.1982; אהרון יריב, 'תוגבר הפעילות של המחבלים', שם, 12.3.1982.

107 אמיר אורן, 'הדרך לבירות', דבר, 1.2.1982; ישעיהו בן-פורת, 'ממשלת אחדות לאומית תקום או תיפול על תיק הביטחון', *ידיעות אחרונות*, 16.4.1982; 'רבין: יש לשמור על הפסקת האש עם לבנון', דבר, 11.4.1982; איתן הבר, 'למה תפרוץ מלחמה – ולמה לא', *ידיעות אחרונות*, 16.4.1982.

108 זאב ברק, 'גוברת הדאגה בארצות-הברית מפני פעולה של צה"ל בדרום-לבנון', *ידיעות אחרונות*, 14.2.1982; אריה צימוקי ויהושע חלמיש, 'שרון: שליחות חביב גורמת נזק לישראל', שם, 15.3.1982.

109 אריה צימוקי, 'בארה"ב חוששים שישראל שוב תפתיע: בפלישה ללבנון או בהחלת החוק בגדה', שם, 8.1.1982; זאב ברק ואריה צימוקי, 'בגין באיגרת לרייגן: שוב אני חש עתה בידידות האמריקנית',

ההתבטאויות של בגין עסקו בדרום לבנון. ההתמקדות שלו בדרום לבנון ולא במדינה כולה מתכתבת עם דבריו של אריה נאור בריאיון למרכז מורשת מנחם בגין, שטען כי בגין החליט לתמוך בפעולה מצומצמת על סמך מגעיו עם האמריקנים. על פי נאור, בקיץ 1981 בגין

חשב שאם המצב בלבנון יגיע לנקודת פיצוץ אז המטרה צריכה להגיע לבונקר של ערפאת בביירות ולהוציא אותו משם [...] אבל בהדרגה, לאורך הסתיו והחורף היה לבגין ברור שרק אם תהיה פרובוקציה שתוכר ככזאת על ידי העולם והתגובה הישראלית תהיה פרופורציונלית, דפנסיבית באופיה, אפשר יהיה לדבר על הבנה. מכיוון שטווח הקטיושות והארטילריה של אש"ף בלבנון באותו זמן היה בערך 37 ק"מ, אז נוצר המושג של 40 ק"מ. כך הוא נולד. ובגין בהדרגה נעל על הקונספציה המצומצמת הזאת.¹¹⁰

בחודשים שקדמו למלחמה נשמעו טענות שבגין מעוניין למנוע צעד דרסטי בלבנון. באפריל 1982, לאחר רצח הדיפלומט הישראלי יעקב בר סימנטוב בפריז, כינס בגין ישיבה עם ראשי המערך. בישיבה נכחו מנהיגי האופוזיציה שמעון פרס עם שני רמטכ"לים לשעבר, יצחק רבין וחיים בר-לב, ונידון המצב הביטחוני כשבגין מפרט את איומי הטרור. היו שהעריכו כי בגין כינס בכוננת מכון ישיבה זו, משום שרצה שהאופוזיציה תפעיל לחץ על הממשלה שלא תצא לפעולה צבאית.¹¹¹

אך בד בבד עם ההצהרות על מתקפה מצומצמת רק בדרום לבנון, לא זנח בגין את העניין הנוצרי בלבנון. בעת ביקור נשיא צרפת פרנסואה מיטראן בישראל, במאוס 1982, אמר בגין 'כי ישראל לא תסבול שואה על האוכלוסייה הנוצרית בלבנון'.¹¹² לשם מניעת 'שואה' מן הנוצרים בלבנון אין די בפעולה מתונה בדרום. אפשר להבחין כאן בכפל משמעויות בהתבטאויותיו של בגין, מצד אחד פעולה מצומצמת ומצד אחר פעולה נרחבת. הצהרות והחלטות דו-משמעיות כאלה של בגין נמשכו גם לאחר שהחלה המלחמה. בגין הגה את שם הפעולה, 'שלום הגליל', ובישיבת הממשלה שנערכה ערב היציאה למלחמה נאמר שהתכנית המבצעית היא להגיע לטווח של כארבעים קילומטר מגבול הצפון.¹¹³ בגין אף כתב לנשיא האמריקני רונלד רייגן שהממשלה 'הורתה לצבא להדוף

שם, 20.1.1982; זאב ברק, 'בגין: אם ייהרג אפילו אזרח ישראלי אחד נפעל מייד בדרום לבנון', שם, 23.2.1982; אריה צימוקי, 'מיטראן ובגין סיכמו: דיונים משותפים על לבנון; סיוע לקשרי ישראל באפריקה', שם, 5.3.1982.

110 ראינויות עם אריה נאור, 25.12.2000 ו-8.1.2001, תמליל, פרויקט תיעוד בעל פה, אממ"ב, VD-14.

111 בינה ברזל, שלמה נקדימון ואריה צימוקי, "אינפורמציה בטחונית חשובה", נמסרה בפגישת בגין- "העבודה", ידיעות אחרונות, 7.4.1982; מרדכי ברקאי, 'גורמים ביטחוניים: בפגישה עם ראשי האופוזיציה הזמין בגין לחץ נגד פעולה', דבר, 9.4.1982.

112 אריה צימוקי, 'רייגן, על ישראל לעשות לשיפור תדמיתה בדעת הקהל האמריקנית', ידיעות אחרונות, 12.3.1982.

113 גולן, של"ג בלבנון, עמ' 181.

את המחבלים צפונה עד לטווח 40 ק"מ מן הגבול.¹¹⁴ אך בהודעת הממשלה נמסר כי היא החליטה 'להטיל על צה"ל את המשימה להוציא את כל יישובי הגליל מטווח האש של הטוריסטים, המרוכזים, הם, מפקדותיהם ובסיסיהם בלבנון'.¹¹⁵ נוסח זה כולל בתוכו הן מבצע טריטוריאלי מוגבל, דהיינו הרחקת יישובי הגליל מטווח האש, הן אפשרות של מבצע מורחב: פעולה נגד הארגונים הפלסטיניים, על בסיסיהם ומפקדותיהם.

כאשר החלה המלחמה נסע בגין אל פיקוד הצפון, שם שהה כיומיים כדי להיות קרוב אל מרכז העניינים. ב־6 ביוני בערב, שעות מספר לאחר שהחלה המלחמה, התקשר בגין אל עוזרו יחיאל קדישאי ועדכן אותו כי 'מחר [7 ביוני] ייתכן שאני אבוא. מחר סיום המפעל, אבל אין צורך למסור הודעה לכנסת'. בגין אף התקשר לאשתו עליזה ועדכן אותה שהוא מקווה שלמחרת בצהריים או אחר הצהריים ישוב הביתה.¹¹⁶ מן הדברים הללו עולה כי בגין התכוון לפעולה מוגבלת בטווח של ארבעים קילומטר.

כפל משמעות בין פעולה מצומצמת לפעולה נרחבת היה גם בשאלת הלחימה נגד הסורים. אמנם בגין הודיע שישראל אינה מעוניינת להילחם בסורים, אך הוא רצה שסוריה תסיג את כוחותיה מלבנון. זאת ועוד, ב־8 ביוני הוא העביר הודעה לנשיא סוריה חאפז אל-אסד באמצעות השליח האמריקני למזרח התיכון פיליפ חביב. בגין הבהיר בה שישראל אינה מעוניינת במלחמה עם סוריה ושאל סוריה תנצור את האש גם ישראל תעשה זאת. על סוריה לחזור אל הסטטוס-קוֹר־אנטה־בלום ולהסיג את הכוחות שהכניסה ללבנון מתחילת המלחמה. נוסף על כך על סוריה להסיג את הכוחות הפלסטיניים הנמצאים בשטחה במזרח לבנון. 'אם כל אלו יבוצעו, יסתיים השלב הצבאי של המלחמה ויחל השלב המדיני'. אך שמעון גולן סבר שבגין הציע הצעה זו כדי לצאת ידי חובה. הוא לא העריך שהסורים ייענו לה, וייתכן שאף קיווה לכך, משום שאז תהיה לישראל יד חופשית לפעול נגדם.¹¹⁷

לקראת ההכרזה על הפסקת אש ב־11 ביוני 1982, אמר בגין כי הממשלה לא החליטה על תחום של ארבעים קילומטר, אלא קבעה שיש להוציא את היישובים הישראליים מטווח האש. למעשה על פי בגין לא חלה הפסקת האש על הארגונים הפלסטיניים. מולם הלחימה צריכה הייתה להימשך, ואכן היא נמשכה.¹¹⁸ אם בגין רצה להתמודד עם האיום שהציבו הארגונים הפלסטיניים על ישראל, הוא לא יכול היה להסתפק בטווח של ארבעים קילומטר. ב־15 ביוני 1982, שעה שכוחות צה"ל כבר שהו בקרבת בירות, התראיין בגין לתכנית הטלוויזיה 'מוקד'. הוא נשאל על נקודות ההסכמה של ישראל עם ארצות הברית והשיב כי הן ישראל הן לארצות הברית ברור שהמצב בלבנון חייב להשתנות מן היסוד. הצבאות הזרים (בכלל זה צה"ל) יצטרכו לצאת מלבנון. בגין כיוון אמירתו זו אל הצבא הסורי.

114 שם, עמ' 196.

115 שם, עמ' 184.

116 שם, עמ' 228. ההדגשה במקור.

117 שם, עמ' 382 והערה 25.

118 שם, עמ' 486, 508. דברי בגין על קו ארבעים הקילומטר נאמרו ב־11.6.1982, לקראת הפסקת האש.

באשר לארגונים הפלסטיניים אמר ש'צריך לפרק את הנשק מעל כל אנשי הארגונים הטוריסטיים בלבנון'.¹¹⁹ על החריגה מקו ארבעים הקילומטר שעליהם הכריז בכנסת אמר שמדובר בצעד טקטי, במטרה לאגף את הסורים ולמנוע מן הארגונים הפלסטיניים לירות קטיושות אל עבר אצבע הגליל. עם זאת הוא הוסיף כי מעבר לקו ארבעים הקילומטר יש אלפי טוריסטים. האם אנו רוצים שהם יחזרו?

הקו של 40 או 43 הקילומטרים הוא צריך להיות קו שלום, זאת אומרת מעבר לו לא צריכים להיות בכלל מחבלים [...] עד אשר אנחנו נפתור את הבעיה בשלמותה אנחנו בהחלט נעמוד על הקו של 40 קילומטרים, 43 – ההבדל לא גדול. אנחנו לא הטעינו איש. אבל זו מלחמה, צריך להבין שצריך להשיג את המטרה שלה ולא ליצור מצב ואחר כך מה שהיה קודם יחזור [...] זאת לא הייתה הכוונה.¹²⁰

בגין נשאל אם אחת המטרות של מבצע שלום הגליל הייתה לתפוס את מנהיג אש"ף יאסר ערפאת, והוא השיב שלא. הוא אמר שהיינו רוצים שהוא לא יוכל לפקד על הצבאות שלו. בהמשך הריאיון אמר שישראל רצתה לשים קץ לפיקוד של ערפאת על כוחותיו.¹²¹ מן הדברים הללו אפשר להסיק שאמנם בגין ניסה להיצמד אל הקו שעליו הודיע, קו ארבעים הקילומטר, אך היה נהיר לו שכדי לפתור את הבעיה בשלמותה, קרי הוצאת הסורים מלבנון, נטרול הפיקוד של יאסר ערפאת ופירוק הארגונים הפלסטיניים מנשקם, קו זה אינו מספיק. כדי להגשים מטרות אלה הפעולה חייבת להיות נרחבת.

התבטאויות לוחמניות של בגין שמהן אפשר להסיק על הסכמה ורצון לבצע פעילות צבאית נרחבת בלבנון נמשכו עד לנסיגת אש"ף מלבנון לקראת סוף אוגוסט 1982. כך למשל אמר בגין שישראל פעלה על פי האמרה התלמודית 'הקם להורגך השכם להורגו', אך הוסיף עליה ש'הבא להשמידך השכם לפרק נשקו'. בגין אף אמר שמטרת המלחמה לא הייתה כיבוש שטח אלא הצלת חיים, ולכן זו מלחמה אצילית.¹²² בוועדת החוץ והביטחון אמר שלפני המחבלים עומדות ארבע אפשרויות: פינוי מרצון במסגרת הסדר; בריחה; נפילה בשבי ישראל; מוות.¹²³ 'זו מדיניות הממשלה ואין אחרת. נכנסנו ללבנון לחסל את אש"ף ונחסל אותו'.¹²⁴ בתחילת אוגוסט כתב בגין לנשיא רייגן ש'במלחמה שתכליתה לחסל

119 ריאיון עם מנחם בגין בתכנית 'מוקד', הטלוויזיה הישראלית, 15.6.1982, דק' 07:02-06:45. אפשר לצפות בתכנית זו בקישור <https://drive.google.com/open?id=0BxewK4CEkhvMYVMzSEx5TXFqZHc> (אוחזר ב-18.12.2019).

120 שם, דק' 13:21-12:36.

121 שם, דק' 20:01-17:14.

122 'בגין: "בקרוב נסיים את המערכה וערפאת יחוסל"', ידיעות אחרונות, 19.7.1982.

123 חגי אשד, 'בגין: לחסל המחבלים עד האחרון', דבר, 1.8.1982; ישראל תומר, 'בגין מזהיר: נשמיד הטילים בשטח סוריה אם הם יופעלו', ידיעות אחרונות, 1.8.1982, יהושע ביצור, 'בגין: 4 אפשרויות לפינוי המחבלים', מעריב, 1.8.1982.

124 שם. בעיתון דבר נכתב כי 'מדיניות הממשלה היא, שחובה לחסל את המחבלים עד האחרון שבהם...'. ראו: אשד, 'בגין: לחסל המחבלים עד האחרון'.

את מנהיג הטרוריסטים במערב ביירות אני חש כמי שהיה שולח צבא לברלין לחסל את היטלר בבונקר.¹²⁵

חוסר הבהירות בהצהרות וההחלטות של בגין בדבר פעולה מצומצמת או נרחבת הביא לפולמוס בתום המלחמה על מידת מעורבותו של בגין במהלכה. האם ידע שמדובר מלכתחילה בפעולה נרחבת או שמא בפעולה מצומצמת? האם התכוון מראש להגיע לביירות או אולי תכנן להשיג את קו ארבעים הקילומטר בלבד? האם הונה את הממשלה ואת הכנסת, וכן את האמריקנים, בכל הקשור במטרות המלחמה? האם עשה יד אחת עם שרון או הולך שולל על ידו?

נראה שבעת קבלת ההחלטה על יציאה למלחמה התכוון בגין לפעולה מצומצמת, עד ארבעים קילומטר. בגין היה ידוע ביושרו ובאמינותו.¹²⁶ הוא דגל באמירת אמת, בין אם זו טובה או רעה, בין אם שירתה אותו או פגעה בו, עוד כשהיה מפקד האצ"ל.¹²⁷ לכן לא סביר ששיקר ביודעין לאשתו, לממשלה ולנשיא רייגן.¹²⁸ אך משהמערכה נמשכה, וכאשר על פי דיווחי שרון לממשלה כוחות צה"ל היו בסכנה ולכן היה עליהם לשפר עמדות ולחרוג מטווח ארבעים הקילומטר צפונה אל בירות,¹²⁹ מדוע לא להגשים מטרות ותכניות ישנות שעל פיהן פעל כל שנות שלטונו?

סיכום ומסקנות

בעלייתו של מנחם בגין לשלטון ב-1977 החל תהליך של הסלמה במדיניות ישראל כלפי לבנון. עד עלייתו היה הסיוע הישראלי לנוצרים חשאי ועקיף. עם עלייתו, חשף בגין את דבר הסיוע הישראלי לנוצרים בלבנון ובכך הגביר את המחויבות הישראלית כלפיהם. יתר על כן, בתקופתו החל צה"ל להתערב באופן ישיר לטובת בעלי בריתו הנוצרים. נראה שאחד המהלכים החשובים שנקט בגין, ואשר היו לו השלכות הן על המעורבות הישראלית בלבנון והן לקראת מלחמה אפשרית, היה ההבטחה שהעניק לנוצרים ב-1978. אחריה

125 שיף ויערי, *מלחמת שולל*, עמ' 274.

126 ראיונות עם אריה נאור, 25.12.2000 ו-8.1.2001, תמליל, פרויקט תיעוד בעל פה, אממ"ב, VD-14; ראיון עם יונה קלימוביץקי, 3.11.2010, תמליל, פרויקט תיעוד בעל פה, שם, VD-87.

127 ראו למשל: בגין, *המרד*, עמ' 126.

128 באשר ליחסים עם האמריקנים, מעניינים דבריו של סירוס ואנס אשר כיהן כמוזכר המדינה בתקופת נשיאותו של ג'ימי קרטר. ואנס טען כי בגין יעשה את הדבר הרצוי למדינת ישראל, גם אם הדבר סותר את דעתו ורצונו של הנשיא האמריקני. ראו Cyrus Vance, *Hard Choices: Critical Years in America's Foreign Policy*, Simon and Schuster, New York 1983, p. 208. הדברים הללו נאמרו לאחר מבצע ליטאני כשישראל סירבה לוותר על אזור הביטחון שהקימה תחת הנהגתו של רב-סרן סעד חדאד. אך הדים לקביעה זו של ואנס אפשר למצוא גם בסיפוח הישראלי של רמת הגולן וכן באירועי מלחמת שלום הגליל.

129 גולן, *של"ג בלבנון*, עמ' 582.

הייתה ישראל מחויבת לנוצרים, ועימות עם סוריה היה רק שאלה של זמן. למן אותה הבטחה הייתה היזמה לפתיחת מלחמה ישראלית-סורית-פלסטינית לא רק בידי ישראל אלא גם בידי הנוצרים הלבנונים. למעשה, את השורשים של מלחמת שלום הגליל יש לאתר ב־1978, בהתחייבות בגין לבעלי בריתו הלבנונים. ייתכן שהסיבה שבאותה עת לא פרצה מלחמה היא שסוריה לא הפעילה את חיל האוויר שלה נגד הנוצרים. לו הייתה עושה זאת סביר להניח כי בגין לא היה מתנער מהבטחתו (כפי שלא התנער שלוש שנים מאוחר יותר). נהוג לחלק את תקופת כהונתו של בגין כראש ממשלה לשתיים. הממשלה הראשונה שלו, אשר כיהנה בין 1977-1981, נחשבת לממשלת 'שלום', משום שחתמה על הסכם שלום עם מצרים. הממשלה השנייה שלו, בין 1981-1983, נחשבת לממשלת 'מלחמה' בגלל מלחמת שלום הגליל אשר פרצה במהלך כהונתה. אך נראה שהמדיניות של בגין כלפי לבנון קוראת תיגר על חלוקה זו. בכל הקשור בלבנון, שתי הממשלות של בגין היו בדעה אחת. למעשה, ממשלת 'השלום' של בגין הולידה את מלחמת שלום הגליל. תחת שרביטם של ראש הממשלה בגין ושר הביטחון ויצמן תכננה ממשלת בגין הראשונה פעולה נרחבת בלבנון, שכללה הגעה לבירות ואף צפונה ממנה, עד ג'זניה.

כאשר מביאים בחשבון את מכלול פעולותיו והחלטותיו של בגין כראש ממשלה ואת מעשי ממשלותיו, ואת תפיסת עולמו, היחס אל מלחמת שלום הגליל צריך להשתנות. נראה שבגין לא התכוון למהלכים הנרחבים של אריאל שרון באותה העת, אך כל מעשיו של בגין כיוונו לפעולה נרחבת בתוך לבנון. מבלי לזלזל בחומרת המעשה, כאשר מדברים על 'הולכת שולל' צריך להתייחס אליה כאל הטעיה טקטית הקשורה במהלכי הקרב, ולא כאל הטעיה אסטרטגית הקשורה בהגיון המלחמה ויעדיה. מלחמת שלום הגליל כיוונה אל מטרות אשר בגין וממשלותיו עסקו בהן הרבה לפני 1982. לכן, אפשר לומר בזהירות שמבחינת בגין כל הדרכים הובילו אל בירות.

יחסו החצוי של השר זבולון המר לתהליך השלום עם מצרים

אהרון קמפינסקי

תקציר

במאמר אבחן את יחסו של השר זבולון המר מהמפד"ל לתהליך השלום עם מצרים מביקור סאדאת בארץ בנובמבר 1977 ועד פינוי ימית באפריל 1982. אצביע על השינוי בעמדותיו המדיניות: בתקופת מהפכת הצעירים בשנות השישים והשבעים נקט המר קו אידיאולוגי ימני ברור, ששלל כל ויתור טריטוריאלי, ודווקא בממשלת בגין הימנית היה הסמן היוני המתון. אף שהוסיף לתמוך בעקרון ארץ ישראל השלמה ובבניית התנחלויות ביהודה ושומרון, תמך גם בהסכם השלום עם מצרים, למרות הסתייגותו מתכנית האוטונומיה שהוצעה בהסכם זה. המר היה הסמן המתון בממשלה גם בעת מלחמת לבנון, בהשוואה לשרי הליכוד. עמדתו לא נבעה מהזדהות מוחלטת עם עמדות השמאל הישראלי, אלא הייתה מורכבת, מסויגת ורוויית חששות. אמנם חששותיו לא גרמו לו לשנות את עמדתו העקרונית, התומכת בויתורים טריטוריאליים למען השלום, אך הם סללו את הדרך לחזרתו לעמדה הנצית בשנות התשעים, בתקופת הסכמי אוסלו.

מילות מפתח: אוטונומיה, הסכם אוסלו, הסכם קמפ דייוויד, התנחלויות, זבולון המר, חוזה השלום עם מצרים, מהפכת הצעירים, מלחמת לבנון, המפד"ל, פינוי ימית

מבוא

זבולון המר היה ממנהיגי הבולטים של המפלגה הדתית-לאומית, המפד"ל. משנת 1969 היה חבר כנסת ולאחר מכן היה שר הסעד, שר הדתות, שר החינוך וסגן ראש הממשלה עד פטירתו ב-1998. המר עשה כברת דרך ארוכה מאז היה פעיל במשמרת הצעירה של המפד"ל בראשית שנות השישים ועד עמדת המנהיגות שהגיע אליה בגיל צעיר יחסית.¹ אפשר לבחון היבטים רבים בדרכי מנהיגותו וחיבור אחד בוודאי לא יספיק לכך. במאמר זה אני מבקש לעסוק בהיבט מרכזי אחד שליווה את דרכו הציבורית של המר: יחסו לתהליך

1 שמואל המר, 'זבולון המר – ציוני דרך', בתוך: אשר כהן (עורך), **הציונות הדתית: עידן התמורות**, מוסד ביאליק, ירושלים 2004, עמ' 11-12.

השלום עם מצרים מביקור סאדאת בנובמבר 1977 עד פינוי ימית באפריל 1982 במסגרת יישום ההסכם.

מחקרים רבים עסקו בשינוי פניו של הציבור הדתי-לאומי מאז מלחמת ששת הימים. לאחריה החל ציבור זה להיות אקטיבי בתחום המדיני והביטחוני, פעל למען התיישבות בשטחי יהודה ושומרון, עזה והגולן, ומיצב את עצמו בזירה הפוליטית כמגור בעל עמדות ימניות.² לזבולון המר, שהנהיג את סיעת הצעירים במפלגה, היה תפקיד נכבד במגמה זו. ואולם בשנים מאוחרות יותר היה דימויו הציבורי מתון הרבה יותר ורבים רואים בו דווקא סמן יוני בציונות הדתית. במאמר זה אתחקה אחר תפיסותיו המדיניות והביטחוניות של המר בנוגע לתהליך השלום ואעמוד על התמורה בעמדותיו המדיניות ועל הסבריה האפשריים.

האם נכונה התפיסה שהפוליטיקאים הדתיים-לאומיים מצדדים תדיר בצד הימני של המפה הפוליטית ונוקטים עמדות נציות? לכאורה אפשר לזהות חיבור טבעי בין עמדות שמרניות-לאומיות לעמדות דתיות ועל כן החיבור בין הציונות הדתית למחנה הלאומי הימני הוא חיבור טבעי במציאות הפוליטית הישראלית. עם זאת, ההיסטוריה מלמדת שכמה מבני הדור הוותיק של מנהיגי המפלגות הדתיות הלאומיות (המזרחי והפועל המזרחי), ולאחר מכן של מנהיגי המפד"ל (בעיקר מנהיגי המפד"ל חיים משה שפירא), היו מזוהים עם הצד הפוליטי הימני המתון, לעומת מפלגת הבית היהודי בימינו, שהיא הסמן הנצי במערכת הפוליטית.³ לפיכך, חשוב לבחון את הזדהות הדור הוותיק של מנהיגי המפד"ל עם מגמות יוניות על רקע האפשרות הקואליציונית היחידה שהייתה באותם ימים: ברית עם תנועת העבודה. רק לאחר 1977 נעשתה האפשרות של קואליציה עם הליכוד אפשרות ריאלית.⁴ בתווך – בין העמדות היוניות של כמה ממנהיגי הדור הציוני הדתי הוותיק ובין העמדות הנציות של מנהיגי הדור הציוני הדתי בימינו – ניצבות העמדות המורכבות של זבולון המר, איש דור הביניים בציונות הדתית.

להלן אטען ואבסס שתי הנחות משלימות: הנחה אחת נוגעת לתמורה המדינית בעמדותיו של זבולון המר בזמן תהליך השלום עם מצרים. באותו זמן החל המר לנטות לכיוון היוני

2 למשל אליעזר דון-יחיא, בין שלום לשלמות הארץ: הציונות הדתית בהנהגת חיים משה שפירא והמאבק על ארץ ישראל 1936-1970, מכון בן-גוריון חקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר 2019; הנ"ל, 'מנהיגות ומדיניות בציונות הדתית – חיים משה שפירא, המפד"ל ומלחמת ששת הימים', בתוך: כהן (עורך), הציונות הדתית, עמ' 160-163; אבי שגיא ודב שוורץ, מריאליזם למשיחיות: הציונות הדתית ומלחמת ששת הימים, כרמל, ירושלים 2017.

3 תמר הרמן ואחרים, דתיים? לאומיים? המחנה הדתי-לאומי בישראל 2014, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים 2014; אשר כהן, "משהו חדש מתחיל": הבית היהודי בבחירות 2013 כמפלגת מחנה פתוחה, בתוך: מיכל שמיר (עורכת), הבחירות בישראל: 2013, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים 2015, עמ' 255-281.

4 דבורה הכהן, 'הברית ההיסטורית בין אידיאולוגיה לפוליטיקה', בתוך: אליעזר דון-יחיא (עורך), בין מסורת לחידוש – מחקרים ביהדות, ציונות ומדינת ישראל, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשס"ה, עמ' 295.

המתון מבחינה מדינית. הנחה אחרת נוגעת למורכבות עמדתו של המר, שאמנם הייתה יונית בהשוואה לעבר, אך נשארה מסויגת ורווית חששות. אמנם חששותיו לא שינו את העמדה העקרונית של המר, שתמך בויתורים טריטוריאליים למען השלום, אך הם סללו את הדרך לחזרתו לעמדה הנצית בשנות התשעים, בתקופת הסכמי אוסלו.

בין מהפכת הצעירים במפד"ל למהפך 1977 – רקע היסטורי

באחד ממאמריו הבולטים על תולדות הציונות הדתית ציין דב שוורץ שאף שבקרוב החוקרים שוררת תמימות דעים שהתמורות בדרכה של הציונות הדתית החלו במלחמת ששת הימים, לדעתו החל המהפך כבר עם פרוץ מהפכת הצעירים בתחילת שנות השישים.⁵ מהפכת הצעירים הוא השם שניתן לתהליכים פנימיים במפד"ל: חתירתם של צעירי המפלגה לשנות את דרכה במגוון תחומים – לאומיים, חברתיים ודתיים – כדי להתאים אותה לדור הצעיר הציוני הדתי.⁶

תהליכים בין-דוריים נפוצים בכל מפלגה בעלת שורשים. ואולם מהפכת הצעירים במפד"ל, שהחלה בתחילת שנות השישים והשיגה לבסוף את מטרותיה, היא מקרה בוחן מרתק בציונות הדתית בפרט ובפוליטיקה הישראלית בכלל. יש לכך כמה סיבות. ראשית, קריאת התיגר על הדור המייסד הייתה ברורה וחדה וניצלה את המנגנונים הדמוקרטיים במפלגה; מהפכת הצעירים לא הייתה מהלך חד-פעמי ממוקד, אלא לוותה בגיבוש מנגנון משומן ומאורגן שחתר בשנות השישים להחלפת הדור הוותיק במפד"ל. שנית, בסופו של דבר נחלה המהפכה הצלחה – ב-1986 כבש זבולון המר את ראשות המפלגה. שלישית, למהפכת הצעירים היה ממד אידיאולוגי: תחילה עיסוק בשאלות דתיות (מעורבות בחקיקה דתית) ולאחר מכן חתירה למימוש רעיון ארץ ישראל השלמה.

בתקופה הראשונה (בשנים 1960-1967) ניסו הצעירים לפרוץ לזירה הפוליטית במפלגה, הציבו לה אתגרים אידיאולוגיים מחודשים ובעיקר קראו תיגר על ותיקי המפלגה. היעדים שהציבו לא היו בני מימוש באותה תקופה: למשל החזון האוטופי של השלטת 'משטר התורה' או נטישת הברית ההיסטורית עם תנועת העבודה.⁷ הצעירים לא ביקשו אפוא רק לקנות להם אחיזה פוליטית. חזונם היה גדול יותר, ומבחינות רבות אף נאיבי. הם ביקשו להחיל את הדת בפרהסיה הציבורית, מתוך קרבה רעיונית עמוקה לתפיסותיו של הרב

- 5 דב שוורץ, 'מראשית הצמיחה להגשמה', בתוך: כהן (עורך), **הציונות הדתית**, עמ' 118-119.
- 6 אליעזר דון-יחיא, 'ציבות ותמורות במפלגת מחנה: המפד"ל ומהפכת הצעירים', **מדינה**, ממשל ויחסים בין לאומיים, 14 (1979), עמ' 25-52; יוני גארב, 'צעירי המפד"ל ושורשי הרעיוניים של גוש אמונים', בתוך: כהן (עורך), **הציונות הדתית**, עמ' 171-200.
- 7 משה אונא, **בדרכים נפרדות: המפלגות הדתיות בישראל – בחינת דרכן ערב הקמת המדינה ובכנסת הראשונה והשנייה**, יד שפירא, אלון שבות וגוש עציון 1983, עמ' 13; רפאל בן נתן, **בתנועה אחת: זכרונות, הגיגים ודברי תורה**, מורשת, תל אביב 1991, עמ' 202.

אברהם יצחק הכהן קוק ובנו הרב צבי יהודה קוק. הרעיון היה לממש את החזון הציוני הדתי המקורי בדבר השתלטות הדת על כל תחומי החיים.⁸

הניסיונות של צעירי המפד"ל לתור אחרי תפיסות עולם רלוונטיות זכו לרוח גבית של ממש ביוני 1967, בעקבות התוצאות המפתיעות של מלחמת ששת הימים. החזרה לשטחי יהודה ושומרון, עזה, סיני והגולן עוררה בקרב צעירי המפד"ל רצון עז להפוך את הרחבת המולדת למצע המרכזי והבולט של הציונות הדתית. במידה מסוימת יותר המצע החדש את העיסוק בהנחלת משפט התורה, מטרה שהייתה ממילא חסרת כל סיכוי. עתה נקרה בדרכה של הציונות הדתית מצע רעיוני אקטואלי, אופרטיבי ובעל משמעות אידיאולוגית רבה. כאן החלה התקופה השנייה בדרכם של צעירי המפד"ל.

במלחמת ששת הימים השתלבו היטב האינטרסים של ה'צעירים', בעלי האחיזה במנגנון המפלגתי, עם האינטרסים של ראשוני המתיישבים, בעלי החזון של ארץ ישראל השלמה. שתי המסגרות חברו יחד כדי לשנות את פניה של הציונות הדתית. עם פטירתו של חיים משה שפירא גברה השפעתם על דרכה של המפלגה – תהליך שהבשיל ב-1977, עם ניצחון הליכוד ופירוק הברית ההיסטורית עם תנועת העבודה. בזירה הפנימית התבטא תהליך זה בהדחתו של יצחק רפאל מרשימת המפלגה לכנסת.⁹

באחד ממאמריו ציין המר כי 'נהפכו לבבותיהם' של צעירי הציונות הדתית שחזרו מן המלחמה ב-1967. הם 'תמהו שלא חונכו מעולם בבתי הספר הדתיים לאהבת ארץ ישראל השלמה, להשתוקקות של ממש להחזרתה ולהכרתה לפרטיה: הר הבית, מערת המכפלה וכו'.¹⁰ אריה נאור ניתח את התחושות שביטא המר וטען כי הן מבטאות תסכול מהחינוך הדתי-לאומי, שהדיר את חזון ארץ ישראל השלמה והשלים במידה מסוימת עם חלוקת הארץ.¹¹

צעירי המפד"ל ובראשם המר נשבו בקסם 'הקץ המגולה', בהגדרתה של אניטה שפירא; שפירא ציינה כי הנוער הציוני הדתי של אותם ימים 'דחה את התפיסה שהציונות היא תנועה פוליטית בעלת מטרות מובחנות ורציונאליות, והציג אותה כשלב ראשון בדרך להגשמת התכנית האלוהית של גאולת עם ישראל'.¹²

כאן אפשר לזהות את ראשיתו של השינוי שחולל המר בדרכה של המפד"ל. עד אז נחשבה המפלגה הדתית לאומית תנועה יונית מובהקת. המר, ועמו סיעת הצעירים, החלו לגרום לשינוי מגמתה. מנהיג המפלגה שפירא התנגד להתארגנות הצעירים ואמר שהוא עצמו אינו נמנה עם הנצים או היונים אלא עם 'סיעת יוחנן בן-זכאי, שעשה את כל האפשר

8 דב שוורץ, מאחדות לריבוי: סיפורה של התודעה הציונית הדתית, מוסד ביאליק, ירושלים 2018, עמ' 171.

9 תיאור מפורט של השתלשלות האירועים מופיע אצל יצחק רפאל, לא זכיתי באור מן ההפקר, עידנים, ירושלים 1981, עמ' 450-458.

10 זבולון המר, 'ציפייה לתמורה', הצופה, 24.2.1969.

11 אריה נאור, ארץ ישראל השלמה: אמונה ומדיניות, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2001, עמ' 298-299.

12 אניטה שפירא, ככל עם ועם 1881-2000, מרכז שזר, ירושלים 2014, עמ' 293.

כדי לשמור על עמו'. אמירה זו חוללה סערה ובמהלך דיון נוקב במלחמה אף הגיעה לידי תגרת ידיים בין חברי המפלגה. בסופו של דבר הסכים שפירא להגיע לפשרה עם סיעת הצעירים וראשי המפלגה ניסחו החלטה מוסכמת: 'הזכות על הארץ המובטחת הינה דתית והיסטורית'. ואולם כל עוד שימש שפירא מנהיג המפד"ל לא עלה השינוי הדרמטי במפלגה אל פני השטח. רק כעבור כשלוש שנים – לאחר פטירתו של שפירא – יכלו הצעירים לקדם את הפיכתו של רעיון ארץ ישראל השלמה למצעה הרשמי של התנועה.¹³

בהקשר זה נשאלת השאלה אם הצעירים אכן הזדהו הזדהות עמוקה עם אידיאולוגיית ארץ ישראל השלמה וראו בה תפיסת עולם כוללת או שמא פשוט הושפעו מן ההתלהבות שאחרי מלחמת ששת הימים. ממקורות שונים עולה שבמציאות הפוליטית והחברתית שנוצרה היה רעיון ארץ ישראל השלמה אינטרס משותף של שני כוחות שונים באופיים. כוח אחד היה סיעת הצעירים במפד"ל בראשות המר, שחיפשה רעיון אידיאולוגי למימוש עצמתה הפוליטית במפלגה (רעיון 'היציאה מן הגטו' לא התרומם די הצורך וגם הצעירים הבינו כי מימושו יהיה אִטִי). כוח אחר היה תנועת ההתיישבות ביהודה ושומרון ובעזה, שחפצה בפלטפורמה במסגרת פוליטית רבת-עוצמה. ראשי הצעירים סיפקו את התשתית הארגונית לעשייה בשטח – גם אם הזדהותם לא הייתה מלאה. בימים שאחרי שחרור שטחי יש"ע גם מי שלא היה איש ארץ ישראל השלמה לא יכול היה שלא להתלהב מן ההתרחשויות המדיניות והביטחוניות, שבראיה הדתית נשאו אף אופי נסי. ואולם מכאן ועד השתתפות פעילה במימוש רעיון ארץ ישראל השלמה הייתה הדרך ארוכה.

פטירתו של שפירא ב־1970 מחד גיסא, והתחזקות כוחם של הצעירים מאידך גיסא, הביאו לידי שינוי דרמטי בדרכה המדינית של המפד"ל ואִטִי נעשה אופייה ימני יותר.¹⁴ המר, שמעמדו הפוליטי היה איתן, פעל כבר בתחילת שנות השבעים למען ההתיישבות ביהודה ושומרון. 'כדי לחזק את אמינות עמדתנו, עלינו להוכיח זאת בשטחים. עלינו ליצור עובדות חשובות ביהודה ושומרון', הצהיר. ועוד הוסיף ואמר: 'חשוב לחזק את קריית ארבע שבחברון ולהרחיבה וכן להקים התנחלויות נוספות בגדה, בבקעה וגם ברצועה, ולהעניק להן את מלוא העזרה'.¹⁵ מתוקף עמדתו זו פעל המר למען היישוב היהודי שהוקם בחברון. באחד הדיונים בכנסת בנושא אכלוס היישוב היהודי בחברון התלונן שהממשלה אינה תומכת במתיישבים וטען מעל דוכן הכנסת כי 'אלפים בוודאי יצטרפו אז לאחת המשימות הלאומיות העיקריות של תקופתנו: ההתנחלות ברחבי ארץ ישראל'.¹⁶

13 דון יחיא, 'מנהיגות ומדיניות בציונות הדתית'.

14 שם.

15 דברי הכנסת, 26.10.1971, 62, עמ' 22.

16 שם, 9.2.1972, עמ' 1322. לתיאור מפורט של הזיקה בין צעירי המפד"ל לגוש אמונים ראו: גרשון שפט, גוש אמונים: הסיפור מאחורי הקלעים, ספריית בית אל, בית אל 1995, עמ' 14-24; חגי הוברמן, כנגד כל הסיכויים: 40 שנות התיישבות ביהודה ושומרון בנימין והביקעה, תשכ"ז-תשס"ז, ספריית נצרים, אריאל 2008, עמ' 73-74.

בקיץ 1974, כשהייתה המפד"ל באופוזיציה (לזמן מוגבל), החלו אנשי גוש אמונים לפעול בשומרון, באזור תחנת הרכבת ההיסטורית בסבסטיה. המהלך לא הצליח והמתיישבים נאלצו להתפנות בהוראת הממשלה. המר, שהיה אז איש אופוזיציה חדש ועל כן משוחרר מכבלי הממשלה, תקף את המערך במילים חריפות על אי-תמיכה במתיישבים. 'איני יכול עוד לישון כשאני חושב שכך קרה לתנועת העבודה, שזוהי מנהיגות העתיד שלה. כל כך לא אוהבת יהודים, כל כך תלושה משורשיות, כל כך לא רגישה ולא מבינה לרגשות אמיתיים ונכונים', הטיח המר בממשלה.¹⁷

אירועי סבסטיה הם קו פרשת מים בחייו הפוליטיים של המר. בתחילת הדרך ראה עצמו המר חלק בלתי נפרד ממאבקה של תנועת גוש אמונים. גם אם לא הוביל את המאבקים, הוא היה שותף פעיל בהם. ואולם ב-1975 מונה לראשונה לתפקיד שר – מיכאל חוני נפטר במפתיע והמר תפס את מקומו בתפקיד שר הסעד. בתפקיד זה החל המר לנקוט קו ממלכתי יותר וכאן אפשר לזהות את ניצני ההתמתנות המדינית שלו.

בתחילת כהונתו פנה המר לראש לשכתו, זבולון אורלב, והטיל עליו משימה מהפכנית, שאולי מבשרת את המהפך בעמדותיו בשנים הקרובות: להקים 'גוש אמונים חברתי'. המשמעות הייתה ברורה: בה בעת עם העשייה בתחום המדיני בענייני יהודה ושומרון יש לפעול גם במישור החברתי. המסגרת של משרד הסעד הייתה נוחה להמר באותם ימים והוא ניצל אותה כדי למצב את עצמו גם בתחום החברתי – בד בבד עם זיהוי כשר צעיר שנישא על כפי ההתיישבות המתחדשת ביש"ע ועל רקע מהפכת גוש אמונים המקורי. המר רצה תנועה המונית התנדבותית שתתמודד עם סוגיות חברתיות בוערות מתוך אמונה שזו דרכה של מורשת ישראל. בנקודה זו אפשר לראות גם כיצד החל המר לשנות את השקפתו ולהטות את הגה תפיסתו האידיאולוגית לאפיקים אחרים מלבד האפיקים המדיניים והביטחוניים.¹⁸ עם זאת, המר שר הסעד לא זנח את העיסוק בתחום המדיני והיה הסמן הימני בממשלת רבין. הוא פעל בממשלה למען סיפוח גוש עציון, קריית ארבע ולטרון והחלת החוק הישראלי על מקומות אלו בתגובה להחלטת האו"ם להשוות בין ציונות לגזענות (הצעתו לא התקבלה בממשלה).¹⁹ כמו כן יצא המר נגד מדיניות ראש הממשלה רבין, שהתנגד להרחבת ההתיישבות ביהודה ושומרון, וטען שעיקוב הבנייה ביהודה ושומרון מעורר תסכול בקרב הגרעינים המעוניינים להתיישב באזורים אלו.²⁰ כשהחליטה הממשלה לפנות את מתנחלי סבסטיה הרגיש המר מחויבות בללום את הפיגוי הצפוי – אך ללא הועיל.²¹ כדי לחזק

17 דברי הכנסת, 71, 31.7.1974, עמ' 2544.

18 יהודה עזריאלי, דור הכיפות הסרוגות: המהפכה הפוליטית של הצעירים במפד"ל, אביבים [תל אביב] 1990, עמ' 154-155.

19 אברהם תירוש, 'המר קורא לספח את גוש עציון, קריית ארבע ואזורי לטרון וקלקיליה', מעריב, 14.11.1975.

20 סופר דבר, 'רבין להמר: לא תורשה חריגה ממדיניות ההתיישבות', דבר, 1.12.1975.

21 יוסף וקסמן ומ' שמריהו, 'מתנחלי אלון מורה יגורשו ככל הנראה כבר ביום א'', מעריב, 5.12.1975; דני רובינשטיין, 'מחלוקת בממשלה על הפשרה בסבסטיה', דבר, 9.12.1975.

את ההתיישבות ביהודה ושומרון פעל המר כדי שהממשלה תכיר רשמית ביישוב קדום שבשומרון, ואף איים בהתפטרות אם הוא יפונה.²² עוד קבל על כך שהממשלה אינה עושה די הצורך נגד ישראלים הנפגשים עם נציגי אש"ף.²³

התקופה השלישית של מהפכת הצעירים החלה ב־1977, עם ניצחון הליכוד בבחירות לכנסת התשיעית. משה אונא, מנהיג הקיבוץ הדתי ומי שייצג את הקו האידיאולוגי הליברלי בציונות הדתית, רואה במלחמת ששת הימים – שהתרחשה עשור לפני המהפך – נקודת ציון חשובה. תוצאות המלחמה הן שעודדו את צעירי המפד"ל לדרוש מהמפלגה לזנוח את הברית ההיסטורית עם תנועת העבודה ולחבור לליכוד. לידו של אונא

תפיסת הצעירים את הציונות הדתית דמתה יותר לתפיסה ששלטה בה לפני פריצת הדרך של הפועל המזרחי. ההתקרבות למפלגות הימין הייתה הביטוי הפוליטי הבלתי נמנע לשינוי מגמה זה. אצל הפארטנר החדש מצאו התחשבות רבה יותר, יחסי שותפות וסיפוק האינטרסים שלא היו קיימים בקואליציה הקודמת. לכך התקשרה ההתעוררות המשיחית שבאה בעקבות מלחמת ששת הימים. היא גרפה חוגים רחבים במפד"ל, וסיפקה נימוקים נוספים לפסילת השמאל הפוליטי.²⁴

ואולם למרבה הפרדוקס, דווקא הקואליציה הימנית החדשה היא שמזוהה עם תקופת ההתמתנות של חוגי הצעירים במפד"ל ומסמלת אותה. הדבר בא לידי ביטוי בכמה אירועים פוליטיים ומדיניים, שהבולט בהם הוא תהליך השלום עם מצרים.

בין אופוריה לחשש – יחסו של המר לביקור סאדאת

בממשלת בגין מונה זבולון המר לשר החינוך. במינויו של המר נוצרו שני תקדימים: הוא היה שר החינוך הדתי הראשון בתולדות המדינה, וכן שר החינוך הראשון שלא השתייך

22 אברהם תירוש, 'השר המר מנסה לשכנע את רבין להכיר רשמית בקדום', מעריב, 3.3.1976; הנ"ל, 'קו "קדום" חוצה את המפלגות', שם, 30.4.1976.

23 דניאל בלוך, 'הממשלה רגשה אך לא הכריעה בסוגיית הפגישות עם נציגי אש"ף', דבר, 8.11.1976.

24 אונא, בדרכים נפרדות, עמ' 13. חשוב לציין שהמהפך הפוליטי והקמת ממשלת ימין דתיים בישרו גם על שלב חדש בהתפתחותה של 'הדת האזרחית' בישראל. בשנות השבעים החלה להתפתח 'גישת הפירוש מחדש': העילית הפוליטית ראתה בחיוב קרבה בין הדת האזרחית למסורת. היא נתנה הכשר דתי ומסורתי לערכיה ולמטרותיה של המדינה המודרנית. שני אירועים היסטוריים חזיקו תופעה זו במדינת ישראל: מלחמת ששת הימים ביוני 1967 ועליית הליכוד לשלטון כעבור עשור. שורשי התופעה ניכרו כבר עם ההכרה בזרם הדתי בחינוך בתחילת שנות החמישים. להרחבה: Eliezer Don-Yehiyah and Charles S. Liebman, *Civil Religion in Israel: Traditional Judaism and Political Culture in the Jewish State*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1983; אליעזר דון-יחיא וישעיהו ליבמן, 'הדילמה של תרבות מסורתית במדינה מודרנית: תמורות והתפתחויות', מגמות – רבעון למדעי ההתנהגות, כח, 4 (תשמ"ד), עמ' 461-484.

למפלגת השלטון. תחום החינוך היה חשוב מאז ומתמיד לציונות הדתית ועל כן ההישג של המפד"ל היה רב-משמעות; ובעוד המר מתחיל להתאקלם במשרד החינוך מצאה עצמה מדינת ישראל באחד הרגעים הדרמטיים בתולדותיה. נשיא מצרים אנואר סאדאת הכריז כי למען השלום יהיה מוכן להגיע אפילו עד ירושלים.

ב־19 בנובמבר 1977 נחת סאדאת בישראל והתקבל בארץ באהדה רבה, על אף הידיעה הברורה שלשיחות עם מצרים עלול להיות מחיר כואב – נסיגה מחצי האי סיני ואולי אף פינוי חבל ימית. בישיבת סיעת המפד"ל לאחר ביקור סאדאת ניכרה תחושה של התרוממת רוח לצד חשש מהבאות. את הדעות שנשמעו בסיעה אפשר לחלק לשלושה סוגים והן יחזרו על עצמן גם בהמשך התהליך המדיני עם מצרים: חברי הסיעה הוותיקים, ובראשם מנהיג המפלגה יוסף בורג, נקטו מלכתחילה עמדות מתונות בתחום המדיני, כפי שנקט בזמנו שפירא. ביקור סאדאת לא היה בעיניהם משבר אידיאולוגי והזדהותם עם פשרות מדיניות הייתה ברורה מאליה; דעה אחרת הייתה של חברי הכנסת בעלי ההשקפה הימנית, ובראשם הרב חיים דרוקמן. הם התנגדו נחרצות לכל פשרה מדינית וביקור סאדאת היה בעבורם תמרור אזהרה באשר להתפתחויות העתידיות במעמד השטחים. הם השמיעו טענות כנגד ראשי המפד"ל, שנותנים יד למהלכים מדיניים מרחיקי לכת. בין שתי הדעות המנוגדות הללו עמד המר, שביטא עמדת ביניים מורכבת באשר לאירועים המדיניים ונדרש לחששות. בדברים שאמר ניכר השינוי האידיאולוגי שהחל אצלו:

בעיניי מה שקרה זה דבר גדול, תוך כדי אי־ודאות למה זה מוביל [...] לא צריך לנפנף על עמדות של העבר [...] יהיה למפד"ל משקל יותר מאשר היה לה בממשלות אחרות ותהיה לה השפעה גדולה. אני מאמין לבגין לא פחות מסאדאת, ואפילו יותר. אני סומך עליו. ואני רוצה שהסיעה תאמין לנו, ולא תזרז אותנו. ומי שלא יאמין בנו יביע בנו אי־אמון. אם רוצים שלום – תן אמון בנו. ותן אפשרות לנהל. לא צריך לקבל היסטריה משום צד.²⁵

ואולם האופוריה מביקור סאדאת החלה להיסדק זמן לא רב לאחר המאורע ההיסטורי. חודש אחד בלבד לאחר הביקור כבר זיהה המר את מגמת פניה של הממשלה: 'יש בעיה קשה של השלום והמחיר שלו. כל אחד עושה את הגבול', אמר בישיבת הסיעה.²⁶ השיחות בין ישראל למצרים ידעו עליות ומורדות ונראה היה כי הסכם שלום רחוק מהשגה. משום כך עדיין האמין המר שיהיה אפשר להשאיר בידי ישראל את פתחת רפיח: 'הממשלה רואה בפתחת רפיח כחגורה של ביטחון ישראל'. הוא דיווח בישיבת סיעת המפד"ל כי עדיין אין הבנה עם המצרים בנושא זה.²⁷

במארס 1978, לאחר שחלה התקדמות בשיחות עם המצרים והמחיר שתצטרך ישראל לשלם בעבור ההסכם החל להתברר, ביטא המר פסימיות: 'השיחות מתקדמות והכיוון

25 פרטוקול סיעת המפד"ל, 28.11.1977, ארכיון הציונות הדתית (להלן: 'אצ"ד'), סמ"פ/24.

26 שם, 28.12.1977.

27 שם, 9.1.1978.

ברור [...] לא רואה מאין יבוא העזר [...] רוצים לא לאבד את התקווה [...] מתוך שגם הצד השני רוצה בשלום.²⁸ בפגישה עם מתיישבי יהודה, שומרון ועזה הגיב לדרישתם להרחיב את ההתיישבות בשטחים אלו דווקא על רקע ההתקדמות בשיחות המדיניות. הוא אמר כי אמנם יש תוכנית התיישבות רחבה, אך הבחין בין הרחבה של יישובים קיימים, כאן 'צריך לעזור ולעבוד בכל כוחותינו ויש לנו השפעה', ובין הקמת יישובים חדשים, שאינה אפשרית בשלב זה.²⁹ הבחנה זו – בין סוגים שונים של התיישבות – תעמוד במוקד תפיסתו של המר גם בשנים העוקבות.

תהליך השלום עם מצרים החל להשפיע על האידאולוגיה שהחזיק בה כשעמד בראש צעירי המפד"ל וסדקים ראשונים נבעו בתפיסה המשיחית הבלתי מתפשרת שלו בסוגיית הוויתורים המדיניים. בטקס פרס ישראל במוצאי יום העצמאות נהוג ששר החינוך נושא דברים מתוקף אחריותו על הענקת הפרסים. יום העצמאות תשל"ח (1978) היה ההזדמנות הראשונה של המר כשר חינוך לפרוש את משנתו לפני המשתתפים ואזרחי המדינה כולה. המר בחר לפתוח את נאומו 'באנקדוטה הידועה, הבלתי משיחית בעליל, על תקיעות שופר שהיו נשמעות לילה לילה מהר הזיתים וחשבו שהנה בשורה על בוא המשיח; שאלו את העולה החדש של אז, לפני כ-230 שנה, רבי מנחם מנדל מוויטבסק; ניגש זה לחלון, הביט כה וכה ואמר: לא, לא נשתנה דבר בעולם'.³⁰ נאום זה, שחיבר שלמה רוזנר, כותב הנאומים של השר המר, קלע היטב להשקפת עולמו המתחדשת של שר החינוך החדש, שבאותם ימים עוד נתפס בעיני רבים כחלק ממחנה ארץ ישראל השלמה ועתה החל להביע עמדות פחות משיחיות ויותר ריאליות.

בחודש יוני 1978 עדיין לא היה ברור מה יהיה גורל השיחות עם המצרים, והמר חשש שהמפד"ל אינה פעילה דיה בהובלת העניינים המדיניים ויש סכנה שהאינטרסים האידאולוגיים של הציונות הדתית ייפגעו. 'האמת שהמשקל שלנו מאד מכריע', ניתח המר באוזני חבריו לסיעה את המצב המדיני. 'אבל ככל שנהיה יחד סביב איזו תוכנית – נהיה מוכנים להטיל את משקלנו, וככל שנהיה נכונים להציע תוכנית משלנו [...] בואו נשקיע כוח. הנושא בנפשנו!'.³¹ מדבריו של המר עולה בבירור חששו כי דווקא המחלוקת הפנימית במפד"ל היא עקב אכילס במציאות הפוליטית שנוצרה – ועלולה להביא לתוצאות הפוכות מאלו שהייתה המפלגה רוצה. המר היה סבור שעדיף להגיע למכנה משותף מפלגתי מוסכם, ומתוך עמדה מאוחדת זו להשפיע על המהלכים המדיניים, ולא להיות פסיביים. אנשי גוש אמונים התנגדו למהלכי הממשלה ולתמיכה המסתמנת של המפד"ל בהם והביעו את מחאתם בדבר הכיוון המדיני המפתיע של הממשלה ואזלת היד של המפד"ל בנושא פיתוח ההתיישבות ביהודה ושומרון. בפגישה של נציגי גוש אמונים עם סיעת המפד"ל הטיח גרשון שפט, לימים ח"כ מטעם התחיה, דברים קשים בחברי הכנסת של הסיעה:

28 שם, 6.3.1978.

29 שם, 13.3.1978.

30 שלמה רוזנר, 'אוונגרד? ימים יגידו', הארץ, 7.6.2004.

31 פרוטוקול סיעת המפד"ל, 19.6.1978, אצ"ד, סמ"פ/24ג.

יש לנו הרושם שהמפד"ל ירדה מהנושא ועוסקת בדברים חשובים נוספים. בנושא הזה היא לא אותו כוח כפי שהייתה והבטיחה לחבריה. וזה מביא למחשבות קשות מאוד. חברים אומרים שאין מי שעוזר לנו בעניין [...] רוצים להעמיד אתכם על חומרת העניין.

המר האזין לטענות שהשמיעו חבריו בגוש אמונים והבין את אכזבתם מפעילותה של המפד"ל בכלל ומפעילותו שלו בפרט. הוא הבטיח אפוא לבדוק מה עוד אפשר לעשות בממשלה כדי לחזק את ההתיישבות.³²

בין אופטימיות לפסימיות – עמדת המר בנוגע להסכמי קמפ דייוויד

מהלכי הממשלה בתחום המדיני, שהחלו עם ביקור סאדאת, כבר לא היו ניתנים לעצירה, והשיחות עם המצרים התקדמו בקצב מהיר יחסית. נשיא ארצות הברית ג'ימי קרטר חתר לפריצת דרך מדינית, ובספטמבר 1978 – כשנה לאחר ביקור סאדאת – יזם ועידה אינטנסיבית בקמפ דייוויד בהשתתפות שלושת המנהיגים ושריהם הבכירים בניסיון להגיע להסכם. בספטמבר 1978 הושג הסכם מסגרת ובו הסכמה עקרונית על תכנית אוטונומיה לפלסטינים ביהודה ושומרון, החזרת כל סיני ופינוי חבל ימית.

זה היה הוויתור המשמעותי ביותר שבגין נאלץ להסכים לו והוא התנה את קבלת ההסכם בהצבעה של הכנסת. המפד"ל מצאה עצמה אפוא בין הפטיש לסדן. מחד גיסא, היא הייתה גורם מרכזי בממשלה אוהדת, מוצלחת מבחינתה; מאידך גיסא, ממשלה זו עמדה לקבל החלטה דרמטית לפנות יישובים – דבר הנוגד את האינטרסים הלאומיים והדתיים המפורשים של הנהגת המפד"ל; קל וחומר על רקע מהפכת הצעירים במפלגה, שהתבססה בין השאר על מתיישי יהודה, שומרון ועזה וכוחם הרב של מנהיגי ההתיישבות.

אמנם הממשלה אישרה את ההסכם, והמר נמנה עם התומכים בו,³³ אבל ההחלטה על פינוי היישובים הועברה להכרעת הכנסת. בהצבעה שנערכה במליאת הכנסת הוא החליט להימנע (כפי שנהגו גם חברי הכנסת יהודה בן-מאיר, שרה שטרן-קטן ופנחס שינמן).³⁴ המר ובורג הובילו קו מתון: המפד"ל נשארה בקואליציה גם לאחר חתימת ההסכם. אמנם הוצע לקיים משאל עם או בחירות טרם החתימה על ההסכם,³⁵ אך ההצעה נגוזה. המר ביטא עמדה מורכבת בסוגיית השלום ואמר:

32 שם, 3.7.1978.

33 דניאל בלוק, 'משקפים: צפוי רוב בממשלה ובכנסת לאישור ההסכמים', דבר, 19.9.1978.

34 יונה כהן, המפד"ל: עמדה, עמידה ומעמד, המפלגה הדתית לאומית, תל אביב 1980, עמ' 16. שלא כמו המר – בורג, ורהפטיג, אבוחצירא, מלמד וגלס תמכו בהסכם, ואילו הרב דרוקמן, אבטבי ורובין התנגדו לו.

35 אברהם תירוש, 'זבולון המר: יש לשאול את העם לפני חתימת ההסכם', מעריב, 10.11.1978.

אני האמנתי בשלום אבל לא בשלום עכשיו [...] דגלתי בסיכוי, התעקשתי על עקרונות, שלא לסגור את הדלת, שפתחה סדקים להסכמים היסטוריים. הטראומה של פינוי ימית הסעירה את רגשותיהם של רבים מכל המחנות, ולא רק בקרב המפונים, הסובלים בגופם ובנפשם. אבל לא קיבלתי את הסיסמה שאם ימית תיפול גם ירושלים תיפול, כפי שהכריזו אנשים בגוש אמונים. החזון המשיחי לא יכול לעבור רק דרך שלילת השלום.³⁶

דברים אלו של המר ממחישים אולי יותר מכול את השינוי האידיאולוגי שעבר עליו מאז היה בשר מבשרו של גוש אמונים ועד שהשלים עם פינוי ימית. עם זאת, המר הוביל קו תקיף במה שנוגע לזיקה שבין ההסכם עם מצרים לתכנית האוטונומיה ושאלת עתיד יהודה ושומרון. הוא וכמה שרים אחרים היו אופוזיציה תקיפה לבגין ודרשו לעבות את ההתנחלויות ביהודה ושומרון דווקא על רקע השיחות עם המצרים.³⁷

בנובמבר 1978, כחודש לאחר החתימה על הסכמי קמפ דייוויד, החל להתברר כאמור מחיר השלום. אמנם חוזה השלום טרם נחתם, אך הסכם המסגרת שנחתם בקמפ דייוויד לא הניח מקום לספק באשר למשמעות המדינית שלו. לא רק במה שנוגע לסיני, אלא גם במה שנוגע ליהודה, שומרון ועזה ולהצעה להקים מנהל עצמי (אוטונומיה) בשטחים אלו. בסיעת המפד"ל נחלקו הדעות בשאלה כיצד צריכה המפד"ל להצביע בנושא חוזה השלום המלא בין ישראל למצרים. ח"כ הרב דרוקמן סבר שיש להתנגד נחרצות להסכם בגלל הוויתורים הטריטוריאליים הכרוכים בו; ח"כ זרח ורהפטיג, לעומת זאת, סבר שיש לתמוך בהסכם למרות המחיר שתצטרך ישראל לשלם; ואילו השר המר סבר שיש לתמוך בו על תנאי: לתמוך בהסכם השלום על אף הוויתור על סיני, אך לא להתחייב לתמוך באוטונומיה ביהודה ושומרון, שהייתה חלק אינטגרלי מההסכם הצפוי. דעתו של המר היא שהתקבלה לבסוף בסיעה, מפני שהייתה הריאלית ביותר, ואף ענתה על הצורך לתמוך בהסכם שזכה לפופולריות בציבור – אך עם זאת הביעה הסתייגות מאותם חלקים בהסכם שפגעו על פי תפיסתם בהתיישבות ביהודה ושומרון.³⁸

ואולם גם המר לא היה שלם עם המצב המדיני שאלי נקלעה הממשלה. על רקע ההתקדמות בשיחות עם מצרים ביטא המר פסימיות באשר לברית הפוליטית של המפד"ל עם הליכוד, תחושה שתחזור על עצמה גם בהמשך הקדנציה: 'היו אולי למפד"ל ציפיות גבוהות מדי מן המהפך הפוליטי', ציין המר. 'יש תחושה שזה לא בדיוק מה שחשבנו שיהיה ויש "קירור" מסוים'. הוא אף הגדיל לומר כי 'בסוף הקדנציה ייקבע אם הברית שנעשתה תהיה תקפה לשנים נוספות'.³⁹ העמדה הפסימית של המר כלפי הברית הפוליטית עם הליכוד תחזור על עצמה גם בשנים הבאות, ואכזבתו מיחסו של הליכוד לציונות הדתית ולעמדותיה לא תיפסק גם לאחר חתימת ההסכם עם מצרים. ולמרות כל זאת גם המר הבין

36 עזריאלי, דור הכיפות הסרוגות, עמ' 68.

37 אברהם תירוש, 'שרון', לנדאו, המר ומודעי יצרו אופוזיציה בממשלה', מעריב, 20.10.1978.

38 פרוטוקול סיעת המפד"ל, 19.11.1978, אצ"ד, סמ"פ/ב24.

39 'המר: אי אפשר לנבא היום אם הממשלה תסיים את הקדנציה', מעריב, 24.12.1978.

כי בכל מה שקשור לתחום המדיני, האפשרות של ממשלת שמאל לא תהיה אפקטיבית יותר בעבור הציונות הדתית. משום כך, דווקא בעניינים מדיניים העדיף המר ליישר קו עם עמדת בגין גם כשהשיחות עם המצרים התקדמו התקדמות ניכרת.

בין סיני ליהודה ושומרון – עמדת המר בנוגע לחתימת חוזה השלום

במאס 1979 נסע בגין לארצות הברית עם שריו הבכירים, משה דיין ועזר ויצמן, לחתום על הסכם השלום עם מצרים. הוא מינה את המר לממלא מקום ראש הממשלה בתקופת היעדרותו מהארץ. המר לא ניצל את מעמדו החדש ושמר על פרופיל נמוך. כפי שתיאר דב גולדשטיין **במעריב**: 'לא שומרי ראש, לא העתיק מושבו ללשכת ראש הממשלה, לא פיזר סמכות יומרנית'.⁴⁰ בתפקיד זה ישב המר בראש ישיבות הממשלה, ועל דעת השרים אף סיכם את נוסח מזכר ההבנה עם ממשלת ארצות הברית ואת סעיפיו האחרונים של הסכם השלום לפי דיווחים שקיבל מראש הממשלה בגין בעודו בארצות הברית.⁴¹ במפלגה התפארו במשימה זו שהוטלה על המר, ויונה כהן, עיתונאי **הצופה**, כתב כי השרים 'הודו למר על הצורה הנאה שבה ניהל את הישיבה הממושכת, שעסקה בנושאים מגוונים לרבות בעיות ביטחון שוטף, כלכלה ויחסי עבודה'.⁴²

כשהגיעה שעת חתימת ההסכם במאס 1979 סיכם המר את עמדות המפד"ל בענייניו: 'חלק ניכר מהחברים בעד לעשות הסכם עם מצרים, אבל בעד מותנה [...] ובנושא יו"ש אנחנו מודיעים מראש מחשבותינו על דעת מה נסכים להסכם'. המר הסביר את עמדתו המורכבת ובתוך כך הביע את חששו מפגיעה בהסכם השלום: 'אין לנו עניין לפגוע בשלום, אין לנו עניין לפגוע במתן סיכוי לשלום עם מצרים [...] חזקה על המפד"ל שאם תאמר שהיא רוצה את שני הדברים כאחד – החוזה והסכרת האוטונומיה – היא תשיג אותם'.⁴³ המר היה כאמור מן התומכים בהסכם השלום, אבל המשיך להפריד בין הוויתור על סיני, שהסכים לו, לווייתורים אפשריים ביהודה ושומרון, שהתנגד להם. את דעתו זו הביע גם מעל דפי העיתונים: 'המאבק על יהודה, שומרון ועזה – זו הבעיה, וזהו המבחן הגדול של כולנו', הבהיר המר. 'נהיה זקוקים לכל מסירות הנפש, לכל הדבקות בעקרונות, לכל התבונה, לכל להט החיים שלנו כדי לא להפסיד את השלום עם מצרים, היקר לנו כל כך, ואף לא לאבד את ארץ ישראל ואת ביטחוננו'.⁴⁴ הבחנה זו עמדה בבסיס עמדתו המורכבת

40 דב גולדשטיין, 'ראיון השבוע עם זבולון המר מ"מ ראש הממשלה', שם, 30.3.1979.

41 יוסף וקסמן, 'הממשלה המצומצמת החליטה: לא יהיו מחוות חד-צדדיות', שם, 26.3.1979; יוסף וקסמן, 'מ"מ ראש הממשלה (המר): לא הסכמנו לשחרר אסירים', שם, 29.3.1979.

42 יונה כהן, **המפד"ל – עמדה, עמידה ומעמד**, המפלגה הדתית לאומית, הסדרות הפועל המזרחי, האגף לתרבות והסברה, תל אביב 1980, עמ' 14.

43 פרוטוקול סיעת המפד"ל, 15.3.1979, אצ"ד, סמ"פ/24א.

44 גולדשטיין, 'ראיון השבוע עם זבולון המר מ"מ ראש הממשלה'.

של המר, שלא הסתיר את שמחתו על הסכם השלום עם מצרים, אך הוא לא זנח את תמיכתו בהמשך האחיזה בשאר שטחי הארץ. כשנחתם הסכם השלום שלח שר החינוך המר איגרת לתלמידים ולמחנכים בבתי הספר. באיגרת זו אפשר לזהות בבירור את הדילמה המורכבת של המר אשר להסכם ולשמעותו:

השלום שחתמנו עליו אינו עדיין שלום נבואי. עוד לא מכתתים חרבות לאתים וחניתות למזמרות. הוא אפילו אינו עדיין כמו זה שבין ארצות אירופה. הוא שלום מדיני-צבאי, שעדיין יש לעמול הרבה כדי שלא יהיה רק בין מדינאים וצבאות אלא בין עמים, חברות ואנשים, שעדיין יש להעמיק ולטפחו כדי שיהיה יציב וקבוע, ומעוגן עמוק עמוק ברקמות חיינו וחיי שכננו. עדיין נכונים לנו מערכה קשה ומו"מ גורלי בעתידם של יהודה, שומרון ועזה. גם על ירושלים תהיה מערכה כבדה [...]. אך כבר עתה חשוב שנדע שהשלום הוא אתגר שיש להתמודד עמו. כפי שעד כה התחנכנו כחברה במצור ובין מלחמות, כך עלינו להיערך לו מבחינתו הערכית, היהודית והחברתית-אנושית.⁴⁵

חתימת ההסכם עם מצרים הייתה נקודת השיא של ממשלת בגין. מכאן ואילך התפוגגה האופוריה ושוב תהה המפד"ל אם הברית עם הליכוד אכן השיגה את יעדה. נפוצו שמועות על שיחות חשאיות של המר ובורג עם שמעון פרס – אם לצורך הקמת ממשלת אחדות ואם אפילו לצורך החלפת הקואליציה הנוכחית בראשות בגין. שני הצדדים לא הכחישו את קיומן של השיחות, אך פרס הודיע כי לא ייתן יד לתמיכה של המערך בממשלת הליכוד.⁴⁶ החלופה הישנה של חידוש הברית עם המערך עמדה כל העת לנגד עיניו של המר והוא לא היסס להציבה כאפשרות פוליטית ריאליסטית בעתיד. נראה כי לאחר ההתלהבות הראשונית מהשותפות עם הליכוד באה ההתפכחות, והמר לא רצה שייווצר הרושם שהמפד"ל ילך עם הליכוד בכל תנאי.⁴⁷

בין אוטונומיה להתנחלויות – השבר האידיאולוגי לאחר חתימת חוזה השלום

במפד"ל יצר הסכם השלום עם מצרים שבר אידיאולוגי של ממש. ולא זו בלבד אלא שההרגשה הפנימית במפלגה הייתה שאין היא מצליחה לממש מטרות רבות שלשמן היא נבחרה – הן בתחום ההתנחלויות הן בתחומים החברתיים. עם זאת, המר הצהיר בריאיון **למעריב** שאין זה הזמן לפרק את הממשלה בנימוק שלפרישה כזאת יכולות להיות השלכות שליליות על שלטונו של המחנה הלאומי:

45 'עצרות שלום לאחר החתימה', דבר, 27.3.1979.

46 משה מייזלס, 'המפד"ל תתן לקיסר אשר לקיסר...', מעריב, 10.8.1979.

47 דניאל בלוק, 'תדמית חדשה למפד"ל', דבר, 10.1.1979.

אני לא אומר נואש מן הממשלה הזאת, למרות כל הקשיים. אם חלילה יתברר שלאחר שלוש שנה של שלטון מפלגת המערך שממשלה זו אינה יכולה לפעול ועליה להתפרק – המשמעות היא שאין תחליף למפלגת העבודה ואנו נידונים לעוד שלוש שנות שלטון שלה. זהו גורם שלילי מאוד. אם המשטר הדמוקרטי-פרלמנטרי אינו מאפשר חילופי שלטון ואין שכר ועונש למנהיגות או לחוסר מנהיגות זה גורם לניזון, להשחתת מידות ולאובדן האמונה במשטר הדמוקרטי.⁴⁸

באותו ריאיון הצהיר המר מפורשות שהוא מעדיף ממשלת אחדות, אך המערך אינו מעוניין להצטרף לממשלה. נטייתו להעדיף ממשלת אחדות מממשלה צרה ניכרת גם בצמתים פוליטיים רבים שהמר עמד בהם בעתיד ואולם לא תמיד אפשרה המציאות הפוליטית פתרון כזה. ממשלת בגין עמדה במחצית השנייה של כהונתה לפני משימה מורכבת: המשך שיחות האוטונומיה שהתחייבה עליהן בהסכם השלום. בשלב זה ניעור בלבו של המר חשש כי שיחות האוטונומיה יובילו לנסיגה משטחי יהודה ושומרון. אף שתמך כאמור בהסכם עם מצרים, הביע הסתייגות בעניין האוטונומיה, בייחוד כשתחילה היה נדמה כי שר החוץ משה דיין הוא שיעמוד בראש שיחות האוטונומיה, וכפי שקרה בהסכם עם מצרים ייעשו ויתורים נרחבים. המר תבע כי 'אדמות מדינה ואדמות הפקר ביהודה ושומרון יישמרו בידי ישראל לשם הקמת יישובים, לאבטחתם, להרחבתם ולמניעת סגירה וחסימה'. כמו כן הציע המר להחיל את החוק הישראלי על תושבי יהודה ושומרון (בעת ההיא הוא עדיין לא חל עליהם).⁴⁹ אמנם ראש הממשלה בגין הבטיח למפד "ל בעל-פה כי אין לה סיבה לחשוש משיחות אלו (הבטחה דומה סייעה לרוב חברי המפלגה שלא להתנגד להסכם השלום כשנחתם), ואולם דיין הצהיר כי אין הוא מחויב להתבסס על עקרונות המפד "ל במהלך המשא ומתן עם המצרים. בתגובה הצהיר המר כי 'להתפטר יש תמיד זמן. למה צריך להתפטר עכשיו? בוא ונמתין ונראה מה יהיה בעוד חודש'.⁵⁰

מכאן ואילך החלו להיווצר סדקים בחומה הבלתי-נפרדת של הקואליציה: ראשית, פרישת השרים הבכירים משה דיין ועזר ויצמן, כל אחד בתורו ומסיבותיו שלו. ושנית, ההתפוררות המתמשכת של מפלגת ד"ש בעלת 15 המנדטים; אט-אט התפלגה לרסיסי מפלגות – מקצתן נשארו בקואליציה ומקצתן פרשו ממנה. המר וסיעת המפד "ל נשארו נאמנים לממשלה, אך קשריו של המר עם עזר ויצמן נשארו הדוקים גם כשפרש ויצמן מהממשלה. ויצמן התמתן בדעותיו הפוליטיות ופנה למרכז הפוליטי. והאפשרות של חיבור עם המר – מנהיג הצעירים במפד "ל, שעשה גם הוא כברת דרך אידיאולוגית מאז היה איש גוש אמונים עד היותו הגורם המתון בממשלה – אפשרות זו נראתה הגיונית מבחינה אלקטורלית. לימים שקל המר לרוץ עם ויצמן ברשימה משותפת לכנסת, אך המהלך לא הבשיל.⁵¹

48 דב גולדשטיין, 'ריאיון השבוע עם זבולון המר מ"מ ראש הממשלה', **מעריב**, 31.8.1979.

49 אברהם תירוש, 'ביקורת על האוטונומיה בהנהלת המפד "ל', שם, 19.1.1979.

50 'זבולון המר: להתפטר יש תמיד זמן', שם, 22.3.1979.

51 אמנון אברמוביץ, 'המר: לא לעזר', שם, 13.4.1984.

את הוואקום בשיחות האוטונומיה מילא מנהיג המפד"ל יוסף בורג. לראשונה מונה איש המפד"ל לעסוק בעניינים מדיניים. בקרב מנהיגי גוש אמונים ניכרה מורת רוח בראותם מנהיג ציוני דתי מממש בפועל מדיניות יונית בדמות הסכם מדיני בשטחי יהודה ושומרון. עם זאת, דווקא צעירי המפד"ל לא הסתייגו מעצם מינויו של בורג ובכלל מרעיון תכנית האוטונומיה. דני ורמוס, ממנהיגי הצעירים ומזכ"ל המפד"ל בתקופה המדוברת, כתב בזיכרונותיו כי 'המפד"ל צידדה בתכנית האוטונומיה, אך בתנאי שהארץ כולה תהיה פתוחה להתיישבות יהודים'.⁵² בסופו של דבר נקלעו שיחות האוטונומיה למבוי סתום, אבל מדינת ישראל בכל זאת הייתה צריכה לפנות את סיני ואת חבל ימית כמתחייב מההסכמים עם מצרים.

פרשה נוספת שהעיבה על היחסים בין מתיישי יהודה ושומרון לזבולון המר הייתה פרשת אלון מורה. כשנבחר בגין לראשות הממשלה הוא מיהר להכריז כי 'יהיו עוד הרבה אלונים מורה', והיישוב אכן הוקם בתקופת כהונתו. ואולם בעקבות עתירה לבג"ץ על הפקעת קרקעות פסקו השופטים בשלהי 1979 כי יש להעתיק את היישוב לנקודה אחרת. ראש הממשלה בגין ביקש בישיבת הממשלה להיענות לפסיקת בג"ץ וזעמם של המתיישבים על החלטה זו היה רב. המר הבין כי למרות הקושי מבחינת ההתיישבות, במצב שנוצר לא יהיה אפשר להתעלם מהחלטת השופטים: 'ברור שיהיה קושי בפועל לעקוף ולאגף את הבעיה שנקלענו אליה', אמר לשרים. בהיותו שר מטעם המפד"ל היה המר בין הפטיש לסדן: בין דרישת המתנחלים להשאיר את אלון מורה על כנה לקבלת החלטת בג"ץ. הוא הודה שנוצרה בעיה ש'נצטרך להתייחס אליה עם החתחתים והמכשולים, תוך כדי ליבון הבעיה במבט כפול', כלומר 'מצד אחד עם הרצון לשמור על מערכת המשפט הישראלית', ומצד אחר 'הצורך להתמודד עם בעיית ההתנחלות כפי שהממשלה מבינה אותה'. לכן הציע לממשלה 'להתייחס למכלול הבעיה' ולא לראות בסוגיית אלון מורה מאורע ספציפי שצריך פתרון. המר הבין אפוא שאלון מורה אמנם תצטרך לעקור למקום אחר, אבל יהיה צורך להסדיר את ההתיישבות כולה בהמשך הדרך.⁵³

המר נדרש לסוגיה זו גם בישיבת סיעת המפד"ל שהתכנסה למחרת ואמר כי 'גם הממשלה וגם המפד"ל נמצאים במצב שצריך להכריע'. הוא הבהיר מפורשות לחבריו לסייעה ש'צריך למלא את צו בית המשפט כרוחו וכלשונו' וכי 'תפקידנו לתרום להביא את הכל שלא תהיה מלחמת אחים. זה תפקיד מפד"ל, ערכי מפד"ל'. בדברים אלו הסתייג המר מעמדות שנשמעו בחוגי המתיישבים כנגד בית המשפט ושלטון החוק: 'אל תהיו להוטים להגיע לעימות הזה [...] צריך לעשות דברים סבירים – לא לצד התחייה ולא לצד שלום עכשיו'. להמר היו הצעות לפתרון המשבר ברוח דבריו בישיבת הממשלה: חיפוש קרקע חלופית והקמת צוות משפטי שיבחן את ההיבטים המשפטיים של ההתיישבות ביהודה ושומרון.⁵⁴ בסופו של דבר הועתק היישוב למקום שבו הוא שוכן עד היום.

52 דניאל ורמוס, *המהפכה הסרוגה: כיצד כבשו צעירי המפד"ל את הנהגת המפלגה*, הוצאת המחבר [רעננה] 2016, עמ' 169.

53 פרוטוקול ישיבת הממשלה, 28.10.1979, ארכיון המדינה (להלן: א"מ).

54 פרוטוקול סיעת המפד"ל, 29.10.1979, אצ"ד, סמ"פ/25.

סוגיית ההתנחלויות המשיכה להעסיק את המר – בייחוד על רקע המהלכים המדיניים שהתרחשו. 'נכון שכל העולם נגד ההתנחלויות, אני מדבר על עצמנו', אמר המר. 'בתקופה זו צריכים לתחום את ההגדרה מהי התנחלות ביטחונית ומהי התנחלות ציונית. והשטוש הזה יש בו נזק [...] צריך להחליט מה העיקר לנושא התנחלות ומה יש לעשות יחד'.⁵⁵ ההבחנה שהציע המר בין התנחלויות בעלות ערך ביטחוני להתנחלויות שאינן כאלה הייתה הבחנה חדשה שבישרה על השינוי האידיאולוגי שחל אצלו. אין פלא שהיחסים בין המר לגוש אמונים הלכו והורעו – הן בגלל פרשת אלון מורה הן על רקע ההסכמים המדיניים עם מצרים.

ממשלת בגין נעשתה ממשלה מקרטעת והצטיירה כממשלה בסוף דרכה. ואולם בגין טרם הרים ידיים. הוא נענה לדרישת המפד"ל וצירף לוועדת השרים לביטחון את השר זבולון המר.⁵⁶ (וגם את השר אליעזר שוסטק מהליכוד) וניסה לשדר ש'העסקים כרגיל' גם לאחר המשברים בממשלתו. הצטרפותו של המר לוועדת השרים לביטחון הייתה שלב נוסף בקריירה הפוליטית שלו.

המערך עשה ניסיונות רבים להקדים את הבחירות לכנסת העשירית והמכשול המרכזי שעמד בדרכו היה זבולון המר, שהתנגד נחרצות למהלך. אחת ההשערות הייתה שהמר יתנה את תמיכתו בהקדמת הבחירות בהבטחה למנותו לשר חינוך בממשלת פרס, אם זו תקום. ואולם המר התמיד בהתנגדותו להקדמת הבחירות באותה עת.⁵⁷

כשהבין בגין שהמר הוא החוליה החלשה בממשלתו ביקש לחזק את יחסיו עמו. כשעמדו על הפרק מסקנות ועדת עצינוני בעניין שכר המורים נדרש בגין להכריע בין עמדת המר בעד העלאת שכרם לעמדת שר האוצר הורוביץ, שהתנגד לה נחרצות. אריה נאור, מזכיר הממשלה אז, העיד כי המר היה נחוש ליישם את דו"ח עצינוני ו'ניסח את דבריו בצורה בוטה מאוד, אולטימטיבית ממש, והיה די ברור שקבלת העמדה של יגאל הורוביץ פירושה משבר עם המפד"ל'.⁵⁸ לכן בסופו של דבר החליט בגין לקבל את עמדתו של המר והסכים לתת למורים הטבות גדולות ברוח מסקנות ועדת עצינוני. בזכות החלטה זו הוסר האיום של הקדמת הבחירות. בסופו של דבר הצביעה הכנסת על פיזור רק ב־1981, והבחירות נקבעו ל־30 ביוני 1981, כחצי שנה לפני המועד הקבוע בחוק. בבחירות אלו ניצח גוש הימין־דתיים, על אף תחזיות הסקרים, ולליכוד היה הישג מרשים: 48 מנדטים לעומת 47 מנדטים למערך. המפד"ל, לעומת זאת, נחלה באותן בחירות את אחד מכישלונותיה הגדולים ביותר: היא איבדה מחצית מכוחה וקיבלה שישה מנדטים בלבד, לאחר שנים רבות שבהן קיבלה בקביעות בין עשרה ל־12 מנדטים. אחת הסיבות לירידת כוחה של המפד"ל הייתה השבר האידיאולוגי בציונות הדתית; בעקבות שבר זה הוקמה מפלגת התחיה, שהתמודדה על קולות הבוחרים הדתיים־לאומיים וזכתה בשלושה מנדטים על חשבון המפד"ל.

55 שם, 24.3.1980, שם, סמ"פ/25ב.

56 דניאל בלוק, 'המפד"ל דורשת הגדלת ייצוגה בוועדת השרים לענייני ביטחון', דבר, 9.11.1973.

57 יאיר קוטלר, 'ראשי העבודה חידשו המגעים עם המפד"ל', מעריב, 22.6.1980.

58 מצוטט בספרו של אבי שילון, **בגין: 1913-1992**, עם עובד, תל אביב 2007, עמ' 503. ראו גם: 'המר

איים להחזיר את התיק', דבר, 12.3.1980.

אמפתיה לצד ממלכתיות – עמדת המר בנוגע לפינוי ימית

המפד"ל הצליחה לשמור על נכסיה המיניסטריאליים למרות היחלשותה בבחירות לכנסת העשירית, והמר עצמו נשאר במשרד החינוך. ואולם ממשלת בגין השנייה טמנה בחובה תמורות מרחיקות לכת שהשפיעו על המפד"ל בכלל ועל המר בפרט. המשימה הראשונה שעמדה על הפרק הייתה השלמת פינוי סיני וחבל ימית. המפד"ל עמדה על דעתה כי למרות התנגדות גוש אמונים יש לציית להוראות הצבא ולסייע בפינוי, כמתחייב מהסכם השלום.⁵⁹ המר טען כי הוא 'פצוע מבפנים' למראה פינוי היישובים, אך יש לבחון את המציאות בפיכחון ובממלכתיות. 'האמנתי שאפשר למזג גישה ריאלית ומציאותית, עם אהבת הארץ, שנראה לאחרים כמיתוס', הבהיר המר. ועוד הוסיף ואמר, 'החיים אינם כן או לא [...] הציבור מצפה לעמדות נחרצות ולניסוחים חדשים; כאשר הוא דוחה מורכבות של מצבים והגדרות, שאינם נפתרים בפשטות'.⁶⁰

באותה תקופה הוקמה התנועה לעצירת הנסיגה מסיני ומפוני ימית הפעילו על המפד"ל מכבש לחצים. בורג ניסה להדוף את הלחץ שהפעילו המתישבים ותהה בציניות: 'כמה מצביעים יש למפד"ל באלון מורה'.⁶¹ ואולם עיקר הלחצים הופעלו על המר, שנתפס כמי שמייצג את רוחו של גוש אמונים. באחד המכתבים ששלחה אליו קבוצת רבנים נכתב: 'אל שר החינוך זבולון המר. נטישתך בשעה זו לא תישכח! בשם השם עמוד בראש המחנה ועצור את פינוי ימית! צעד זה יחזיר את האמון בכך ובתנועה כולה'.⁶² במהלך הפינוי אף פורק גן ילדים סמוך לביתו לאות מחאה.⁶³ ואולם גם ראשי המתיישבים הבינו שהמר אינו מחזיק עוד באידיאולוגיה של גוש אמונים בעצמה שהחזיק בה בעבר; עליזה ויסמן, ממפוני ימית, היטיבה לתאר זאת בספרה: 'המר, בפולמוסים ציבוריים על עתיד יהודה ושומרון, כאשר דאגתו הייתה נתונה לארץ ישראל, היה עולה על הבריקדות. עתה נתערער קשר זה'.⁶⁴ המפד"ל הייתה קרועה בין האינטרס של המתיישבים ובין אחריותה הקולקטיבית לביצוע הנסיגה בהתאם להחלטת הסיעה. סמוך לפינוי ימית הביעה את כאבה: 'המפד"ל חשה בקרע הלב ובכאב הנוער והציבור הכואבים את עקירת היישובים. היא שותפה לכאב ומבינה את הצורך להביע את הכאב. עם זאת היא קוראת לראשי הישיבות התיכוניות וישיבות ההסדר וראשי בני עקיבא להפעיל השפעתם למניעת ריב אחים, אלימות והתנגדות לצד'".⁶⁵

59 ורמוס, המהפכה הסרוגה, עמ' 190.

60 עזריאלי, דור הכיפות הסרוגות, עמ' 68-69.

61 חגי סגל, ימית, סוף: המאבק לעצירת הנסיגה בסיני, ספריית בית אל ומדרשת הדרום, בית אל 1999, עמ' 125.

62 שם, עמ' 286.

63 שם, עמ' 258.

64 עליזה ויסמן, הפינוי: סיפור עקירת היישובים בחבל ימית, ספריית בית אל, בית אל 1990, עמ' 119.

65 החלטת סיעת המפד"ל, 1.3.1982, אצ"ד, סמ"פ/T31.

רבים בציונות הדתית העדיפו פילוג דווקא. אחד ממנהיגי גוש אמונים, חנן פורת, פרש לתחיה, מפלגתם של יובל נאמן וגאולה כהן (שפרשה אף היא מהליכוד). המר מצא עצמו מוביל מפלגה שסועה שנקרעת בין ערכים שונים ויש בה גוונים שונים. הוא ביקר בימית והביע אמפתיה כלפי המתיישבים, אך היה נחרץ בדעתו כי יש לבצע את הנסיגה. הוא כאב את כאבם של המפונים, אך טען שיש לראות את התמונה כולה ובכלל זה את יהודה ושומרון ולא להיכנע לייאוש. בהקשר זה הבחין אפוא – כמו רבים אחרים – בין סיני ליהודה ושומרון. סיני נתפסה אזור שלא ברור אם הוא חלק מארץ ישראל, ואילו יהודה ושומרון נחשבה לליבת ארץ ישראל ההיסטורית. הוא פרסם מסמך שבו מתכונת מפורטת לחיים משותפים של יהודים וערבים ביהודה ושומרון וברצועת עזה. במסמך הבהיר כי 'אין בהצעה חרטה או התנצלות על הכרעת הממשלה בסיני ובימית – על אף המצוקה והכאב הגדול', ובהמשך הדברים פירט את תכניתו להסדר עתידי, שעיקרו אינו הפרדה אלא בנייה של חיים משותפים – יהודים וערבים יחדיו:

יהודה, שומרון ועזה נמצאים בתוך ביתנו, והפיתרון צריך להיות כזה המתאים למי שגר בביתו. לכן, בכל פתרון לא יהיו חבלי ארץ אלו ריקים מיהודים. תקוותי שיהודים רבים יגורו בהם בערים הגדולות. לכן לא ייתכן בחבלי ארץ אלה הסדר טכני. אלא צריך למצוא דרך לחיות יחד בהבנה מתוך ידיעה שאנו כאן יחד, בלא גירוש ועקירה של איש.⁶⁶

פרסום המסמך נבע מהצורך להרגיע את הרוחות במפלגה, ובמחנה כולו, ולהסיר מסדר היום את האפשרות לפנות שוב יישובים כמו שעשו בימית. המסמך הבהיר שלציונות הדתית לא יהיה חלק בפינוי כזה.⁶⁷ הרקע לכל זה היה מורת רוח רבה של רבני הציונות הדתית, כמו הרב משה צבי נריה והרב חיים דרוקמן, מפעולות הפוליטיקאים. הם לא ראו נחת מגישת המפלגה, אך בשלב זה העדיפו שלא לשבור את הכלים והמשיכו לתמוך במפלגה. רק שנתיים אחר כך מומש האיום בפילוג והפלג הימני פרש מהמפד"ל לטובת מפלגת מצ"ד.

מאקטיביזם למתינות – השפעת תהליך השלום על עמדותיו המדיניות של המר

בזמן מהפכת הצעירים היה המר הסמן הימני של הציונות הדתית, ואילו בזמן תהליך השלום עם מצרים התמתנו עמדותיו המדיניות והביטחוניות. באמצע שנות השמונים החל המר לבטא בגלוי השקפות יוניות בהשוואה לעמדות המדיניות שנקט בהיותו מנהיג סיעת הצעירים במפלגה ודומה היה שהשלים את המהפך האידיאולוגי. כללית ייצג המר את הזרם המרכזי בציונות הדתית.

66 עזריאלי, דור הביטות הסרוגות, עמ' 81.

67 סופר עיתון הצפה בכנסת, 'אומצה הצעת המר לא לעקור יישובים', הצפה, 4.5.1982.

בשנה שבה נסתם הגולל על ההתיישבות הישראלית בסיני פרצה מלחמת לבנון הראשונה, והמר נמנה עם מי שהתנגדו להרחיבה מעבר למתוכנן. המחלוקת בממשלה התחילו כבר בימיה הראשונים. שר הביטחון אריאל שרון הנהיג קו תקיף, אבל מספר רב של שרי ממשלה סברו שיש צורך למתן את הפעילות הצבאית, בייחוד על רקע האבדות הקשות שספג צה"ל. כשהתברר שההתקדמות בשטח לבנון מהירה מכפי שתוכנן בתחילה וצה"ל כבר עבר את 40 הקילומטרים המוסכמים היה זבולון המר אחד השרים הבולטים שקבל על כך סביב שולחן הממשלה.⁶⁸

אחת המחלוקות נגעה לשאלה אם להיכנס לבירות. שרון היה כאמור בעד, וראש הממשלה בגין תמך בו בשלב זה. ואולם שרים רבים התנגדו להחלטה להיכנס וניסו להפילה בממשלה. הבולטים שבהם היו דוד לוי ומרדכי ציפורי מהליכוד, ואליהם הצטרפו בורג והמר. על פי אחת הגרסאות הופעל עליהם לחץ של ישיבות ההסדר, שתלמידיהן ספגו אבדות במלחמה, שלא להרחיב את הקרבות.⁶⁹ תשעה שרים הצביעו בממשלה בעד הכניסה לבירות, ושמונה שרים, בהם בורג והמר, הצביעו נגדה. בגין העדיף שלא לקבל החלטה על חודו של קול והעביר את ההכרעה לוועדת השרים לביטחון.

המר התגלה אפוא כסמן המתון בממשלה, ולמרות דעתו של שר הביטחון אריאל שרון נקט גישה מרסנת. עוד מקרה שמדגים גישה זו הוא המחלוקת בין ראש הממשלה בגין לשר הביטחון שרון בנוגע לשאלה אם להפעיל את חיל האוויר בבירות. בגין היה נגד ושרון בעד. המר, שהיה בדעה אחת עם בגין, ביקש לוודא כי ההוראה להימנע מהשימוש בחיל האוויר תצוין במפורש בפרוטוקול למרות התנגדות שרון. ובגין אכן התעקש על כך.⁷⁰

הגישה הפרגמטית של המר ניכרת גם בדבריו כחודש לאחר תחילת המבצע, בנאום שנשא במליאת הכנסת וייחד לסקירת פעילות משרדו, משרד החינוך. הוא לא יכול היה להתעלם מהאירועים הביטחוניים ועל כן בתחילת דבריו קשר בין המבצע בלבנון למערכת החינוך בארץ. המר דן במושג גבורה ואמר שאפשר לפרשו גם כגבורה פיזית במלחמה מול אויבים וגם כגבורה פנימית הנוגעת לאופיו של האדם. מדבריו עולה שעל פי תפיסת עולמו יש לשאוף לאיזון בין שני סוגי הגבורה:

אנחנו חייבים לנטוש את ניגוד הסרק המבלבל בין יונים לבין נצים לבין פייסנים, המוחלים כאילו על נפשם ועל נפש עמם מצד אחד, לבין מחרחרי מלחמה רצחניים כביכול מצד אחר. הניגוד הוא אחר, הוא פנימי, הוא חייב לחצות כל לב בתוכנו: הניגוד בין החלטיות מלחמתית חיונית וקשוחה לבין התפשרות מדינית חיונית ונבונה. אם רואים אנחנו קשיים עצומים בתוכנו בעת הזאת ומבוכה בלבבות בין שני הקטבים

68 אהוד יערי וזאב שיף, *מלחמת שולל*, שוקן, ירושלים 1984, עמ' 226.

69 עזריאלי, *דור הכיפות הסרוגות*, עמ' 88.

70 על עמדות המר במלחמת שלום הגליל ראו: שילון, *בגין*, עמ' 389; שיף ויערי, *מלחמת שולל*, עמ' 241;

נאור, *בגין בשלטון: עדות אישית*, ידיעות אחרונות, תל אביב 1993, עמ' 310; מרדכי צפורי, *בין ישר, ידיעות אחרונות*, תל אביב 1997, עמ' 311, 318.

הללו – מותווה בזה ביתר שאת אחד היעדים המרכזיים של מערכת החינוך: ללמד בחריפות ובניגוד, אך גם יחד ובשילוב, את שני המובנים של המושג גבורה ולאזנם.⁷¹

כשפורסמו מסקנות ועדת כהן על הטבח בסברה ושתילה – מסקנות שדרשו בין השאר את הדחתו של אריאל שרון ממשרד הביטחון – המר הוא שדרש, להבדיל מרוב שרי הליכוד, לממש את ההמלצות ולא להמשיך להגן על שרון.⁷² כמה מחברי סיעתו במפד"ל התנגדו לדעתו.⁷³ עוד קודם לכן נדרש המר לטענות כי תמיכתו בהקמת ועדת כהן מלמדת על שינוי בתפיסת עולמו האידיאולוגית וטען שתמיכה בבדיקת אירועים בעלי משמעות הומניטרית ומוסרית אינה מלמדת בהכרח על עמדות שמאל:

קיים נוהג מוזר במדינה שעלינו לתת עליו את הדת ולתרום חינוכית לשנותו. לפיו, אנשים מקבלים חותם מסוים ומצפים מהם לפעול לפי אותו חותם בכל התחומים. למשל: אם אני בעד ארץ ישראל השלימה [...] הרי שאני צריך להיות גם נגד הקמת ועדת חקירה בעניין הטבח במחנות הפליטים, ואני צריך לתמוך בהחלטה להיכנס לביירות [...] כאילו שקיימת אבחנה ש'מחנה השמאל' הוא הדואג לנושאים האנושיים, והדתיים שייכים ל'מחנה הימין', שכביכול דואג ואחראי רק לנושאים הלאומיים.⁷⁴

את עמדתו המורכבת פרש המר בכמה ראיונות בתקשורת, ובראשם בתכנית הטלוויזיה מוקד. בריאיון זה ניסה ללכת 'בין הטיפות'. מצד אחד חזר על עמדתו נגד החזרת שטחים ופינוי התנחלויות, אך מצד אחר טען שצריך לשקול היטב את ערך השלום ולמצות אפשרויות להסדר מדיני, למשל בתכנית האוטונומיה. 'דווקא בצל המלחמה צריך לשקול היטב את ערך השלום', ציין המר. 'קדושת הארץ אינה היסוד הבלעדי בהשקפת עולמי. יש גם קדושת האנשים החיים על הארץ', חזר והבהיר. לשאלת המראיינים אם הפך ליונה השיב המר בשלילה, אך כינה את התהליך שעובר על המפד"ל 'משבר הסתגלות'.⁷⁵ למרבה הפלא דווקא בתנועת ההתיישבות קיבלו את עמדת המר בהבנה, ובמכתב שכתבה לו מועצת יש"ע נכתב: 'ישר כוח על דבריך ב"מוקד". אנו מעריכים עד מאד שהבאת לידי ביטוי כי את המנגינה הזאת, של ההתיישבות, אי אפשר להפסיק, וכי אתה לא תסכים להציג סימן שאלה בנושא של יישוב הארץ'.⁷⁶

המר הצליח להיות הפטרון של המתנחלים, וגם להציג עמדות מתונות מעמדות הימין הרדיקלי. ואולם דרכו בעניין זה לא הייתה קלה. בסדרת ראיונות נוספת נאלץ להדוף את

71 דברי הכנסת, כט, 12.7.1982, עמ' 3136.

72 פרוטוקול ישיבת הממשלה, 8.2.1983, א"מ.

73 פרוטוקול ישיבת סיעת המפד"ל, 10.2.1983, אצ"ד, סמ"פ/31ב.

74 שאל שייף, 'המפד"ל חייבת לבחור ב"בשביל הזהב" ולפעול עם הפנים לכלל ישראל', הצפנה: המוסף, 8.3.1983.

75 עזריאלי, דור הכיפות הסרוגות, עמ' 92.

76 שם, עמ' 93.

הטענות בדבר התמתנותו והוא חזר והדגיש כי 'בכל תוכנית מדינית אעמוד על כך שתובטח זכותם המלאה של יהודים להתנחל בכל חלקי ארץ ישראל [...] אתנגד בתוקף לכל הצעה שכוונתה לשלול זכות זו מיהודים, או עקירת יישובים [...]'. ואולם כמה יישובים ביהודה ושומרון ביקרו קשות את המר ואף ביטלו את הזמנתו אליהם. בתגובה הדגיש המר כי למרות זעמם הוא ימשיך 'ללוותם מתוך דאגה לקיומם'.⁷⁷

כשנה לאחר פינוי ימית, ולאחר מלחמת שלום הגליל, פעל המר להקמת עיר דתית: לאומית בשומרון. הועלו אפילו כמה הצעות לשמות: עיר הכיפות הסרוגות או עיר הרב קוק.⁷⁸ באופן זה ניסה המר לחזור לימים שבהם היה מזוהה עם ההתיישבות ולשנות את דימויו כמי שתמך בפינוי ימית וכמי שהיה ממובילי הקו המתון במלחמת שלום הגליל. ואולם ההצעה לא הבשילה. עם זאת, הוקמו יישובים רבים אחרים שהמפד"ל הביעה תמיכה בהקמתם אך לא הייתה מעורבת בה ישירות. בהקשר זה הוסיף המר והבהיר כי בכל הסדר עתידי הנוגע לתכנית האוטונומיה לא ייעקרו יישובים: 'אין לי ספק שבכל הסדר שיהיה – לא בקעת הירדן ולא היישובים ביהודה ושומרון יהיו בדגם ההסכם עם מצרים. שום יישוב לא ייעקר, ושום יישוב לא יהיה תחת ריבונות זרה. ההסדר שצריך לעשות לאחר תקופת האוטונומיה לא יהיה בזה שצריך ליצור איזו שהיא דאגה בלב התושבים. יהודים יישבו גם אז בבקעת הירדן וביהודה ושומרון'.⁷⁹

למרות משב הרוח הימני העולה מדברים אלו אי־אפשר להתעלם מהעובדה שהמר המשיך לתמוך בתכנית האוטונומיה – גם אם הסתייג מהיבטים מסוימים בה. תפיסת העולם המתונה של המר באה לידי ביטוי כשהצהיר ש'המפד"ל אינה סניף של הליכוד';⁸⁰ וכשנשאל המר באיזו ממשלה תתמוך המפד"ל אחרי הבחירות הבאות הייתה תשובתו: 'המפד"ל לא צריכה להודיע מראש. מי שיתאים יותר לתכניות של המפד"ל – איתם נלך'. אף שהמפד"ל הייתה אז שותפה בממשלת בגין, המר לא ראה בה מפלגת לוויין של הליכוד אלא מפלגה שהיא לשון מאזניים. בריאיון לשאול שיף ייחס חשיבות לעצם קיומה של מפלגה דתית־לאומית חזקה, שכן 'אין לה תחליף אצל מישו אחר'. עם זאת, הוסיף, 'אל לה להצדיק את קיומה רק בשותפותה עם צד מסוים [...] עלינו לבנות מפלגה שאיננה בנויה על קצה, אלא על שביל הזהב, על מיוזג לבבות, על קירוב לבבות'.⁸¹ בריאיון אחר ייחס למפד"ל במפורש תפקיד של מפלגת לשון מאזניים קלאסית, שאינה קשורה בהכרח למחנה כזה או אחר:

העם מחולק לשני חלקים כמעט שווים בגודלם, ותפקיד המפד"ל בהיותה בממשלה הוא לחוש ולהרגיש מה קורה במחנה השני. שהרי גם במחנה השני ישנם יסודות

77 שם, עמ' 94.

78 אבי בטלהיים, 'מפד"ל תקים עיר בשומרון', **מעריב**, 6.10.1982.

79 שעיה סגל, 'השר המר: שום יישוב עברי לא ייעקר ביהודה ושומרון', שם, 28.1.1983, עמ' 4.

80 '14 חברי כנסת מערערים את יציבות הקואליציה', שם, 14.10.1982.

81 שיף, 'המפד"ל חייבת לבחור ב"שביל הזהב"'.
 60

חלוציים ופטריזטים ממדרגה ראשונה. המפד"ל לא תפסול שום מפלגה ציונית על הסף. אין זה אומר שיש לי תוכניות ללכת עם המערך, ואין זה אומר שהמערך לא צריך לשנות הרבה מאוד – אך איננו פוסלים אף מפלגה. ובטח איננו אומרים שבצד אחד נמצא כל הטוב ובצד האחר – כל הרע.⁸²

העמדה המורכבת של המר – מצד אחד הוא תמך בשמירה על יהודה ושומרון ומצד אחר בתהליך השלום – יצרה לו דימוי של מתלבט. המר טען שמאפיין ה'התלבטות' שהדביקו לו 'אינו מדויק ואינו נכון'. לדבריו, על הציונות הדתית להתנתק מתוויות כגון 'מי שאינו רוצה את ארץ ישראל – שונא את השלום, ומי שעסוק בבניין הארץ – הבעיות האחרות אינן חשובות לו'.⁸³ במהלך מערכת הבחירות, ביום העצמאות 1984, אירע אירוע מכונן בחייו הפוליטיים של המר. אירוע זה נבע מבירור אידיאולוגי מעמיק שעשה המר בעקבות הסכם השלום עם מצרים. בטקס חלוקת פרסי ישראל החליט המר לנאום נאום מכונן ושקד עליו עם יועצו הפרופסור דוד הרטמן, שהיה ידוע כבעל עמדות מודרניות וליברליות. הרטמן שימש יועצו של המר ולימים התבררה תרומתו לתכניו של הנאום. בנאום ביקש המר לצאת נגד תפיסות לאומיות אידיאולוגיות שהתפתחו בציונות הדתית מאז מלחמת ששת הימים והיו ספינת הדגל של מהפכת הצעירים במפלגה ושל תנועת גוש אמונים, שקמה עשור קודם לכן. המר כיוון גם לפרשת המחתרת היהודית, שנתפסה כביטוי לתופעת ההקצנה בציונות הדתית. בנאום ביקר המר את המגמות הללו:

הפיכת המדינה לערך מוחלט הינה עבודה זרה. והיא עלולה להופיע בכל מקום בתוכנו, בין בלאומנות חילונית ובין בלאומנות על רקע דתי [...] המסורת היהודית האמיתית [...] אין לה חלק ונחלה בספיחים האליליים של לאומנות קנאית שכזאת, שיש לגנותה בחריפות. השחרור הפוליטי הלאומי כשלעצמו אינה מטרה; הוא מקבל את ערכו מעשרת הדברות, מ'אנוכי השם' ומ'לא תרצח'. והמסורת היהודית הקובעת 'חביבין ישראל', קובעת לצד זה את העיקרון 'חביב האדם', כל אדם שנברא ב'צלם אלוהים'. המסורת היהודית היא היכולה לעמוד לנו נגד 'אלילות' כזאת, כי היא מלמדת אותנו שמשמעות קיומנו מצויה במישור של ערכים רוחניים, העומדים מעל ללאום ולמדינה. כל עוד המרד נגד התרבות היהודית הוא הכוח המניע בציונות – חשופים אנו ללאומנות מופרזת.⁸⁴

נאום זה יצא נגד מגמות הקצנה בציונות הדתית בפרט, ובחברה הישראלית בכלל, ושיקף את התמורה בהשקפתו האידיאולוגית של המר. אפשר לראות בנאום זה סיכום סימלי של השינוי באידיאולוגיה של זבולון המר בעקבות הסכם השלום.

82 ריאיון עם שר החינוך זבולון המר, מעריב, 7.1.1983.

83 שם.

84 עזריאלי, דור הכיפות הסרוגות, עמ' 148-149. וראו גם: עקיבא אלדר ועדית זרטל, אדוני הארץ: המתנחלים ומדינת ישראל, 1967-2004, כנרת, זמורה ביתן, אור יהודה 2005, עמ' 304.

בפרספקטיבה היסטורית אין ספק שזבולון המר שינה את עמדותיו המדיניות. בתקופת מהפכת הצעירים הוא נקט קו אידיאולוגי ימני ברור, ששלל כל ויתור טריטוריאלי, ודווקא בממשלת בגין היה הסמן המתון; הוא הוסיף לתמוך בעקרון ארץ ישראל השלמה ובבניית התנחלויות ביהודה ושומרון, אך לצד זאת תמך בהסכם השלום עם מצרים, למרות הסתייגותו מתכנית האוטונומיה שהוצעה בהסכם זה.

סיכום

דווקא בתקופת ממשלות הליכוד בראשות בגין ניכרה מתינות בדרכה הפוליטית של המפד"ל בכלל⁸⁵ ושל זבולון המר בפרט. זה פרדוקס מפתיע, שכן היה אפשר לצפות שדווקא בעקבות המהפך הפוליטי תמצב את עצמה המפד"ל, מבחינת תפיסתה, עמוק בגוש הימין. והרי מאז מהפכת הצעירים מנשבת במפד"ל רוח לאומית שיונקת מרעיון ארץ ישראל השלמה. ההסבר המרכזי טמון במטרות שהציבו לעצמם צעירי המפד"ל. עוד לפני מלחמת ששת הימים שאפו הצעירים האלו שהציונות הדתית תהיה שותפה פעילה בהנהגת המדינה ולא תדאג רק לאינטרסים של הציבור הדתי. יהודה בן-מאיר, מראשי הצעירים, מעיד כי 'חוגי הצעירים שאפו, ככל גוף חי ותוסס, להשיג את הבכורה במפד"ל, וזאת כמנוף לקידום אישי אבל גם כדי שיוכלו להנהיג את המפד"ל בדרך שונה מזו של ההנהגה הוותיקה. היה פה היבט ברור של מאבק דורות, אליו התלווה מרכיב אידיאולוגי רעיוני ברור'.⁸⁶

המהפך הפוליטי סיפק למפד"ל מסגרת לכך: זבולון המר מונה לשר חינוך ואף שהיה דתי ציפו שיפעל למען כלל האוכלוסייה. נוסף על כך, המפד"ל הייתה ציר בולט בממשלה החדשה ולא רק גרורה של מפא"י. במציאות זו היה אפשר לממש את חזון המקורי של הצעירים: לכבוש את לבו של המרכז ולפעול בדרך ממלכתית. דווקא לאחר המהפך הפוליטי התברר שחזון ארץ ישראל השלמה, שנדמה היה כי הגשמתו הייתה תכלית מהפכת הצעירים, אינו בהכרח חזון שיש לממש בפועל. כך מצא את עצמו זבולון המר הסמן הממלכתי המתון של ממשלות הליכוד וכך יכול היה לממש את חזון הציונות הדתית כפי שהוא תפס אותה: שביל הזהב שבין עמדות מוקצנות מבחינה אידיאולוגית. בהקשר הזה שינוי העמדות של המר לא הצטמצם רק לנושא המדיני, אלא בא לידי ביטוי גם בנושאים חברתיים אחרים, כגון פעילותו הממלכתית כשר החינוך. לסיום מתבקשת השוואה קצרה בין עמדת המר בנוגע לתהליך השלום עם מצרים לעמדתו בנוגע להסכמי אוסלו ב-1993. בראייה היסטורית נמצא כי אותו מהפך שמיתן את המר בשנת 1977 יצר את התשתית להיותו ימני יותר לאחר מהפך 1992, כשהמפד"ל

85 על ההשלכות של המהפך הפוליטי על דרכה של המפד"ל ראו: Aharon Kampinsky, 'The Impact of Political Upheaval on a Party's Ideational Position: The Mafdal and the 1977 Upheaval', *Israel Affairs*, 24, 6 (2018), pp. 958-975.

86 יהודה בן מאיר, 'דורש טוב לעמו', בתוך: כהן (עורך), *הציונות הדתית*, עמ' 16.

הייתה אופוזיציה לממשלת העבודה בראשות רבין. כשהתבררו ההשלכות של הסכמי אוסלו, שנחתמו בתקופת ממשלת העבודה בראשות רבין בשנת 1993 – כלומר הפיגועים המתמשכים ואי־השגת השקט הביטחוני המיוחל – טען המר כי הסכם זה מרחיק את השלום דווקא:

עצם הנכונות שלנו לנהל משא ומתן עם מערכת שמשתמשת בטרור, אם ישירות ואם באמצעות 'פורשיה', או שותפיה, מסכל לזמן ארוך סיכוי היסטורי להשיג אי־פעם שלום של ממש. כאשר נותנים הישגים לאש"ף, והם במקום להיות מרוצים בהם ממשיכים בטרור, כאשר קווי אש"ף הם קווי 1947 וקווי 'חמאס' הם הים, זה טירוף דעת גמור של הממשלה.⁸⁷

בתקופת ממשלת רבין והסכמי אוסלו נראה היה שהמר חוזר ומאמץ עמדות נציות וסביר להניח שההסכמים שחתמה עליהם ממשלת רבין היו מבחינתו חצייה של קו אדום. במילים אחרות: דומה כי גם עמדות יוניות של מנהיג ציוני־דתי צפויות להיקלע למבוי סתום כשמסתמן שהמציאות המדינית והפוליטית מרחיקה לכת מבחינת הוויתורים האידיאולוגיים המורכבים. אפשר אפוא לסכם ולומר שהמר נמנה עם התומכים בויתורים טריטוריאליים למען השגת הסכם שלום, אך ויתורים אלו היו בעיניו דרמטיים ובוודאי לא קלים. ולכן כשהבין המר שהעיקרון שטחים תמורת שלום אינו מוכיח את עצמו חזר לייצג את הימין הישראלי הקלאסי ולהביע עמדות אידיאולוגיות ברוח זו.

חברה

חסימת הנתיב החברתי באוניברסיטה הפתוחה: מוסדות הניהול והמועצה להשכלה גבוהה, 1974-1987

אורי כהן

תקציר

מאמר זה דן ביבוא והטמעה של מסגרת אקדמית מבריטניה לישראל, שהובילו להקמתה של האוניברסיטה הפתוחה. זו נועדה לפעול לצמצום הפערים האקדמיים העצומים שנוצרו בארץ בין קבוצות שונות. התפתחותו והתארגנותו של מוסד אקדמי חדש זה בישראל בשנות העיצוב שלו מעלות שאלות יסוד על אודות הסולידריות החברתית והצדק במערכת ההשכלה הגבוהה בישראל, בייחוד בנוגע ליחסי העדות – אשכנזים למזרחים. כיצד תורגמו יחסים אלה לחלוקת הכוח והעושר הן בהתארגנות האוניברסיטאות, והן בפעילות המועצה להשכלה גבוהה ולצדה הוועדה לתכנון ותקצוב, המוסד המדינתי שאמור היה לפקח על פעילות המערכת האקדמית? מטרתו היא לדון בעקרונות הסדר החברתי והתרבותי שנוצקו למערכת האקדמית בשנות השבעים והשמונים של המאה ה-20, ובזיקתם של העקרונות הללו להגדרת הזהות הפוליטית והתרבותית של האוניברסיטאות, לצד התשובות הארגוניות שניתנו לשאלות של הטרוגניות, מתח ואי־שוויון קיצוני שהפתחו באוניברסיטאות סביב סוגיות של נגישות לתארים אקדמיים. כלומר, ההשכלה גבוהה בישראל באותן שנים הייתה נתונה להישג ידם של האשכנזים, והתקיים בהן אי־שוויון קיצוני בכל הנוגע לשילוב המזרחים בלימודים באוניברסיטאות. כתוצאה מכך נמנעה מעורבותם של המזרחים בתחומים הסמליים והתעסוקתיים המרכזיים של פרופסיות אקדמיות ובפיקוח וניהול המשאבים בחברה הישראלית. טענתי במאמר זה היא כי האוניברסיטה הפתוחה לא הצליחה לצמצם כלל ועיקר את הפערים בהשכלה הגבוהה בתקופה הנחקרת, ולמעשה פעלה למיסוד ולהתמדה של המצב שבו נמנעה מקבוצות אוכלוסייה גדולות נגישות לתארים אקדמיים.

מילות מפתח: האוניברסיטה הפתוחה, אי־שוויון בנגישות להשכלה גבוהה, אשכנזים, המועצה להשכלה גבוהה, מזרחים

מבוא

האוניברסיטה הפתוחה בישראל הוקמה בשנת 1974 בעקבות אימוץ הדגם של האוניברסיטה הפתוחה בבריטניה. במאמר זה אני בוחן את יישומו של דגם זה בהקשר הישראלי בהשוואה לבריטניה – שם, מקרב תלמידי המחזור הראשון שהחלו את לימודיהם בשנת 1971 נמצא

כי בשנת 1978 סיימו בהצלחה 54.3 אחוז מהלומדים את תואר הראשון. כלומר, מתוך 19,581 לומדים סיימו 10,573. 62.5 אחוז מתוכם (6,608 סטודנטים), לא היו מתקבלים לאוניברסיטאות הרגילות בבריטניה משום שלא היו להם תעודות בגרות מתאימות.¹ כלומר, בבריטניה כיוונה האוניברסיטה הפתוחה את פעילותה לשירות הפרולטריון והשכבות החלשות, שמלכתחילה סיכוייהם להשתלב במקצועות אקדמיים היו אפסיים. זה היה אתגר פוליטי ואקדמי רחב היקף שנועד לשבור את החומה החברתית והתעסוקתית – זאת שאפשרה נגישות לאוניברסיטאות 'הרגילות' בעיקר לבני מעמד הבינוני והציבה מכשול בעיקר בפני בני השכבות החלשות.²

בישראל, לעומת זה, בשנת הלימודים תשמ"ג (1982-1983) – שבע שנים לאחר תחילת פעילותה של האוניברסיטה הפתוחה באוקטובר 1976 – עמד מספר הסטודנטים שקיבלו תואר בפעם הראשונה על 41 בלבד מתוך 13,595 שלמדו במסלול האקדמי (0.003%). שנים אחדות מאוחר יותר, בשנת הלימודים תשמ"ח (1987-1988), ערב מהפכת המכללות, נמצא כי מספר הבוגרים של האוניברסיטה הפתוחה עמד על 194 מתוך יותר מ-10,000 סטודנטים שלמדו במסלול האקדמי (ראו לוחות 1 ו-2).³

1 Naomi E. McIntosh, Alan Woodley and Val Morrison, 'Student Demand and Progress at the Open University: The First Eight Years', *Distance Education*, 1, 1 (1980), pp. 37-60, Table 8: The Cumulative Proportion of Open University Student Graduating over Time, p. 51

2 על המאבק הפוליטי העיקש של ראש ממשלת בריטניה הרולד וילסון ושרת האמנויות ג'ני לי בנושא הקמתה של האוניברסיטה הפתוחה ראו: Pete Dorey, "Well, Harold Insists on Having It!", *The Political Struggle to Establish The Open University, 1965-67*, *Contemporary British History*, 29, 2 (2015), pp. 241-272

3 לוח 1: מקבלי תואר ראשון מהאוניברסיטה הפתוחה בישראל במחזוריים הראשונים (1988-1982) לפי מגדר ותחום לימודים

תש"ג 1982/3	תש"ד 1983/4	תש"ה 1984/5	תש"ו 1985/6	תש"ז 1986/7	תש"ח 1987/8
41	81	101	132	227	194
בסך הכול					
28	39	64	75	107	90
גברים					
13	42	37	57	120	104
נשים					
31	55	73	102	180	168
במדעי הרוח והחברה					
10	26	28	30	47	26
במדעי הטבע ומתמטיקה					

מקור: השנתון הסטטיסטי לישראל, 1989, עמ' 642, לוח כ"ב/42: מקבלי תואר ראשון מן האוניברסיטה הפתוחה, לפי מין ותחום לימוד.

לוח 2: נרשמים למסלול האקדמי של האוניברסיטה הפתוחה (1981-1989)

שנת הלימודים	סך הכול	נרשמים חדשים
תשמ"ב – 1981/2	13,595	8,772
תשמ"ה – 1984/5	12,034	6,648
תשמ"ח – 1987/8	10,853	5,376
תשמ"ט – 1989/9	11,872	6,190

מקור: שם, לוח כ"ב/41: נרשמים למסלול האקדמי של האוניברסיטה הפתוחה, לפי מין, תחום ושנת לימוד.

מה היו מקורות הפער בין רמת הנגישות לתואר אקדמי בבריטניה לעומת ישראל של שנות השבעים והשמונים? כמו שיתואר בפירוט להלן, בישראל פיקחה על האוניברסיטה הפתוחה המועצה להשכלה גבוהה – הגוף הממלכתי האחראי על הכרה במוסדות להשכלה גבוהה בארץ – הן באמצעות החלטותיה והן באמצעות קונסורציום – קבוצה של פרופסורים מהאוניברסיטאות הרגילות שהמועצה להשכלה גבוהה בחרה כדי שיפקחו מקרוב על המוסד החדש. פיקוח אקדמי נוקשה זה נועד, להבנתי, לשמר את מעמדן המונופוליסטי של האוניברסיטאות והוא שהביא לידי מיסוד מסלולים 'קורסי העשרה למבוגרים' במקום המסלול להענקת תארים אקדמיים, כמו שהתקיים בבריטניה. בדיון, שיעסוק בשנים הראשונות לקיומה של האוניברסיטה – תקופת נשיאותו של פרופ' אברהם גינזבורג (1977-1987) – אעלה את השאלות אם הפיקוח והריכוזיות של המועצה להשכלה גבוהה שירת את קהל הסטודנטים שלמענו נוסדה האוניברסיטה הפתוחה?⁴ וכיצד יש לפרש אותם.

בשנת 1980 קבע פרופ' נחמיה לבציון – אז חבר המועצה להשכלה גבוהה והוועדה לתכנון ולתקצוב, ולימים, לאחר כהונתו של אברהם גינזבורג, הנשיא השלישי של האוניברסיטה הפתוחה – כי האוניברסיטה הפתוחה איננה נבחנת במספר המסיימים את לימודיהם בה או במספר התארים האקדמיים הניתנים בה, וכי פעילותה העיקרית נבחנת במעין העשרה תרבותית לחברה. וכך הסביר בטקס הענקת תעודת ההכרה לאוניברסיטה הפתוחה:

יש להניח שבתואר האקדמי יזכו תחילה רק עשרות ואחר כך מאות מבין האלפים המצטרפים כבר לרובבות הלומדים באוניברסיטה הפתוחה. נימצא על כן שתרומתה של האוניברסיטה הזו תהיה גם בהנחלת השכלה ברמה אקדמית גם למי שלא יגיע לתואר אקדמי מלא.⁵

ואולם, על אף חזונו של פרופ' לבציון, רוב הסטודנטים שנרשמו לאוניברסיטה הפתוחה רצו שלימודיהם יובילו לתואר אקדמי ולא יהיו בגדר לימודי העשרה תרבותיים.⁶ להבנתי, וכמו שאראה להלן, אלפי סטודנטים אלה שיכלו לקבל תארים אקדמיים, הדור האבוד של הסטודנטים באקדמיה בישראל, פעלו ללא התמיכה החשובה והראויה של המסגרות

4 בתקופה הבאה, תקופת כהונתו של פרופ' נחמיה לבציון כנשיא האוניברסיטה הפתוחה (1987-1992), וליתר דיוק משנת 1990, החלה האוניברסיטה הפתוחה לקיים מיקור חוץ של התואר האקדמי – למשל מכללת רמת גן – כלומר היא הפריטה את שירותיה האקדמיים ומכרה את ההכרה של המועצה להשכלה גבוהה ואת פעילותה ליזמים שפתחו מכללות פרטיות או עירוניות. בכך נוצרו – בכל הנוגע לסטודנטים ובאישור המועצה להשכלה גבוהה – שני דגמי פעולה: הדגם הבריטי של הוראה מרוחק; ומתן שירותים של מכללה מופרטת שהתבססה על הנחיה מוגברת, כמו מכללה רגילה.

5 'טקס הענקת תעודת ההכרה לאוניברסיטה הפתוחה 23.7.80 – דו"ח הנשיא תש"מ', ארכיון האוניברסיטה הפתוחה (להלן: א-אופ), תיק אבני דרך.

6 אסתר גודר, 'האוניברסיטה הפתוחה כמסלול ניעות חלופי עבור יוצאי אסיה-אפריקה', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1985.

הממלכתיות – המועצה להשכלה גבוהה והוועדה לתכנון ולתקצוב – שהיו אמורות לשמור על האינטרסים שלהם.

האוניברסיטה הפתוחה קמה בשנת 1974 בעקבות הדיונים שהחלו בראשית שנות השבעים, ואת שיעוריה הראשונים נתנה לסטודנטים באוקטובר 1976. במאמר זה אתמקד בהתארגנותה בשנותיה הראשונות – שנות השבעים והשמונים של המאה הקודמת – סביב מוסדות הניהול הפנימיים שלה לצד מסגרות אחרות של ניהול ופיקוח שהתערבו בה ועיצבו את דרכה האקדמית. הטענה שאציב היא שבתקופה זו, שנות השבעים והשמונים, פעלה האוניברסיטה הפתוחה למימוש רעיון חדשני לסגירת פערים חברתיים בין המעמדות הנמוכים למעמד הבינוני, אבל בפועל המועצה להשכלה גבוהה וקונסורציום של האוניברסיטאות האחרות הם ששלטו בה ועיצבו את דרכה. התפיסה שהנחתה את המועצה להשכלה גבוהה הייתה להשית פיקוח מרבי על המינויים הבכירים באוניברסיטה הפתוחה מתוך שלילת כל שמץ של 'אוטונומיה מוסדית' בתחום זה. למעשה התכוונה המועצה להתמיד בשליטתה המוחלטת בכל פעולות האוניברסיטה הפתוחה ולמסד ריכוזיות ארוכת טווח שתמנע איום מכל סוג שהוא על האוניברסיטאות הרגילות שאותן ייצגה.

באוניברסיטה הפתוחה באה שליטה זו לידי ביטוי בוועדה האקדמית המייעצת, שלמעשה הייתה הקונסורציום של שליטת האוניברסיטאות הרגילות בניהול האוניברסיטה הפתוחה. בשנת 1980 הורכבה הוועדה האקדמית מ־15 פרופסורים: 14 מהם מינויים מכל המוסדות להשכלה גבוהה בישראל על סמך המלצתה של המועצה להשכלה גבוהה, ונשיא האוניברסיטה הפתוחה.⁷ ועדה דומיננטית זו התוותה את תכניות הפיתוח האקדמיות של האוניברסיטה, הייתה אחראית על שמירת הרמה האקדמית בה, לרבות מינוי הסגל האקדמי והרכב הקורסים, וקבעה את דפוסי התקנונים האקדמיים שלה.⁸ כמו שאראה, בפועל ראתה המועצה להשכלה גבוהה באוניברסיטה הפתוחה מוסד חסר יכולת מינימלית להתנהלות במציאות האקדמית הישראלית. זאת ועוד, במועצה להשכלה גבוהה גם רווחה התפיסה כי הקמתה והפעלתה של אוניברסיטה חדשנית זו מסתכמת בכך שאנשי הסגל שלה, שמספרם היה מצומצם, 'אינם עוסקים במחקר אלא נדרשים לכתוב יפה'; ולמצער, גם אם יש לאשר

7 פרט לנשיא האוניברסיטה הפתוחה – פרופ' אברהם גינזבורג – היו כל חברי הוועדה המייעצת אנשי סגל באוניברסיטאות הרגילות: פרופ' וולטר אקרמן – אוניברסיטת בן-גוריון בנגב; פרופ' משה גרינברג – האוניברסיטה העברית; פרופ' יעקב זיו – הטכניון; פרופ' דוד חן – אוניברסיטת תל אביב; פרופ' צבי יעבץ – אוניברסיטת תל אביב; פרופ' דוד סמואל – מכון ויצמן למדע; פרופ' שמואל ספראי – האוניברסיטה העברית; פרופ' אלכסנדרה פוליאקוב-מיכר – האוניברסיטה העברית; פרופ' שלמה קוגלמס – האוניברסיטה העברית והמדען הראשי של משרד החינוך; פרופ' מאיר רוסטמן – אוניברסיטת בר-אילן; פרופ' אריה שחר – האוניברסיטה העברית; פרופ' עוזר שילד – אוניברסיטת חיפה; פרופ' רינה שפירא – אוניברסיטת תל אביב; פרופ' דניאל שפרבר – אוניברסיטת בר-אילן.

8 'מסמכים לבקשת ההכרה', א-אופ, מסמכי הכרה – 2, עמ' 5.

9 דיון על 'דו"ח ועדת המשנה לבדיקת בקשת האוניברסיטה הפתוחה למנות פרופסורים במסגרתה', פרוטוקול ישיבה מס' (143) 13 של המועצה להשכלה גבוהה, 16.1.1983, מעמ' 9 (להלן: פרוטוקול ישיבת מל"ג, 16.1.1983).

בה מינויים בכירים, יש לעשות זאת משום שמדובר במספר אישורים קטן, חסר השפעה מהותית על ההשכלה הגבוהה בארץ.

במחקר זה אצביע על המקורות להיעדר 'אוטונומיה מוסדית' באוניברסיטה הפתוחה בתקופתה הפורמטיבית – מושג שבהקשר של אוניברסיטאות הוא בעל זיקה הדוקה ל'חופש אקדמי', שכן בשניהם מודגשת יכולתו העצמאית של המוסד לנהל את ענייניו בעצמו, ובכך לקבוע לעצמו מדיניות בתחומים של מינויים, קבלת סטודנטים, תכניות לימודים ודפוסי התקצוב. 'האוטונומיה' נתפסת כחיץ המגן על המוסדות האקדמיים מפני התערבות פוליטית בהתנהלותם הפנימית בכל הנוגע לכיווני המחקר או הבעת דעה. ההנחה היסודית בתביעה לאוטונומיה מוסדית הייתה כי כדי שהמוסדות האקדמיים יוכלו לקיים כראוי את תפקידם – כמו שמצפה מהם הקהילה התומכת בהם – הם זקוקים לחופש בחירה ולמרחב פעולה בתחומי המינויים של הסגל האקדמי וקבלתם או דחייתם של מועמדים למוסדות.¹⁰

כמו שהראיתי בהרחבה במאמר אחר, נועדה האוניברסיטה הפתוחה לפתור בעיה חברתית חמורה שהאוניברסיטאות הרגילות לא הצליחו לפתור.¹¹ ואולם כמו שאראה כאן, מי שפיקח על פעילותה ושלט בכל צומת מהותי בקבלת ההחלטות בה היו נציגיהן של אותן אוניברסיטאות בדיוק. האם בתנאים כאלה יכלה האוניברסיטה הפתוחה למלא את ייעודה ו'למלא חלל חברתי מסוים' כפי שהגדיר זאת חיים הרצוג בשנת 1979, כשהיה חבר במועצת האוניברסיטה הפתוחה ולימים (בשנים 1983-1993) נשיא המדינה, ובכך לקדם נגישות גדולה יותר של מזרחים וערבים לאקדמיה?¹²

לאחר תיאור מטרתה של האוניברסיטה הפתוחה וההתארגנות בשנים הראשונות, ניתחו דיונים בסוגיות מפתח שהתקיימו במועצה להשכלה גבוהה: ראשית תואר עמדתה של ועדת יוסף דן שבחנה את בקשתה של האוניברסיטה הפתוחה להעניק תואר ראשון, אחר כך יתוארו מוסדות הניהול והסגל האקדמי כרקע להבנת המאבק על מינוי פרופסורים ולאחר מכן יתואר המאבק עצמו: דרישותיה של האוניברסיטה הפתוחה ודיוניה של המועצה להשכלה גבוהה. בחלק האחרון אבאר את הצנטרליזם האקדמי-ממלכתי שנוצק סביב האוניברסיטה הפתוחה ואת פשרו מנקודת מבט שמשלבת אקדמיה, פוליטיקה ומעמד.

10 *Higher Education in Hong Kong: A Report by the University Grants Committee* (Oct 1996), Chapter 5: Institutional Autonomy and Academic Freedom, <https://www.ugc.edu.hk/eng/ugc/about/publications/report/hervw/ch5.html>

11 אורי כהן, "'השכלה גבוהה לישראל השנייה': שניאור ליפסון והקמת האוניברסיטה הפתוחה, 1970-1976", **עיונים**, 31 (2019), עמ' 7-59.

12 פרטיכל משיבת מועצת האוניברסיטה, מסמכי הכרה – 2, 22.5.1979, א-אופ.

המשימה: 'למלא חלל חברתי'

מה היה 'החלל החברתי המסוים' בלשונו של חיים הרצוג – מי שהיה שותף בכיר בהגדרת מטרותיה ויעדיה של האוניברסיטה הפתוחה בשנות השבעים והשמונים – שאותו נועד לפתור המוסד החדש? בדיוני ועדת החינוך של הכנסת בדצמבר 1974 עלה מדיווח של ד"ר דוד הרמן, מנהל המכינה הקדם-אקדמית באוניברסיטה העברית, כי התופעה המדאיגה היא התפלגות האוכלוסייה בארץ לפי מוצא עדתי, כמו שעלה מהנתונים של שנתון הגיוס לצה"ל: מקרב בעלי ההשכלה היסודית ומטה 85 אחוז היו מזרחים ו-12 אחוז אשכנזים; ואילו מקרב בעלי ההשכלה האקדמית או האקדמית חלקית, 86 אחוז היו אשכנזים ורק 14 אחוז מזרחים.¹³ מהנתונים עלה כי ייצוג המזרחים במערכת החינוך באמצע שנות השבעים דמה לפירמידה: ככל שהשלב החינוכי היה גבוה או מתקדם יותר, כך פחת בו שיעור המזרחים. עדות להתקבעות שיעורם הנמוך והשולי בהשכלה הגבוהה הייתה גם עשור קודם לכן. בתזכיר שהגיש בשנת 1965 פרופ' חיים חנני, המשנה לנשיא הטכניון ויועץ שר החינוך לענייני השכלה גבוהה, לשר החינוך זלמן ארן נקבע כי:

בני ישראל השניה שהם למעלה מ-50% מהישוב בארץ מהווים לא יותר מ-14% מכלל הסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה. הסיבה העיקרית לכך היא חוסר רקע מתאים בבית ובביה"ס. רוב בני ישראל השניה לומדים בבתי"ס יסודיים במקומות ישוב מרוחקים או בפרברים עניים של הערים הגדולות ולבתי ספר אלה קשה להשיג מורים טובים. בהתחשב ברקע שלהם בבית ההישגים של רבים מהם בביה"ס היסודי הם למטה מהממוצע... מצד שני נוכחתי לדעת כי תלמידים מישראל השנייה מהווים חומר אנושי מצוי, הן מבחינת כישורונותיהם והן מבחינת שקידתם. יש הכרח להביא את החומר האנושי הזה למוסדות להשכלה גבוהה.¹⁴

ההתקשחות שהלכה והתחזקה בישראל של שנות השבעים בין מוצא אתני ובין מעמד חברתי נעשתה בולטת יותר בייחוד במרחב החינוכי, שבו כאמור ככל שהשלב היה גבוה יותר, כך גדל גם אי-השוויון בין האשכנזים למזרחים.¹⁵ עוד עלה ממחקרים באותה התקופה כי הגורם העיקרי לניעות התעסוקתית כלפי מעלה היה ההשכלה הרשמית.¹⁶ חשוב לציין כי כבר בשנות החמישים והשישים, טרם המהפך הפוליטי של 1977, הוקמו ארבע אוניברסיטאות מחקר חדשות בישראל במימון נדיב של הממשלה – בר-אילן, תל אביב, חיפה ובאר שבע – שנוספו למוסדות שהוקמו לפני הקמת המדינה: הטכניון, האוניברסיטה העברית ומכון דניאל זיו שהיה למכון ויצמן למדע ברחובות. ולמרות זאת,

13 ישיבת ועדת החינוך והתרבות של הכנסת השמינית, 18.12.1974.

14 תזכיר פרופ' חיים חנני לשר החינוך, זלמן ארן, 22.2.1956, ארכיון המדינה, החינוך הגבוה, ג/71/5609.

15 אפרים יער, 'זמות פרטית כמסלול לניעות סוציו כלכלית: היבט נוסף על הריבוד העדתי בישראל', *מגמות*, 29, 4 (1986), עמ' 393-412.

16 יהודה מטרס ודב ויטראוב, 'ניידות בין דורית בישראל', *רבעון לכלכלה*, 90 (1976), עמ' 254-269.

יותר מרוב האוכלוסייה לא השתתפה במסע לרכישת תואר אקדמי – המזרחים, שהיו 47 אחוז מהאוכלוסייה, וערבים – 10 אחוז ממנה.

האוניברסיטאות, שהיו לאתרים הדומיננטיים והמונופוליסטיים להכשרה פרופסיונלית אקדמית לעיצוב מסלולי המודרניזציה בישראל בתחומים של ניהול ותכנון, הדרכה ופקידות בכירה, הנדסה, רפואה ומשפט, היו גם לאתרים אתניים מובהקים שהגדירו ברור את קיומם של מרכז ופריפריה בחברה בישראל, כלומר מי מופקד על הערכים העליונים של החברה ועל העמדות הגבוהות בה וכן על הפצתם של ערכים אלה לאחרים המצויים בפריפריה. לא פחות חשוב מכך, השליטה על עיצוב הערכים העליונים בחברה הביאה לידי קשרי גומלין עם החלוקה הדיפרנציאלית של תנאים כלכליים, כוח חברתי ויוקרה. עוד נמצא כי באוניברסיטאות לא זו בלבד ששיעורם של המזרחים היה נמוך, אלא שנוכחותם של סטודנטים מזרחים הייתה נמוכה במידה ניכרת בפרופסיות האקדמיות שהבטיחו סטטוס והכנסה גבוהים.¹⁷ במחקרים הסוציולוגיים מאותה תקופה, שניתחו את הגורמים שהביאו למצב זה, נטען לא פעם שההבדלים הם תוצר של אפליה לא מכוונת:

יוצאי אירופה-אמריקה היו ותיקים, משכילים ומיומנים, שהתגוררו בעיקר בערים הגדולות ותפסו את מרבית העמדות והמשרות הבכורות. יוצאי אסיה-אפריקה היו ברובם עולים חדשים, חסרי אמצעים, ידע וכישורים והתגוררו באזורי פיתוח ובשכונות שבשולי הערים הגדולות. כתוצאה מכך נוצר קיטוב בין-עדתי והתהווה אי-שוויון כלכלי, חברתי ופוליטי. אולם, לדעתם, אי-השוויון לא נבע מהפליה מכוונת. אלא להפך, נעשו מאמצים מכוונים לקדם את הקבוצות החלשות ולסגור את הפערים (במיוחד בתחום החינוך).¹⁸

הנוכחות הדלה והשולית של המזרחים באקדמיה לא נסתרה מעיניהם של מקבלי ההחלטות, ובהדרגה נעשתה סוגיה פוליטית חריפה שהביאה לידי מאמץ מדינתי מורכב לסייע להם באמצעות המכינות הקדם-אקדמיות. מיום זה, שהחל בשנת 1963 בשיתוף פעולה בין משרד הביטחון, משרד החינוך, האוניברסיטה העברית והטכניון, התפשט בהדרגה לכלל האוניברסיטאות ונועד להכשיר באמצעות קורסים אקדמיים ממוקדים את המזרחים שחסרו להם ציונים ספורים כדי לקבל תעודת בגרות, לקראת שילובם בהן. ואולם כאן התרחש תהליך מפתיע שבמידה רבה טרף את הקלפים. מראשית שנות השבעים השתנו תנאי הקבלה למכינות ובהדרגה נפתחו הן לכולם, לא רק למזרחים שהיו קהל היעד הבלעדי של המכינות. גם תנאי השילוב של המזרחים באוניברסיטאות שונו לרעתם ונוספו מגננוני בדיקה נוספים כמו המבחן הפסיכומטרי, שהקשו על קבלתם. באמצע שנות השבעים עסקה ועדה מיוחדת מטעם הוועדה לתכנון ולתקצוב של המועצה להשכלה גבוהה בנושא

17 רינה שפירא ומ' חדר, הסטודנט הישראלי: תכונות דמוגרפיות וחברתיות, הוועד הפועל של ההסתדרות, תל אביב 1970; רינה שפירא וחווה עציוני-הלוי, מי אתה הסטודנט הישראלי?, עם עובד, תל אביב 1973.

18 גורד, 'האוניברסיטה הפתוחה כמסלול ניעות חלופי', עמ' 3-4.

המכינות,¹⁹ וכך סיכם בראשית 1975 יושב ראש ועדת החינוך והתרבות של הכנסת, פרופ' גילת, את מצבו של המיזם בכל הנוגע למזרחים:

אתם יודעים שהמצב הנוכחי במכינות אינו מניח את הדעת. הקריטריונים לקבלת תלמידים או להגדרת טעוני טיפוח ולבדיקת הכושר הלימודי שלהם אינם כתקנם. היום מוגדרים כ-90% מהלומדים במכינות הקדם-אקדמיות כטעוני טיפוח. למעשה, יש כ-40% או אפילו פחות מזה בני עדות המזרח במכינות. דבר זה כבר מלמד על הדיספרופורציה בין הדברים. דומה שחלק גדול מהמשאבים הכספיים המושקעים במכינות הקדם-אקדמיות אינם מגיעים לאלה שזקוקים לכך. אני חושב שחלק מהמשאבים הכספיים המושקעים במכינות הקדם-אקדמיות אינם מגיעים לאלה הזקוקים לכך, או במלים אחרות: לאותם טעוני טיפוח.²⁰

מתברר כי יותר מעשור לאחר הפעלתו של מסלול הניעות החלופי שנועד לסייע למזרחים – המכינות הקדם-אקדמיות בניהול האוניברסיטאות – עדיין היה מסלול זה שולי ובמידה רבה חסום למזרחים. מספר המתקבלים היה קטן בצורה שלא שינתה את המבנה המעמדי-אקדמי בארץ, והבטחות של שר החינוך אהרן ידלין להוסיף למכינות גם תלמידי י"א לא מומשו. גם האוניברסיטאות לא עודדו את קבלתם של בוגרי המכינות לשורותיהן, בין השאר עלו טענות כי תלמיד מזרחי עם ציון של 97 במכינה הקדם-אקדמית באוניברסיטה העברית בירושלים לא התקבל ללימודים בה, ובשנת 1974 הפגינו בוגרי המכינה הזאת נגד דפוס הניהול שלה.²¹ חברת הכנסת אורה נמיר סיכמה מצב זה:

אני יודעת מה סיכויי של תלמיד בן עדות המזרח להגיע היום מבית-ספר תיכון לאוניברסיטה. מכל מיני סיבות אין לו סיכויים רבים להגיע לאוניברסיטה. הלוואי והיה מדובר בנהירה של מאות ואלפים למכינות הקדם-אקדמיות. אבל עדיין מדובר בבודדים פה ושם.²²

במצב זה, שבו לא הצליחו האוניברסיטאות הרגילות לשלב מזרחים במספרים ניכרים בין כותליהן, נועדה אפוא האוניברסיטה הפתוחה להיות מסלול להכשרה אקדמית שונה. מעצם העובדה שהאוניברסיטה הפתוחה אפשרה לרכוש השכלה אקדמית ללא תנאים מוקדמים, כלומר ללא תעודת בגרות וללא קשר לרמת ההשכלה הרשמית, אפשר לראות בה מסלול ניעות חלופי, שעוקף את מסלול ההשכלה שהתמסד באוניברסיטאות המחקר הרגילות.

19 בראש הוועדה עמד פרופ' יצחק דב גילת. עוד ישבו בה סגן אלוף שלמה לב – מפקד יחידת ההשתלמויות ומיזומי ומארגני המכינות הקדם-אקדמיות; עזרא לוי – בוגר מכינה קדם-אקדמית ועוזר הוראה בחוג למתמטיקה באוניברסיטה העברית; ומאיר צדוק – הממונה על התקציבים בוועדה לתכנון ולתקצוב.

20 ישיבת ועדת החינוך והתרבות של הכנסת השמינית, 3.2.1975.

21 'מסיימי המכינה השתלטו על בנין המנהלה באוניברסיטה העברית', דבר, 8.11.1974.

22 ישיבת ועדת החינוך והתרבות של הכנסת השמינית, 13.1.1975.

המסלול החדש של האוניברסיטה הפתוחה אמור היה לאפשר הזדמנות שווה לקבוצות אוכלוסייה שהישגיהן אינם גבוהים. מנתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה משנת 1982 עולה כי בשנה זו רק 4.8 אחוזים מהמזרחים למדו במוסדות אקדמיים בהשוואה ל-18.8 אחוז מהאשכנזים. הפער גדול עוד יותר כשנבחן שיעור הלומדים מקרב ילידי ישראל: משם עלה שבשנת 1982 26.6 אחוז מילידי ישראל ממוצא אשכנזי למדו במוסדות אקדמיים לעומת 4.2 אחוזים מילידי ישראל ממוצא מזרחי.²³

כאמור, בשנות השבעים והשמונים טענו סוציולוגים שגם אם הופלו המזרחים, זו הייתה 'הפליה שאינה מכוונת', שנשענה בעיקר על דעות קדומות של האשכנזים כלפי המזרחים וציפיות נמוכות מהם.²⁴ לעומת זאת במאמר זה אטען כי מזרחים הודרו כחלק מתהליכים שנשענו על מנגנוני ניהול מודעים ומכוונים, במסגרות ממלכתיות דוגמת המועצה להשכלה גבוהה והוועדה לתכנון ולתקצוב. גופים אלה ניהלו ביניהם דיונים שיטתיים מתוך מעקב קרוב אחר התנהלותו של המוסד האקדמי החדשני. מעורבותם הגיעה לכדי שליטה מוחלטת בו, כדי להקטין למינימום את השפעתו על שדה ההשכלה הגבוהה בישראל, וכך לצמצם ולחסל את הכוונה לפתוח באמצעות האוניברסיטה הפתוחה מסלול שיעקוף את המונופול שגיבשו האוניברסיטאות הרגילות בכל הנוגע להכשרה והסמכה אקדמית. השליטה במנגנון הנגישות לתארים האקדמיים של האוניברסיטאות הרגילות הייתה מהגורמים העיקריים שסייעו ליצירת פער עדתי רחב ממדים ויציב, והפיקוח מקרוב של האוניברסיטאות ונציגיהן במסגרות הממלכתיות הביא לידי כך שתכניות הטיפוח והסיוע לא שינו את המצב מיסודו.

התארגנות הניהול בשנים הראשונות

הפגישה הראשונה של 'מועצת האוניברסיטה' והוועדה האקדמית המייעצת של האוניברסיטה הפתוחה נערכה ב־2 באפריל 1974 בבניין האקדמיה הלאומית למדעים בירושלים בהשתתפותם של שר החינוך והתרבות יגאל אלון ונגידת האוניברסיטה (Chancellor) דורותי דה־רוטשילד. בנאום שנשא דה־רוטשילד הדגישה הנגידיה את שאיפתה של קרן יד הנדיב לקשור בין טכנולוגיה מתקדמת, בייחוד הטלוויזיה, לחינוך, והדגישה כי מיזם אקדמי זה מבוסס על שיתוף פעולה הדוק הן עם הממשלה והן עם האוניברסיטאות האחרות. האוניברסיטאות מיצו את יכולתן לקלוט אוכלוסיות חדשות, ומכאן עלה הצורך באמצעים חדשים שייתנו מענה לשאיפה לידע של קבוצות מגוונות

23 לקט נתונים סטטיסטיים שרוכזו לקראת יום עיון בנושא 'הפער העדתי והחינוך הגבוה', 29.5.1984, לוח 2. מצוטט אצל גודר, 'האוניברסיטה הפתוחה כמסלול ניעות חלופי', עמ' 10.

24 א. שטאל, 'בית הספר המודרני בעיני ההורה המסורתי בן עדות המזרח', ב: **בשדה חמד**, ב, 12 (תשכ"ט), עמ' 265-296; אפרים יער־יוכטמן ומשה סמיונוב, 'פער עדתי בבית הספר ובספורט לאור תיאוריית מצבי ציפיה', **מגמות**, כד, 4 (1983), עמ' 412-424.

בחברה בישראל. מכאן קצרה הדרך להבין את החשיבות שבהקמתה של האוניברסיטה הפתוחה, שתפעל בכלי למידה לא סטנדרטיים ותתרום למדינה כולה. דה-רוטשילד ראתה בשיתופם של אנשי סגל מהאוניברסיטאות הרגילות בוועדה האקדמית המייעצת אמצעי שיבטיח את השמירה על רמה אקדמית גבוהה באוניברסיטה הפתוחה.²⁵

בחודשים אפריל-מאי 1974 ערך הרקטור הראשון של האוניברסיטה, פרופ' שניאור ליפסון, ראיונות ראשונים לגיוס סגל אקדמי ומינוריים של מנהלים. רובין טוויט (Twite) מונה למזכיר האוניברסיטה,²⁶ וד"ר יונה פלס – ממקימי הטלוויזיה החינוכית והמרכז לטכנולוגיה חינוכית (מט"ח) מונה לאחראי על מנהל הלימודים.²⁷ בתפקיד זה פיקח על פיתוח אמצעי הלמידה – משדרי טלוויזיה ורדיו, ערכות ניסוי, אמצעים אור-קוליים, שימושים במחשב בתחומי הלימוד ועיבוד נתונים ובנייה. הצוות שנבחר החל את עבודתו ביוני 1974, ולסגל האקדמי נערך קורס הכשרה בפיקוחו של פרופ' מקסים ברוקהיימר (Bruckheimer), שבנובמבר 1974 מונה לראש מנהל הלימודים, ובמאי 1976 התפטר מתפקידו. כחלק מתהליך ההכשרה של הסגל האקדמי ביקרו בספטמבר 1974 עשרה חברי סגל והנהלה – בכללם פרופ' שניאור ליפסון – במוסדות אקדמיים שהתנהלו באמצעות חינוך מרחוק בארצות הברית, בגרמניה ובעיקר בבריטניה.²⁸

פעילותה האקדמית של האוניברסיטה הפתוחה החלה בויליה ברחוב משמרת 35 בשכונת אפקה בתל אביב. בינואר 1975 נשכרו משרדים שנועדו לצוות האדמיניסטרטיבי בבית בסרביה בתל אביב. מעט לפני כן, בנובמבר 1974, החלה האוניברסיטה הפתוחה לפעול גם מרחוב קלאוזנר 16 ברמת אביב, במקום שהיה למשכנה לשנים ארוכות.²⁹ הבניין ברמת אביב הוקם בעזרת תרומות קרן יד הנדיב בסך מיליון דולר ובהקצבה של הוועדה לתכנון ולתקצוב בסך ארבעה מיליון ל"י. כמו כן השתמשה האוניברסיטה בשליש מבניין שהוקם גם הוא בעזרת תרומה של קרן יד הנדיב בשבילה ובשביל המרכז לטכנולוגיה חינוכית. תרומת הקרן לאוניברסיטה בגין בניין זה, שהוקם בשנים 1973-1975, הסתכמה בחצי מיליון דולר.³⁰ מראשיתה פעלה האוניברסיטה הפתוחה באמצעות שימוש תדיר

25 Speech delivered by Mrs. James A. de Rothschild at the Joint Meeting of the Council and the Academic Advisory Committee of the Everyman's University – held at the Israel Academy of Sciences and Humanities, Jerusalem, April 2, 1974. ראו: 'Speech delivered by Mrs. James de Rothschild 2.4.1974', א-אופ, תיק אבני דרך.

26 רובין טוויט היה אנגלי שעבד שנים רבות בשירות החוץ של 'המועצה הבריטית' – גוף שהפיץ את התרבות האנגלית ברחבי העולם. במסגרת זו ניהל את סניף המועצה הבריטית בישראל ולאחר מלחמת יום הכיפורים החליט להישאר בארץ.

27 לימים כיהן יונה פלס בתפקיד סגן נשיא האוניברסיטה לענייני תכנון וטכנולוגיה.

28 Everyman's University – Basic Documents, א-אופ, אבני דרך.

29 שם.

30 'המדיניות האקדמית ודרכי הפעולה של האוניברסיטה הפתוחה, נובמבר 1979', שם, המדיניות האקדמית ודרכי הפעולה של האוניברסיטה הפתוחה.

בשידורים בטלוויזיה לצד הכנת ספרי לימוד לקורסים, באופן שסייע ללומדים להשתלם בלי לעזוב את מקום מגוריהם או את מקום עבודתם.³¹ בשלב הראשון, במהלך 1975, נבחרו כ-150 סטודנטים מתוך כ-1,000 מועמדים ללימודי 'הרצה' כדי שיתמודדו עם חומרי הלימוד החדשים, ונעשה מאמץ לבחור מדגם מייצג של אנשים המשקפים את החברה בישראל. אבי שוחט, סגן מנהל הלימודים, הסביר כי הסטודנט יעמוד במרכז מערכת הלימודים של האוניברסיטה הפתוחה, שתואם ללמידה עצמאית בזמנו הפנוי של הסטודנט. ליפסון הכריז כי הלימודים הסדירים של האוניברסיטה הפתוחה יפתחו באביב 1976 לאחר שימצו מנהלי האוניברסיטה הפתוחה את מסקנותיהם מול הסטודנטים שנבחרו ללמידה ניסויית.³² מזכיר האוניברסיטה, טוויט, הסביר כי בשלב ראשון הוחלט לכלול במסלול הלימודים האקדמי שישה תחומים: מדעי היהדות,³³ מתמטיקה – קורס מבוא, מדעי הטבע – פיזיקה וכימיה, מדעי החיים – ביולוגיה, מדעי הסביבה – מדע כדור הארץ וגאולוגיה של ארץ ישראל, וטכנולוגיה; וכן קבע כי היעד העיקרי של האוניברסיטה הפתוחה הוא 'לקלוט גם בני עיירות פיתוח שלא חלמו מעולם על השכלה גבוהה'. הוא שאף לקלוט כ-500 סטודנטים לקורס, בסך הכול כ-5,000 סטודנטים בשנה. בספטמבר 1975 הודיע שוחט כי התגובות שנאספו מהסטודנטים בשלב הניסויי היו חיוביות, וכי הם סיווגו את הקורס כמעניין ונוח להבנה.³⁴ האוניברסיטה הפתוחה יצאה לדרך והציעה לימודים במסלול אקדמי לצד מסלול לא אקדמי (שכונה 'השכלה לעם') ועיקרו היה השתלמויות והכשרות מקצועיות.

במארס 1976 החל הרישום למחזור הלימודים הראשון, ויותר מ-6,000 איש ביקשו לקבל חוברת לימודים לדוגמה. החוברת נשלחה תמורת תשלום סמלי של 10 לירות והתמקדה בנושא מסוים עם שאלות להערכה עצמית. תוך כדי העיון בחומר יכלו המעוניינים להחליט באיזו מידה הם מסוגלים להתמודד עמו, ואם הוא עונה על ציפיותיהם. לאוניברסיטה החדשה נרשמו 3,500 איש למסלול האקדמי, אולם הוחלט לקבל כ-70 אחוז מהם, ואת האחרים לשבץ למחזור הבא שאמור היה להיפתח במארס 1977. בסופו של דבר החלו את לימודיהם 2,380 סטודנטים לקורסים האקדמיים.³⁵ מהנתונים הראשונים התברר כי מקרב הנרשמים 25 אחוז היו מורים, מתוכם 65 אחוז גברים ו-55 אחוז בני 25-39, וכן כי רובם בחרו ללמוד היסטוריה יהודית. הלימודים החלו ב-17 באוקטובר 1976:

מורים, עקרות בית ואנשי מקצוע אחרים החלו בימים אלו להימנות עם רוכשי ההשכלה האקדמית, במסגרת האוניברסיטה הפתוחה, שכשמה כן היא, פתוחה לכל.

31 א' גבע, 'האוניברסיטה הפתוחה תופעל בתשל"ז בעזרת הטלוויזיה', דבר, 22.2.1976.

32 'בקרב תתחיל הלמידה הניסויית של האוניברסיטה הפתוחה: יטלו בהם חלק 150 סטודנטים, באביב 1976 יתחילו הלימודים הסדירים', מעריב, 21.4.1976.

33 הקורס הראשון בתחום זה היה 'מירושלים ליבנה', שעסק בתקופה שראשיתה אחרי החורבן ועד המאה החמישית.

34 רימונה מייזלס-שיף, 'החלו לימודי "הרצה" – באוניברסיטה הפתוחה', מעריב, 8.9.1975.

35 מרדכי אלקן, '3000 סטודנטים החלו לימודיהם באוניברסיטה הפתוחה', שם, 18.10.1976.

הצמא להשכלה (אפילו אם אין לו תעודת בגרות), והמוכן ללמוד בביתו תוך כדי צפייה בתוכניות טלוויזיה וקבלת חומר לימודי לביתו, ללא צורך בנסיעה לקמפוס מרוחק ומבלי להזדקק להתמחות בנושא מסוים.³⁶

לרשות הסטודנטים עמדו 17 מרכזי לימוד ברחבי הארץ, בין היתר ביישובים מרוחקים כמו אילת, תל חי, דימונה, נצרת ועפולה, והם פעלו במוסדות חינוך קיימים כגון מכללות אזוריות או בתי מדרש למורים. במרכזים אלה התקיימו פגישות קבוצתיות בין תלמידי הקורסים ובין המנחים בתדירות של אחת לחודש, כשעתיים בכל פעם.

שנה לאחר פתיחת הלימודים, באוקטובר 1977, עלה מספר מרכזי הלימוד ברחבי הארץ ל-29, כך שהם חיזקו את הפעילות בפריפריה הרחוקה, ובמחזור השלישי נרשמו למסלול האקדמי ולמסלול 'השכלה לעם' כ-6,500 תלמידים.³⁷ עו"ד תמר רפאל – העוזרת לנשיא מקס רואו,³⁸ שעמדה בראש המחלקה ליחסי ציבור – קבעה כי מצופה שהמפגשים במרכזי הלימוד יהיו בסיס ליצירת קשרים חבריים בין הסטודנטים בקורס וסייעו לסטודנט לקבל הנחיות מהמנחים. באותה הזדמנות יוכלו הסטודנטים להשתמש בספרייה, במעבדות, בצידוד האור קולי ובסרטים שבמרכז הלימוד.³⁹ העיתון דבר הציג את פתיחת האוניברסיטה החדשה בהתלהבות ובפירוט רב וציין כי רוב הסטודנטים שנרשמו הם מאזור המרכז (50 אחוז), מאזורי חיפה וירושלים (25 אחוז), מאזורי הפיתוח 15 אחוז והשאר ממקומות אחרים.

לצד המסלול האקדמי פעל כאמור גם המסלול להשכלת מבוגרים ('השכלה לעם') שהציע קורסים בתחומים של אלקטרוניקה, חשמל ויסודות תורת המחשב. למסלול זה נרשמו 400 איש. בנוגע למסלול האקדמי, ראשי האוניברסיטה הפתוחה קיוו כי 'במשך הזמן היא תוכל להטביע את רישומה על המערך השכלה בארץ, ואולי אף בתפוצות'.⁴⁰ במצע מפלגת המערך שפורסם בדבר לפני הבחירות לכנסת במאי 1977 נקבע כי:

המערך יוסיף לפעול לפיתוח החינוך העל-תיכוני המקצועי והטכנולוגי, לביסוס המכללות האזוריות ובתי הספר האזוריים הקיימים, לעידוד פעילותה של האוניברסיטה הפתוחה ולהרחבת האפשרויות שהיא פותחת לרכישת השכלה.⁴¹

36 רימונה מייזלס-שיף, 'התחילו הלימודים באוניברסיטה הפתוחה', שם, 25.10.1976.

37 '6500 במחזור ג' של האוניברסיטה הפתוחה', שם, 24.10.1977; 'מרכז האוניברסיטה הפתוחה', שם, 28.2.1977.

38 מקס רואו (Rowe, 1912-1985), כיהן כמנהל פיק"א (החברה היהודית ליישוב ארץ ישראל) ומנכ"ל קרן רוטשילד עד 1982. בהנהגתו הקימה הקרן את הטלוויזיה החינוכית, את המרכז לטכנולוגיה חינוכית (מט"ח) ואת האוניברסיטה הפתוחה. רואו כהן כנשיא האוניברסיטה הפתוחה מאפריל 1974 עד ינואר 1977.

39 מייזלס-שיף, 'התחילו הלימודים באוניברסיטה הפתוחה'.

40 צבי אילן, 'מכללה ללא קמפוס', דבר, 20.10.1976.

41 'המשך מצע המערך', שם, 13.5.1977.

במאוס 1976 זכתה האוניברסיטה הפתוחה לתמיכה שאמורה הייתה להפוך אותה לגורם אקדמי דומיננטי בפריפריה הגאוגרפית. בעיתונות התפרסם כי המועצה להשכלה גבוהה בראשות שר החינוך והתרבות אהרן ידלין החליטה להימנע מלהעניק תעודות המאפשרות למכללות האזוריות להתקיים כמוסדות עצמאיים להשכלה גבוהה, בשל טיב הקשרים שקיימו עם האוניברסיטאות. המועצה קיבלה את החלטתה בעקבות דו"ח ועדה בראשותה של פרופ' אלכסנדרה פוליאקוב-מיבר מהאוניברסיטה העברית,⁴² שבדקה את מידת התאמתן של המכללות האזוריות לפעול באופן עצמאי כמוסדות להשכלה גבוהה ולהשתמש בכינוי 'מכללה'. המועצה להשכלה גבוהה החליטה שלא להתערב בהסכמים הקיימים בין ארבע מכללות אזוריות – תל חי, עמק יזרעאל, עמק הירדן ושער הנגב – ובין האוניברסיטאות שנתנו להן חסות אקדמית. המועצה קבעה כי אינה יכולה לתת תעודת היתר למסלול האקדמי של המכללות האזוריות משום שכל הסטודנטים בהן הם סטודנטים מן המניין של האוניברסיטאות שהעניקו להם חסות אקדמית, והן אלה שקבעו את תכנית הלימודים ואת סגל ההוראה. עם זה החליטה המועצה כי לאחר שתכיר באוניברסיטה הפתוחה ותסמיק אותה לתת תואר ראשון, יש לחתור לכך שבטווח הארוך ישולבו בה גם המסלולים האקדמיים של המכללות האזוריות. למעשה, באותה תקופה התכוונה המועצה כי האוניברסיטה הפתוחה היא שתיתן חסות למכללות ובכך תהיה לגורם שמפקח על התפתחותן. כך או כך נקבע כי על המכללות להתפתח לדגם שונה במהותו מזה של האוניברסיטאות הרגילות.⁴³ ביטוי מעשי לתהליך זה היה בסמינר גורדון שפעל בחיפה: בשנת הלימודים תשל"ז (1976-1977) התקשר המוסד עם האוניברסיטה הפתוחה במסלול למדעי הטבע, ולקראת שנת הלימודים תשל"ח תוכנן שיפעל בשיתוף עם האוניברסיטה הפתוחה גם במסלולים לאנגלית, למדעי הרוח וליהדות ולחינוך יסודי, וב'סיום הלימודים יוכשרו הבוגרים לקבלת תואר אקדמי מטעם האוניברסיטה הפתוחה'.⁴⁴

מי שפתיחת האוניברסיטה הפתוחה עוררה דאגה בלבו היה יושב ראש ועדת החינוך של הכנסת, חבר הכנסת אברהם כץ מסייעת הליכוד. כזכור, מיזם זה של השכלה גבוהה להמונים לא קיבל תקציב ממשלתי גדול, שכן קרן פילנטרופית – יד הנדיב – היא שלקחה עליה לממן את שנותיה הראשונות של האוניברסיטה הפתוחה בכוונה שרק לאחר שתביחן יעילותה, תתחיל הממשלה להשתתף במימון לצד הקרן. למרות זאת אמר כץ כי 'אני מלווה את הנושא הזה בעניין ובחשש! [...] שכן, אם האוניברסיטה פתוחה תתפתח והטיפול בה יועבר בעוד זמן-מה לממשלה, מאין יהיה לממשלה כסף הדרוש להחזיק אותה?'.⁴⁵ הוא

42 פרופ' אלכסנדרה פוליאקוב-מיבר הייתה פרופסור לבוטניקה וראש המרכז הישראלי להוראת המדעים. שנים ספורות לאחר מכן, ב-1980, הייתה חברה בוועדה האקדמית המייעצת של האוניברסיטה הפתוחה.

43 'המועצה להשכלה גבוהה: לא תוענק הכרה למכללות האזוריות', **מעריב**, 22.3.1976.

44 'סמינר גורדון לקראת הכרה אקדמית', שם, 27.6.1976.

45 יחיאל לימור, 'יו"ר ועדת החינוך של הכנסת אברהם כץ: האם באמת צריך 4 בתי ספר לרפואה וכל כך הרבה פקולטות למשפטים?', שם, 7.6.1976.

הציע שבמקום האוניברסיטה הפתוחה ימונו אנשי סגל אקדמי שפוטרו מהאוניברסיטאות לטפל בטעוני הטיפוח באוניברסיטאות הרגילות, והם שיסייעו להם לסיים את לימודיהם. בכל הנוגע להגדלת מספרם של יוצאי עדות המזרח בקרב הסטודנטים קבע כץ כי 'אני נגד מסלולים מיוחדים ליוצאי אסיה-אפריקה ונגד הורדת רמת הלימודים למענם, אך יש להרחיב את פעילות המכינות הקדם-אקדמיות, שיכשירו אותם ללימודים גבוהים'.⁴⁶ בכל הנוגע להרחבת ההשכלה הגבוהה קבע כץ שיש להתנהל בזהירות שכן מדינת ישראל אינה יכולה להרשות לעצמה להקים מכללות אזוריות שעלולות להפוך 'לאוניברסיטאות-זוטא'. לכן יש להקים אך ורק מכללות בפריפריה הרחוקות או כשמדובר בהכשרה למקצוע ספציפי ביותר כמו טכנולוגיה. ראוי לציין כי בד בבד עם כהונתו בכנסת בשנים 1969-1981, בשנים 1970-1977 כיהן אברהם כץ כמרצה לגאוגרפיה באוניברסיטת תל אביב. בפברואר הגיע 1977 שר החינוך אהרן ידלין לביקור באוניברסיטה הפתוחה ברמת אביב, וקיבל מידע מפורט על פעילותה בשמונה קורסים ברמה אקדמית לצד הקורסים המקצועיים.⁴⁷

לצד הדאגה שגילה כץ לנוכח העול הכלכלי שעלולה ליצור האוניברסיטה הפתוחה, יש שראו ברכה גדולה ב'לימוד לעניים' שזו העניקה. בפרשנות לסרט שכותרתו 'לעולם לא מאוחר ללמוד' שהוצג בטלוויזיה הכללית ותיאר את האוניברסיטה הפתוחה בבריטניה ואת דרכי הלמידה בה, נטען כי אחת התופעות המוזרות בחברה הקפיטליסטית – עד הקמתה של האוניברסיטה הפתוחה – הייתה העובדה שהלימודים בכלל והאקדמיים בפרט ניתנו לעשירים, ולהם בלבד, כך שלמעשה לא הכישרון הוא שקבע את מעמדו של האדם וגם לא הרצון, אלא האפשרות הכלכלית שנתנו לו הוריו. 'האוניברסיטה הפתוחה באה לענות על צורכיהם של אנשים הרוצים ללמוד, ואינם יכולים בשל סיבות זמן ואמצעים', נאמר שם. הלימודים מתנהלים באמצעות מכתבים, ונראה כי 'סטודנטים רבים סיימו מאז את חוק לימודיהם בעזרת הדואר'. מה שהפתיע הייתה הצלחתה של אוניברסיטה זו: 'כיום [1977] האוניברסיטה הפתוחה באנגליה היא מפעל ענק ונחשבת לאחת האוניברסיטאות הטובות באנגליה'.⁴⁸

הרישום למחזור השני ללימודים האקדמיים הסתיים בינואר 1977 ונרשמו בו כ-4,500 סטודנטים. באפריל 1977 הכירה המועצה להשכלה גבוהה באוניברסיטה הפתוחה כמוסד שרשאי לפעול כמוסד להשכלה גבוהה לכל דבר, לאחר שעד אז פעלה האוניברסיטה לפי היתר ראשוני של הממשלה מ-1973. את ההיתר העניק שר החינוך ידלין בטקס שנערך בקמפוס האוניברסיטה הפתוחה ברמת אביב, ובו הוא טען כי זו אוניברסיטה לעם ואמצעי נוסף לדמוקרטיזציה של ההשכלה הכללית. לצדו נאמו פרופ' נתן רוטנשטריך, יושב ראש הוועדה לתכנון ולתקצוב, פרופ' אלכסנדרה פוליאקוב-מיכר והנשיא פרופ' גינזבורג.⁴⁹

46 שם.

47 'ילדים ועקרות בית באוניברסיטה הפתוחה', שם, 7.2.1977.

48 נעמי גל, 'לימוד לעניים', שם, תצפית טלוויזיה ורדיו, 12.4.1977.

49 'האוניברסיטה הפתוחה הוכרה כמוסד אקדמי', שם, 29.4.1977; 'היתר לאוניברסיטה הפתוחה

לפעול כמוסד להשכלה גבוהה', דבר, 29.4.1977.

לימודי הסטודנטים באוניברסיטה הפתוחה החלו כאמור באוקטובר 1976, ושלוש שנים לאחר מכן, במהלך 1979, עלה הצורך בהכרה רשמית קבועה של המועצה להשכלה גבוהה בתארים שנתן המוסד החדש. במכתב הבקשה מהמועצה, ממאי 1979, נטען כי האוניברסיטה שומרת על רמה אקדמית גבוהה של הקורסים שלה על ידי הבטחת ייעוץ וסיוע של אנשי מדע מהידועים בתחומיהם ועל ידי הערכה וביקורת קפדניים במהלך הכנת הקורסים. עוד צוין כי הדרישות מסטודנט באוניברסיטה הפתוחה הם בהיקף ובתוכן אקדמיים המתאימים למקובל בארץ, כי מערכת הלמידה הנהוגה באוניברסיטה כוללת מעקב שוטף וקפדני אחר הישגי הסטודנטים, וכי בחינות הגמר מבטיחות כי רמת בוגרי האוניברסיטה הפתוחה לא תיפול מהרמה המקובלת של בוגרי אוניברסיטאות בארץ. ולבסוף, ציבור הסטודנטים על מאפייניו והיקפו תואם את היעדים שלמען הגשמתם הוקמה האוניברסיטה הפתוחה.⁵⁰ לצורך בחינת הנושא בנובמבר 1979 הקים שר החינוך והתרבות ויושב ראש המועצה להשכלה גבוהה זבולון המר ועדה בראשותו של פרופ' יוסף דן, וזו הגישה את מסקנותיה במאי 1980.⁵¹

ועדת יוסף דן להכרה בתואר ראשון – 1980

ועדת המשנה של המועצה להשכלה גבוהה לבדיקת בקשתה של האוניברסיטה הפתוחה לקבל היתר הכרה והסמכה להענקת תואר 'בוגר' – ועדת יוסף דן – התבקשה לבדוק כיצד האוניברסיטה הפתוחה מבטיחה את הרמה האקדמית של לימודיה, את כישורי הסגל האקדמי שלה ואת מתקני ההוראה והספרייה אגב התייחסות לאופיים המיוחד של סדרי הלימודים במוסד זה. כזכור, בעת הקמתה התייחדה האוניברסיטה הפתוחה בשני היבטים בולטים: ראשית, קבלה ללימודים אקדמיים ללא תנאים מקדימים. סוגיה זו חשובה שכן כללי המועצה להשכלה גבוהה (הכרה במוסדות), התשכ"ד-1964 קבעו כי:

[סעיף 6] מוסד להשכלה גבוהה לא יקבל תלמידים אלא על יסוד תעודות בגרות ישראליות או שוות ערך. תקנוני המוסד יקבעו נוהל סביר לבדיקת תעודות אלה וכן לבדיקת תעודות בגרות לא ישראליות או תעודות אחרות של מוסדות על-תיכוניים בחוץ לארץ לקבלת תלמידים ממוסדות אחרים.⁵²

50 בקשת האוניברסיטה הפתוחה להכרה כמוסד להשכלה גבוהה ולהסמכה להעניק תואר אקדמי ראשון, 22.5.1979, א-אופ, המועצה להשכלה גבוהה.

51 חברי הוועדה: פרופ' יוסף דן, יושב ראש, המכון למדעי היהדות, האוניברסיטה העברית בירושלים; פרופ' עזרא גלון, המחלקה לגנטיקה של צמחים, מכון ויצמן למדע; פרופ' יצחק לוין, המחלקה לפסיכולוגיה, אוניברסיטת בר-אילן. את הוועדה מינה שר החינוך והתרבות ב-3.11.1979 ומסקנותיה הוגשו ב-15.5.1980.

52 'האוניברסיטה הפתוחה – סקירה היסטורית ורגולטורית – מסמך מעודכן', עו"ד סלי בסון, היועצת המשפטית של האוניברסיטה הפתוחה, לפרופ' קובי מצר, נשיא האוניברסיטה הפתוחה, 4.2.2015, סעיף 18 ד, א-אופ, אבני דרך.

ואכן, בכתב המינוי של חברי הוועדה שעליו חתם גם שר החינוך (שהיה גם ראש המועצה להשכלה גבוהה), נכתב כי:

בעבודתה תתייחס הוועדה לכללי המועצה להשכלה גבוהה והיא תביא בחשבון שעל פי מהותה האוניברסיטה הפתוחה היא בעלת אופי מיוחד בסדרי הלימודים שלה ועל כן אי אפשר שתהיה התאמה בינה לבין הכללים של המועצה לדוגמא סעיפים 3, 4 ו-6.⁵³

הייחודיות השנייה הייתה לימודים מחוץ לקמפוס, כלומר לימודים מרחוק ולימודים במרכזי לימוד בפריסה ארצית כדי לסייע לפריפריה.

בדינויה הציגה הוועדה נקודת מבט חשובה על דפוסי הניהול שהתקיימו באוניברסיטה הפתוחה, כמו שיפורט להלן. מהדינוים עולה כי בשנים הראשונות התמקד הסגל האקדמי של האוניברסיטה הפתוחה בהכנת עשרות קורסים בתחומים של מדעי היהדות, מדעי הרוח הכלליים, מדעי הטבע המדויקים ומדעי החברה. הסגל האקדמי גיבש בעזרת שימוש בקורסים מחוץ-לארץ וגילויי יזמה וחדשנות, תפיסה מפורטת של הכנת קורסים והגיע להישגים מרשימים. לאחר בדיקה של חברי הוועדה נקבע אפוא כי התמונה הכללית חיובית לחלוטין: 'בהשוואה לרמה המקובלת בקורסים רגילים לב"א באוניברסיטאות הקיימות אין הקורסים של האוניברסיטה הפתוחה נופלים ברמתם, ולעיתים אף משיגים הישגים טובים יותר'.⁵⁴ עוד ציינה הוועדה כי האוניברסיטה מפעילה מערכת הדרכה שוטפת, מערכת של עבודות בית (מטלות) ומערכת בחינות שפועלת להבטחת רמה נאותה של מסיימי הקורסים. עם זה קבעה הוועדה כי יש בעיות בקורסים ניסויים במדעי הטבע ובקורסים הסמינריים, שכן שיטת הלימוד בהתכתבות מחייבת לוותר על עבודת מעבדה שוטפת ועל עבודת צוות סמינריונית. לכן העניקת הכרה בתואר ראשון שניתן במסגרת כזאת כמוה כהכרה בכך שמעבודות ועבודת צוות סמינריונית אינן חיוניות לקבלת התואר.

הוועדה ציינה שהאוניברסיטה הפתוחה כבר מתמודדת עם בעיה זאת והציעה מגוון של פתרונות, בכללם ניסויים שיעשה הסטודנט בעצמו באמצעות חומרים והדרכה שסופקו לו בדואר, שיערכו לאחר שידור טלוויזיה המפרט את מהלך הניסוי; ימים מרוכזים במעבדה באחת האוניברסיטאות; ופגישות קבועות של תלמידי סמינרים עם מדריכיהם בניסיון להרחיב את המגע בין הסטודנטים ובינם ובין מוריהם. עוד התרשמה הוועדה מההדגשה על מחשבה עצמית של התלמיד באחדים מהקורסים הסמינריים שבאותה עת היו בפיתוח. עם זאת לדעתה עצם ההקמה של האוניברסיטה הפתוחה והאישור שניתן לה בנוגע לשימוש בתואר 'אוניברסיטה' בשעה שברור שאי אפשר במסגרתה להגיע לפיתוח מרבי של עבודת המעבדה והסמינר – יש בו משום ויתור מטעם המועצה להשכלה גבוהה. ויתור זה טבוע

53 שם.

54 ועדת יוסף דן – דו"ח ועדת המשנה של המועצה להשכלה גבוהה לבדיקת בקשת האוניברסיטה הפתוחה למתן הכרה והסמכה להענקת תואר בוגר, 15.5.1980, עמ' 2, ראו: 'דוח ועדת המשנה של המלג לבדיקת בקשת האופ להכרה והסמכה לתואר בוגר 1980', א-אופ, מסמכי הקמה היסטוריים – מסמכי הקמה (להלן: דו"ח ועדת יוסף דן להכרה בתואר בוגר).

במהותה של האוניברסיטה הפתוחה, ואם הדבר היה פסול לגמרי אזי לא היה צורך בכלל להתחיל בהקמתו של מוסד אקדמי זה. בדיוני הוועדה הוצע שאוניברסיטאות אחרות יתנו חסות לתארים שתיתן האוניברסיטה הפתוחה או שהלימודים יושלמו באוניברסיטאות אחרות, שבהן יתקיימו הסמינריונים והמעבדות. הוועדה דחתה הצעות אלו על יסוד העובדה שבאוניברסיטה הפתוחה נעשו מאמצים מרביים להשלים את החסר בכל דרך אפשרית, ולכן קבעה כי למרות פגמים מבניים אלה, אין הצדקה לפסול את האפשרות להכיר באוניברסיטה הפתוחה. הוועדה קבעה אפוא כי רמתם של הקורסים, שכבר החלו לפעול ואלה שהיו בתהליכי הכנה, 'מספקת לשם הענקת תואר ב"א'.⁵⁵

בכל הנוגע למשמעות התואר הראשון מטעם האוניברסיטה הפתוחה קבעה הוועדה כי הוא יהיה שונה מזה הנהוג ביתר האוניברסיטאות, שכן הוא לא יהיה תואר במקצועות מסוימים, אלא אך ורק 'ב"א כללי', כלומר בהתמחות מסוימת בכיוון התמחות בתחומי הידע של פקולטה ולא של חוג ספציפי, מבנה שכונה באוניברסיטה הפתוחה 'מבנה מודולרי'. הוועדה ציינה כי למעשה מדובר במתן הכרה בסוג חדש של תואר בוגר שאיננו תואר של מחלקה ספציפית, וכי היא אינה צופה שבשנים הקרובות ניתן יהיה להרחיב את מערכת הקורסים באוניברסיטה עד כדי כך שניתן יהיה להתמחות בה במקצועות המקבילים לחוגים ולמחלקות באוניברסיטאות הרגילות. למעשה בכך קבעה הוועדה כי האוניברסיטה הפתוחה לא תהיה בסיס למוביליות חברתית על בסיס של הכשרה שיטתית לתעסוקה אקדמית שאת ההתמחות בה למד הסטודנט באוניברסיטה. רוב הסטודנטים למדו באוניברסיטאות הרגילות פרופסיה ספציפית, אבל לא כך היה באוניברסיטה הפתוחה. הדרישה מהסטודנט הייתה כי ישקיע בין ארבע לשבע שנות לימוד אקדמיות כדי שבסיומן לא יקבל פרופסיה אקדמית, אלא תואר אקדמי כללי בלבד. למרות זאת קבעה הוועדה כי אין לראות בעובדה זו מכשול בהענקת הכרה, שכן אופי זה של 'מבנה מודולרי' טבוע בתפיסת היסוד של האוניברסיטה הפתוחה, ועונה – יותר ממבנה של חוגים – על צורכיהם של הסטודנטים הלומדים בה.

חברי הוועדה הדגישו בעיה חמורה לדעתם במבנה הקורסים כשקבעו כי חסר מנגנון שיבטיח כי הקורסים הקיימים יחודשו ויעודכנו לפי הצרכים. בשלב הראשוני שבו הייתה האוניברסיטה היו כל הקורסים חדשים ומעודכנים, אבל הוועדה צפתה כי במשך השנים יגדל מספר הקורסים הישנים, וכי לא תמיד יהיה מניע מספיק לחדשם. בחידוש הקורסים עלולים לפגוע למשל מגבלות תקציב או ההיסוס לוותר על קורסים מצליחים אם יידרש להכניס בהם שינויים גדולים. על יסוד זה הומלץ להקים גוף מוסמך – ועדת משנה לבחינת הקורסים – שיוודא שקורסים יחודשו ויעודכנו בקביעות. ועדה קבועה זו תהיה אחראית מבחינה אקדמית על חידוש הקורסים, וחבריה ייבחרו לתקופה של שלוש שנים לפחות.⁵⁶ לצד ההישגים בפעילות האקדמית קבעה ועדת יוסף דן כי חולשתה העיקרית של האוניברסיטה הפתוחה והמכשול בדרך להענקת הסמכה לתואר בוגר טמון במבנה

55 שם, עמ' 3.

56 שם.

האקדמי שלה: לאוניברסיטה הפתוחה אין מנגנונים פנימיים דוגמת מועצות פקולטה וסנאט, ועדות הוראה, מערכת מינויים והעלאות בדרגה – כאלה שבאוניברסיטאות הרגילות מבטיחים שמירה על רמה נאותה לאורך ימים. למעשה נוצרה שליטה צנטרליסטית שבה הסמכות לקבל החלטות אקדמיות מפורזת באופן לא מאוזן בין קומץ קטן של אנשי סגל בכירים באוניברסיטה ובין מספר גדול של חברי הוועדה האקדמית ושל המפקחים על הקורסים, שעיסוקם העיקרי אינו האוניברסיטה הפתוחה. הוועדה ציינה כי איכותם של אנשי המפתח שבתוך האוניברסיטה, מסירותם וכישוריהם, עיצבו את רמתו של המוסד האקדמי הצעיר, ועל כך הם ראויים לאמון אקדמי גמור; ואולם 'מבנה זה כולל סכנות' שעלולות להתפתח בעתיד. ומאחר שההסמכה היא צעד לטווח ארוך, היא חייבת להתבסס על שיקולים מבניים ולא על מציאות פרסונלית קיימת. בתגובה הסבירה הנהלת האוניברסיטה כי את הרמה האקדמית יבטיחו פעולתה של הוועדה האקדמית המייעצת, הכוללת אנשי סגל אקדמי בכירים מכל האוניברסיטאות; הליכים קפדניים שגובשו בנוגע לדרך עיבוד הקורסים, להרכב צוות הכותבים ולתהליך הביקורת על ההכנה ועל הביצוע; ורמה גבוהה של סגל אקדמי. לצד אלה דובר על כוח התמדה והתנופה הקיימת וכן על המחויבות לעבודה קפדנית ברמה גבוהה.

למרות נימוקים אלה קבעה הוועדה כי יש לפעול לחיזוק הסגל האקדמי העצמאי באוניברסיטה הפתוחה, לגיבוש אופיו המחקרי ולהעמקת קשריו עם המוסד. על יסוד זה המליצה להרחיב ולשפר את האפשרויות הניתנות לחברי הסגל של האוניברסיטה הפתוחה לעסוק במחקר, וכן המליצה שהמועצה להשכלה גבוהה תפנה לאוניברסיטאות הרגילות כדי שישלבו את מוריו של המוסד החדש בפרויקטים מחקרניים שלהן, בעידוד הוועדה לתכנון ולתקצוב. כך או כך המליצה הוועדה לתת לאוניברסיטה הפתוחה הסמכה זמנית לתת תואר בוגר. ההסמכה הזמנית תינתן מראש לחמש שנים כדי שתקופה זו תיוחד 'לפיתוח הסגל הבכיר הקבוע של האוניברסיטה'.

מדיוני הוועדה גם עולה שבראשית שנות השמונים הועסק מרצה קבוע באוניברסיטה הפתוחה בחוזה אישי לתקופה של בדרך כלל חמש שנים. ועדת יוסף דן תקפה בחריפות נוהל זה, שביטא לדעתה החלשה ניכרת של האוטונומיה המוסדית של הסגל האקדמי:

הוועדה מביעה את דעתה כי יש צורך להנהיג באוניברסיטה הפתוחה קביעות מלאה למורים וחוקרים שהוכיחו את יכולתם המדעית ואת התאמתם לצרכי האוניברסיטה במשך תקופה ארוכה (למשל, לאחר חמש שנות שירות בדרגת מרצה בכיר ומעלה).⁵⁷

לדעתם, על האוניברסיטה הפתוחה להגיע לצוות של ארבעה עד שישה מורים קבועים בדרגות מרצה בכיר ומעלה בכל אחד מארבעת התחומים של התואר הראשון – מדעי היהדות, מדעי הרוח הכלליים, מדעי הטבע ומדעי החברה. לנוכח חשיבות הנושא נקבע כי לפני תום חמש השנים, מועד ההיתר הזמני להענקת תארים אקדמיים, ייבדק המצב שוב, וההסמכה הקבועה תינתן אם יתמלאו דרישות אלה.

* * *

על סמך מסקנותיה של ועדת יוסף דן, ב־18 ביוני 1980 אישרה המועצה להשכלה גבוהה את האוניברסיטה הפתוחה כמוסד להשכלה גבוהה והסמיכה אותה להעניק תואר ראשון. ב־6 ביולי אישרה הממשלה את ההחלטה, וב־23 ביולי חתם נשיא המדינה, יצחק נבון, על התעודה המסמיכה. בטקס לכבוד הסמכתו של המוסד החדש להעניק תואר ראשון הסביר שר החינוך והתרבות זבולון המר כי בישראל פועלות שבע אוניברסיטאות מוכרות, וכי להבנתו די בהן לעשור של שנות השמונים. הוא לא ייתמוך אפוא בהוספת עוד אוניברסיטאות מחקר, ובשל מצבה הכלכלי הקשה של המדינה גם האוניברסיטאות הקיימות יצטרכו לצמצם את פעילותן או לערוך התאמות פנימיות כדי להימנע מכפילות. עם זה למרות הלחץ הכלכלי סבר המר שיש הצדקה לקיומה של האוניברסיטה הפתוחה, בעיקר בשל ייחודה של שיטת הלימוד והגדלת פוטנציאל הלומדים: באוניברסיטה הפתוחה לומדים אזרחים שלא היו לומדים אילולא הייתה קיימת, והיא מאפשרת לימודים לאנשים מבוגרים מהמקובל, צעירים יותר וגם לכאלה שעובדים ואינם יכולים ללמוד במסגרת רגילה.

נשיא האוניברסיטה, פרופ' גינזבורג, הדגיש כי האוניברסיטה הפתוחה נהנית מאהדה ומתמיכה של משרד החינוך, המועצה להשכלה גבוהה וכן הוועדה לתכנון ולתקצוב בהנהגתם של פרופ' רוטנשטרייך ופרופ' חיים הררי. עם זה קבע גינזבורג במידה של מלכוליות כי:

העשור האחרון במדינת ישראל לא משופע, לצערנו, בהתרוממות רוח רבות. כעין אפרורית השתלטה עלינו ונדמה שלעיתים חסר גם חזון. זה מכאיב מאוד, כי באין חזון כל אחד לעצמו עושה. התופעה ידועה והתוצאות קשות מאוד.⁵⁸

פרופ' נחמיה לבציון, שהגיע לברך בשם הוועדה לתכנון ולתקצוב של המועצה להשכלה גבוהה ולימים יחליף את גינזבורג כנשיא האוניברסיטה הפתוחה,⁵⁹ הדגיש את איכותן של יחידות הלימוד שמפיקה האוניברסיטה ושיבח את העובדה כי זו פועלת על בסיס מבנה של 'סגל אקדמי מצומצם' שלצורך הכנת יחידות הלימוד עושה שימוש נרחב במורים בכירים מהאוניברסיטאות האחרות. לבציון קבע כי האוניברסיטה הפתוחה אינה נבחנת במספר המסיימים את הלימודים בה או במספר התארים האקדמיים שהיא נותנת, וכי פעילותה נבחנת במעין העשרה תרבותית לחברה:

יש להניח שבתואר האקדמי יזכו תחילה רק עשרות ואחר כך מאות מבין האלפים המצטרפים כבר לרבעות הלומדים באוניברסיטה הפתוחה. נימצא על כן שתרומתה של האוניברסיטה הזו תהיה גם בהנחלת השכלה ברמה אקדמית גם למי שלא יגיע לתואר אקדמי מלא.⁶⁰

58 'טקס הענקת תעודת ההכרה לאוניברסיטה הפתוחה 23.7.80 - דו"ח הנשיא תש"מ', א-אופ, תיק אבני דרך.

59 כאמור, פרופ' נחמיה לבציון היה נשיא האוניברסיטה הפתוחה בשנים 1987-1992.

60 'טקס הענקת תעודת ההכרה לאוניברסיטה הפתוחה 23.7.80 - דו"ח הנשיא תש"מ', א-אופ, תיק אבני דרך.

כך התקבעה התפיסה כי האוניברסיטה הפתוחה נועדה ביסודה לקורסים להעשרה אקדמית, ותמיכה בתפיסה זו ניתנה מהמועצה להשכלה גבוהה ומהוועדה לתכנון ולתקצוב באמירה שהשיגיה של האוניברסיטה החדשה אינם נמדדים כלל ועיקר במספר המסיימים את לימודיהם האקדמיים. האישור שניתן לאוניברסיטה פתוחה להסמיך לתואר ראשון לא סיכן אפוא את מעמדן המונופוליסטי של האוניברסיטאות הרגילות, שכן הוא לא היה אמור להיות מסלול גדול ורחב להכשרת אקדמאים, אלא מנגנון מצומצם וחסר חשיבות להכשרה ארוכת שנים של סטודנטים מעטים שיצאו מהאוניברסיטה הפתוחה ללא הכשרה אקדמית מקצועית. כלומר, בכל פרמטר מרכזי זו הייתה אמורה להיות אוניברסיטה הפוכה בפעילותה החברתית-אקדמית לזו שהתפתחה בבריטניה. שאיפה מצמצמת זו באה לידי ביטוי, כמו שאראה להלן, במבנה הארגוני של האוניברסיטה הפתוחה וביחסיה עם המועצה להשכלה גבוהה.

מוסדות הניהול והסגל האקדמי

בהסכם בין הממשלה לקרן יד הנדיב נקבע כי בראש האוניברסיטה הפתוחה תעמוד בתחילת דרכה מועצת האוניברסיטה (Council of the University) – הרשות העליונה של האוניברסיטה וזו שמתווה את מדיניותה ומפקחת על ביצועיה ועל ניהול כל ענייניה ונכסיה. בראשית הדרך, בשנת 1974, נקבע כי המועצה תמנה שבעה חברים: שניים ימנה שר החינוך והתרבות, ואת יתר החמישה, כולל היושב ראש, תמנה קרן יד הנדיב, אולם ההרכב טעון אישור של השר.⁶¹ ביוני 1980 נמצא כי מועצת האוניברסיטה מונה 18 אנשי מדע וציבור, נגידת האוניברסיטה הייתה גב' ג'יימס דה-רוטשילד, ויעקב דה-רוטשילד ומקס רואן, סגני הנגידה, מונו לתפקידם לכל ימי חייהם.⁶² עוד נקבע כי המועצה תוכל למנות ועדת ביצוע (Executive Committee), שאת חבריה תמנה קרן יד הנדיב, אולם יושב ראש הוועדה יתמנה רק לאחר התייעצות עם שר החינוך והתרבות.⁶³

לצד אלה פעלה הוועדה האקדמית המייעצת (Academic Advisory Committee), שהחלה את פעילותה הרשמית באוקטובר 1974.⁶⁴ מועצה זו הייתה אמורה להתוות את תכניות הפיתוח האקדמיות של האוניברסיטה, לשמור על הרמה האקדמית שלה לרבות מינוי הסגל האקדמי והרכב הקורסים, ולקבוע את התקנונים האקדמיים של המוסד. בשנים הראשונות לפעילות האוניברסיטה מינתה את חברי הוועדה המייעצת נגידת האוניברסיטה מתוך רשימת מומלצים שקבעה המועצה להשכלה גבוהה, וחברי הוועדה היו קונסורציום של פרופסורים מכל שבעת המוסדות להשכלה גבוהה בארץ – מעין סנאט ייצוגי של כלל האוניברסיטאות. בדימויה של

61 האוניברסיטה הפתוחה – יוני 1980, א-אופ, אבני דרך.

62 שם.

63 שם.

64 Everyman's University – basic documents, שם.

הוועדה השתתפו בקביעות נציגים מהסגל האקדמי של האוניברסיטה הפתוחה, אבל לא נקבע לא מעמד ולא היחס בינם ובין חברי הקונסורציום האקדמי, שרובם היו בכירים בדרגתם ובעלי יוקרה אקדמית עדיפה על שלהם. ביוני 1980 מנתה הוועדה האקדמית המייעצת 16 פרופסורים במגוון תחומי ידע מכל האוניברסיטאות בארץ.⁶⁵

תחום נוסף שייחד את האוניברסיטה הפתוחה בשנותיה הראשונות היה הוויתור על תפקיד הרקטור. באפריל 1974 מונה מקס רואו, מנהל קרן יד הנדיב, לנשיא האוניברסיטה, ופרופ' שניאור ליפסון מונה לרקטור הראשון. בכך היה סימן ברור לכוונה להקים סנאט לאוניברסיטה הפתוחה – שבו ראה ליפסון צעד ראשוני ובסיסי לכינון עצמאות של הסגל האקדמי, כמו הסנאט שהוקם באוניברסיטה הפתוחה בבריטניה. שנה לאחר מכן, במאי 1975, התפטר ליפסון מתפקיד הרקטור, ובפברואר 1976 מונה פרופ' גינזבורג לסגן הנשיא בפועל.⁶⁶ בינואר 1977 פרש מקס רואו מתפקידו כנשיא האוניברסיטה הפתוחה, ופרופ' אברהם גינזבורג נבחר להחליפו.⁶⁷ בפברואר 1977 כתב לשר החינוך אהרן ידלין כי בישיבה שהתקיימה ב-29 בדצמבר 1976 החליטה מועצת האוניברסיטה הפתוחה שרואו – שהיה האחראי המנהלי לפיתוח הראשוני של האוניברסיטה הפתוחה 'כמקובל על קרן הנדיב ליטול על עצמה אחריות מלאה בעת הקמת פרויקט חדש וחשוב' – יפסיק את כהונתו כנשיא. רואו הסביר כי אינו יכול להמשיך ולייחד זמן רב לתפקידו עקב ריבוי הפרויקטים שהוא אחראי להם מטעם קרן הנדיב, והוסיף כי 'למעשה, פרופ' גינזבורג, ממלא מזה זמן רב את תפקידי נשיא האוניברסיטה, אם לא כמעט את כולם'. כך, אף שפרופ' גינזבורג החל למלא את תפקיד הנשיא רק ב-1 במארס,⁶⁸ ההחלטה למנותו נתפסה כהכרה רשמית במצב שהתקיים למעשה זמן רב. רואו הוסיף כי הוא ימשיך לשמור על קשריו עם האוניברסיטה הפתוחה, אולם לא ברמת הביצוע, אלא באמצעות מינוי לסגן הנגידה של האוניברסיטה, ובכך יעסוק בעיצוב נושאי המדיניות.⁶⁹ ביטוי נוסף לכך שמבחינת ראשי קרן יד הנדיב כהונתו של פרופ' גינזבורג החלה מיד לאחר התפטרותו של שניאור ליפסון במאי 1975 נמצא בדבריו של ג'ייקוב רוטשילד בטקס חלוקת התארים לבוגרים הראשונים בשנת 1982, שם הסביר כי: 'חודש יולי 1975 היה תאריך מפתח בחיי האוניברסיטה שלנו: היה זה התאריך בו פרופ' גינזבורג מונה לנשיא האוניברסיטה'.⁷⁰

מכניסתו של גינזבורג לניהול בפועל של האוניברסיטה הפתוחה, ביולי 1975, נגנז הרעיון של דגם דואלי לניהול האוניברסיטה הפתוחה, כלומר נשיא שיפקח על הניהול והייצוג

65 שם.

66 שם.

67 שם וכן 'מינויים חדשים באוניברסיטה הפתוחה', דבר, 7.3.1977.

68 שם.

69 מכתב ממקס רואו, נשיא האוניברסיטה הפתוחה, אל אהרן ידלין, שר החינוך והתרבות, 17.2.1977, א-אופ, מסמכי הכרה – 2.

70 דברי הנואמים בעת טקס חלוקת התארים לבוגרים הראשונים 6.9.1982 (דו"ח הנשיא תשמ"ב), שם, אבני דרך.

של המוסד לצד ראש אקדמי אוטונומי שבוחר הסנאט, כמו שהתנהלו האוניברסיטאות הרגילות. לפי הדגם האקדמי שהיה מקובל אז, בראש המדרג האקדמי באוניברסיטה עמד הרקטור. את הרקטור בחר הסנאט, והוא היה אחראי כלפיו. הרקטור שיתף פעולה עם הנשיא, אבל לא היה כפוף לו. כך התקיים באוניברסיטאות מבנה דואלי של 'נשיא ורקטור', כשההיררכיה אינה ברורה. מבנה זה היה ייחודי לישראל, ולימים, בשנת 2000, המליצה ועדת בדיקה לנושא זה – ועדת מלץ – לשנותו, והציעה מבנה דומה לזה שגיבשה האוניברסיטה הפתוחה בשנת 1975.⁷¹

עם ביטול תפקיד הרקטור באוניברסיטה הפתוחה נקבע ניהול ריכוזי, והתמסד הדגם שבו נשיא האוניברסיטה הפתוחה הוא ראשה האקדמי והאדמיניסטרטיבי, והוא האחראי לביצוע המדיניות בכל פעילויותיה בכל התחומים. לצד נשיא האוניברסיטה הפתוחה פעלו סגני נשיא שהוא בחר בהם, והוא שקבע את סמכויותיהם באישורה של הוועדה האקדמית המייעצת. בתחילת שנות השמונים כיהנו שני סגני הנשיא: הראשון, סגן נשיא לעניינים אקדמיים, פרופ' ישראל שצמן, שהיה האחראי על הגיוס והפעילות של הסגל האקדמי של האוניברסיטה (חברי סגל, עוזרי הוראה, עורכים ומנחים), וכן לפיתוח הקורסים, להפעלתם ולתהליך הלימודי הקשור בכך; וכן לטיפול בסטודנטים. השני היה סגן נשיא לתכנון וטכנולוגיה, יונה פלס. לצדם פעלו שלוש יחידות ארגוניות עיקריות: מנהל הלימודים, שהיה כפוף לסגן הנשיא לעניינים אקדמיים;⁷² מנהל הסטודנטים, שהיה כפוף לנשיא האוניברסיטה;⁷³ ויחידת ההוצאה לאור, שגם היא הייתה כפופה ישירות לנשיא האוניברסיטה.⁷⁴ נוסף על יחידות אלה פעלו יחידות ניהוליות קטנות בכללן כספים, כוח אדם, משק ותחזוקה.⁷⁵

בשלוש השנים הראשונות (1974-1977) מימנו את פעולות האוניברסיטה הפתוחה מענקים מטעם קרן יד הנדיב, ומשנת 1977 החלה המדינה להשתתף – בהדרגה ובמידה

71 ועדת מלץ מצאה כי המבנה הדואלי יוצר מצבי ניהול לא יעילים, בעיקר כפילויות, סרבול בתהליך קבלת ההחלטות ועיכובים בביצוע. הניסיון בארץ מראה, כך לפי הדו"ח, כי במקרה של חילוקי דעות בין הנשיא לרקטור נוצרים קשיים, מתיחויות והפרעה ממשית לניהולה התקין של האוניברסיטה, ולכן המליצה הוועדה על מבנה חד-קודקודי: על ביטול משרת הרקטור כך שבראש האוניברסיטה יעמוד רק ראש אחד – הנשיא. המשנה לנשיא יחליף את הרקטור ואותו יבחר הסנאט. ראו: נאווה לוונהיים, המלצות הוועדה הציבורית לבחינת המבנה הארגוני של המוסדות להשכלה גבוהה, בראשותו של שופט ביהמ"ש העליון (בדימוס) יעקב מלץ (ינואר 2000) (מוגש לוועדת החינוך והתרבות), הכנסת, מרכז מחקר ומידע, ירושלים 2002, עמ' 5.

72 מנהל הלימודים הורכב משתי יחידות: פיתוח קורסים, שבראשו עמד אבשלום שוחט; והיחידה להפעלת קורסים, שבראשה עמד פרופ' נחמן אשל.

73 בראש מנהל הסטודנטים עמד נתן גרוסמן, ותפקידיו העיקריים היו רישום סטודנטים, ארגון מרכזי לימוד והפעלתם, טיפול ארגוני במטלות ובבחינות והפצת החומר הלימודי.

74 בראש יחידה זו עמד דן אופיר, ותפקידיה היו להדפיס ולהגיה את ספרי הלימוד בשלבי הפיתוח של הקורסים, ובסופו של דבר לעצב אותם מבחינת גרפית ולהוציאם לאור.

75 מדיניות אקדמית ודרכי פועלה של האוניברסיטה הפתוחה נובמבר 1979, א-אופ, המדיניות האקדמית ודרכי הפעולה של האוניברסיטה הפתוחה.

הולכת וגדלה – במימון האוניברסיטה באמצעות הוועדה לתכנון ולתקצוב. מפתחת הלימודים באוקטובר 1976 היו לאוניברסיטה גם הכנסות משכר הלימוד, ולפי התחזיות לפחות עד שנת הלימודים 1980-1981 נשאר תקציב האוניברסיטה דומה לזה שהיה בשנים הראשונות (בערכים ריאליים). וביתר פירוט: התקציב היה מורכב מחמישה מיליון הדולר שיבואו מקרן יד הנדיב לצד הקצבות של הוועדה לתכנון ולתקצוב וכן הכנסות עצמיות משכר לימוד, ממכירת ספרי לימוד ומפיתוח קורסים לגופים אחרים (לוח 3). אחת ההחלטות החשובות של פרופ' גינזבורג הייתה כי כ-90 אחוז מההוצאות לפיתוח ולהפעלה של קורסים יופנו לקורסים אקדמיים, ורק 10 אחוזים הנותרים ייוחדו לקורסים במסלולי השכלה ודעת ובמסלולים מקצועיים. בכך נקבע כי האוניברסיטה הפתוחה בניהולו של גינזבורג דחתה לחלוטין את המסקנות של ועדת שראם שלפיהן יש להדגיש את המסלולים להכשרה ללא תואר אקדמי.⁷⁶ ואולם על אף עמדתו של שניאור ליפסון, שביקש להדגיש את מדעי הטבע והחיים, היה הדגש העיקרי בתקופתו של גינזבורג על מדעי הרוח, החברה והיהדות.

לוח 3: מקורות התקציב של האוניברסיטה הפתוחה בשנים הראשונות⁷⁷

הערות	סך הכול	שכר לימוד ושירותים	ועדה לתכנון ותקצוב*	יד הנדיב		תקופה
				המהווים ל"י	\$	
21 חודשים	4,850,000		--	4,850,000		31.12.75-1.4.74
	10,537,000	1,187,000	--	9,350,000	(2,100,000)	31.12.76-1.1.75
9 חודשים	28,430,000	3,760,000	2,000,000	22,670,000	(2,380,000)	30.9.77-1.1.77
	60,147,000	9,467,000	14,300,000	36,380,000	(2,160,000)	30.9.78-1.10.77
לפי התקציב	94,650,000	12,750,000	50,000,000	31,900,000	(1,450,000)	30.9.79-1.10.78

* פרט להחזר מסים

אחת הנקודות הבולטות במדיניותה האקדמית של האוניברסיטה החדשה הייתה כוח האדם האקדמי המצומצם בראשית פעולתה. למעשה מדובר בשלד בסיסי של מסגרת אקדמית המוציאה חלק ניכר מפעילותה לכתיבת הקורסים לאוניברסיטאות הרגילות, והסגל האקדמי הפנימי מפקח על התאמתו לצרכים המיוחדים של האוניברסיטה הפתוחה. אם נבחן את מצבת כוח האדם במאוס 1977 נמצא כי בתחום מדעי החיים, מדעי הטבע והמתמטיקה עבדו שישה אנשי סגל בכיר⁷⁸ ותשעה אנשי סגל זוטא. במדעי הרוח והחברה

76 ועדת שרם הייתה ועדת בדיקה שהקימה יד הנדיב לקראת הקמתה של האוניברסיטה הפתוחה. ראו וילבור שראם, דויד הוקרידג' והארולד האו, 'אוניברסיטה לכל' בישראל (ד"ח ל"ד הנדיב), 15.9.1972.

77 מדיניות אקדמית ודרכי פועלה של האוניברסיטה הפתוחה נובמבר 1979, א-אופ, המדיניות האקדמית ודרכי הפעולה של האוניברסיטה הפתוחה.

78 ד"ר אביב ראובן, מרצה בכיר; פרופ' אדם אבינועם – מרצה בכיר; ד"ר נאוה בן צבי – מרצה בכירה; ד"ר שמעונה גינזבורג – מרצה בכירה; ד"ר דניאלה ליבוביץ – מרצה בכירה; יורם קירש – מרצה.

עבדו תשעה איש בסך הכול, מהם שבעה אסיסטנטים ושניים ללא הגדרה ברורה, כלומר במחלקה זו לא נמצאו מרצים או מרצים בכירים.⁷⁹ בעשור הראשון שאפה האוניברסיטה הפתוחה שמספרם של אנשי הסגל האקדמי הפנימי במשרה מלאה יהיה מצומצם, בין 25 ל-30, ואולם בשנת 1980 מנה הסגל 16 איש בלבד.⁸⁰ אנשי סגל אלה עסקו בכתיבת קורסים והכנת חומר לימודי; בהכנת עזרים ואמצעי לימוד; בריכוז צוותים לפיתוח קורסים (שהורכבו מאנשי האוניברסיטה או מאנשי חוץ); בקריאה ביקורתית של החומר הלימודי הנמצא בפיתוח באוניברסיטה ובהערכה שלו. באחריותם הייתה גם הפעלת הקורסים – הדרכה של מפעילי הקורסים והמנחים, הכנת בחינות ופגישות עם סטודנטים; שימוש במדיה; והשתתפות בפעולות ההערכה ובוועדות האקדמיות של האוניברסיטה. עוד נדרש מחברי הסגל לעסוק במחקר בתחום מקצועם. לנוכח מספרם המצומצם והחשיבות שיוחסה להכנתם של הקורסים בידי אנשי מדע שמתמחים בנושא הקורס, היה ברור כי את רוב עבודת ההכנה יעשו אנשי אקדמיה מחוץ לאוניברסיטה הפתוחה. חברי הסגל יכלו לתרום ישירות רק לכתיבה של קורסים אחדים. תהליך זה – של תלות בהזמנת הכתיבה של הקורסים מאנשי מדע חיצוניים לאוניברסיטה – לא היה פשוט מבחינה ארגונית והקשה על עמידה בלוח זמנים, אולם יתרונו היה תרומתם של אנשי מדע מהטובים בתחום.

לצד חברי הסגל הפנימי במשרה מלאה העסיקה האוניברסיטה הפתוחה 16 חברי סגל של אוניברסיטאות רגילות בחלקי משרה כדי שירכזו תחומים שלא היה לאוניברסיטה הפתוחה מומחיות בהם, ישמשו כיועצים בכירים, יכתבו קורסים ויבקרו פיתוח של קורסים. נוסף עליהם העסיקה האוניברסיטה הפתוחה גם כ-400 אנשי סגל אקדמי באוניברסיטאות הרגילות ששימשו יועצים אקדמיים בכירים, כותבים ומעריכי חומר לימודי. מספר האסיסטנטים במשרות מלאות וחלקיות, כולם בעלי תואר ראשון או שני, היה כ-90. האוניברסיטה העסיקה גם קרוב ל-350 מנחים בכל חלקי הארץ, כולם במשרה חלקית. תפקידם העיקרי היה להנחות מפגשים עם סטודנטים במרכזי לימוד ולבדוק מטלות ומבחנים. רוב המנחים היו בעלי תואר שני, אבל לא מעטים מהם היו גם בעלי תואר שלישי. היו שעברו לעבוד באוניברסיטה הפתוחה כאסיסטנטים, ורובם המשיכו להנחות כמה מחזורים ברצף ורכשו ניסיון בעבודה זו.⁸¹

79 במנהל הלימודים במדעי החיים, הטבע והמתמטיקה – 35; במדעי הרוח והחברה – 9, בכללם שרה גורי, הנרי וסרמן כאסיסטנטים וכן ירון צור; אנגלית – 4; עורכי חומר לימודי – 7; המסלול להשכלת מבוגרים – 23; גרפיקאים – 12; ספרייה – 3; מנהל הסטודנטים – 10; מנהל וכספים – 25; כתבניות מנהל הלימודים – 10. בסך הכול 138 עובדים. 'רשימת עובדי האוניברסיטה הפתוחה – מרץ 1977', א-אופ, תיקיה – כח אדם מסמכים היסטוריים – עובדים, מסמך: מצבת עובדים מרץ 1977.

80 האוניברסיטה הפתוחה – יוני 1980, שם, אבני דרך.

81 מדיניות אקדמית ודרכי פועלה של האוניברסיטה הפתוחה נובמבר 1979, שם, המדיניות האקדמית ודרכי הפעולה של האוניברסיטה הפתוחה.

גם שנים לאחר פתיחת הלימודים לסטודנטים נותרה האוניברסיטה הפתוחה מוסד קטן בעל מספר מצומצם יחסית של סגל אקדמי.⁸² לימים טען גינזבורג כי כבר בתחילת דרכו כמנהל היה ברור לו שאם אין נכונות להתפשר על טיבם ועל רמתם של הקורסים, יהיה קשר מאוד לרכז סגל גדול, שימלא בין כותלי האוניברסיטה הפתוחה את כל צורכי ההכנה של הקורסים הרבים במקצועות השונים:

לפיכך גובש מבנה סגל שונה מהמקובל, המבוסס על קבוצה קטנה של חברי סגל אקדמי פנימי במשרה מלאה, על קבוצה דומה בהיקפה של חברי סגל במשרות חלקיות, הבאים בדרך כלל לתקופות קצובות, ועל הסתייעות מרבית בציבור אנשי המדע שבאוניברסיטאות השונות בארץ. מבנה זה איפשר שילוב אנשי מדע מן המובילים בתחומיהם בהכנת הקורסים, בהערכתם ובשמירה על רמתם.⁸³

לדעת גינזבורג התקיים שיתוף מפרה של הכוחות האקדמיים שמחוץ לאוניברסיטה הפתוחה, אף שמבנה זה הטיל מעמסה נוספת על חברי הסגל הפנימי של האוניברסיטה, שהיו האחראים העיקריים לרמה ולאיכות של כל היבטי ההוראה וכן לבנייה ולהערכה של תכניות פיתוח, לאיוש צוותים מתאימים להכנת קורסים ולהערכה ולבקרה של החומר המצוי בשלבי התהוות. על יסוד זה הוביל גינזבורג מדיניות זהירה של קליטת סגל פנימי. כל מועמד היה חייב לעמוד בקריטריונים המקובלים באוניברסיטאות וכן להוכיח את יכולתו בתחומי הפיתוח של קורסים. תהליך המינוי של מועמד אקדמי ארך לעיתים

82 התפלגות מצב כוח אדם במשרות שלמות באוניברסיטה הפתוחה (אפריל 1986)

	מינהל הלימודים
29	עובדים מנהליים (כולל ביה"ס לטכנולוגיה)
135	חברי סגל אקדמי, אסיסטנטים ועורכים
4	צוות הערכה
	מינהל הלימודים/פיתוח נעזר בשירותים של יועצים, קוראי חוץ וכותבי חוץ.
	מינהל הלימודים/הוראה מעסיק בתקופות הלימודים - בחלקי משרה קטנים בלבד מעל ל-400 מנחים, מדריכים לבורנטים
7	מרכז לשפות
	מינהל הסטודנטים
2	מינהל
21	מירשם ומעקב, בחינות, מרכזי לימוד
19	'למדא' - חנות ספרים וקידום מכירות, מחסן הפצה ודואר
5	אב הבית ושמירה

מתוך: יוסי מאורי (סגן מנהל כח אדם), 'סיכום פעולות מחלקת כח אדם בשנת 1985/86', ראו: סיכום פעילות מח' כח אדם 1985-1986, ללא תאריך, א-אופ, כח אדם מסמכים היסטוריים - עובדים.

83 האוניברסיטה הפתוחה - סקירת נושאים אקדמיים. הדו"ח נשלח למועצה להשכלה גבוהה, והתשובה ניתנה במכתב של תחיה קרץ', מזכירת המועצה, מ-10.4.1986. לפרופ' גינזבורג, נשיא האוניברסיטה. ראו: דו"ח חמש שנתי ממתן ההכרה 1986, שם, מסמכי הכרה - 1.

שנה, ומועמדים לא מעטים בעלי נתונים אקדמיים מתאימים לא עמדו במבחן הדרישות הנוספות.⁸⁴

בדו"ח למועצה להשכלה גבוהה שהכינה האוניברסיטה הפתוחה בשנת 1986, במלאת חמש שנים להכרה בה, נמסר כי אחד המקורות החשובים לחברי סגל חדשים היה ציבור האסיסטנטים של האוניברסיטה הפתוחה. יותר מעשרה מהם היו בעלי תואר דוקטור, וכמעט כל האחרים למדו לקראת תארים גבוהים באוניברסיטאות בארץ. האסיסטנטים שבלטו ברמתם האקדמית ובכישוריהם בפיתוח הקורסים ובהוראתם היו 'מועמדים טבעיים לסגל האקדמי'. בדו"ח צוין כי בשנים שקדמו לשנת 1986 סיימו את לימודיהם לתואר דוקטור 18 אסיסטנטים של האוניברסיטה. שלושה מהם מונו כחברי סגל ושמונה המשיכו לעבוד באוניברסיטה הפתוחה; חלקם אמורים היו להיות מועמדים לאחר תקופת בדיקה נוספת. עוד נלקחה בחשבון בבניית הסגל האקדמי חלוקת הגילים, דבר שנתפס חשוב במיוחד בקבוצה קטנה כמו הסגל האקדמי באוניברסיטה הפתוחה.⁸⁵ בשנת 1981 היו באוניברסיטה הפתוחה 18 חברי סגל פנימי במשרה מלאה ו-15 חברי סגל במשרות חלקיות. בהדרגה עלה מספרם ל-23 חברי סגל פנימי ועוד 19 במשרות חלקיות, ונוסף עליהם היו שמונה מועמדים שבמהלך 1982 אחדים מהם מונו לחברי סגל. הציפייה הייתה כי בשנת 1988-1989 יעמוד מספר חברי הסגל הפנימי על 27-30 ועל 20-25 חברי סגל במשרות חלקיות.⁸⁶ לאנשי סגל אקדמי אלה רצתה האוניברסיטה הפתוחה להעניק אופק תעסוקתי.

המאבק על מינוי פרופסורים (1981-1984)

אחד הנושאים העיקריים שהעסיק את הנהלת האוניברסיטה הפתוחה ואת הסגל האקדמי בתקופתה הפורמטיבית היה הבקשה שהגיש המוסד האקדמי החדש למועצה להשכלה גבוהה לאשר לה למנות פרופסורים. כשבע שנים לאחר פתיחתה לא היה לאוניברסיטה הפתוחה סנאט, אלא ועדה אקדמית מייעצת שכאמור כללה רוב של אנשי אקדמיה מהאוניברסיטאות הרגילות. מספר אנשי הסגל האקדמי שלה היה מצומצם ודמה יותר למספר המרצים במחלקה אקדמית באוניברסיטה רגילה; פעילותה המחקרית הייתה מצומצמת, והיא עסקה בהכשרה לתואר ראשון בלבד ללא הדרכה לתואר שני או לדוקטורט. בתנאים אלה נעשה הגיוס של סגל אקדמי נוסף והשארת הסגל שעבד במוסד לעניין קריטי, ובדצמבר 1981 פנה פרופ' גינזבורג לשר החינוך ויושב ראש המועצה להשכלה גבוהה וזולון המר בנושא המינויים של פרופסורים מטעם האוניברסיטה הפתוחה.

84 שם.

85 שם.

86 שם.

גינזבורג קבע כי התפתחות האוניברסיטה מותנת בראש ובראשונה באיכות הסגל האקדמי שלה וכי אי־אפשר לטפח סגל כזה בלי שהאוניברסיטה תוכל למנות חברי סגל בדרגת פרופסור־חבר ופרופסור מן המניין. הוא קבע כי לפי סעיף 15 של חוק המועצה להשכלה גבוהה מ־1958, האוניברסיטה הפתוחה הוכרה כמוסד להשכלה גבוהה, ולכן היא בת חורין לכלכל את ענייניה האקדמיים והמנהליים ובכלל זה למנות מורים ולהעלותם בדרגה. מדברים אלה משתמע לדעתו שלאוניברסיטה הותר לקדם חברי סגל מדרגת מרצה בכיר לדרגות פרופסור־חבר ופרופסור מן המניין וכן למנות חברי סגל חדשים לדרגות אלה – הדרגות המקובלות בסולם האקדמי והמיוחדות לתחום ההוראה האקדמי. גינזבורג ציין כי גישה זו התקבלה גם באוניברסיטאות הרגילות בארץ ובאוניברסיטה הפתוחה בבריטניה, שהיא במידה רבה הדגם לאוניברסיטאות הפתוחות שקמו אחריה בעולם. ואולם, ציין גינזבורג, אף שהתקיימו התנאים להיתר חוקי, הוא אינו רוצה לפעול בעניין זה על דעת עצמו וללא אישור מוקדם של המועצה להשכלה גבוהה, ואם המסקנה תהיה כי דרושה הסמכה מפורשת בעניין, אזי הוא מבקש שהסמכה זו תינתן לאוניברסיטה הפתוחה.⁸⁷

נשיא האוניברסיטה הפתוחה הדגיש שמהלך זה ראוי ונכון והסביר כי הסגל האקדמי של האוניברסיטה הפתוחה ממונה ומקודם בדרגה בהתאם לקריטריונים המקובלים באוניברסיטאות בארץ הן מבחינת הדרישות להשכלה רשמית – כל חברי הסגל באוניברסיטה הפתוחה הם בעלי תואר דוקטור; והן מבחינת הדרישות לקידום המחקר, לטיב ההוראה ולתרומה לעבודת האוניברסיטה. זאת ועוד, תהליכי המינוי והעלאה בדרגה בנויים לפי המתכונת המקובלת: קבלת חוות דעת ראשונית ודיווח ראשוני באוניברסיטה, קבלת חוות דעת מאנשי מקצוע בארץ ובחוץ־לארץ, דיון בוועדה מקצועית שבה מכהנים אנשי מדע מהאוניברסיטה ומחוצה לה מתחום התמחותו של המועמד, ודיון בוועדת המינויים העליונה של האוניברסיטה, שבה מכהנים אלה לצד אלה חברי סגל של אוניברסיטה הפתוחה ופרופסורים מאוניברסיטאות אחרות, החברים בוועדה האקדמית של האוניברסיטה: 'הלכה למעשה, נעשים המינויים באוניברסיטה [הפתוחה] בהקפדה ובוזהירות מרביות'.

בשלב זה הציג גינזבורג את תפיסתו בנוגע לסגל האקדמי וקבע כי מדיניותו היסודית היא להישען על 'סגל אקדמי מצומצם מאוד', ולפיכך נדרשת מחברי הסגל יכולת מיוחדת במינה הן מבחינה מדעית והן מבחינה פדגוגית. הוא ציין כי מתוך מאות פניות מונו עד דצמבר 1981 רק 21 חברי סגל. רק 14 מהם הם כרגע הסגל האקדמי הקבוע של האוניברסיטה, ועל פי התכניות עד 1985 עתיד מספר חברי הסגל הפנימי להגיע לכ־25-30 לכל היותר.⁸⁸ תפקידם העיקרי של אנשי הסגל באוניברסיטה הפתוחה היה לכתוב ספרי לימוד, שלמעשה היו סיכום מושכל של הידע האקדמי הבסיסי בתחום, שכן האוניברסיטה כיוונה ללימודים לתואר ראשון בלבד. ספרי לימוד אלה לא יכלו להיחשב עבודת מחקר על פי

87 פרופ' אברהם גינזבורג, נשיא האוניברסיטה הפתוחה, לזבולון המר, יו"ר מל"ג ושר החינוך והתרבות, 20.12.1981, א-אופ, אישור מינויים לדרגת פרופסור, שם המסמך: 20.12.1981.

88 שם.

הקריטריונים שהציבו האוניברסיטאות הרגילות לקידום אנשי סגל, ולכן בפברואר 1983 קבע גינזבורג – בתגובה לביקורת שהושמעה במועצה להשכלה גבוהה – כי כדי לחזק את ההיבט המחקרי של פעילות הסגל האקדמי באוניברסיטה, סיכמה הוועדה האקדמית כי חברי הסגל ייחדו עד מחצית זמנם למחקר, בעיקר בנושאי התעניינותם המקצועית וכן במחקר חינוכי. בנושא המחקר החינוכי יש חשיבות לפרסומים הדנים בגישות ובחידושים הפדגוגיים והמתודולוגיים, שבאו לידי ביטוי בקורסים שהכינו חברי הסגל. מכיוון שהאוניברסיטה הפתוחה אינה יכולה להעמיד לרשות חברי הסגל שלה מתקני מחקר שעלותם גבוהה, ומכיוון שמספרם של חברי הסגל בכל תחום קטן, הפתרון שנמצא היה כי האוניברסיטה הפתוחה תעודד התקשרות של חברי הסגל שלה עם קבוצות מחקר באוניברסיטאות ובמכוני אחרים. עידוד זה יבוא לידי ביטוי בסיוע כספי שתגיש האוניברסיטה הפתוחה לחברי הסגל שלה. האוניברסיטה גם תאפשר לחברי הסגל שלה לצאת לשבתון של שישה חודשים מדי שלוש שנים ותעודד אותם להאריך את תקופת השתייה מחוץ לאוניברסיטה לשנה או יותר במסגרת חופשה ללא תשלום או תוך כדי קבלת תשלום חלקי מהאוניברסיטה. עוד נקבע כי מכיוון שלעיתים סדרי הפעילות באוניברסיטה הפתוחה, בייחוד בזמן הכנת קורס חדש, אינם מאפשרים לחבר סגל לייחד זמן למחקר, תאפשר לו האוניברסיטה, לאחר תקופות כאלה, לייחד את עיקר זמנו במשך תקופה מסוימת למחקר. לבסוף נקבע כי הפעילות וההישגים של חברי הסגל במחקר הדיסציפלינרי והפדגוגי ייכללו בקריטריונים לקידום בדירוג האקדמי.⁸⁹

ואכן, בעקבות יישומם של עקרונות אלה – הסביר גינזבורג במכתב משנת 1983 – מחצית מזמנם של חברי הסגל מיועדת למחקר. אמנם האוניברסיטה הפתוחה לא בנתה מעבדות מחקר, אבל חבריה שנדרשו למעבדות השתלבו בקבוצות מחקר בבית החולים הדסה בירושלים, בכור האטומי בנחל שורק ובאוניברסיטת תל אביב. גם אחדים מחברי הסגל שמחקרם אינו דורש מעבדות עמדו בקשר הדוק עם קבוצות מחקר באוניברסיטאות אחרות. חברי הסגל החלו לצאת לשבתונים, שהוארכו בדרך כלל בחופשות בתשלום או ללא תשלום. לצורך קידום התהליכים של מינוי הדרגות הבכירות הוגש תקנון מינויים לאישור המועצה האקדמית, נקבעו כללים להרכב הוועדות המקצועיות, ונקבע כי בכל אחת מהן יהיו אנשי מדע מן הידועים בתחומיהם מהאוניברסיטאות בארץ. המינויים באוניברסיטה הפתוחה שנעשו עד אז לוו גם במשאל בין אנשי מקצוע בארץ ומחוץ לארץ ונערכו על הבסיס המקובל באוניברסיטאות אחרות בארץ. הדגש היה על הישגים במחקר, על הערכת הקהילה המקצועית, על פעילות בהוראה ועל תרומה אקדמית כללית לאוניברסיטה ומחוצה לה. לכל אלה התווספה הדרישה ליכולת מוכחת של הכנת חומר לימודי כתוב בגישת הוראה מיוחדת.

בכל ועדה מקצועית לדרגות הבכירות יכהנו, הציע גינזבורג, אנשי מקצוע מאוניברסיטאות אחרות. בוועדות למינויים בדרגות פרופסור ופרופסור-חבר יהיו לפחות שני חברים

כאלה. כמו כן במכתבים לקבלת חוות דעת יישאל האם המועמד היה נמצא ראוי למינוי מקביל באוניברסיטה של מחווה הדעת. על המינויים תפקד הוועדה האקדמית, שבכל תקופת קיומה של האוניברסיטה מכהנים בה פרופסורים מהידועים במקצועותיהם מכל האוניברסיטאות בארץ. הוועדה תבחר מתוכה ועדת מינויים ותקבל דיווח על המינויים.⁹⁰ נראה כי בעיני האוניברסיטה הפתוחה מעורבותה של קבוצת אישים זו, שכל אחד מהם היה בעל עמדה אקדמית מהבכירות ביותר, יבטיח שרמת המינויים באוניברסיטה לא תיפול מזו המקובלת באוניברסיטאות אחרות בארץ. בסיכום המכתב לשר החינוך קבע גינזבורג שאישור האפשרות למנות פרופסורים יביא לידי התקדמותה והתבססותה של האוניברסיטה הפתוחה, וכי ללא אפשרות זו יקשה עליה מאוד לגייס כוחות מעולים מקרב האקדמאים בארץ ובחוץ-לארץ.

בתגובה למכתב השיב מזכיר המועצה להשכלה גבוהה דב קרן-יער כי בישיבתה מ'16 בפברואר 1983 החליטה המועצה כי תקיים בקרוב דיון עקרוני בסוגיית מינוי פרופסורים במוסדות להשכלה גבוהה מחוץ לשבע האוניברסיטאות.⁹¹ גם שר החינוך ויושב ראש המועצה להשכלה גבוהה זבולון המר שלח לגינזבורג מכתב דומה והוסיף כי 'אני שותף לתקוותך כי הנושא יבוא על פתרונו בהקדם'.⁹²

בשלב זה של הדיונים הציגו מקס רואו, יושב ראש הוועד הפועל של האוניברסיטה הפתוחה, והנשיא גינזבורג עמדה משותפת מול המועצה להשכלה גבוהה בנושא זה. ב'17 במאי 1983 הם קבעו במכתב משותף כי חובתם כלפי האוניברסיטה, חברי הסגל האקדמי והסטודנטים שלה להדגיש את החשיבות המכרעת שבקבלת אישור מטעם המועצה, שכן בלעדיו – וללא האפשרות לקדם את הסגל האקדמי ולגייס כוחות אקדמיים מעולים – הם מתקשים לראות כיצד ניתן יהיה להמשיך ולפתח אוניברסיטה.⁹³

דיוני המועצה להשכלה גבוהה

ב'8 בפברואר 1982, בעקבות הפנייה מדצמבר 1981, מינה יושב ראש המועצה להשכלה גבוהה ושר החינוך והתרבות זבולון המר את ועדת המשנה לבדיקת בקשתה של האוניברסיטה הפתוחה למינוי פרופסורים.⁹⁴ ועדה זו, גם היא בראשותו של פרופ' יוסף

90 שם.

91 דב קרן-יער, מזכיר המועצה להשכלה גבוהה, לפרופ' אברהם גינזבורג, נשיא האוניברסיטה הפתוחה, 21.2.1983, א-אופ, אישור מינויים לדרגת פרופסור.

92 זבולון המר, יו"ר המועצה להשכלה גבוהה, לפרופ' אברהם גינזבורג, נשיא האוניברסיטה הפתוחה, 25.3.1983, שם, אישור מינויים לדרגת פרופסור.

93 מקס רואו, יו"ר הוועדה הפועל, ופרופ' אברהם גינזבורג, נשיא האוניברסיטה הפתוחה, לזבולון המר, יו"ר המועצה להשכלה גבוהה, 17.5.1983, שם.

94 דו"ח ועדת המשנה לבדיקת בקשת האוניברסיטה הפתוחה למינוי פרופסורים במסגרתה, אוקטובר 1982, המועצה להשכלה גבוהה (להלן: דו"ח ועדת המשנה למינוי פרופסורים). חברי הוועדה היו פרופ' יוסף דן, יושב ראש הוועדה, חבר המל"ג והאוניברסיטה העברית; פרופ' יהודית בירק, חברת

דן,⁹⁵ הגישה את מסקנותיה שמונה חודשים לאחר מכן, באוקטובר 1982, לאחר שקיבלה חומרים כתובים בנושא מהאוניברסיטה הפתוחה ונפגשה עם נשיא האוניברסיטה ועם שני נציגים מחברי הסגל הבכיר – ד"ר ראובן אביב וד"ר בנימין גויברגר. מסקנותיה היו כי ההכרה וההסמכה לתואר ראשון שנתנה המועצה להשכלה גבוהה לאוניברסיטה הפתוחה לא כללו שום הגבלה במעמדה בהשוואה לאוניברסיטאות אחרות. משום כך, וכדי לסייע להתפתחותה ולהקל עליה לגייס סגל בכיר, יש להסמיך אותה להעניק תואר 'פרופסור'.

הבעיה העיקרית שהוועדה נתקלה בה הייתה היעדר קביעות באוניברסיטה הפתוחה. בכל האוניברסיטאות, לרבות אוניברסיטאות פתוחות בחוץ-לארץ, נכרכה הפרופסורה במעמד קבוע, פרט למקרים יוצאים מן הכלל. הנהלת האוניברסיטה הפתוחה לעומת זה התנגדה עקרונית למתן קביעות לעובדיה המנהליים והאקדמיים, והם עבדו רק על בסיס חוזים לתקופות של חודשים ספורים עד חמש שנים. נציגי הסגל האקדמי שעמם נפגשה הוועדה 'טענו בעד הנהגת הקביעות. זו בעיה המעוררת מתחים וקשיים'.⁹⁶ לדעת הוועדה:

למתן קביעות יש משמעות מרחיקות לכת ביותר בתחומי הרמה האקדמית, החופש האקדמי ואפשרויות הפיתוח של האוניברסיטה. אי-מתן קביעות עלול לחבל באפשרות גיוס סגל ברמה הדרושה, ודעה זו נשמעת גם בין מורי האוניברסיטה הפתוחה.⁹⁷

הוועדה סברה שיש לתת קביעות באוניברסיטה הפתוחה בדרגות פרופסור מן המניין ופרופסור-חבר, בהתאם לנהלים הנהוגים באוניברסיטאות אחרות, אולם הסבירה כי היא לא הוסמכה לפסוק הלכה בעניין זה או להפעיל חובת ציות לכך על האוניברסיטה הפתוחה. לכן הוצע שהענקת דרגת פרופסור באוניברסיטה הפתוחה תהיה כרוכה באפשרות של חוזה לעשר שנים לפחות.

חברי הוועדה התייחסו גם להרכב המוצע של הוועדה המקצועית וועדת המינויים העליונה. בנוגע לוועדה המקצועית נקבע כי אמורים לשבת בה שלושה עד חמישה חברים; חבר אחד או שניים יהיו מקרב חברי המועצה האקדמית ולצדם חבר סגל אחד או שניים מהאוניברסיטה הפתוחה. לצד אלה ישב בוועדה עוד איש מדע מחוץ לאוניברסיטה, שפועל בתחום קרוב למקצועו של המועמד ותמיד 'חבר הוועדה [המועצה] האקדמית ישמש כיו"ר הוועדה המקצועית'.⁹⁸ כשתוקם ועדה ובה יותר משלושה חברים, יהיו לפחות שניים מחבריה חוקרים שאינם נמנים עם סגל האוניברסיטה הפתוחה. בנוגע לוועדת המינויים

הוועדה לתכנון ולתקצוב, מהפקולטה לחקלאות באוניברסיטה בעברית; ופרופ' יצחק גילת, חבר המל"ג ואוניברסיטת בר-אילן.

95 פרופ' יוסף דן גם היה יושב ראש של ועדת משנה קודמת של המועצה להשכלה גבוהה, שהגישה את מסקנותיה ב-15.5.1980. ראו: דו"ח ועדת יוסף דן להכרה בתואר בוגר, א-אופ, מסמכי הקמה היסטוריים – מסמכי הקמה.

96 פרוטוקול ישיבת מל"ג, 16.1.1983, עמ' 9.

97 דו"ח ועדת המשנה למינוי פרופסורים, עמ' 2.

98 נספח 'נהלים למינוי חברי סגל חדשים באוניברסיטה הפתוחה', שם, עמ' 3.

נקבע כי זו תמנה חמישה, וחבריה יהיו נשיא האוניברסיטה הפתוחה, שיעמוד בראשה, ולצדו סגן הנשיא לעניינים אקדמיים, שני חברים מקרב חברי המועצה האקדמית שאינם חברי סגל באוניברסיטה הפתוחה ועוד שני חברים סגל מאלה המשתתפים בדיוני המועצה האקדמית. כלומר, שלושה חברים מתוך האוניברסיטה הפתוחה ושניים חיצוניים, הנשיא וסגנו לעניינים אקדמיים יהיו חברים בוועדת המינויים בתוקף תפקידם, ואת שאר חברי הוועדה תמנה המועצה האקדמית לתקופה של שנתיים.

הקביעה העקרונית החיובית של הוועדה בנוגע לבקשתה של האוניברסיטה הפתוחה העלתה שאלות כבדות משקל, כמו מהי ההגדרה של המושג 'אוניברסיטה' ואיזה מוסד ראוי שיסמך פרופסורים ובאילו תנאים. במועצה להשכלה גבוהה התגבשו שתי דעות עקרוניות: הראשונה – שאותה ביטא פרופ' אניטה שפירא – הייתה כי אין זה ראוי שהאוניברסיטה הפתוחה תוכל להסמך פרופסורים משום שאיננה מוסד שמוכיל מחקר או מכשיר סטודנטים לתארים גבוהים: 'אצלי המושג "פרופסור" מתקשר לעשיית מחקר. למיטב ידיעתי, מורי האוניברסיטה הפתוחה אינם עוסקים במחקר אלא נדרשים לכתוב יפה'.⁹⁹ בדיון אחר הסבירה שפירא כי 'מי שמכשיר חוקרים – ייתן פרופסורה'. לעמדה זו התנגד אחד הפרופסורים מהטכניון שטען כי 'אז לפי הצעה זו יוצא שהטכניון לא ייתן תואר פרופסור, כי מטרותיו הראשוניות היא להכשיר מהנדסים'.¹⁰⁰ קבוצה זו בחנה את האפשרויות לקיים 'מסלול מקביל' של תארים שאינם פרופסורה שיבחינו את האוניברסיטאות מהמוסדות שאינם אוניברסיטאות.

המחזיקים בדעה השנייה גרסו שיש לאפשר את התפתחות האוניברסיטה הפתוחה על ידי גיוס סגל אקדמי ראוי, ומאחר שהיא כבר זכתה בתואר 'אוניברסיטה', יש לאפשר לה להסמך פרופסורים, כמו שביטא זאת פרופ' יוסף דן: 'לא מצאנו סיבה מדוע האוניברסיטה הפתוחה לא תמנה פרופסורים במסגרתה'.¹⁰¹ קבוצה זו התפצלה סביב מידת האוטונומיה שיש לתת לאוניברסיטה הפתוחה, כלומר בשאלה כיצד תפקח המועצה על תהליכי המינוי בוועדות המקצועיות ובוועדה העליונה. כל זה הוביל לסדרת דיונים מעמיקים שעסקו בבחינת מעמדה של האוניברסיטה הפתוחה וכן במעמדם של בתי הספר הגבוהים המקצועיים למוזיקה או לציור ועיצוב והמכללות, שגם הם ביקשו לאפשר להם מסלול למינוי פרופסורים.

באחד הדיונים האלה, מ' 16 בינואר 1983, ציין יושב ראש הוועדה לתכנון ולתקצוב חיים הררי¹⁰² כי באקדמיה למוסיקה על שם רובין בירושלים יש ועדת מינויים שאותה מינתה

99 פרוטוקול ישיבת מל"ג, 16.1.1983, עמ' 9.

100 'דיון עקרוני בסוגית מינוי פרופסורים במוסדות להשכלה גבוהה מחוץ לשבע האוניברסיטאות', מתוך פרוטוקול מועצה מ-20.4.1983, ישיבה מס' (147) 17, עמ' 15 (להלן: פרוטוקול ישיבת מל"ג, 20.4.1983).

101 שם, עמ' 9.

102 הפיזיקאי פרופ' חיים הררי היה אחד האישים המרכזיים בעיצוב האקדמיה בישראל בשנים אלה. הררי, נוסף על כהונתו כיושב ראש השני של הוועדה לתכנון ולתקצוב של המועצה להשכלה גבוהה

למעשה המועצה להשכלה גבוהה, והיא שעוסקת במינוי פרופסורים. באקדמיה בצלאל יש ועדה פנימית, בידיעת המועצה, הכוללת אנשים חיצוניים המפקחים על התהליך. בית הספר הגבוה לטכנולוגיה לא פנה למועצה בעניין זה 'ועושה "שבת" לעצמו עפ"י כללים בלתי ברורים'. בית הספר הגבוה לאופנה ועיצוב על שם שנקר אינו ממנה פרופסורים. האוניברסיטה הפתוחה היא אוניברסיטה מעצם שמה, אבל היא מעניקה תואר ראשון בלבד ואיננה עוסקת במחקר במלוא מובן המילה, כלומר הוא כיוון כי פעילותה מסתכמת בתחומי הפעולה של מכללה בלבד.

יוסף דן חזר והצדיק את מתן הפרופסורה באומרו כי הוועדה אינה סבורה שיש להבחין בין פרופסורים, כלומר אין כוונה ליצור פרופסור מיוחד לאוניברסיטה הפתוחה שכן מדובר במינוי פרופסורים במקצועות 'שגרתיים' – ספרות, היסטוריה וכדומה המצויים גם באוניברסיטאות הרגילות. עוד הסביר דן כי אם יש באוניברסיטה הפתוחה עובד מעולה שכותב תכניות לימוד מצוינות המתאימות לצורכי האוניברסיטה הפתוחה, הוא עדיין לא יהיה פרופסור. להבנתו, הוא יוכל להיות פרופסור רק אם יש לו מטען קודם ואם תוך כדי עבודתו באוניברסיטה הפתוחה, ובסיוע מוסד אחר, הוא התפתח בצורה שמצדיקה מתן פרופסורה על פי הקריטריונים הנהוגים במוסדות אחרים. לצורך זה מתקיים מנגנון המינויים שכולל חוות דעה של חוקרים חיצוניים על עבודתו של המועמד.¹⁰³

עוד צוין בדיון כי אחת הפעולות העיקריות של חוקר באוניברסיטה היא הדרכת תלמידי תואר שני לתזה ותואר שלישי – דוקטורט, ואלה נעדרים מפעילותה של האוניברסיטה הפתוחה. יוסף דן הסביר כי פרופסורים מהאוניברסיטה הפתוחה ישתתפו בחוות דעת על דוקטורטים וכן יעסקו בנושאים הספציפיים לאוניברסיטה הפתוחה ובהם הכנת תכניות לימודים בכתב, ביקורת על תכניות לימודים, ביקורת של ספרים וחומרי לימוד. דן הכיר בכך שתפקיד הפרופסור באוניברסיטה הפתוחה שונה מבחינת ההדגשים, אולם לדעתו דרך השיפוט המדעית לגביה היא כמו באוניברסיטאות האחרות, כך שאין הבדל של רמה, אלא של תפקיד. לטענה זו התנגד בחריפות פרופ' פריש, כשטען – כמו פרופ' אניטה שפירא – נגד הענקת פרופסורה. בדבריו בולטת תפיסתו את תפקיד האוניברסיטה הפתוחה: 'מדוע הצורך הזה להעלות אנשים לדרגת פרופסור? איננו מעוניינים שיעסקו שם במחקר, אלא שיכתבו תכניות בצורה טובה'.¹⁰⁴ תשובתו של יוסף דן לא סתרה את מהות הביקורת של פרופ' פרוש, אבל נשענה על הטענה כי קשה יהיה להחזיק שם אנשים טובים אם אי אפשר להתקדם בתוך המוסד עצמו.

בשנים 1979-1985 כיהן כנשיא מכון ויצמן בשנים 1988-2001 והיה המייסד ויושב הראש הראשון של מכון דוידסון לחינוך מדעי ליד מכון ויצמן, 1999-2015. אחת מפעולותיו החברתיות החשובות והמבורכות הייתה הקמתו של פר"ח (פרויקט חונכות) כתכנית לאומית שבמסגרתה סטודנטים פועלים לסייע לילדים נדרשים כדי להעניק להם דגם חיובי לחיקוי ולפיתוח הערכה עצמית חיובית – והפיקוח על מפעל זה.

103 פרוטוקול ישיבת מל"ג, 16.1.1983.

104 שם, עמ' 10.

בשלב זה הוזמן לדיון נשיא האוניברסיטה הפתוחה, גינזבורג, שהסביר לחברי המועצה כי האוניברסיטה בניהולו מתפתחת בצורה נאותה, התלמידים והקורסים מתרבים, ופעילות האקדמית מבוססת על שמירה בלתי מתפשרת על רמה גבוהה. ואולם הוא גם קבע כי לא ניתן יהיה להחזיק בגרעין הסגל העיקרי בלי האפשרות לתת לו פרופסורה. בין היתר נשאל אם בכוונת האוניברסיטה הפתוחה להעניק בעתיד תארים גבוהים? האם בהנהלה רוצים לעבור למינוי קבע? האם לדעתם רצוי 'לגדל' אנשים מבפנים או לגייס אנשים מבחוץ? האם אנשי הגרעין הקבוע הם אנשים שעבודתם היחידה היא באוניברסיטה הפתוחה? מה הישגיו של הסגל במחקר? האם המניעים לאימתן קביעות היו מנהליים או אידאולוגיים? וכן מה השקפתם של אנשי האוניברסיטה הפתוחה על פעילות מחקרית, ולמה מתכוונים באוניברסיטה הפתוחה ב'פרסומים מספיקים' לתואר פרופסור? גינזבורג השיב כי האוניברסיטה הפתוחה בבריטניה היא האבטיפוס של המוסדות לחינוך אקדמי מרחוק בארץ ובעולם, וכי שם מעניקים תואר שני ושלישי. בנוגע לקביעות הסביר כי:

לאף עובד באוניברסיטה הפתוחה, הן אקדמי והן מנהלי, אין קביעות. יש לכך נימוקים שונים. זהו מוסד בעל צביון שונה, מוסד צעיר ומתפתח וסברנו שזו דרך טובה. אנו נותנים לסגל מינויים לתקופות מסוימות: בהתחלה, בדרך כלל, לשנתיים, אח"כ – ל-3 ואח"כ – ל-5.¹⁰⁵

בנוגע לגידול ולטיפול אנשים מהמוסד עצמו הסביר גינזבורג כי קיימת קבוצה גדולה של אסיסטנטים שרובם לומדים לתואר שלישי ואחדים מהם נתפסים כבעלי פוטנציאל להתפתח באוניברסיטה הפתוחה לכשיסיימו את לימודיהם. הכוונה שעיקר עבודתם תהיה באוניברסיטה הפתוחה. עוד הסביר כי אין כוונה להעלות בדרגה אנשי סגל שאינם במשרה מלאה, ורק כאלה שעיקר עבודתם באוניברסיטה הפתוחה. כדי לעודד את חברי הסגל גם נקבע כי הם ייהנו מזכות שבתון כמו הסגל באוניברסיטאות האחרות. בנוגע לוועדה האקדמית הסביר גינזבורג כי בשלב זה יש שמונה חברי סגל בוועדה, ויושב הראש הוא הנשיא. בנוגע להרכב הוועדות האקדמיות – בדרך כלל היושב ראש הוא חבר הוועדה שאינו חבר סגל של האוניברסיטה הפתוחה, כלומר בדרך כלל את התפקיד ממלא איש מבחוץ שקשור לתחום הרלוונטי.

לסוגיה זו נדרש חיים הררי שטען כי יכול להיווצר מצב שבו בוועדה המקצועית יהיו שלושה חברים, שניים מהם אנשי האוניברסיטה הפתוחה ורק נציג אחד מחוץ לאוניברסיטה:

המצב שבועדה המקצועית יהיה רוב לאנשי האוניברסיטה עצמה נראה לי לא בריא, לפחות בשנים הראשונות – כאשר אין לה ניסיון במינוי פרופסורים ועיקר עיסוקה בתואר ראשון, ולא במחקר. האם האוניברסיטה הפתוחה מוכנה לקבל את הדרישה שבועדה המקצועית יהיה רוב לאנשים מבחוץ, או לפחות מספר דומה?¹⁰⁶

105 שם, עמ' 12.

106 שם.

בתשובה אמר גינזבורג כי הכוונה שיושב ראש הוועדה המקצועית יהיה חבר הוועדה האקדמית שאינו איש האוניברסיטה הפתוחה, ואם בוועדה המקצועית יהיו ארבעה אנשים, שניים יהיו מבחוץ. ההיסטוריון פרופ' ישראל שצמן, סגן נשיא האוניברסיטה הפתוחה לעניינים אקדמיים,¹⁰⁷ הסביר כי החומר של הוועדה המקצועית נשלח לחוות דעת של אנשי מקצוע מחוץ לאוניברסיטה וכי ההחלטה מתקבלת על סמך דעות של אנשי מקצוע שברובם מחוץ למוסד. הדיון הסתיים במחמאה של אריה דבורצקי שאמר לגינזבורג כי 'אני מכיר את החומר של האוניברסיטה הפתוחה, והוא משובח'.¹⁰⁸

ב־20 באפריל 1984 המשיך הדיון בנושא מינוי פרופסורים במוסדות אקדמיים שאינם אוניברסיטאות, וחיים הררי קבע כי כל המועצות להשכלה גבוהה שפעלו עד תקופתו לא טיפלו ביסודיות בסוגיה אף שזה היה בתחום אחריותן והוזכר במפורש בחוק. לדעתו אי אפשר לבטל את מינוי הפרופסורים באקדמיה למוסיקה ובבצלאל לאחר שנוהל המינוי פועל כך כבר כמה שנים, אבל במקום זאת 'עלינו למצוא פרוצדורה אחידה, בבחינת דין אחד לכולם לגבי בתי הספר הגבוהים הלא־אוניברסיטאיים, ושהיא תהיה פרוצדורה קשה וקריטריונים מכבידים'.¹⁰⁹ זאת ועוד, הררי טען כי המושג 'מחקר' נעשה מעורפל, וכי יש סופרים, אמנים ורופאים דגולים בעלי תואר 'פרופסור' שלא עסקו במחקר כלל. החרה אחריו פרופ' פוקס שטען כי אסור לפתוח את הסכרים ויש להחמיר בעניין. סגן יושב ראש המועצה השופט משה עציוני,¹¹⁰ הסביר לחבריו כי המצב החוקי הוא שבכל הנוגע לתואר 'פרופסור' אין הבחנה בין אוניברסיטה למוסד אחר, וכי לדעתו צריך להקפיד שלא תהיה מדיניות של איפה ואיפה. בנימין אבי־יצחק התמיד בדעתו כי דרושה הבחנה בין פרופסור באוניברסיטה ובין אדם בתפקיד מקביל במוסדות אחרים להשכלה גבוהה, וכי הענקת תואר פרופסור צריכה להיות צמודה להגדרת המוסד כ'אוניברסיטה'. פרופ' פרוש טען כי אבני הבוחן לקידום במסלול האקדמי חייבות להיות שלוש: כמות המחקר, איכות המחקר ויכולתו של האדם להדריך ולהורות סטודנטים.

בסופו של דבר נקבע כי על המועצה לקבוע תחילה מהם הקריטריונים למינוי פרופסור; להחליט אם מוסד להשכלה גבוהה שהוא מחוץ לשבע האוניברסיטאות ימנה פרופסורים; ואם ההחלטה תהיה חיובית, להציע כיצד ימונו פרופסורים במוסדות אלה.¹¹¹

107 פרופ' ישראל שצמן כיהן כסגן הנשיא בשנים 1979-1984.

108 פרוטוקול ישיבת מל"ג, 16.1.1983, עמ' 13.

109 פרוטוקול ישיבת מל"ג, 20.4.1983, מעמ' 16.

110 משה עציוני (1998-1998) מונה בשנת 1945 לשופט שלום בתל אביב, עם הקמת המדינה התמנה לשופט ראשי בבית משפט השלום בחיפה ולאחר מכן כיהן כנשיא בית משפט השלום בחיפה, ואחר כך כשופט ונשיא בבית המשפט המחוזי בחיפה. משנת 1971 מונה כשופט בית המשפט העליון עד שפרש לגמלאות בהגיעו לגיל שבעים, ב־1978. בשנים 1976-1986 היה סגן יושב ראש המועצה החמישית והשישית להשכלה גבוהה. עציוני עמד בראש כמה ועדות ציבוריות: ועדת החקירה הציבורית לעניין מאורעות 9.7.1959 בוואדי סאליב; ועדת החקירה הממשלתית בעניין השמועות בדבר מתן תשלומי כסף להטיית משחקים בליגה הלאומית בכדורגל (1971); ועדה לבדיקת חוק אימוץ ילדים (1979) והוועדה הממלכתית לבדיקת מעמד המורה ומקצוע ההוראה (1978-1979).

111 פרוטוקול ישיבת מל"ג, 20.4.1983, עמ' 16-17.

בדיון במועצה מ־15 ביוני 1983 דיווח פרופ' היימן כי מבדיקה שנעשתה במועצה להשכלה גבוהה כדי לקבוע מהי אוניברסיטה עלה כי ועדה מטעמה לעניין העקרונות להקצבת כספים למוסדות להשכלה גבוהה שמונתה ב־1973 הגישה דו"ח שאושר ב־1974, ובעקבותיו קמה הוועדה לתכנון ולתקצוב. בסעיף 1.1 של דו"ח זה נאמר כי אוניברסיטה הוגדרה כך: 'אוניברסיטה הינה מוסד להשכלה גבוהה העוסק בהוראה לתואר ראשון, שני ושלישי ובמחקר'. שתי ועדות נוספות שקשורות בנושא – ועדת לנדאו שמונתה ב־1976 וועדת עציוני שמונתה ב־1978 – הגישו טיוטות הצעה לתיקונים בחוק להשכלה גבוהה. ועדת לנדאו המליצה בסעיף 9.1 כי 'רק מוסד אוניברסיטאי מוכר מוסמך להעניק את התואר פרופסור וזה בתחומים בהם הוסמך להעניק תואר דוקטור'; ואילו בטיטות של ועדת עציוני 'אוניברסיטה' הוגדרה כ'מוסד העוסק בהוראה לקראת תארים אקדמיים ובמחקר, למעט בית־ספר גבוה'. בשנת 1978 קבעה הוועדה לתכנון ולתקצוב כי 'אוניברסיטה' היא מוסד אקדמי העוסק בהוראה ומחקר, להבדיל מבית ספר גבוה שעוסק בהוראה לתואר ראשון, ולפיכך התואר פרופסור יוענק על ידי אוניברסיטה בלבד.¹¹²

ואולם התברר כי כבר בשנת 1971 התמנתה מטעם המועצה ועדה בראשותה של פרופ' פוליאקוב־מיבר לקבוע כללים למינוי סגל באקדמיה למוסיקה על שם רובין בירושלים. הוועדה לא הוסמכה למנות פרופסורים, אבל למרות זאת הגישה למזכירות המועצה בשנת 1979 דו"ח עם קריטריונים לשיפוט ורשימת אנשים שהתמנו גם לדרגת פרופסור. הדו"ח הובא לידיעת חברי המועצה אך לא לאישורים הנדרשים. ב־20 ביולי 1976 הוחלט למנות ועדה מלווה לבצלאל – האקדמיה לאמנות ולעיצוב בירושלים, שבין השאר תקבע דרכים למינויים אקדמיים של סגל המוסד. המועצה החליטה שתנאי השכר של הסגל בבצלאל יהיו לפי דירוג חוקרים במערכת הביטחון, כדי להבדיל אותם מהסגל האקדמי באוניברסיטאות. הוועדה המלווה העניקה דרגות פרופסור כשהדו"חות רק הובאו לידיעת חברי המועצה, ללא כל דיון בהם וללא קבלת הסכמה למהלך. בעקבות דברים אלה טען פרופ' היימן שאין לומר שבדיעבד נתנה המועצה הסמכה לאיזה מוסד לא־אוניברסיטאי להעניק תואר פרופסור. עוד אמר כי לדעתו:

אם לא נגביל את המערכת בהענקת תואר פרופסור ולא נבחין בין אוניברסיטאות לבין מוסדות להשכלה גבוהה שאינם אוניברסיטאות, אנו פורצים את המערכת, וכך כל מכללה תהפוך ברבות הימים לאוניברסיטה, ויהיו תביעות להשוואת תנאי העסקה, תביעות שקיימות כבר היום.¹¹³

מקביעות אלה שהביא פרופ' היימן לפני המועצה, השתמע שבתי הספר המקצועיים אינם זכאים להגדרה של תואר 'אוניברסיטה' ומכאן גם לא ליכולת להסמיך 'פרופסור'.

112 'המשך הדיון בסוגיית מינוי פרופסורים במוסדות מחוץ לשבע האוניברסיטאות', פרוטוקול ישיבה מס' (151) 21 של המועצה להשכלה גבוהה, 15.6.1983 (להלן: פרוטוקול ישיבת מל"ג, 15.6.1983), עמ' 3-4.

113 שם, עמ' 3-4.

לעניין החששות מהמינויים במוסדות האקדמיים־מקצועיים הצטרף גם יוסף דן, שטען שזו 'בעיה חמורה מכיוון שחלק מהם כבר מעניקים פרופסורה'. הוא הסביר כי בנוגע למכללות להכשרת מורים אין להעלות על הדעת אפשרות שביום מן הימים הן יעניקו פרופסורה; ואולם הוא גרס כי יש להבחין בין מוסדות שמעניקים תואר אקדמי מקצועי ובין מוסדות שמעניקים תואר אקדמי רגיל. להבנתו אין תחרות על מורים בין בית הספר בצלאל ובין האוניברסיטאות שכן מדובר במערכות לא חופפות. באוניברסיטאות המערכות חופפות ומתחרות זו בזו, ולכן אם לא מאשרים לאוניברסיטה להעניק תואר פרופסור, הרי זה כאילו סגרו אותה, ואין לה סיכוי להתקדם: 'זה המצב עם האוניברסיטה הפתוחה המתחרה עם האוניברסיטאות על אותם מורים. בפני האוניברסיטה הפתוחה הועמדה דרישה להקים סגל קבוע של מורים שיראו בה את ביתם'.¹¹⁴ ואולם בפועל באותה תקופה היו בישראל שני בתי ספר מקצועיים למוזיקה – אחד בתוך אוניברסיטת תל אביב והשני בירושלים כבית ספר גבוה, ועלתה הטענה כי לא ייתכן שבשניהם קיים אותו סוג של הוראה, מוזיקה או אומנות, ומהמוסד הלא־אוניברסיטאי תישלל האפשרות להצליח ולהעסיק מורים ברמה גבוהה. מי שביקש להקים חומה גבוהה בין האוניברסיטאות למוסדות האקדמיים האחרים היה פרופ' אלעזר כוכבא, ואולוג מאוניברסיטת תל אביב, שלימים היה ממייסדי המכללה האקדמית תל־אביב-יפו ונשיאה הראשון. כוכבא טען שהוא:

תומך בקבלת החלטה שמוסדות להשכלה גבוהה שאינם אוניברסיטאות לא יעניקו תואר פרופסור [...] אנשי סגל של מוסדות לא־אוניברסיטאיים שקיבלו פרופסורה יישארו בתואריהם, אך תארים אלה לא יוענקו עוד על ידי מוסדות אלה.¹¹⁵

כוכבא חשש גם כי אם יתמנו פרופסורים במכללות, יגרור הדבר תביעות להשוואת תנאי שכר. גם פרופ' בנימין אבי־יצחק מהטכניון הסביר כי יש לנסות ולמנוע מצב שבו רוב המוסדות יעניקו תואר פרופסור. בכל הנוגע לבצלאל ולאקדמיה למוסיקה בירושלים הוא סבר כי הם לא קיבלו אישור מפורש מהמועצה להשכלה גבוהה להענקת תואר פרופסור, 'ולכן כל הענקת תואר על ידם היא בניגוד לחוק. מבקש שמזכיר המועצה יפנה למוסדות אלה ויודיע להם שאין להם זכות להעניק תואר פרופסור'.¹¹⁶ לעמדה זו הצטרף פרופ' היימן שטען כי הוועדה שמונתה לבצלאל פעלה בשגגה כשמינתה פרופסורים. הכיוון היה שיש לשמור את התואר פרופסור לאוניברסיטאות, ובמוסדות הלא־אוניברסיטאיים ליצור מערכת קידום מקבילה. פתרון אחד היה באמצעות סינוף בתי הספר הגבוהים המקצועיים לאוניברסיטאות לשם קבלת התואר פרופסור.

חיים הררי דחה את מסקנותיו של פרופ' היימן וטען כי למרות ההיסטוריה העגומה בתחום זה, אם בודקים את רוב הנושאים הקשורים במועצה להשכלה גבוהה עולה כי עד

114 שם, עמ' 5.

115 שם.

116 שם, עמ' 6.

השנים האחרונות הייתה המציאות שונה מהחוק, פרט לענייני הכרה והסמכה. להבנתו, הדבר נבע מכך שבעבר לא הייתה למועצה זרוע ביצועית, אולם הדברים השתנו בשנים האחרונות, כלומר משנת 1974, כשהוקמה הוועדה לתכנון ולתקצוב. לדעתו, מבחינת החוק אין הבדל בין אוניברסיטה לבית ספר גבוה. טיטות החוק שציטט פרופ' היימן לא התקבלו בכנסת, אף שיש היגיון רב בכך שעם הזמן יהיה טעם להבחין בין אוניברסיטה לבית ספר גבוה. על יסוד זה קבע הררי כי על המועצה להחליט בין שלוש אפשרויות:

- (א) מוסדות להשכלה גבוהה שאינם אוניברסיטאות לא יעניקו תואר פרופסור;
- (ב) התואר פרופסור לא יהיה מוגן כך שהמכללות יוכלו להעניק תואר פרופסור על פי שיקול דעתן ללא מעורבות המועצה להשכלה גבוהה בתהליך;
- (ג) האישור למינוי פרופסורים באוניברסיטאות, בכלל זאת האוניברסיטה הפתוחה, יהיה בידי המועצה.

פרופ' הררי הציע שהמועצה היא שתחליט אם לאשר הענקת תואר פרופסור למוסדות לא-אוניברסיטאיים לפי סטנדרטים אוניברסיטאיים, ולשם כך תמנה ועדת מינויים עליונה שבסמכותה יהיה: (א) לקבוע קריטריונים למינוי פרופסורים במוסדות מוכרים; (ב) לאשר תקנונים למינוי פרופסורים במוסדות מוכרים; (ג) לאשר מינויים במוסדות מוכרים; (ד) להמליץ לפני המועצה על מתן זכות למוסד חדש למנות פרופסורים. כדי לפקח על תהליך זה נדרש להקים ועדת מינויים עליונה שבה יהיה רוב לאנשי האוניברסיטאות בכל ועדה מקצועית, וקריטריונים דומים לאלה המקובלים באוניברסיטאות. ועדת המינויים העליונה תהיה מורכבת מאנשי אוניברסיטאות בלבד.¹¹⁷

מול הגישה שדרשה חומה בצורה בין סוגי המוסדות האוניברסיטאיים ובין האוניברסיטה הפתוחה והמוסדות הלא-אוניברסיטאיים טען אריה דבורצקי כי אין סיבה שאיש ראוי לא ימונה לפרופסור לאמנות או למוזיקה, וכי הנקודה שיש להדגיש היא הקמת ועדת מינויים עליונה שבה יקפידו על הכללים. חיים הררי הציע שתי הצעות החלטה: הראשונה, שיושב ראש המועצה להשכלה גבוהה ימנה ועדת משנה, והיא תגיש למועצה הצעה לוועדת מינויים עליונה למינוי פרופסורים במוסדות להשכלה גבוהה לא-אוניברסיטאיים. ועדה זו לא תתייחס למוסדות להכשרת מורים ולא לאוניברסיטה הפתוחה. ההצעה השנייה הייתה שהמועצה תחזור ותדון בנפרד בשאלת מינוי פרופסורים באוניברסיטה הפתוחה.¹¹⁸

ב-18 בינואר 1984 המשיכה המועצה להשכלה גבוהה לדון במתן היתר לאוניברסיטה הפתוחה למנות פרופסורים. פרופ' יוסף דן, ראש ועדת המשנה לבדיקת הסוגיה של מינוי הפרופסורים, הציג את מסקנות הוועדה. לדעתו, מאחר שהאוניברסיטה הפתוחה נותנת תואר אקדמי ראשון, אזי היא אוניברסיטה לכל דבר, ומשניתנה לה ההסמכה לתת תארים אקדמיים, ברור כי עליה להקים לעצמה סגל אקדמי משלה. סגל זה היה בשנת 1983 מצומצם מאוד, בין עשרה לעשרים איש, והמוסד עתיד להזדקק לעשרים עד ארבעים אנשי סגל

117 שם, עמ' 4-5.

118 שם.

בכירים, ו'מאחר שהאוניברסיטה הפתוחה אינה מוסמכת למנות פרופסורים, עליה להסתפק בפרופסורים ואנשי סגל שנפלטו ממוסדות אחרים, ועל זה אי אפשר לבנות מוסד'.¹¹⁹ ולכן לדעתו על המועצה להשלים את ההכרה באוניברסיטה הפתוחה כאוניברסיטה ולהסמיך אותה למנות פרופסורים. עם זה הוועדה ממליצה לקבוע תנאי שלפיו לא יתאפשר למנות פרופסור מהאוניברסיטה הפתוחה אם חברי ועדה מטעם האוניברסיטאות האחרות יסברו שאין האיש ראוי; וכן, בשל היעדר קביעות, יש לתת לפרופסור חוזה למשך עשר שנים.

חיים הררי קבע כי האוניברסיטה הפתוחה היא מוסד שרמתו טובה מאוד, 'למעשה, בגלל רמתה הגבוהה מחטיאה אוניברסיטה הפתוחה חלק מהציבור המתקשה בלימוד עצמי ובעמידה בדרישות הגבוהות של האוניברסיטה'.¹²⁰ על יסוד מה שראה בו פעילות מבורכת, הוא גרס כי על המועצה לתת לאוניברסיטה את מרב התמיכה והעידוד, בכלל זאת הזכות למנות פרופסורים. הררי ביקר את המלצותיה של ועדת יוסף דן וטען כי הן אינן מבטיחות שלאנשי האוניברסיטה הפתוחה לא יהיה רוב בוועדות המינויים, ולכן הציע שבהחלטת המועצה יהיה סעיף הקובע שבתקנון המינויים של האוניברסיטה הפתוחה ייכתב מפורשות שבועדה המקצועית, בכל מקרה, יהיה רוב של פרופסורים מאוניברסיטאות אחרות, אף שבכל מקרה במהלך חמש השנים הבאות צפוי שיוגשו להליך לא יותר משישה אנשים. הררי הסביר כי הנהלת האוניברסיטה הפתוחה רואה בהחלטה זו 'כמעט מצב של הבעת אמון או אי אמון של המועצה להשכלה גבוהה במהותה של האוניברסיטה, ולדעתי כך עומדים הדברים'.¹²¹ על בסיס זה תמך הררי תמיכה מלאה בקבלת החלטה חיובית.

אל מול הגישה החיובית הביע פרופ' בן-דור ספק אם מהלך האישור יהיה לטובתה של ההשכלה הגבוהה: 'אנו מופקדים על תארים שהם כלי נשק שבעזרתו מווסתים את המערכת, ולכן קהילה מדעית אנו מקפידים על סטנדרטים'.¹²² הוא אמר כי אינו משוכנע לחלוטין שבאוניברסיטה הפתוחה מתקיימת קהילה מדעית כלל. הדגש על הקביעות רלוונטי לדעתו, שכן זה האמצעי לבנות קהילה כזאת: אי-אפשר לבנות קהילה על בסיס חוזים אישיים לתקופות קצובות לאיש סגל אקדמי בכיר. עוד טען כי נשיא האוניברסיטה הפתוחה הדגיש במכתבו כי האוניברסיטה אינה מקיימת מערכת מעבדות וכלים למחקר, ואין לה כוונה כזאת. האוניברסיטה מכוונת את חברי הסגל שלה להתקשר עם מתקנים באוניברסיטאות אחרות, ומכאן עולה שגם בעתיד לא תהיה בה קהילה מדעית. עוד הוסיף כי 'אני מכיר באוניברסיטה הפתוחה אנשים בכירים שנפלטו מאוניברסיטאות אחרות, ולא ייתכן שאלה יישבו בוועדות אקדמיות'.¹²³ לדעתו, האוניברסיטה הפתוחה מדגישה פחות

119 'המשך הדיון במינוי פרופסורים באוניברסיטה הפתוחה', פרוטוקול ישיבה מס' 24 (154) של המועצה להשכלה גבוהה, 18.1.1984, עמ' 5-13 (להלן: פרוטוקול ישיבת מל"ג, 18.1.1984). הציטוט

מעמ' 6.

120 שם, עמ' 7.

121 שם.

122 שם.

123 שם, עמ' 8.

מחקרים ומצוינות אקדמית ויותר צדדים פדגוגיים ודידקטיים, גם אם אלה משולבים עם ידע מדעי ברמה גבוהה. מכאן שלדעתו ספק אם האוניברסיטה הפתוחה צריכה להעניק תואר פרופסור. עם זה יש להמשיך ולדון בשאלה ובין היתר לדרוש פירוט של הסגל הקבוע – מספרם, לפי מה נבחרו ולפי מה נקבעו דרגותיהם, מה תכנית הגיוס של אנשים בכירים לשנים הקרובות – ועל בסיס זה למצוא פתרון ביניים למסלול קידום בחמש שנים הקרובות. התנאי להחליט החלטה כבדה כל כך היה השתכנונותה של המועצה שהאוניברסיטה הפתוחה אכן מקיימת קהילה מדעית אותנטית, ואולם בשלב זה האוניברסיטה הפתוחה אינה עונה על דרך הביצוע הנהוגה באוניברסיטאות האחרות. עוד התנגדות ביטא פרופ' מיכאל אלבק באומרו כי:

תואר פרופסור אינו תואר כבוד שבא לקשט מוסדות. זהו תפקיד של מחקר אקדמי וקשרים עם הקהילה המדעית. לצורך מחקר אקדמי דרושים מעבדות, ספריות גדולות, תארים גבוהים לתלמידים, וסמינריונים למפגש בין מורים ותלמידים. האוניברסיטה הפתוחה הוא מוסד השולח חומר לימודים בדואר, ומשום כך אין מתקיימים בו מפגשים ודינאים אקדמיים או עבודות מעבדה.¹²⁴

עוד נימוק נגד ההיתר הציג מר רוברט. הוא הציע לבדוק את ההשלכות של הענקת פרופסורה מבחינת האוכלוסייה שאליה האוניברסיטה מגיעה. הוא הוסיף ואמר כי יש חשש שמהלך זה יפגע באוניברסיטה הפתוחה מאחר שתהיה דרישה גדולה למינויים רבים, דבר שעלול להרחיק אותה מיעדיה הראשוניים. ואולם הוא לא הרחיק בנושא זה. פרופ' פרוש חשש כי להחלטה זו עלולה להיות השלכה שלילית על האוניברסיטאות האחרות: בוועדות המקצועיות של האוניברסיטאות אחד הקריטריונים הוא היכולת להדריך תלמידי מחקר לתארים גבוהים, והסמכה של האוניברסיטה הפתוחה עלולה להשפיע על שיקולי האוניברסיטאות.

אל מול המתנגדים ניצב פרופ' אריה דבורצקי, שבראשית דבריו ביקש לדעת מי יקבע את הרכב הוועדות המקצועיות מחוץ לאוניברסיטה הפתוחה. לשמע התגובה כי נשיא האוניברסיטה הפתוחה הוא שיעשה זאת, קבע דבורצקי כי 'אמת המידה העיקרית להענקת תואר פרופסור היא הישגים מחקרניים ולא העובדה שהאיש מדריך תלמידים',¹²⁵ ולכן אין לסטות מכלל זה ולהציב מקומו את הכלל של הדרכת סטודנטים. הסכנה שהוא מצא בתקנון שהוצג בדיון הייתה שנשיא האוניברסיטה יכול למנות לוועדה המקצועית אנשים מ'בית הלל'. למרות זאת, קבע, אין מקום לחשש מהשלכות של צעד זה על האוניברסיטאות האחרות. דבורצקי גם קבע כי אינו חושש ממינויים פסולים באוניברסיטה הפתוחה, והוסיף כי באוניברסיטאות קורה שאדם מתמנה לפרופסורה וכבר נמצא בירידה מבחינת כושרו המדעי ואחרי קבלת התואר פרופסור אינו עומד בציפיות, אבל אז יעדיפו הסטודנטים

124 שם.

125 שם, עמ' 9.

כוחות צעירים להדרכה טובה יותר. שלא כעמדתם של חיים הררי ויוסף דן, סבר דבורצקי כי אין לכפות על האוניברסיטה הפתוחה הענקת קביעות לפרופסורים. הוא הציע לקבוע שהמועצה להשכלה גבוהה תמנה שניים-שלושה אנשים בוועדת המינויים, וכן שמועמדים לדרגת פרופסור יהיו רק כאלה שמשרתם העיקרית באוניברסיטה הפתוחה.

פרופ' בנימין אבי-יצחק מהטכניון טען כי האוניברסיטה הפתוחה לא הוקמה בגלל צורך באוניברסיטה נוספת בישראל, אלא כדי לשרת מטרה מיוחדת, ולכן יש לתמוך בה להמשיך בכיוון שהיא הולכת בו ולמנוע את הפיכתה לעוד אוניברסיטה רגילה. לדעתו לאנשים שמועמדים למינוי אקדמי יש מוטיבציה חזקה לעסוק במחקר, ומשום כך בתוך זמן קצר הם יזדקקו לתלמידי מחקר וימצאו כאלה, שכן אי-אפשר לקיים פרופסורים בלי תלמידי מחקר. לכן נראה לו שההסמכה לתת פרופסורה תביא לידי שינוי הדגם של האוניברסיטה הפתוחה, שכן הדגש יושם על תלמידי מחקר. לכן צריך למצוא אפיק אחר לקידום הסגל בלי לערב את עניין הפרופסורה. לדעתו כדאי לתת להם דרגות כמו 'עמית הוראה', 'חבר הוראה' או 'דוֹצֵנֶט'.¹²⁶ לעניין הוועדות המקצועיות הסביר אבי-יצחק כי בטכניון לא נדרש רוב חיצוני, אבל אם יש מתנגד אחד לא תוענק הדרגה האקדמית. על יסוד ניסיונו הוא מעדיף לראות באוניברסיטה הפתוחה מעט חברי ועדה מקצועית מבחוץ, שכן בדרך כלל המתנגדים לאישור העלאות הם מבפנים. להבנתו, אין זה מתפקידה של המועצה להשכלה גבוהה להכתיב למוסדות אקדמיים את המינויים לוועדות המקצועיות.

נקודה מעניינת בדיון העלה פרופ' וולטר אקרמן, שטען לקשר הדוק בין קביעות במוסד האקדמי ובין הבטחת החופש האקדמי. לדעתו, דווקא במקרה של האוניברסיטה הפתוחה – שחומרי הלימוד שהיא משתמשת בהם מופצים לרבבות סטודנטים ולכן משפיעים יותר מהרצאה באוניברסיטה – הסכנה של פגיעה בחופש האקדמי גדולה מזו שבמוסד אחר, בייחוד כשמדובר בנושאים בעלי היבטים רגישים. לכן 'יש להבטיח את החופש האקדמי של האוניברסיטה הפתוחה ע"י קביעות'. עוד הוסיף אקרמן כי משימתה העיקרית של האוניברסיטה הפתוחה היא ההוראה, ובבריטניה נותנת האוניברסיטה הפתוחה גם תואר שני ושלישי. לכן דרוש תגמול לאיש שעיקר עבודתו פיתוח של תכניות לימודים ועזרי הוראה. אם איש סגל האוניברסיטה הפתוחה – שאין לו מעבדות ותלמידי מחקר וגם אינו חבר בקהילה האקדמית – מצליח בכל זאת לחקור ולפרסם ברמה גבוהה ועומד בביקורת של ועדה מקצועית, אזי 'איש זה ראוי לתואר פרופסור'.¹²⁷

בנימה מעשית משהו קבע פרופ' משה פריבס¹²⁸ כי 'מדינת ישראל תוכל לעכל עוד חמישה פרופסורים', אבל יש לשקול גם את טובת המוסד האקדמי; ומאחר שהוחלט

126 דוצנט – מרצה או מורה בבית ספר גבוה, בעל תואר אקדמי נמוך מדרגת פרופסור.

127 פרוטוקול ישיבת מל"ג, 18.1.1984, עמ' 11.

128 משה פריבס (1914-1998), רופא שעלה לארץ בשנת 1951 ונמנה עם מקימי בית הספר לרפואה באוניברסיטה העברית, שם כיהן כסגן נשיא משנת 1968. פריבס נבחר לנשיא הראשון של אוניברסיטת בן-גוריון ב-1974, שם פעל בהצלחה להקמת בית ספר לרפואה חדשני גם לנוכח ביקורת ציבורית. העיתונאי נחום ברנע טען בינואר 1973 נגד הקמת פקולטה לרפואה בבאר שבע והסביר

על הקמתה של האוניברסיטה הפתוחה, היא צריכה לקבל את כל הזכויות הניתנות לאוניברסיטאות רגילות. לפני האוניברסיטה הפתוחה עומדים יעדים, ומתפקידה למשוך אליה סגל מעולה להוראה ולא רק בדרגה של מרצה בכיר. ואם אדם מצטיין כמורה ועובד באוניברסיטה הפתוחה, הוא ראוי לכל תואר שמורה ראוי לו באוניברסיטה רגילה. בכל הנוגע למחקר ניתן לערוך אותו גם באוניברסיטה שכנה, ואם ימצא איש שנוסף על הצטיינותו בהוראה יצטיין גם במחקר על פי הקריטריונים של הוועדה המקצועית, אזי איש כזה מעלה את רמתה ואת יוקרתה של האוניברסיטה הפתוחה, והוא ראוי לתואר 'פרופסור'. המשיך אחריו פרופ' מיכאל זנ"ד שטען כי ייתכן שבאוניברסיטה הפתוחה יתפתחו גם לימודים לתארים מתקדמים, ולכן לדעתו 'יש לחשוב גם על מסלול מקביל באוניברסיטה הפתוחה לאנשים שיקדישו זמנם בעיקר להוראה'.¹²⁹ גם השופט עציוני תמך בהצעה למנות פרופסורים באוניברסיטה מהטעם הפשוט ש'אם אמנם מדובר באנשים שראויים להיות פרופסורים מבחינת רמה וכישורים, אין למנוע זאת'.¹³⁰ בסופו של הדיון הגיש פרופ' הררי הצעת החלטה שבה נקבע כי האוניברסיטה הפתוחה תוכל להעניק תואר פרופסור בסייגים אלה:

(א) בכל ועדה מקצועית יהיה רוב לפרופסורים מאוניברסיטאות אחרות; (ב) ועדת המינויים העליונה תהיה בת 6 אנשים: 3 פרופסורים שלא מסגל האוניברסיטה, נשיא האוניברסיטה הפתוחה, סגן נשיא האוניברסיטה הפתוחה וחבר סגל האוניברסיטה הפתוחה.¹³¹

11 הצביעו בעד ההצעה, ואולם חסר קול אחד כדי להגיע לרוב הנחוץ – 12 קולות – וההצעה נפלה.¹³²

* * *

התהליך הסתיים במארכ 1984, אז הודיע מזכיר המועצה להשכלה גבוהה דב קרן-יער במכתב לאוניברסיטה הפתוחה כי המועצה מאמצת דו"ח של ועדת משנה בראשותו של פרופ' יוסף דן ואת התקנון המפורט הכלול בו, ובהתאם לסעיף 23 בחוק המועצה להשכלה גבוהה מ-1958 מסמיכה את האוניברסיטה הפתוחה להעניק תואר פרופסור לאנשי הסגל שלה, בשני תנאים: הראשון, בכל מקרה יהיה בוועדה המקצועית ובוועדת המינויים העליונה

כי 'אין חולקים כמעט על ההערכה שתוך עשר שנים יהיה שליש מהרופאים בישראל – כ-5,000 איש – מיותר. חלק מהרופאים האלה ירדו לחוץ-לארץ, אחרים יעסקו בעבודות שהן אבטלה סמויה [...] מתבקשת לכן המסקנה שבת-הספר הקיימים לרפואה מיותרים, ואלה המבקשים להיפתח, לא כל שכן'. נחום ברנע, 'מצרך החודש: פקולטה לרפואה', דבר, 5.1.1973.

129 פרוטוקול ישיבת מל"ג, 18.1.1984, עמ' 12.

130 שם, עמ' 13.

131 שם.

132 לעניין 12 הקולות שנדרשו לאישור החלטה במועצה להשכלה גבוהה ראו: פרוטוקול ישיבת מל"ג, 15.6.1983, עמ' 9.

רוב של פרופסורים מאוניברסיטאות אחרות; והשני, בתקנון המינויים של האוניברסיטה הפתוחה ייקבע שבתהליך המינוי יינתן משקל מכריע להישגיו המחקריים של המועמד.¹³³

הריכוזיות האקדמית ממלכתית ופשרה

קביעתה של המועצה להשכלה גבוהה בנוגע למינויים הבכירים הייתה שלילה של כל ריבונות בתחום זה מהאוניברסיטה החדשה, כך שבשלביה הראשונים היא הייתה אמורה להתפתח על פי תכתיבים חיצוניים ובכפוף לאוניברסיטאות הרגילות. חוסר האמון המוחלט באוניברסיטה הפתוחה והרצון לפקח עליה באו לידי ביטוי בשליטה בהרכב של הוועדות המקצועיות וועדת המינויים שהייתה אמורה לאשר את צעדיהן של ועדות אלה. בקביעות אלה באה לידי ביטוי התפיסה כי האוניברסיטה הפתוחה חסרה יכולת תפקודית כ'אוניברסיטה', והתוצאה הייתה שהסגל האקדמי בה היה נתון למרות חיצונית מוחלטת. מבחינת המועצה להשכלה גבוהה היה בכך רצון לפקח פיקוח מלא על המוסד החדש שנמצא בשלבי התפתחות ראשונים מתוך שלילת האוטונומיה המוסדית שלו, ובו בזמן נדמה שהמועצה אפשרה להעניק רק למראית עין מידה מסוימת של לגיטימציה ל'פרופסורים הנדרשים לכתוב יפה'. אולם האם פיקוח זה שירת את נקודת המבט של החדשנות ואת הרצון המובנה בתכנית הפעולה היסודית של האוניברסיטה הפתוחה לשנות את מבנה ההשכלה הגבוהה בישראל?

ברבים מהדיונים המתקיימים בעולם במושגי יסוד בהתנהלות אוניברסיטאות כגון 'חופש אקדמי' ו'אוטונומיה מוסדית', עולה כי אלה ממוקדים בהתגוננות מפני התערבות הממשלה בהתנהלותן, שמתוארת כמאמץ לצמצם את חופש הבחירה שלהם וכניסיון לכפות עליהם התנהלות שהן אינן חפצות בה. בישראל לא כך היו פני הדברים. כשהוקמה למשל אוניברסיטת תל אביב, עמד הדרג הפוליטי בנחרצות לצד האוניברסיטה החדשה מול השליטה והפיקוח שביקשה המועצה להשכלה גבוהה להשליט באמצעות האוניברסיטה העברית בירושלים. הפוליטיקאים, באמצעות ועדת משה שרת בשנת 1960, הם אלה שסייעו לטפח ממשל עצמי במוסדות האקדמיים בהשוואה למנגנוני הפיקוח הנוקשים והריכוזיים של מוסדות ההשכלה שפעלו עד אז. מבחינתו של פרופ' יהושע פארוור, ההיסטוריון הנודע מהאוניברסיטה העברית, הייתה האוניברסיטה בתל אביב צריכה להתפתח למוסד אקדמי שתלמידיו לא יוכלו לכתוב עבודה סמינריונית שכן הספרייה בו תהייה מורכבת אך ורק מספרי לימוד בסיסיים, שאותם הוא כינה textbooks. כדי לסיים את התואר הראשון שלהם באוניברסיטה בתל אביב, היה לתפסתו על הסטודנטים לעלות לירושלים, ושם, בספרייה הלאומית, להכין את העבודות הסמינריוניות הנדרשות. החזון של האוניברסיטה העברית היה

133 דב קרן-יער, מזכיר המועצה להשכלה גבוהה, לפרופ' אברהם גינזבורג, נשיא האוניברסיטה הפתוחה, 26.3.1984, א-אופ, אישור מינויים לדרגת פרופסור.

של כמה אוניברסיטאות הפזורות בארץ ומצויות כולן בפיקוחה הישיר. גם שמן המתוכנן ביטא כפיפות זו: האוניברסיטה העברית – תל אביב; האוניברסיטה העברית – באר שבע וכן הלאה. ההתערבות הפוליטית של מרדכי נמיר, יהושע רבינוביץ, משה שרת ואבא אבן היא שמנעה את מימושו של חזון שמרני ואנטי-ממלכתי זה.¹³⁴ במקרה של האוניברסיטה הפתוחה נעלם הדרג הפוליטי מהוויכוח האקדמי, וביטא חוסר עניין בדרכו הייחודית של המוסד החדש.

ייתכן שבתקופת פרופ' גינזבורג ראתה הנהגת האוניברסיטה הפתוחה בשליטתו המוחלטת של 'קונסורציום האוניברסיטאות' בפעילותה מעין הגנה עליה וסיוע להתפתחותה, ולכן קיבלה התערבות וחסות זו ברצון מתוך אמונה שאלה יחזקו את הלגיטימציה השברירית של פעולתה, ולא חיפשה אחר תמיכה פוליטית אחרת. נדמה שבמקרה זה קבלת הוראותיה של המועצה להשכלה גבוהה נתפסה כאסטרטגיה של הכרה בחולשתה האקדמית של האוניברסיטה הפתוחה לקיים מאבק אפקטיבי על עצמאותה, שבאה לביטוי בוועדה האקדמית המייעצת שהייתה מורכבת ברובה מאנשי סגל מאוניברסיטאות רגילות. באוניברסיטה הפתוחה נוצר אפוא מצב שבו נציגי האוניברסיטאות הרגילות הן ששלטו למעשה – מבחינה ניהולית ואקדמית – בפעילותה בכל צומת חשוב של קבלת החלטות. קבלת המרות בעניין המינויים האקדמיים הבכירים נתפסה כהמשך של דפוס עקרוני ומכוון שקבע שמירה על סגל אקדמי מצומצם ביותר לצד מסגרת ניהול מרכזית שבה היה רוב לחברי סגל אקדמים מחוץ לאוניברסיטה הפתוחה, שלמעשה תפקדו כסנאט שאליו באו חברי הסגל של האוניברסיטה הפתוחה לקבל אישור מוקדם למהלכיהם הפנימיים.

בדיונים במועצה להשכלה גבוהה התגבשה סיעה של אלה ששללו את המהלך כולו וסברו שהאוניברסיטה הפתוחה אינה יותר ממכללה, ולא מוסד אקדמי, שכן היא איננה מקיימת מחקר שיטתי או מכשירה 'פרחי כהונה' אקדמים לתואר שני ושלישי. השוללים ראו באוניברסיטה הפתוחה מוסד מרוקן תוכן אקדמי מהותי, ואימצו את עקרונות הפעולה של דפוס אוניברסיטת המחקר של הומבולט מראשית המאה ה-19.¹³⁵ הם חיפשו אזורים של חוסר התאמה בין האוניברסיטה הרגילה לאוניברסיטה הפתוחה, וכשמצאו כאלה, ראו בהם עדות לכך שהאוניברסיטה הפתוחה מוציאה עצמה מהדפוס הנכון והראוי.

עוד מקור אפשרי להקשחה בהתנהלותן של האוניברסיטאות הרגילות היה האקדמיזציה של בתי המדרש להכשרת מורים. עד שלהי שנות השבעים היו מוסדות אלה מעין בתי ספר דו-שנתיים או תלת-שנתיים, שהלימודים בהם נתפסו כהכשרה מקצועית; ואולם האקדמיזציה שחלה בהם בעקבות דו"ח ועדת עציוני (1979) דרשה להפוך אותם למכללות

134 אורי כהן, 'אסטרטגיות בלימה והתפשטות של האוניברסיטה העברית נוכח הקמתה של האוניברסיטה של תל-אביב, 1953-1961', *עיונים בתקומת ישראל*, 12 (2002), עמ' 359-402.

135 על מאפייניה של תרבות אקדמית זו של אוניברסיטת המחקר הגרמנית ראו: Fritz K. Ringer, *The Decline of the German Mandarins: The German Academic Community 1890-1933*, Harvard University Press, Cambridge, MA 1969.

אקדמיות.¹³⁶ בעקבות אקדמיזציה זו עלו שאלות בדבר מידת האוטונומיה האקדמית שיש לאפשר למכללות האזוריות ולמכללות לחינוך.¹³⁷ עמוס הופמן ודורון נידרלנד מתארים את הפער שהיה בין החזון החינוכי של המכללה לחינוך על שם דוד ילין ובין הדגם המנחה של המועצה להשכלה גבוהה, שבעקבותיו סתה המכללה מהנחיות המועצה בתחומים אחדים. הדבר בלט בעיקר בלימודי המסלולים לגיל הרך ולחינוך היסודי ובלמודי היסוד. הדגם המנחה של המועצה להשכלה גבוהה הדגיש את חשיבות הלימוד העיוני הדיסציפלינרי מצד אחד ואת התאוריה החינוכית והפדגוגיה מן הצד האחר; ואילו גישתה הייחודית של המכללה על שם דוד ילין גרסה כי יש להעשיר את המוכנות של 'המורה הכולל', הן מבחינה עיונית והן בתחום ההוראה המעשית. לימודי היסוד היה חשובים כל כך בעיצוב דמותו של המורה במכללה, עד שהם הצדיקו בעיני ההנהלה סטייה ניכרת מהדגם המנחה של המועצה להשכלה גבוהה. גישה עצמאית זו לתכנית הלימודים יצרה חיכוכים לא מעטים בין השניים. בהתכתבויות הנוגעות לתכניות הלימודים של החוגים במכללה ניכרים דברי ביקורת של המומחים מהאוניברסיטאות לצד תשובות הנגד של ראשי החוגים. הבוחנים מהאוניברסיטה העירו בנגוע לתכניות הלימודים במקרא, בלשון ובספרות עברית כי רבים ממורי החוגים הללו לא פרסמו מחקרים מדעיים, וכי אין להם השכלה אקדמית דרושה (תואר שלישי). לביקורת זו השיבו ראשי החוגים שמורי החוגים אינם מתיימרים לעסוק במחקר אקדמי, אלא בתחום ההוראה. המורים הוותיקים וראשי החוגים טענו שאין בהכרח מתאם בין מורה טוב, מנוסה ובעל גישה חינוכית, שגם משמש דוגמה אישית, ובין תואר אקדמי גבוה.¹³⁸

האוניברסיטה הפתוחה לעומת זה, לא השמיעה בתחילתה עמדה ביקורתית כזאת כלפי מנגנוני השליטה של המועצה להשכלה גבוהה והקונסורציום של האוניברסיטאות. האוניברסיטה החדשה קיבלה שליטה זו כמהלך שמוסיף לה לגיטימציה ופותר למנהליה ולסגל האקדמי בה בעיות יסודיות. הנקודה המעוררת מחשבה היא שהמועצה ראתה

136 בראשית 1979 הקים שר החינוך זבולון המר את 'הוועדה הממלכתית לבדיקת מעמד המורה ומקצוע ההוראה' בראשותו של השופט משה עציוני (ועדת עציוני). הוועדה קבעה שיש 'לאפשר למורים חסרי תואר אקדמי להגיע להשכלה אקדמית מלאה' ו'לשאוף לאקדמיזציה של מסלולי השתלמות' למורים (משרד החינוך, דין וחשבון הוועדה הממלכתית לבדיקת מעמד המורה ומקצוע ההוראה [ועדת עציוני], ירושלים 1979, עמ' 30-31). דו"ח זה היה פריצת דרך בהגדרת מקצוע ההוראה כתחום שחייב לעמוד בדרישות אקדמיות, והיה אחד הכוחות שהניעו את האקדמיזציה של ההוראה. זמן קצר לאחר פרסומו, בשנת 1981, פרסמה גם המועצה להשכלה גבוהה את הדגם המנחה להכשרה האקדמית של מורים – המסמך המכונן שעל פיו קמו המכללות האקדמיות לחינוך המוכרות לנו כיום, ניסן שיינין, התהליך האקדמי של הכשרת מורים בישראל: פרקים בתולדות המכללה לחינוך ע"ש דוד ילין, מאגנס, ירושלים 1996.

138 עמוס הופמן ודורון נידרלנד, 'האוטונומיה של המכללות האקדמיות לחינוך', בתוך: רמה קלויר ולאח קוזמינסקי (עורכות), הבניית זהות מקצועית: תהליכי הכשרה ופיתוח מקצועי של מורים בישראל, מכון מופ"ת, תל אביב 2012, עמ' 242-274; וכן עמוס הופמן ודורון נידרלנד, 'דמות המורה בראי הכשרת המורים 1970-2006: מבט היסטורי', דפים, 49 (2010), עמ' 43-86.

בפערים בין האוניברסיטאות הרגילות לאוניברסיטה הפתוחה לא חלק מתהליך צמיחה שיוביל לידי יצירתה של אוניברסיטה שלמה שתגיע להישגים בדרכים חדשות ומקוריות, אלא פער סגור וחתום שיתמיד לאורך הזמן.

כמה נימוקים אפשריים יכולים להסביר את תהליכי הריכוזיות והפיקוח הקפדניים מצד המועצה להשכלה גבוהה על האוניברסיטה הפתוחה שהביאו ליצירתה של fake university מבחינת האוטונומיה המוסדית ומספר ההסמכות לתארים אקדמיים, בייחוד כשמשווים את התהליכים בישראל לאלה שהתרחשו באוניברסיטה הפתוחה בבריטניה. ראשית, ניתן לטעון כי למועצה להשכלה גבוהה אין כל קשר לכישלון או להצלחה של האוניברסיטה הפתוחה, וכי אלה היו מנת חלקה של האוניברסיטה החדשה ומנהליה, והם אלה שכשלו בהכשרה של מסלול אקדמי אלטרנטיבי למען הקבוצות החלשות של מזרחים וערבים. שנית, ניתן לטעון כי כל מה שעשתה המועצה להשכלה גבוהה היה לשם שמירה על 'המצוינות האקדמית', וכי חבריה פעלו במנותק מאינטרסים פוליטיים, אתניים או מעמדיים. להבנתם, הפחתת הפיקוח של המועצה על המוסדות החדשים שנועדו לסגור פערים אקדמיים וחברתיים בישראל עלולה הייתה לייצר 'מדרון חלקלק' שבו המוסדות האקדמיים שפעלו מחוץ לליבה המחקרית – האוניברסיטה הפתוחה והמכללות – יפגעו ברמת המחקר וההוראה של האוניברסיטאות הרגילות. שלישית, ניתן לטעון כי פעולותיה של המועצה להשכלה גבוהה נועדו לשמור על מעמדה האקדמי של ישראל בקרב משפחת העמים המערביים שהחברה הישראלית כיוונה את עצמה כלפיהם וביקשה להשתלב בהם, להוציא כמובן את בריטניה, שבאופן ייחודי הצליחה לשלב בין אוניברסיטאות רגילות מעולות לצד אוניברסיטה פתוחה מצוינת. רביעית, ניתן לטעון כי חלק מחברי המועצה ראו בהיתר לפעילותן של האוניברסיטה הפתוחה והמכללות מהלך שעלול לפגוע בהישרדותה של ישראל כמדינה שמתמודדת עם אויבים מסוכנים המקיפים אותה. המדע, המחקר וההוראה באוניברסיטאות הרגילות נתפסו כמכשיר חשוב ששומר על הישרדות האומה באמצעות פיתוח אמצעי לחימה ואמצעים נוספים להישרדות. מכאן שיש לדחות מוסדות חדשים שעלולים לאיים על 'הרמה האקדמית'. חמישית, ייתכן שהיו שחששו שאם יצטרפו עוד מכללות המיועדות בעיקר ללימודים לתואר ראשון, חלוקת התקצוב בין המוסדות האקדמיים תשתנה ותקציבן של האוניברסיטאות הרגילות יפחת. כך יועמדו בסכנה 'הרמה האקדמית', ההישרדות והיוקרה האקדמית. אבל שני משתנים משבשים טענה זו: האחד, משפחת רוטשילד הייתה מוכנה לממן את כלל המיזם בראשיתו ולאחר מכן חלקים גדולים ממנו, כך שחסות פילנתרופית זו צמצמה את השקעותיה של הממשלה; האחר, עלות המימון היחסית של סטודנט באוניברסיטה הפתוחה הייתה פחותה במידה ניכרת מזו של סטודנט באוניברסיטה רגילה. כך שניתן לקבוע כי האוניברסיטה הפתוחה מעולם לא איימה מבחינה כלכלית על פעילותן של האוניברסיטאות הרגילות, בייחוד כשלא כיוונה למחקר אקדמי שיטתי באמצעות מעבדות מחקר יקרות, כמו באוניברסיטאות.

בהמשך להסברים על 'מצוינות' ו'הישרדות', הסרת אחריות והחשש מפגיעה תקציבית אבקש להציג עוד הסבר אפשרי המציב אותם באור אחר, שעל פיו השליטה של המועצה להשכלה גבוהה בשיתוף נציגי האוניברסיטאות בוועדה האקדמית על האוניברסיטה

הפתוחה הייתה הנתיב העיקרי שבו הוצגו האינטרסים הפוליטיים והמעמדיים של המעמד הבינוני הפרופסיונלי-אקדמי. מוסדותיו והנהגתו האקדמית של מעמד בינוני זה, רובו ככולו אשכנזי, פעלו במרץ להסדיר פוליטיקה מעמדית שחתרה לבלום את הרעיון החדשני המגולם במוסד האוניברסיטה הפתוחה, שנועד לסגור פערים חברתיים בתקופה שקדמה למהפך ובעשור שאחריו ועד מהפכת המכללות.¹³⁹ מאז 1974, משהוקמה 'הוועדה לתכנון ולתקצוב' בהנהגתם של פרופ' נתן רוטנשטרייך ופרופ' חיים הררי,¹⁴⁰ היו המועצה להשכלה גבוהה וועדת המשנה שלה (הוועדה לתכנון ולתקצוב) למסגרת החזקה ביותר בעיצוב השדה האקדמי ומכאן למעצבות של אחד מקווי ההתפתחות החשובים ביותר של המודרניזציה בישראל. הממשלה העבירה את ניהול התקציב הממשלתי להשכלה גבוהה לגוף שהוא מעין הוועד הפועל של האוניברסיטאות, בייחוד כשקבעה כי בוועדה זו יהיה תמיד רוב קבוע לנציגיהן.¹⁴¹ מצב זה מתקיים מאז היווסדה של הוועדה ועד ימינו. כיום מונה הוועדה שבעה חברים: ארבעה פרופסורים מאוניברסיטאות המחקר, שני נציגי ציבור ואיש סגל בכיר מאחת המכללות המתוקצבות, ובאחריותה לחלק תקציב של 11-12 מיליארד ₪. את מרכזיותה והשפעתה של המועצה להשכלה גבוהה אפשר להבין בהסתמך על הדיון שפיתחה יעל תמיר בספרה 'למה לאומיות' (*Why Nationalism*) בנוגע לדמוקרטיה הליברלית שהתגבשה במדינות המערב אחרי מלחמת העולם השנייה.¹⁴² דמוקרטיה זו התבססה על קואליציה מיוחדת במינה שנשענה על שיתוף פעולה הדוק בין רבים מקרב המעמד הבינוני האקדמי המבוסס, האינטליגנציה העובדת, ובין שכבות רחבות של מעמד הפועלים המסורתי ושכבות חלשות אחרות בחברה. בישראל מדובר היה בשיתוף פעולה שהתקיים בשנות החמישים בין מפא"י בהנהגת דוד בן-גוריון ובין המזרחים סביב צמצום

139 מגמה זו באה לידי ביטוי בקבוצות הישראלים נציגי הציבור בחבר הנאמנים של האוניברסיטאות – מסגרות הניהול שהן למעשה הבעלים החוקיים של האוניברסיטאות – מאז 1948 ועד ימים אלה, 2019, שמבטאים התעלמות מוחלטת מייצוג כלשהו של מזרחים, של ערבים או שילוב של שניהם בהן. ישראל בלכמן התמקד במחקרו בייצוג החסר של מזרחים בסגל הבכיר באוניברסיטאות. לדעתי ייצוג זה של המזרחים מושפע רבות מהעובדה שהם אינם מיוצגים כלל במוסדות הניהול של האוניברסיטאות ואין להם קבוצת אינטרס היכולה לייצג אותם. ראו: ישראל בלכמן, 'דוח מחקר: על ההרכב האתני של אוניברסיטאות המחקר בישראל', **תיאוריה וביקורת**, 33 (2008), עמ' 191-197.

140 בישיבתה ב-22.10.1974 החליטה המועצה להשכלה גבוהה להסב את שם הוועדה מ'ועדת ההקצבות לאוניברסיטאות' – שהקביל ל-UGC (University Grants Committee) בבריטניה – ל'וועדה לתכנון ולתקצוב' (ות"ח). נקבע כי נוסף על היושב ראש תמנה ות"ח עוד חמישה או שישה חברי ועדה, שלושה או ארבעה מהם מהמוסדות להשכלה גבוהה ובעלי תפקידים אקדמיים, ושניים נציגי ציבור. שר החינוך יגאל אלון הצהיר כי ות"ח 'היא והיא בלבד קובעת את סכום ההקצבה לכל אחד מהמוסדות השונים'. ראו: שר החינוך והתרבות, יגאל אלון, לפרופ' רוטנשטרייך, 3.7.1973, בתוך: דין וחשבון שנתי – תשל"ד, המועצה להשכלה גבוהה, הועדה לתכנון ולתקצוב, עמ' 4.

141 באפריל 1974 נקבע ההרכב הראשון של הוות"ח: פרופ' נתן רוטנשטרייך (יושב ראש), פרופ' יצחק גילת, עודד מסר, פרופ' מיכאל סלע ופרופ' רחל שלון.

142 Yael Tamir, *Why Nationalism*, Princeton University Press, Princeton 2019

פערי השכר בין המעמד הבינוני לפרולטריון החלש של המהגרים המזרחיים. בספר משותף לאבי בראלי ולי אנו מצביעים על מאבק חריף בין מפא"י לקבוצות פוליטיות שכללו את הציונים הכלליים ומפ"ם ולצדם האיגודים המקצועיים הפרופסיונליים-אקדמיים שדרשו להגדיל את פערי השכר בין המעמד הבינוני לפרולטריון גם במחיר של אינפלציה גבוהה שתרחיב את הפערים המעמדיים.¹⁴³ ראשי מפא"י קראו לנציגי המעמד הבינוני האקדמי 'בוגדים' המסכנים את המדינה, ותקפו אותם בכל אמצעי פוליטי אפשרי. כתוצאה ממאבק מתמשך זה, בדצמבר 1954 הופיע נציב שירות המדינה דוד רוזוליו לפני ועדה ציבורית שדנה בסוגיית פערי השכר במגזר הציבורי וקבע כי 'הפער בין הדרגה הנמוכה ביותר והגבוהה ביותר [בישראל] הוא הקטן ביותר בכל העולם באופן יחסי', הן בדרגות המנהליות, הן במקצועיות.¹⁴⁴ ביטוי נוסף לשחיקת פערי השכר בין אקדמאים לפקידים זוטרים ופועלים פשוטים בשירות הציבורי והממשלתי נמצא בדבריו של נציג בית החולים הדסה לחברי הוועדה, שבשנת 1955 הדגיש במיוחד את הפערים התרבותיים והכלכליים שראוי שיתקיימו, לדעתו, בין קבוצות עובדים:

מנקה של רצפה לומדת מלאכתה במשך שעות בעוד שרופא לומד 7 שנים. יש לקחת בחשבון את זמן הלימוד. אצל רופא יש לקחת בחשבון שאחרי שהוא גומר לימודיו צריך עוד לעבור ניסיון בעבודה. כן יש לקחת בחשבון שיפוט עצמאי. הן בסולם אחיד והן בסולם מקצועי יש להתחשב בהשכלה מוקדמת, בניסיון ובשיפוט עצמאי. פרופסור ורטהיימר [מבכירי הרופאים בהדסה] מקבל רק 54 אחוז יותר מאחות מעשית ורק 10 אחוז יותר מלבורנט. זה אבסורדי. מנקת רצפה מקבלת רק 71 אחוז פחות מרופא בית [...] יש צורך להגדיל את הפער בין הדרגה הנמוכה ביותר והגבוהה ביותר.¹⁴⁵

מדינת הרווחה שהתגבשה בישראל בשנותיה הראשונות כוננה בתנאים קשים ביותר של יחסי ותיקים וחדשים, בין אלה שבשכונות מבוססות לתושבים שחיו במעברות דלות, בשכונות עוני ובעיירות פיתוח.¹⁴⁶ למרות זאת מדיניות צמצום פערי השכר סייעה רבות ליצירת שותפות אינטרסים בין שתי קבוצות – אשכנזים ומזרחים – סביב מפא"י.¹⁴⁷ מפלגה

143 Avi Bareli and Uri Cohen, *The Academic Middle Class Rebellion: Socio-Political Conflict Over Wage Gaps in the Early Years of Israeli Statehood*, Brill Academic Press, Leiden, Netherlands and Boston, MA 2017

144 דוד רוזוליו, מנהל נציבות המדינה, פרוטוקול הוועדה הציבורית לתפקוד ודירוג, 27.12.1954. מכון לבון לחקר תנועת העבודה, ארכיון העבודה; IV-250-36-1-2328; מועצת פועלי ירושלים, 1955-1954.

145 ד"ר מן ממשלחת בית החולים הדסה, פרוטוקול הוועדה הציבורית לתפקוד ודירוג, 5.4.1955.
146 שושנה מרום, 'מאפייני מדיניות הרווחה בישראל בשנות החמישים והשישים והתהוות שכבות המצוקה המזרחיות', *תאוריה וביקורת*, 36 (2010), עמ' 11-136.

147 לטענתם של הכלכלנים אבא לרנר וחיים בן-שחר בעשור הראשון למדינה, ולמעשה בשלטון בן-גוריון עד 1963, נקטה הממשלה מדיניות של התערבות ישירה בשוק העבודה כדי למנוע עליית שכר, למרות התהליך 'הטבעי' שבו גדל בתקופה זו הביקוש לעבודה מיומנת ואקדמית – רופאים,

זו, שחרטה על דגלה את הסיסמה 'מעמד לעם', הבינה שאין היא יכולה להצטמצם לתחומי מעמדות הביניים המבוססים, אלא עליה לאפשר רווחה יחסית וביטחון כלכלי גם למעמד הפועלים המזרחי וגם לבני מעמדות הביניים הנמוכים דוגמת הערבים, שעד אירועי 'יום האדמה' בתקופת כהונתו של יצחק רבין כראש הממשלה בשנת 1976 נתנו למפא"י, ואחר כך למפלגת העבודה, מנדטים אחדים. יש חוקרים שטוענים כי מהלכים אלה נעשו למראית עין והיו בגדר תכסיסים לגיוס המונים. הם מדגישים את 'האקדח' שהוצמד לראשם של המזרחים וחייב אותם לתמוך במפא"י, שאם לא כן ייפגעו באמצעות הקטנת מכסות המים במושבים וכן בהיבטים של תעסוקה, חינוך או הטיפול הרפואי שניתן בקופת החולים הכללית של ההסתדרות. ואולם גם בהינתן כל אלה ניתן לקבוע כי מפא"י, לפחות עד המיתון שיזמו אשכול וספיר בשנים 1965-1967, יצרה יציבות פוליטית חוצת מעמדות. בשיאה, בנובמבר 1959, בבחירות לכנסת וחודשים ספורים אחרי המאורעות האלימים של ואדי סאליב, ניכרה תמיכה ניכרת של הציבור המזרחי במפא"י שהוביל אותה להישגים מרשימים ביותר.¹⁴⁸

הבסיס הפוליטי לברית זו היה סולידריות לאומית, שאפשרה לנציגים של שכבות בעלות רקע חברתי ואידאולוגי שונה לפעול יחד במסגרת אחת. מסגרת זו ראתה בקהילה הלאומית את הבסיס להגנה לא רק על החירות האישית, אלא גם על התשתית הכלכלית של מדינת הרווחה, שגם מפלגות שמרניות דוגמת תנועת החרות אימצו. נמצא כי בעשור וחצי הראשונים של ישראל פעלה ההגמוניה של מפא"י ליצירת קונצנזוס המכוון להקטנה של הפערים החברתיים והקיטוב המעמדי, ואכן הסולידריות לא הייתה מופשטת. היא עוגנה בתנאי החיים וברגשות האנושיים, שנתפסו שותפים במאמצים לבניית חברה שבוודאי לא הייתה אידאלית או אוטופית, אבל אפשרה לבני מעמדות שונים להרגיש בבית במדינתם. מפא"י בראשית המדינה לא ראתה במזרחים 'מצוקות באוטופיה', בלשונם של דן הורוביץ ומשה ליסק, או גורם שהביא לידי ריסוקו של החלום הציוני. להפך. היא אימצה פרקטיקה לאומית ששילבה סולידריות מעמדית ויצרה שיתוף פעולה בין קואליציה חוצת גבולות מעמדיים סביב הפרקטיקה הפוליטית והחברתית של מדינת הרווחה. קואליציה חוצת מעמדות זו בישראל נפרמה בהדרגה. בתקופת המיתון (1965-1967) צמח ההיקף של האבטלה, העוני והרעב לממדים גדולים במיוחד בשכבות המזרחיות

מהנדסים ומשפטנים. ביקוש זה גרר תביעות לעליית השכר, בייחוד לנוכח הביקוש הממשלתי המוגבר ובמאמץ לקיים משק במצב של תעסוקה מלאה. המנגנון העיקרי שבעזרתו פיקחה הממשלה על השכר היה הסדר תוספת היוקר שהצמיד את תוספת היוקר לרמת המחירים. פיקוח אינטנסיבי על תוספת היוקר אמור היה לצמצם את קצב עליית המחירים והשכר. העלאה ניכרת של השכר חלה רק לאחר התפטרותו של בן-גוריון מתפקיד ראש הממשלה ביוני 1963. ואכן, בשנים 1964-1965, בהנהגתם של לוי אשכול ופנחס ספיר, עלה השכר בשיעור ממוצע של כ-30 אחוז. להרחבה ראו: אבא לרנר וחיים בן-שחר, **כלכלה יעילה ויישומה בישראל**, עמיקם, תל אביב תש"ל.

148 אופיר אבן, 'האם מחאת ואדי סאליב הייתה נקודת תפנית מבחינת דפוסי ההצבעה של מזרחים בישראל?', הרצאה בכנס AIS, מס' 35, המכללה האקדמית כנרת, 25.7.2019.

החלשות, אבל מנגד נמצא שהאוניברסיטה העברית בהנהגתו של נשיאה, אליהו אילת, נתנה לפקידיה הבכירים, כחלק מהסכמי הפרישה, דירות פאר נוסף על התשלום המחויב בהסכמים.¹⁴⁹ לצד זאת קרא שר האוצר פנחס ספיר לראשי אוניברסיטת תל אביב להגדיל ללא חשש את הגירעונות בתקציבה מעבר לתקנות שהממשלה שהוא היה חבר בה קבעה, שכן הממשלה תדאג לשלם אותם.¹⁵⁰ תמיר מסבירה כי היחלשות הסולידריות הלאומית מקורה בשגשוג שיצרה הגלובליזציה בייחוד בשכבות מעמד הביניים האקדמי, בד בבד עם התבססותה של ביורוקרטיה חסרת פנים ומנוכרת. אורחיה של מדינה זו או אחרת יכלו להמשיך ולבחור בממשלות כרצונם, אבל ההכרעות נשמטו למעשה מידיהם של הנציגים הנבחרים והונחתו באמצעות צווים ביורוקרטיים או כוחות השוק הבין-לאומיים, שלאורחי המדינה אין השפעה ושליטה עליהם. לטענתה, המעמד הבינוני האקדמי, מה שהיא מכנה 'האינטליגנציה הליברלית', לא נפגע מהתפתחויות אלה: להפך, נפתחו לפניו אופקים רחבים באקדמיה, שנעשתה בין-לאומית יותר ויותר וחבריה יכולים להצטרף בקלות יחסית לתאגידים חוצי גבולות ולארגונים על-מדינתיים. מי שנפגעו היו עובדי התעשייה, שאיבדו את מקום עבודתם; וכן האיגודים המקצועיים, שהסכמים קולקטיביים כבר לא היו רלוונטיים בשבילם, ואת מקומם תפסו החוזים האישיים ויכולתם של המעסיקים להעביר בקלות יחסית מפעלי תעשייה ממקום אחד לאחר ברחבי העולם בנצלם כוח אדם זול. תהליך זה היה הדרגתי, אבל הביא לידי נתק עמוק של חלקים נרחבים מהמעמד הבינוני האקדמי מהמצוקות האמתיות של השכבות החלשות, החשות שהחברה שסביבן מפנה להן עורף.

הממלכתיות בשלטון תנועת העבודה לא התייצבה כמנחה רעיונית שתבעה שיתוף וריסון עצמי. במקום זה היא פעלה כמדינת סעד לנזקקים, שמבטיחה מינימום הולך וגדל. בד בבד הביאה הממלכתיות בעשור שקדם למהפך של 1977 לידי המשך התרחבותה המהירה של הקבוצה האקדמית-פרופסיונלית האשכנזית ברובה המכריע, ולתביעות שכר וסטטוס הולכות וגוברות דווקא בקרב המעמד הבינוני הגבוה המבוסס, בכללם רופאים ומהנדסים. אחד האידאולוגים החשובים של תנועת העבודה, פרופ' נתן רוטנשטרייך, תקף בחריפות מהולה בתיעוב לא מוסתר את המעמד הבינוני האשכנזי האקדמי: 'לפעמים הטיעון שלהם גרוע מעצם תביעתם. אי ההתחשבות בַּקָּלל התבססה עד כדי כך, שכדי להבין את פירוש המילה מַצְפֵּן הם זקוקים למילון. ותנועת העבודה לא עמדה נגד מגמות

149 אורי כהן, **אוניברסיטת-אם: האוניברסיטה העברית בירושלים, 1948-1967**, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר 2019.

150 הנ"ל, **אקדמיה בתל-אביב: צמיחתה של אוניברסיטה**, מאגנס, ירושלים 2014, עמ' 333. וכך אמר לימים פרופ' יהושע יורטנר, פרופסור לכימיה שכיהן גם כנשיא האקדמיה הישראלית למדעים: 'זכורה לי ישיבה אצל פנחס ספיר (שר האוצר דאז), בשנת 1966, שבה צעק עלינו שאנחנו לא יוצרים מספיק גירעונות, שאנחנו לא בונים מספיק מהר את האוניברסיטה'. ראו: יהושע יורטנר, 'אוניברסיטאות המחקר במדינת ישראל', בתוך: אליה ליבוביץ ונילי כהן (עורכים), **האוניברסיטה בשנת 2010: כנס בחסות רקטור אוניברסיטת תל-אביב, כפר בלום, 11 עד 14 באוקטובר 1999**, רמות, תל אביב 1999, עמ' 52-53.

אלו'.¹⁵¹ כלומר מדובר היה בהחלפה של ערכי הסולידריות והערבות ההדדית באגוצנטריות מעמדית בהנהגת המעמד הבינוני האשכנזי, שרכיבים עיקריים בהגדרת זהותו האתנית היו באוניברסיטאות.

מיזם האוניברסיטה הפתוחה, שהחל בשנת 1974, היה אמור להיות חלק משיקום תחושת ה'ביחד' בין המעמד הבינוני האקדמי האשכנזי ובין הפרולטריון המזרחי וניצניו של המעמד הבינוני המזרחי של שנות השבעים;¹⁵² רכיב בתוך אמנה חברתית שתיצור מחדש את הקואליציה חוצת המעמדות שהלכה ונפרמה. אבל בפועל התרחש תהליך הפוך. מכון ויצמן למדע סירב לקחת אחריות על האוניברסיטה הפתוחה למרות תחנוניו של פרופ' שניאור ליפסון לפני חבריו וטענתו שבכך ימנעו ועזו עמוק בחברה הישראלית.¹⁵³ אוניברסיטת תל אביב בהנהגתו של נשיאה פרופ' חיים בן-שחר ביקשה להפוך את האוניברסיטה הפתוחה לבית ספר ללימודי התפוצות, ובכך לבטל את המטרה החברתית שלשמה נועדה.¹⁵⁴ למטרה זו גויסו שר החינוך אהרן ידלין ושר האוצר יהושע רבינוביץ.¹⁵⁵ האוניברסיטה העברית בהנהגתו של הרקטור פרופ' גדעון שפסקי הודיעה לוועדה לתכנון ולתקצוב שהוביל פרופ' נתן רוטנשטריך, כי לא תקבל בוגרים בעלי תואר ראשון של האוניברסיטה הפתוחה ללא קשר לרמת המצוינות האקדמית שלהם אם לא תהיה להם תעודת בגרות. עוד קבע שפסקי, הרקטור של המוסד האקדמי הדומיננטי בישראל, כי 'טעוני הטיפוח' –

151 נתן רוטנשטריך, 'המשבר בדרכה הרעיונית של תנועת העבודה (דברים מתוך שיחה)', מיגזון – לשאלות חברה ומדינה, 2, 14 (1977), עמ' 19.

152 כהן, 'השכלה גבוהה לישראל השנייה'.

153 ראו ישיבה מספר 7/71 של מועצת הדיקאנים במכון ויצמן למדע, 12.4.1971. במכתב מקדים לישיבה זו שטח פרופ' ליפסון את טיעוניו למתן חסות מטעם מכון ויצמן לאוניברסיטה הפתוחה וקבע כי זו תסייע 'למצוא צוות אקדמי מעולה, מתוך המכון ומחוצה לו, שיהווה את הגרעין של האוניברסיטה הפתוחה [...] אני מאמין שהמכון יכול להתגבר על הקשיים ולהצליח לא פחות, ואולי יותר, מכל מוסד אחר בארץ, ולכן טוב לה לאוניברסיטה הפתוחה להיות צמודה למכון ויצמן'. ליפסון גם האמין שהשילוב בין האוניברסיטה הפתוחה למכון ישרת את האינטרסים שלו מבחינת מעמדו בציבור, בממשלת ישראל, בעולם היהודי, בחוגי האקדמיה וגם בחוגי אוהדים בעלי אמצעים. 'לפיכך', סיכם, 'אני מציע שהמכון יפנה לשר החינוך ויביע את נכונותו לבחון מקרוב את האפשרות שהאוניברסיטה הפתוחה תוקם ותנוהל על ידי המכון'.

154 'האוניברסיטה [הפתוחה] צריכה לקום כאגף במעמד של בית ספר במסגרת אחת האוניברסיטאות בארץ. אם תהיה במסגרת אוניברסיטת ת"א, הכיוון יהיה להפכה למרכז ללימודי חוץ של האוניברסיטה אשר יוכל להקדיש משאבים ניכרים לחינוך יהודי לתפוצות ומשימות לאומיות וחברתיות נוספות', ראו: 'אוניברסיטה פתוחה – תרשומת', 20.6.1976, ארכיון אוניברסיטת תל אביב, 900.183/46, לשכת הנשיא.

155 'הבעתי [כך רשם פרופ' חיים בן-שחר] נכונות לנסות ולבדוק באוניברסיטת ת"א אפשרות של קליטת התכנית, תוך תיאום מלא עם המנהל החדש – פרופ' גינצבורג. השר [אהרן ידלין] ציין שההצעה ביסודה נראית לו, וזו הדרך לצאת מהסיבוך. הוא ישקול עם המנכ"ל שמואלי את ההצעה, ויגיבו בעוד מספר שבועות', ראו: 'תרשומת מפגישה עם שר החינוך ב-15.7.76 – אוניברסיטה פתוחה', שם.

שם קוד למזרחים – אינם מסוגלים להתמודד עם המשמעת העצמית הנדרשת בלימודי האוניברסיטה הפתוחה.¹⁵⁶ יחס דומה של זלזול והתנשאות כלפי מטרותיה החברתיות של האוניברסיטה הפתוחה נמצא בדיוניה של המועצה להשכלה גבוהה בהנהגתו של פרופ' חיים הררי, יושב ראש הוועדה לתכנון ולתקצוב, שנטלה חלק פעיל בכישלון האקדמי של האוניברסיטה הפתוחה. המאמץ העיקרי היה שמירה על האינטרסים של האוניברסיטאות הרגילות שלא ייפגעו ועל המבנה האתני שנוצק בהן. בכך אכן הייתה הצלחה גדולה.

156 פרופ' גדעון שפסקי, רקטור האוניברסיטה העברית, לנתן רוטנשטרייך, יו"ר הוועדה לתכנון ותקצוב, 13.7.1976. ארכיון האוניברסיטה העברית, 1956, אוניברסיטה פתוחה.

אבא עובד, אימא מפרנסת: דמויות ההורים ודמות ה'עצמי' בסיפורי חיים של מזרחים וערבים בני 'דור המוביליות הראשון'

רם יהושע אדוט

תקציר

מאמר זה עוסק בדמויות ההורים של גברים ונשים מזרחים וערבים, ילידי שנות החמישים, תושבי שתי שכונות ירושלמיות סמוכות זו לזו – גילה ובית צפאפא. רוב הנחקרים נולדו למשפחות עניות, אולם כמו חלק מבני דורם וקבוצתם, הם הצליחו לפלס את דרכם למן שנות השבעים אל רובדי הביניים באמצעות השכלה ומשלח יד – כעצמאים, כמורות, כפקידים וכמנהלי חשבונות. במאמר אנתח את היחסים הפנימיים בין דמויות ההורים ל'עצמי'. כך יפתח אשנב לתהליכים הפנימיים הסובייקטיביים הנלווים למוביליות¹ ולהתמקמות ברובדי הביניים.

דמות האם נערצת בגלל מסירותה למשפחה, אך היא דמות סטטית הנטועה בקהילה המסורתית ואינה דמות לחיקוי בעיני ה'עצמי' המובילי. הדבר ניכר בייחוד בנשים מזרחיות וערביות שראו עצמן כמוביליות, כלומר תפסו את עצמן כמי ששיפרו את מעמדם החברתי. הן ביטאו יחס של ניגוד ודחייה בין ה'עצמי' שלהן לדמות האם. שלא כמו האם, דמות האב מפתיעה באפיוניה. על רקע קשיי החיים, האב נתפס בעיניהן כגיבור שורד ופיקח או כרומנטיקן ששמר על פנימיותו וכבודו, ומשמש עבורן דמות מופת ל'עצמי' המובילי.

לערבים ולמזרחים במאמר אותה מסגרת אנליטית על רקע דמיון מבני-היסטורי בין שתי הקבוצות. הממצאים מראים דמיון בתבניות הנרטיביות ששימשו להבניית דמויות ההורים בקרב אלה ואלה. לעומת זאת נמצא שוני מסוים בין המגדרים. ערבים ומזרחים מוביליים במעמד הבינוני אימצו דגמי 'עצמי' אינדיווידואליסטיים, אך אין לפרשם כתהליך ליניארי המעתיק דגם 'עצמי' מערבי של המודרניות המאוחרת. הממצאים מצביעים על הבניה של 'עלילת מפתח של התרבות' ומחזקים את טענתם של נסים ליאון ואורי כהן על התגבשותה של זהות נפרדת של 'מעמד בינוני מזרחי' (ליאון וכהן 2008), כמו המושג 'תרבות מיעוט מובילי' בקרב אפרו-אמריקנים ולטינו-אמריקנים במעמד הבינוני.

מילות מפתח: דמויות הורים, מוביליות, מזרחים, סיפורי חיים, 'עצמי', ערבים, תרבות של מיעוט מובילי

1 במונח מוביליות כוונתי לניידות חברתית.

פתחה²

ההרכב החברתי של רובדי הביניים בחברה הישראלית מצביע על גיוון אתני ועל תהליכי מוביליות שעברו מזרחים, ערבים, יוצאי ברית המועצות ואחרים. בתוך מגוון זה המזרחים והערבים דומים זה לזה בשלושה היבטים מבניים. הראשון הוא עיתוי הפיכתם למעמד הפועלים האתני יחד עם כינונה של החברה הישראלית (שנות החמישים והשישים). השני הוא אופי מעמד הפועלים האתני של אותם ימים; שולבו בו סימון תרבותי אוריינטליסטי עם פעולות מוסדיות כמו מדיניות פיזור האוכלוסין, הקמת עיירות הפיתוח או הממשל הצבאי. השלישי הוא תהליכי המוביליות שהתרחשו בעיקר בשנות השבעים והתשעים, שבעקבותיהם עלו חלק מהמזרחים וחלק (קטן יותר) מהערבים לרובדי הביניים. קביעות אלה נשענות על ספרות מחקר רחבה יחסית שפורסמה בעיקר משנות התשעים ועד ימינו.³ אולם ספרות המחקר חסרה ממד חיוני להבנת המוביליות: הממד הסובייקטיבי. בלי חקירת ההתנסות הסובייקטיבית אי אפשר להבין תהליכי מוביליות, שכן תמיד קיים בהם יסוד מרכזי של הפרט-הפועל (agency). בלא הבנה מעמיקה של הממד הסובייקטיבי, על מרכיביו השונים, קשה להבין את המחסומים שעמדו ועומדים בפני מזרחים וערבים, כיצד הם התמודדו עמם וחצו אותם (או ניגפו חזרה), ואת ההווה החברתית של מזרחים וערבים ברובדי הביניים כיום מנקודת מבטם שלהם עצמם.

במאמר אעסוק בהיבטים החבויים ביותר של תהליך המוביליות – פרקטיקות שאפשר לייחס להן הבניה של סובייקטיביות, אולי אפילו של זהות מעמדית חדשה, אך קשה ואולי בלתי אפשרי לאתגר בגישה אובייקטיבית-מבנית. הפרקטיקות שבהן אעסוק שימשו כדי לייצר סיפורים שאנשים מספרים לעצמם על עצמם ובמידה רבה את עצמם. הנחת המוצא שלי היא כי סיפור החיים אמנם קיים, כלומר מסופר, בעיקר בדיאלוג אינטימי בין אדם למשפחתו ולסביבתו הקרובה ובינו לבין עצמו, אך אין מדובר ביצירה חד-פעמית וייחודית לאדם מסוים אלא לכל היותר בגרסה אישית על בסיס תבנית חברתית. תבנית זו או תבניות אלה הן מטרת המחקר.

דמויות מרכזיות בסיפור – במקרה זה דמויות ההורים – מתגלות בניתוח הסיפורים בדרך עקיפה של אדם לספר את עצמו. ניתוח של דמויות המשנה מגלה כיצד מוצגת דמותו של הגיבור הראשי ומאפשר לשער אילו תבניות נרטיביות שימשו להבנות את דמותו, ואילו התנסויות עובדו לתוך הסיפור עם השנים. ניתוח מסוג זה הוא, אם כך, דרך 'לחפור'

2 במאמר זה אציג חלק מממצאי מחקר במסגרת עבודת דוקטור שנערכה בשנים 2012-2016 בהנחייתה של פרופ' שרה הלמן במחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת בן-גוריון בנגב. המחקר נערך בשתי שכונות ירושלמיות: בית צפאפא וגילה.

3 על תהליכי מוביליות של מזרחים וערבים למן שנות השבעים על רקע המבנה האתני-מעמדי ראו במבוא. כן ראו תהליכים אלה אצל: Kraus and Yonay 1997; Goldthorpe, Yaish and Kraus 1997; Kraus and Yonay 1997; Tyree, Semyonov and Hodge 1979; Sa'di 2000; Lewin-Epstein and Semyonov 1986; 2004.

לעומק הממדים הסובייקטיביים של המציאות החברתית ולהבין יחסי כוח מבניים על בסיס מעמדי, אתני או מגדרי. זהו החלון שאני מבקש לפתוח לפענוח תהליכי מוביליות והתמקמות מעמדית אשר במידה רבה קבעו את אופייה של החברה הישראלית או, לכל הפחות, את אופיים של חלקים ניכרים ברובדי הביניים שלה בימינו.

ראוי להבהיר את משמעות המהלך האנליטי הכולל מזרחים וערבים, תכליתו ויזמרתו. שלושת ההיבטים המבניים שהוזכרו למעלה אין משמעם הנחה אפרורית שההתנסות של חברי שתי הקבוצות הייתה דומה בהכרח. אין זו השוואה ברוח פוזיטיביסטית השואפת להציב קנה מידה זה או אחר ולמדוד על פיו כל קבוצה בנפרד. תבנית הניתוח הכוללת את שתי הקבוצות ניצבת על קרקע המחקר וההגות הפוסט-קולוניאלית אשר הצביעו על המקורות המשותפים של הדיכוי המעמדי-אתני שהופעל כלפי שתי הקבוצות.⁴ בלי להתחייב לשאלה מה חשוב יותר, הסימון האוריינטליסטי או כוחות הדיכוי המעמדי (והלאומי במקרה של הערבים), אפשר לקבוע כי שני הכוחות או שלושתם פעלו בו בזמן וביתר עצמה בתקופה שבה נדמה שהתגבש המבנה המעמדי-אתני של החברה הישראלית החדשה.

המהלך שואב השראה מספרות מחקר עכשווית אשר בוחנת תהליכי מוביליות מן הפן הסובייקטיבי בשתי קבוצות: אפרו-אמריקנים ולטינו-אמריקנים או מקסיקנים-אמריקנים. שתי הקבוצות מסומנות כ'בעלות צבע' ובכך הן שונות רדיקלית מן המעמד הבינוני הלבן, אולם הזהות הקולקטיבית (הכוללת זיכרון היסטורי משותף) שלהן שונה זו מזו שינוי קיצוני. הראשונים הם צאצאי עבדים שנושאים עמם נטל כבד של גזענות, ואילו השניים הם בני תרבות מקבילה באותה יבשת, מעברו השני של גבול פוליטי, אשר ייתכן שהם נושאים זיכרון של נחיתות או של עוינות על בסיס קולוניאלי אחר. בדור האחרון נטתה ספרות המחקר האמריקנית לעסוק בבירור פורה של הדומה והשונה בצד הסימלי של מסלולי המוביליות שעברו ועוברים אפרו-אמריקנים ומקסיקנים-אמריקנים (Lacy 2007; Pattillo 2013; Vallejo 2012).

מלבד בהגות הפוסט-קולוניאלית נדמה שבישראל הצבת שתי הקבוצות במהלך אנליטי של מחקר אמפירי איננה נפוצה, ולכן כמעט אין הפריה הדדית בין שני כיווני המחקר האמפירי: זה העוסק במזרחים מוביליים וזה העוסק בערבים מוביליים. ייתכן שהסיבה לכך היא ההכרה של מי שחי במציאות הישראלית שאי-אפשר לגשר בין שתי הקבוצות, גם אם היו רגעים ואף מצבים היסטוריים מתמשכים שבהם שתי קבוצות 'חיככו מרפקים' בשוק העבודה הפועלי או אף בשוק העבודה של רובדי הביניים. התהום ביניהן כה עמוקה עד כי לעתים קרובות מישוה נופל לתוכה, שכן הגבול הנמתח בין הקבוצות הוא גבול הסכסוך הלאומי העקוב מדם. מזרחים הם חלק אינטגרלי מקבוצת הרוב ומה'גוף-קולקטיבי' הצינוני, ואילו הערבים הם מיעוט שהיחסים בינו ובין הרוב מוכתבים עדיין על ידי התנועות

4 הקשר העמוק שבין סימון הערבים והמזרחים מנקודת המבט של הציונות האשכנזית והגמונית עלה בכמה מחקרים מרכזיים. ראו למשל: שוחט 2001; שנהב וחבר 2004; 2008 Khazzoom.

הסיימיות של הסכסוך הלאומי. על אלה יש להוסיף אפשרות של 'חשבונות' היסטוריים, בייחוד כשמדובר ברוב המזרחים שמוצאם מארצות ערב. על רקע זה אין סיבה להניח מראש או אף לשער שהתנסותן הסובייקטיבית הקולקטיבית של שתי הקבוצות, המעוצבת על ידי ייצוג העבר ובאה לידי ביטוי בתבניות נרטיביות, אחת היא.

מטרת המהלך היא 'רכה' יותר. על בסיס ההנחה ששתי הקבוצות מתנהלות במהלכים היסטוריים מקבילים, לעתים מצטלבים, ועל בסיס הדמיון המבני במנגנוני הדיכוי (כלי לטעון שאלה אותם מנגנונים), מעניין יהיה לראות כיצד מתמודדים בני ובנות הדור השני עם אתגרי המוביליות: האם ייתכן שתבניות נרטיביות דומות שימשו לעיצוב דמויות ההורים ודמות ה'עצמי' בסיפורי החיים? אין הכוונה לתכנים התנסותיים ספציפיים אלא לתבניות נרטיביות, לצורות ולא לתוכן.

התכלית הראשונה במעלה של המאמר היא, אם כך, הצגת פרקטיקות ההבניה של דמויות הורים וה'עצמי' בקרב שתי הקבוצות, או ליתר דיוק ארבע תת-הקבוצות (בשל ההבדל המגדרי). התכלית השנייה – על בסיס ממצאי הניתוח של דמויות ההורים ודמות ה'עצמי' – היא לבחון את קיומם של דמיון ושוני מבניים בין ארבע תת-הקבוצות. מנקודה זו אפשר לתהות על אופן התגבשותם של מעמד בינוני מזרחי או ערבי או של מעמדות בינוניים חדשים בישראל.

המבוא למאמר יתאר בתמצית את תהליכי המוביליות שעברו מזרחים וערבים, ילידי שנות החמישים, ולאחר מכן יוצג מצב ספרות המחקר העוסקת במזרחים וערבים ברובדי הביניים וסובייקטיביות שלהם. בהמשך יוצגו שיטת המחקר ותכניתו. בחלק העיקרי של המאמר יוצג ניתוח של דמויות ההורים וה'עצמי' ובסיכום יידונו סוגיות רחבות כמו סוגיית גיבוש זהות נפרדת של מעמד בינוני מזרחי או ערבי.

מבוא

אסכולת חיפה של שנות השבעים והשמונים, במבט מכליל על כמה ממחקריה, גיבשה תמונה שלפיה בשנות החמישים והשישים נוצר בישראל מבנה אתני-מעמדי משולש: 'מעמד פועלים אתני' ובו מזרחים (יהודים ילידי ארצות אסיה ואפריקה) וערבים (פלסטינים שנותרו אחרי 1948). מולו, או ליתר דיוק מעליו, התגבש 'מעמד בינוני תוצר המדינה'. עיקרו של מעמד זה מנה אשכנזים ותיקים, שאישו את הן את עמדות המפתח של המנגנונים המדינתיים המתרחבים, והן את התפקידים הזוטרים כמו מורות ופקידים.⁵

5 שולמית כרמי והנרי רוזנפלד אחראים לתזה שדנה במעמד בינוני תוצר המדינה (1979). שלמה סבירסקי, דבורה ברנשטיין ואחרים פיתחו תזה שעוסקת בפרולטריוזיה של המזרחים בכלל (סבירסקי 1981; סבירסקי וברנשטיין 1980; סבירסקי וקציר 1978) ושל נשים מזרחיות בפרט (ברנשטיין 1987).

מאוחר יותר רווח העיסוק במנגנוני פרולטריזציה ושעתוק של הדור השני, בעיקר בתחום החינוך: הסללה של מזרחים והנשרה-הזנחה בחינוך הערבים.⁶ טענת השעתוק-פרולטריזציה ואף גידול בפערים בקרב הדור השני נתמכה בנתונים שהושגו במחקרים כמותניים בעיקר בתחום ההשכלה וההכנסה.⁷ אולם כבר בשנות השמונים החלו להסתמן תהליכים של שינוי ומוביליות שאפשר להבינם כפיצולים פנימיים בקרב הדור השני של המזרחים ושל הערבים. עליית מדרגה מובהקת הסתמנה בתחום הבניין והחקלאות כתוצאה מכניסת הפועלים הפלסטינים מהשטחים אחרי 1967. פועלים מזרחים וערבים החלו לתפוס עמדות של מנהלי עבודה או עברו לעסוק ביזמות קבלנית (Lewin-Epstein and Semyonov 1986: 345, tab. 1). ביזמות הקבלנית עקפו הראשונים כך את מכשולי ההשכלה, ואילו האחרונים התגברו כך על הקושי למצוא עבודה מתאימה בשוק העבודה (חידר, 1985, 2019; יער-יוכטמן 1986: 393-412; נהון 1984: 48, תרשים 8; הנ"ל 1987: לוח 7). בשנות השבעים והשמונים התרחבה מדינת הרווחה ועמה שוק העבודה הציבורי ונוצר ביקוש רב לפקידים ולעיסוקים משרדיים, לעובדי הוראה ולעיסוקים טיפוליים – אלה התמלאו בנשים ובתוך כך בנשים מזרחיות (נהון 1987: תרשים 8, לוח 19; Shalev 2006: 10). יעקב נהון אבחן את התהליך כבר בשנות השמונים, כשהראה שכנות מזרחיות רבות החלו ללמוד בשיעורים ניכרים בתיכונים עם מסלולי בגרות, גם אם היה זה במסלולים נחותים (כמו מסחר) או בבתי ספר נחותים לעומת אשכנזיות (נהון, שם: לוח 7).

מהי, אם כך, תמונת המצב העובדתית הנוכחית על קיומם של מזרחים וערבים ברובדי הביניים? סוגיה זו אינה פשוטה שכן היא מחייבת הגדרה ברורה ובהירה של 'מעמד בינוני', וזו, נכון לימינו, אינה קיימת. כך, למשל, טען לאחרונה מייק סאבג', מבכירי החוקרים הבריטים שעוסק שנים ארוכות בחקר המעמד הבינוני והמשגתו. לפי סאבג' ועל בסיס

6 ראו מחקריהם של יעקב נהון (1984, 1987), יוסי שביט (Shavit 1990), ושלמה סבירסקי (1990). נהון, למשל, הציע בשנות השמונים מדד שלפיו סיכוייהם של צעיר מזרחי או ערבי בשנות העשרים לחייהם להגיע לעבודת 'צווארון כחול' היו גבוהים במיוחד: 71.2 אחוז ו-76.8 אחוז בהתאמה (נהון 1987: לוח 11ב).

7 לסקירה של המחקרים שהתפרסמו בשנות השישים, השבעים והשמונים שהראו גידול בפערי הכנסה והשכלה בדור שני, ראו מאמרו של אורי כהן (2019: 11-12). סדרת פרסומים של שמואל אמיר עסקה בהתרחבות הפערים בין מזרחים לאשכנזים בעשורים אלה. הוא קבע שאמנם הפרשי השכר על בסיס אתני בקרב היהודים הצטמצמו במידה ניכרת, אך כאשר הם נמדדים בקרב מי שנוולד בארץ הם דווקא גדלו בהשוואה לדור הקודם (אמיר 1987). למחקרים עדכניים מן העשור האחרון המראים את קיומם של פערים בין מזרחים לאשכנזים ובין ערבים ליהודים בדור שני ושלישי, ראו למשל כהן, קריסטל והברפלד 2013; Cohen; Cohen and Lewin-Epstein 2018; Lewin-Epstein and Lazarus 2019; Haberfeld, 2009. להשוואה ראו מאמר שמפרש את ממצאי הפערים פירוש מתוך יותר: דהן 2013.

8 יעקב נהון הציג נתונים שלפיהם ב-1981 היו כ-20 אחוז מהמזרחים עצמאים לעומת כ-15-16 אחוז בקרב האשכנזים. יתר על כן, בקרב עדות מזרחיות כמו יוצאי עיראק ואיראן, ובקרב יוצאי הבלקן (יהודים ספרדים ממוצא אירופי) שהגיעו לארץ בדרך כלל בשנות החמישים המוקדמות, היה שיעור העצמאים מעל רבע (נהון, שם: לוח 2).

המחקר האמפירי הרחב של ה-BBC, הרבדים שמעל המעמד הנמוך ביותר (מעמד הפועלים הפרקריאטי ומתחת לרובד העליון של המעמד הבינוני המבוסס, כלומר רוב רובדי הביניים בחברה הבריטית, מבטאים בלבול ניכר בתפיסת האדם את עצמו כבן מעמד מסוים והיטשטשות הגבולות, בייחוד בין מעמד הפועלים למעמד הבינוני (Savage 2019: 26). אם כך הדבר בחברה שנחשבת מעמדית מובהקת כמו החברה הבריטית, שבה שלטו במשך שנים ארוכות זהויות מעמדיות נבדלות, ייתכן שכך הדבר גם בחברה הישראלית.

תוצאת העמידות, אולי אף המשבר התיאורטי בהגדרת 'מעמד בינוני', היא שהנתונים הבהירים ביותר מושגים באמצעות ההנחות השרירותיות ביותר, כלומר הנחות הרחוקות מן המציאות החברתית שנחוויות בידי בני החברה ובנותיה. כך הוא קריטריון ההכנסה שלפיו רובד הביניים מוגדר כ-75-125 אחוז מן ההכנסה החציונית למשק בית, מעליו הרובד ה'גבוה' ומתחתיו ה'נמוך'. על בסיס קריטריון זה הראו נגה דגן-בוזגלו ואיתי קונור-אטיאס כי ברובד הביניים בהגדרתו זו היו בשנת 2010 כ-30 אחוז מהמזרחים בני הדור השני, וכי בדרגה הגבוהה יותר, שמעל 125 אחוז, היו לא פחות מ-45.3 אחוז מבני הקבוצה ובנותיה. אם כך, מזרחים בני ובנות דור שני נמנים ברובם הגדול עם רובד בינוני וגבוה. באשר לערבים, 23.4 אחוז מבני הדור השני נחשבו בדרגה הבינונית ועוד 12.6 אחוז בדרגה הגבוהה, כלומר, כ-36 אחוז מן הערבים נמנים עם הרובד הבינוני והגבוה. אין זה הרוב, אך זו קבוצה משמעותית. אשכנזים בני הדור השני מנו מעל 80 אחוז בשני הרבדים, ואולם, כפי שיש לצפות, שיעורם ברובד הגבוה היה גדול יותר מן המזרחים (54.7 אחוז).⁹ עולי ברית המועצות לשעבר קרובים למזרחים ברובד הבינוני, אך שיעורם פחות במידה ניכרת ברובד הגבוה (דגן-בוזגלו וקונור-אטיאס 2013: לוח 7, 14).

הגדרה רחבה יותר של ריבוד מתייחסת להכנסה ולנתונים נוספים כמו בעלות על דירה, השכלה ומדרג תעסוקתי. כזו היא ההגדרה שעומדת מאחורי אשכולות חברתיים-כלכליים של יישובים בנתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (הלמ"ס). נכון לימינו רוב ערי הפיתוח שבהן אוכלוסייה מזרחית בשיעור גבוה במיוחד – עכו, דימונה, בית שאן, שדרות – מצויות בדרגות שבין 4 ל-6 במדד החברתי-כלכלי של הלמ"ס (1-10) כלומר סביב קו האמצע (למ"ס 2018: לוח 1). לצידן ערים גדולות כמו בת ים, חולון, נתניה, שבהן בולטת נוכחותם של יהודים ממוצא מזרחי לצד יוצאי ברית המועצות עולי שנות התשעים (למ"ס 2008) המצויות גם הן בקו האמצע או מעליו ועד דרגה 7-8.¹¹

9 מונח שטבע גיא סטנדינג ומקיף את כל מי שהווייתו בשוק העבודה הייתה לארעית ונגועה בחוסר ביטחון תעסוקתי (Standing 2011).

10 נתון זה על אשכנזים בני הדור השני איננו מכיל את רוב צאצאיהם של מאות אלפי היהודים ממוצא אשכנזי שישבו בארץ ישראל לפני הקמתה, ואשר מנו לטענת כרמי ורוזנפלד את גרעין המעמד הבינוני תוצר המדינה. נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (הלמ"ס) אינם מאפשרים זיהוי אתני של בני ובנות דור שלישי להגירה היהודית.

11 ראו למשל פרופיל יישובי של העיר חולון לפי מפקד האוכלוסין 2008. מעל שליש הם ילידי אסיה ואפריקה, עוד כשליש ילידי אירופה ושיעור דומה ילידי ישראל שמוצאם אינו מפורט: למ"ס 2008.

באשר לערבים, למרות מיקומו הנמוך יותר של הציבור הערבי בסולם הריבוי של החברה הישראלית, הוא נמצא מעל קבוצות מודרות כמו זרים ופלסטינים תושבי הגדה. מעמד הפועלים הערבים-ישראלים הוא בדרך כלל מעמד פועלים מקצועי; חלקים ניכרים של האוכלוסייה הערבית עוסקים כיום ברמת תעסוקה גבוהה יותר, כלומר ברובדי הביניים: פקידים, מורות, בעלי מקצועות טכניים המצריכים השכלה על-תיכונית ועוד. בשנת 2014 הראה מבנה העיסוקים של הערבים שלא פחות מ-30 אחוז מהגברים עוסקים בעיסוקים של מקצוענים-מנהלים (אקדמאים, מנהלים, הנדסאים טכנאים) ויותר מ-20 אחוז עוסקים בעיסוקי מעמד בינוני-נמוך כמו פקידים וסוכנים (גרא 2018: 81, לוח ב-4).

נתונים שהופקו בעיבוד מיוחד שהוזמן מהלמ"ס עבור מחקר זה על בסיס נתוני מפקד 2008 מספקים תמונה חדה יותר של ההתפלגות המעמדית העכשווית, על בסיס עיסוקים והכנסות בקרב הדור השני של מזרחים וערבים, ילידי שנות החמישים (אדוט 2018: נספח ג). בקרב גברים ערבים התפלגות העיסוקים בחתך הארצי הצביעה על קיומו של מעמד פועלים רחב (41.8 אחוז מבני הקבוצה), אך שני המקטעים התעסוקתיים האחרים, המעמד הבינוני הנמוך והגבוה ביחד, עולים עליו בגודלם: 27.4 אחוז עבדו בעיסוקי מעמד בינוני-מבוסס (אקדמאים, מקצועות טכניים ומנהלים), 19.5 אחוז בעיסוקי המעמד הבינוני-נמוך (סוכנים, פקידים). התפלגות דומה ואף מובהקת יותר התקיימה בקרב גברים מזרחים: 27 אחוז פועלים מקצועיים, לעומתם 27 אחוז בעיסוקי מעמד בינוני-נמוך, ו-38 אחוז בעיסוקים גבוהים יותר. בשתי קבוצות הגברים עלה שיעור בעלי העסקים באופן ניכר על שיעור העצמאים הארצי.¹² גם בהשוואה לנשים מזרחיות ילידות שנות החמישים ניתן לזהות בהמשך לתיאור התהליך של מיכאל שלו על צמיחת סקטור עיסוקים טיפוליים והוראה של מדינת הרווחה הישראלית (Shalev 2006), שני מקטעים גדולים במיוחד של פקידות ומורות: 28.8 ו-58 אחוז בשני מדרגי המעמד הבינוני, הגבוה והנמוך. המקטע הגדול יותר, המעמד הבינוני-נמוך, מכיל בעיקר פקידות, ואילו מרבית המקטע הראשון מכיל מורות ובעלות עיסוקים טיפוליים.¹³

התמונה מראה על תהליכי מוביליות שעברו חלק ניכר מן המזרחים וחלק קטן יותר מן הערבים, ועל התמקמותם בשתי הקטגוריות שמקובל לכנותן מעמד בינוני נמוך או גבוה על בסיס הכנסות, עיסוקים או שילוב של פרמטרים. עיסוקיהם של יותר ממחצית המזרחים ומעט פחות ממחצית הערבים ילידי שנות החמישים בני הדור השני נחשבים לעיסוקי המעמד הבינוני הנמוך או הגבוה. תמונה זו עלולה לייצר בלבול על רקע הנתונים על פערים ניכרים לעומת אשכנזים, ואכן זו תמונה שיש בה סתירה עבור מי שמבקש לזהות תהליך

אתר האינטרנט של מפקד האוכלוסין לא פעל באופן תקין בעת כתיבת המאמר ולכן לא ניתן להפנות אליו.

12 שיעור העצמאים מגיע לכרבע מכלל הקבוצה, בעוד הממוצע הארצי בשנים 2003-2014 לא עלה באף שנה על 16 אחוז, ראו למ"ס 2018: לוח 2.1.

13 באשר לנשים הערביות, חשוב לציין כי שיעור הנשים הערביות בכוח העבודה בשנותונים אלה (בשנות החמישים והשישים לחייהן בעת הבדיקה) אינו עולה על 25 אחוז, ראו ישיב וקסיר 2012.

ליניארי או אפיון ריבודי-מעמדי אחד לכל קבוצה אתנית. לחלופין, אפשר להכיר בקיומם של פיצולים פנימיים בקרב הדור השני להגירה-1948. לצד הפרולטריוזיה וההדרה של הוריו, ולצד הסללה והזנחה מכוונת בחינוך, ניכרים תהליכי מוביליות שמצדיקים את הכינוי 'דור המוביליות הראשון'.

חקירת הווייתם של ערבים ומזרחים ברובדי הביניים

בשנות השמונים והתשעים סימנו כמה חוקרים מרכזיים את תהליכי המוביליות שעברו חלק מהמזרחים וחלק (קטן יותר) מהערבים, אך אי-אפשר לומר שהסתמנה מגמה מחקרית אשר שמה לה למטרה לבחון את אופן קיומו של מעמד בינוני מזרחי או ערבי, להבדיל מציון עצם קיומם של מזרחים או ערבים ברובדי הביניים.

בעשור או בשני העשורים האחרונים אפשר לזהות עניין מחקרי בהווייתם הסובייקטיבית של מזרחים ושל ערבים ברובדי הביניים. בספרות מגוונת זו אפשר לסמן כמה מגמות. מגמה פמיניסטית החוקרת את התנסותן של נשים מזרחיות או ערביות בעלות השכלה על-תיכונית העוסקות בהוראה ובטיפול ושואפת לברר את המחסומים והמכשולים הניצבים בפניהן הן ב'חוץ' בחברה הישראלית הן 'בפנים', בקהילתן (אבורביעה-קווידר 2017; Herzog 2004; Mizrachi 2013). מגמה אחרת עוסקת במזרחים ובערבים שחוצים את המחסום העיקרי שבין מעמד הפועלים למעמד הבינוני, הוא מחסום ההשכלה הגבוהה. כך נחקר הרפרטואר האופייני למשפחות מזרחיות וערביות (גם ממוצאים אתניים אחרים) אשר ילידיהן היו ל'דור הראשון להשכלה' (הישראלי 2016). לכך מצטרף מחקר שעסק ברפרטואר הספציפי של מזרחים שנשלפו מבתיהם, למדו בפנימייה ל'מחוננים' ועברו מוביליות דרך ההשכלה הגבוהה (שושנה 2006). לאחרונה נמצאו 'גבולות נסתרים' שחווים בני נוער מזרחים שחיים בהוויה של מעמד בינוני שבה לכאורה הגבולות האתניים נעלמו, אך למעשה הם חווים חוויה של נבדלות ואף עוינות אתנית (Abutbul-Selinger 2018).

רוב המחקרים האמורים עסקו בהיבטים שונים של הווייתם החברתית של מזרחים (ערבים במידה פחותה) ברובדי הביניים, אך נראה שסוגיית היווצרותה של זהות אתנית-מעמדית חדשה איננה בולטת בהם, אף לא כסוגיה שיש לבחון. נדמה כאילו המעבר ממעמד פועלים אתני לרובדי ביניים גרם לאטומיזציה חברתית, להתפרקות של גבולות הקולקטיב, והחוקרים מקבלים כמובן מאליו את העיסוק במושאי המחקר כאוסף של אינדיווידואלים. אפילו מחקרה של בברלי מזרחי (Mizrachi 2013), שעסק בנשים מזרחיות (מרוקניות) שעלו לרובדי הביניים ובגבולות הסימליים שהן מציבות בינן ובין נשים אשכנזיות ממעמד גבוה יותר, נטה לבדוד את הנשים מההוויה החברתית-מעמדית שבה הן מצויות, כלומר מן המסגרת המשפחתית ומתהליך המוביליות שבדרך כלל מתרחש במסגרת זו.

כך אכן נראים הדברים כלפי חוץ. קשה לזהות בספירה הפוליטית או אף בתרבות הפופולרית זהות מובחנת יציבה שאפשר לכנותה 'מעמד בינוני מזרחי' או 'מעמד בינוני ערבי', אשר יכולה להצדיק את קיומה של תצורה מעמדית 'בשביל עצמה' כפי שנהגו לומר

במסורת המרקסיסטית. המציאות החברתית, כפי שהיא מופיעה לעין לא משוחדת, נראית מורכבת, מגוונת ואף כאוטית.¹⁴

בנקודה זו יש למקם את מאמרים פורץ הדרך של נסים ליאון ואורי כהן על המעמד הבינוני המזרחי. הם עמדו על החלל המחקרי ועל ההימנעות התמוהה לשיטתם של מרבית החוקרים מהכרה בקיומה של תצורה אתנית-מעמדית חדשה, קרי 'מעמד בינוני מזרחי' (ליאון וכהן 2008: 87).¹⁵ להבדיל מחוקרים הבוחנים היבטים של מי שחי ברובדי הביניים אך מניחים הלכה למעשה מציאות אטומיסטית, ליאון וכהן מצביעים במאמרים על תהליכי התבדלות קולקטיבית של מרחבים עירוניים. לטענתם במרחבים עירוניים אלה יש 'נוכחות בולטת' של המזרחים המוביליים והם נהיים לטיפוס הנורמטיבי ואולי הדומיננטי.¹⁶ מוביליות אין משמעה, אם כך, זהות מוכחשת הנספגת במעמד בינוני אשכנזי בהרכבו ומערבי-גלובלי בזהותו (בירנבוים-כרמלי 2000: 132-133). אין זו היטמעות טראומטית של מי שעברו דיכוי אתני-מעמדי, גם אם לא הכירו בכך ולכן 'השתכנו' (שושנה 2006; ששון-לוי ושושנה 2014). אין זו גם הסתננות של יחידים שמופיעה במרחב הציבורי כמעין קריקטורה בגלל האוריינטלים הספוג בזהות העצמית של המעמד הבינוני האשכנזי (שוורץ 2014).

ליאון וכהן עוסקים באופן ברור בזהות אתנית-מעמדית חדשה שחיה בשלום בגבולות הסימליים והגיאוגרפיים שלה, ובה המזרחי בן המעמד-בינוני חש 'כדג במים'.¹⁷ קבוצה חברתית שהולכת ומתגבשת לכלל הוויה שאפשר לכנותה 'בשביל עצמה'. דוגמאות למרחבים אלה הם ראשון לציון מערב, גן יבנה (בו ערכו החוקרים סקר), ושכונת ח-300 (ליאון וכהן 2008: 89, 97-98).¹⁸ יש להניח ששכונת גילה הייתה זוכה לאפיון דומה, ולו בשל נוכחות רוב מזרחי דור שני ואפיוני העיסוקים שלו.

התנופה התיאורטית של ליאון וכהן נעה מהר וקדימה, אך היא מחייבת העמקה. הטענות על התגבשות זהות אתנית-מעמדית של מעמד בינוני מזרחי, ועל גבולות סימליים החופפים

14 סיגל גר-רון מנתחת את תפיסתה הסובייקטיבית של סבתה בנוגע למשברי ההגירה. המאמר אינו עוסק באופן ישיר בנושאים שבהם עוסק מאמר זה, ואולם מנקודת מבט חיצונית אפשר לבחון אותו כביטוי נוסף לעיצוב התודעה בדור השני או השלישי להגירה המזרחית. במילים אחרות, המאמר יכול להיתפס כביטוי תרבותי להלכי רוח של המעמד הבינוני המזרחי ואף לעיצוב מחדש של ייצוג עבר קולקטיבי. גר-רון 2012.

15 טענה דומה בעצמתה לזו של ליאון וכהן לא הועלתה בנוגע למעמד בינוני ערבי, אך ניצני המחקר החלו לנבט למשל בפעילותו של עזיז חידר, ראו חידר 2009.

16 גבולותיה של קהילה אורבנית יכולים לשמש כמסמנים בעלי משמעות מעמדית גם בהוויה של מעמד בינוני, הראו מחקרים שעוסקים במגוון שכונות פרבריות מעמד-בינוניות בישראל: בירנבוים-כרמלי 2000; צפדיה 2005.

17 טענה זו, הנבדלת במוצהר מטענת ההיטמעות במעמד הבינוני, דומה מאוד לטענות שהעלו בשנים האחרונות כמה חוקרים אמריקנים בנוגע למקסיקנים-אמריקנים תחת הכותרת minority culture of mobility.

18 שכונה חולונית זו עומדת במרכזו של מחקר המשך שערך הכותב במסגרת פוסט-דוקטורט בהנחיית פרופ' דני פילק, שממשיך במידה רבה את המחקר שעליו מתבסס מאמר זה (ועדיין לא התפרסם).

גבולות עירוניים מחייבות איתור ופענוח של קודים סימליים ושל התנסות סובייקטיבית. השימוש במושג 'מעמד' שאיננו נעשה כלאחר יד מחייב ניתוח של פרקטיקות שמייצרות משמעות ברוח קריאתו ההיסטורית של אדוארד תומפסון לחקור מעמד דרך זהותו הסובייקטיבית ולא להסתפק בהגדרה התיאורטית של החוקר: 'מעמד מתרחש כאשר כמה אנשים, כתוצאה מהתנסות דומה (מורשת או משותפת) חשים ומבטאים את זהות האינטרסים שלהם בינם לבין עצמם ונגד אנשים אחרים שהאינטרסים שלהם שונים, ובדרך כלל מנוגדים, משלהם' (Thompson 1968: 8, התרגום שלי). חקירת מעמד (או תצורה מעמדית) מחייבת בירור של מה אנשים 'עושים', ובעיקר של פרקטיקות המייצרות משמעות ומבנות את ההתנסות האישית-קולקטיבית.

המחקרים שהוזכרו למעלה אינם מתנגדים לטענותיהם של ליאון וכהן, אך גם אינם בהכרח תומכים בהן. כתוצאה מכך ההנחה (או ההשערה) בדבר תצורה אתנית-מעמדית נבדלת של מעמד בינוני מזרחי כמעט שלא הפרתה את המחקר העוסק ישירות בתצורות מעמדיות-אתניות. במאמר זה אני שואף להמשיך את התנופה שהניע מחקרם של ליאון וכהן, ולבחון את אפשרות קיומה של תצורה מעמדית-אתנית בממדי מציאות חברתית נוספים. במקום להישאר על פני השטח כפי שעשו ליאון וכהן במקרה המבחן המרכזי שלהם (גן יבנה), תיבחן התנסותם של מזרחים (ושל ערבים) ברובדי הביניים, ובמסגרת קהילה אורבנית שבה נוכחותם של מזרחים או של ערבים בעלי אפיוני מעמד בינוני דומיננטית. במאמר זה, אם כך, אני נשען על מחקריהם של ליאון וכהן, ממשיך בכיוון שהתוו ופונה למהלך דומה בנוגע לערבים. הקביעה על קיומה או עצמת נוכחותה של תצורה אתנית-מעמדית חדשה (מעמד בינוני מזרחי או מעמד בינוני ערבי) צריכה להתמלא בתוכן.

הערה על פוליטיקה אתנית-מעמדית

סקירת המחקרים העוסקים בהתנסותם הסובייקטיבית במהלכי מוביליות של מזרחים וערבים בני ובנות הדור השני לא תהיה שלמה בלי להזכיר את הממד הפוליטי. בשנות השבעים חלה התפתחות דרמטית במודעות הפוליטית הקולקטיבית הן בקרב המזרחים הן בקרב הערבים. כוונתי לשני אירועים מכוננים אשר אירעו בסמיכות זה לזה: יום האדמה של שנת 1976 ועליית הליכוד לשלטון בשנת 1977. במקרה של הערבים זוהה הפן המעמדי המובהק של הזהות הערבית-פלסטינית בדמות מוביליזציה של סטודנטים (ואולי אינטליגנציה בכלל) אשר הפיחה רוח במאבק, ואשר המפלגה הקומוניסטית הייתה הקטר המוביל שלה (רכס 1993). רבינוביץ' ואבו בקר ראו בו דור ביניים שבלעדיו לא היה קם הדור אחריו שאותו הם כינו 'הדור הזקוף', שבו הבשילה הזהות הלאומית הנפרדת. גם בנוגע לדור האחרון קשה שלא לשים לב, והחוקרים היו ערים לכך, לאפיונו המעמדי, שכן סטודנטים ובעלי השכלה גבוהה עומדים בחזיתו (רבינוביץ' ואבו בקר 2002). בנוגע למזרחים הביאו ליאון וכהן לתפנית משמעותית במחקר בעקבות חקירת המהפך לא רק כאירוע נפרד בשדה הפוליטי שנישא על גלי המחאה המזרחית נגד הממסד של

תנועת העבודה, אלא כשיאו של תהליך מוביליות מזרחית מתמשך ששינה גם את אופיו של הליכוד מבפנים. הניתוח של ליאון וכהן מתמקד ברמת הפעילים בשטח והמנהיגים המקומיים ומראה את המכנה המשותף בין היחידים שהצטרפו לתנועה חברתית שהפכה את הליכוד לביתו של הקולקטיב המזרחי. מי שהובילו את הדרך והיו לסמלים קולקטיביים היו בדרך כלל בני השכבה המובילית של הדור השני (ואולי 1.5) שהחלה לצבור כוח פוליטי ברשויות המקומיות – מדוד לוי ומשה קצב ועד מאיר שטרית ואחרים (ליאון וכהן 2011). הספרה הציבורית-פוליטית צריכה להיחשב קצה אחד של רצף שסיפורי החיים הם הקצה האחר שלו. הראשון קיים במוצהר, מייצר טקסטים החשופים לעין כול או לכל הפחות לעין רבים, למשל נאומים מכווננים במרכז המפלגה. אפשר לזהות בו את האופן שבו נבנים 'סובייקטים' קולקטיביים שמתגלמים מדי פעם במנהיג זה או אחר. השני מצוי ברבדים חבויים של הרפרטואר, בסיפורים שאנשים מספרים לעצמם ובנים לבין עצמם בחיי היום-יום. אפשר לשער שבין שני קצוות אלה קיימים קשרי גומלין מורכבים. חשיפתם של קשרים אלה היא המשך טבעי של מאמר זה, אך בשלב זה היא חורגת ממסגרתו, ומצריכה כלי מחקר ומושגים מתאימים.

שיטת ותכנית המחקר

המחקר נערך בשנים 2012-2016 בקרב שתי קהילות ירושלמיות – יהודים-מזרחים בשכונת גילה, וערבים-פלסטינים אזורי ישראל בשכונת בית צפאפא. במסגרתו נערכו שיחות עם אינפורמנטים ועם תושבי הקהילות הנחקרות.¹⁹ ארבעים סיפורי חיים שהתחלקו שווה בשווה במספרם בין נשים לגברים, מזרחים לערבים, נאספו באמצעות 'שיטת כדור שלג' (Browne 2005; Noy 2008) והוקלטו, תומללו ונותחו באמצעות תוכנת אטלס. הניתוח הפיק כמה מאות תמות (סיפורים, תיאורים או רעיונות המובעים בדרך רטורית דומה) ובהן עשרות שעסקו בדמויות ההורים בתקופת הילדות. עיבוד מיוחד הוזמן מהלמ"ס על בסיס מפקד 2008, כדי לברר את תמונת המצב החברתית-כלכלית והדמוגרפית-אתנית הן בחתך ארצי והן בחתך מקומי.

סיפורי הילדות נסרקו ונותחו בהנחה המקובלת במחקר הנרטיבי, שהסיפור הוא טקסט שחזר ועובד שוב ושוב לאורך החיים. לאחר מכן יצקו אותם לתוך תבניות נרטיביות שהן רכיב יסודי ברפרטואר של הקבוצה. המציאות החברתית על פי הפרדיגמה הנרטיבית, מדגישה גבריאלה ספקטור-מרזל, נתפסת כמורכבת מסיפורים. היא עצמה מתווכת דרך סיפורים (ספקטור-מרזל 2011: 66-67), והסיפור הביוגרפי הוא 'פרשנות חוזרת ונשנית של ההתנסות'

19 אינפורמנט הוא תושב הקהילה הנחקרת אשר החוקר מתרשם כי יש בידי ידע מקומי רב על קהילתו וגם יכולת ניתוח. אינפורמנט מספק ידע ותובנות מעל ומעבר לסיפורו האישי, בעוד המרואיין הרגיל מספר רק את סיפורו האישי.

(Bruner 2004: 692). על סיפור החיים אפשר לומר כי מלאכתו של העורך – המספר או המספרת עצמם – דומה לאופן שבו סיפורי עם חוזרים ומעובדים סביב 'מדורת השבט' שוב ושוב לאורך הדורות. במקרה שלנו העיבוד מתחיל מרגע ההתנסות, שיכול להיות מרוחק עשרות שנים מיום הריאיון. אם כך, תבניות נרטיביות אלה הן חוליה המקשרת בין הסובייקטיבי והייחודי לאובייקטיבי והקולקטיבי, בין הפרט הפועל (agent) למבנה החברתי (structure).

נחוצה מילת זהירות והסתייגות מפני להיטות יתר של המבט הסוציולוגי למצוא בכל רכיב של סיפור את עקבות ההיקבעות על ידי המבנים החברתיים. אם אישה מזרחית שהייתה למורה מספרת על אמה סיפור, אין להניח בהכרח כי עיסוקה של המספרת קבע את מהלך הסיפור או אף את תוכנו. גרעין של אמת בוודאי קיים, ומלאכת העריכה, כך אפשר להניח, איננה פעולה מניפולטיבית אלא פעולות רבות מודעות למחצה או אף לא מודעות, המושפעות מצירופי נסיבות. ההנחה הנרטיבית, בשימושה הסוציולוגי העדין יותר המוצע כאן, מנסה להרחיק את המבט מהסערות הרגשיות הנלוות לסיפורים שעיתוי התרחשותם שרוי בעבר ולבקש עקבות לפעולתן של תבניות נרטיביות.

דמות האם

עאדל הוא בן לחמולה הידועה בכפר בהצטיינותה בלימודים ובמוביליות – מורים, מנהלי בית ספר, אקדמאים, פקידים – ובעצמו אדם ידוע למדי בתרבות הישראלית הפופולרית בשנות השבעים והשמונים.²⁰ כך הוא מתאר את הבקרים שבהם הלך יחד עם אחיו לבית הספר: 'היה לנו שטח אדמה [...] היה לנו חמור. אימא שלי היתה קוטפת כל בוקר פטרוזיליה, סלק, דברים כאלה – מה שיש בבית, תאנים, ענבים, והולכת לכיוון רחביה [...] היתה עולה את כל זה ברגל. אחרי תקופה, אז האחים שלי היו, דוגמה, הולכים לבית ספר [לעבוד כ]מורי בית ספר או לומדים באוניברסיטה או בעירייה, אז הם לוקחים אותה בדרך עם האוטו, שמים אותה ברחביה ונוסעים לעבודה'.

עאדל מציג תמונה של התנסות שנראית כמו צוירה שוב ושוב, בוקר אחר בוקר. האם הערבייה הכפרית גידלה ירקות כדי למכור אותם בשכונות יהודיות, והיא נכנסת לתמונה לבושה בשמלה הכפרית המסורתית עם הסל על ראשה (כך מתאר עאדל בהמשך דבריו). היא הולכת במעלה הדרך, ואז ילדיה הבוגרים פוגשים אותה שעה שהם יוצאים כמזה לכיוון העיר. אולם מסלולי הילדים ומסלול האם שונים דרמטית. היא ברגל והם ברכב. האם איננה יודעת קרוא וכתוב (כמו כל האימהות בכל סיפורי המרואיינים הערבים), ואילו הילדים רוכשים השכלה תיכונית וגבוהה. הילדים הבוגרים מצויים במסלול ליניארי של שינוי בעוד האם נותרת במסלול מעגלי שמחזיר אותה לכפר. בהמשך הריאיון חוזר עאדל

20 שמו של עאדל, ככל השמות במאמר, הוא בדוי, ונעשה מאמץ לטשטש את הפרטים המזהים. במקרה זה, היותו אדם ידוע חשובה לנושא, אך בכך תסתיים החשיפה.

ומבטא תחושות הערצה לאמו ולהקרבתה, אך נשאלת השאלה אם דמות זו, המתוארת בתמונה, יכולה הייתה לשמש לו כדמות מופת במסע חוצה הגבולות שאליו יצאו הוא ואחיו. חגי גדל בעיירת פיתוח למשפחה יהודית שהגיעה בתקופת העלייה מעיראק. בציטוט להלן הוא מתאר את הרגע שבו בישר לאמו על ההצלחה במבחן הסקר, מבחן מיון שנערך בשנות החמישים והשישים ואשר הבנים המזרחים הספורים שהצליחו בו יכולים היו לקבל 'סטיפנדיה', כלומר מילגה ללימודים בתיכון.²¹ 'כשהודיעו לנו בכיתה ז' ב'63' שעברתי את הבחינות, אני רצתי כל הדרך מבית הספר לאימא שלי. אני זוכר את זה עד היום. עוד מעט אני אבכה. ואימא שלי המתוקה הנסיכה המלכה הזאת תלתה כביסה ואמרתי לה, אימא הצלחתי בבחינות בסקר. [היא] אמרה, "יָאֵ- (אֵי) בְּנִי", וחיבקה אותי.

קטע קצרצר ופיוטי זה מציג תמונה המקפלת בתוכה משמעויות רבות ממה שנגלה לעין. הרגע היה רגע גורלי. חגי עזב את הבית ולמד בתיכון חקלאי פנימייתי שנחשב סמל של ההתיישבות העובדת. מאוחר יותר הוא יגיע לאוניברסיטה ויעבוד בהמשך בגוף ממשלתי בתחום התרבות. אין מקום להטיל ספק בעובדות המסופרות, אך אפשר לשים לב למלאכת העריכה. התמונה שמתאר חגי נראית כמו לקוחה מקולנוע ריאליסטי. הילד רץ ברחוב. האם ניצבת ליד חבלי הכביסה. הצופים חשים שזהו רגע גורלי המוצג בפלאשבק. כעת המצלמה מתקרבת לאם הנערצת, והיא אומרת לבנה רק שתי מילות חיבה בערבית: 'יָאֵ- (אֵי) בְּנִי'. האם ממלאת תפקיד מוגדר וממוגדר (ליד חבלי הכביסה) של מי שבנה יותר מאחור ויצא לבקש את מזלו בחברה הישראלית. אולי אין זה מקרה שהערבית, שפת אמו של חגי והשפה שבה אמרה את שתי המילים, איננה שגורה בפיו – סוגיה שעוד תחזור ותעלה בסיפוריו כחלק מחשבון הנפש שלו עם זהותו המזרחית. הנה, דווקא ברגע זה, רגע הפרידה, שתי המילים שנאמרות הן מילות חיבה בערבית.

האם המפרנסת

דמות האם היא דמות אהובה ונערצת – כך מופיעות האימהות בכל הסיפורים, ללא יוצא מן הכלל. חלק נכבד מההערצה לדמות האם קשור לעבודתה הקשה שנחשבה כמה שהציל את המשפחה מרעב. אימהות ערביות עבדו בגידול ירקות או כבשים ובמכירת התוצרת החקלאית בשכונות היהודיות. אימהות מזרחיות עבדו בדרך כלל במשק בית. תמת ההקרבה של האם חוזרת ונשנית בכל הסיפורים של ארבע תת־הקבוצות: גברים ונשים, מזרחים וערבים. עם זאת דווקא כאן, באופן שבו מסומנת עבודת האם, טמון זרע שיוביל לסיבוך אשר יתגלה כחשוב בעיקר אצל הנשים המרואיינות, הערביות והיהודיות, וייחד אותן מן הגברים.

21 מבחן הסקר נערך לכל תלמידי כיתה ח'. הוא פעל בכל הארץ וכלל את החינוך הערבי, וממצאיו נאספו ונחקרו באופן אינטנסיבי. המבחן נערך משנת 1955-1956 עד שבוטל סופית בשנת 1972 בידי גאול אלון בתפקידו כשר החינוך. ראו לוי 1994.

אריז' היא אישה ערבייה אקדמאית כבת שישים שהשלימה בימי המחקר את התואר במשפטים. אריז' היא רווקה שחיה עם אמה המבוגרת. היא מציגה עצמה כפמיניסטית, עניין המשתלב במחינתה בזהות לאומית ברורה. כאשר נשאלה במה עבדה האם ענתה תחילה בשלילה: 'אימא לא עבדה'. רק כשנשאלה שוב לפירוט עיסוקיה של האם, ציינה אריז' את גידול הירקות ורעיית הכבשים, והדגישה כי הם נעשו לצורך 'פרנסה'. 'מזה הייתה הברכה', אמרה אריז', 'היינו אוכלים מזה'. המסמן 'פרנסה', כך מסתבר, החליף עבור אריז' את המסמן 'עבודה'. במבט לאחור פעילותה של האם, פעילות כלכלית מובהקת, לא נתפסה כפעילות שאפשר לסמנה במילה 'עבודה'. תמה זו מופיעה בסיפוריהם של רוב המרואיינים, מכל ארבעת הקבוצות.

עיד הוא מהנדס מצליח. גם הוא מתאר ילדות בעוני קשה, בכפר החצוי ומשני עברי הגבול וגם הוא מעריץ את אמו הערצה ללא גבול על הקרבתה:

אימא שלי, זיכרונה לברכה, גם הייתה מהירקות... הייתה מוכרת ליהודים כאן בשכונות אחרי 1967. ואנחנו חיינו מזה גם. [אני מתגאה] שאימא שלי לא ישבה בבית. כשהיא ראתה שיש לחץ על הילדים שלה, היא יצאה והיא התחילה לעבוד לבד, שהיא רוצה לפרנס [ההדגשה שלי] את המשפחה בגלל אבא שלי [ש]הוא היה בכווית, ואסור להכניס כסף והיו כל בעיות הפוליטיקה בשלב הזה. אז היא חייבת להיות אבא ואימא בבית בשלב הזה. אז בגלל זה אני כל כך proud באימא שלי.

בסיפורי המזרחים והמזרחיות האם לא גידלה ירקות אלא עבדה בדרך כלל במשק בית שכיר בבתים פרטיים או במוסדות בבישול וניקיון. ירדנה, עקרת בית, ואביבית, זבנית בקניון, הן אחיות ממשפחה ממוצא פרסי שהגיעה לירושלים בעלייה ההמונית. אביהן עבד בעירייה, השתכר מעט ובשלב מוקדם יחסית בילדותן חלה והיה לנכה ללא יכולת עבודה. האם, לעומתו, עבדה בפרך בניקיון בתים. לדברי אביבית, 'הייתה לוקחת את ירדנה כדי לעזור לה לכבס, בשביל לפרנס את הבית, שיהיה מה לאכול' (ההדגשה שלי).

כך גם בסיפורו של שאול, מנהיג מקומי בקהילת יוצאי מרוקו בשכונת גילה שנשר מבית הספר אך טיפס לבסוף בשוק העבודה הממשלתי. לאחר שנפגע אביו בעבודת דחק, יצאה אמו של שאול לעבוד והביאה פרנסה: 'אימא שלי היתה אחת התופרות הגדולות במרוקו. אבל כשהגיעה לכאן, שלחו אותה לכל מיני מפעלים. היא עבדה כמגהצת, כתופרת, רצתה רק להביא פרנסה' (ההדגשה שלי).

עבודה במשק בית של נשים מ'מעמד הפועלים' האתני, כלומר ה'ממוזרח' (ערביות או יהודיות-מזרחיות) היא מצב טיפוסי שהתקיים גם בתקופת המנדט (ברנשטיין 1987). עבודתה של האם במשק בית או במכירת ירקות היא בבחינת תיאור עובדתי, אך הסימון החוזר שלה כ'פרנסה' מחייב פרשנות. ברור שמהלך זה ממשיך את החלוקה הידועה בכל החברות הפטריארכליות הידועות לנו, ובכללן בעולם המערבי, שעבודות הבית שעושות הנשים נוטות או נטו באופן מסורתי עד לאחרונה להיחשב 'לא עבודות' (Crompton 2006: 139-162), אולם כאן מדובר במפורש בפעילות כלכלית שהביאה עמה תמורה כספית.

נראה שסימון עבודת האם כ'פרנסה' מרחיק אותה מעולם העבודה שהמרוויינים חיים בו ואשר הוא חשוב מאין כמוהו למוביליות ולהתמקמות המעמדית שלהם, כלומר ל'עצמי' המובילי שהם מציגים. הם, נשים וגברים, מוצאים את עצמם (במלוא מובן המילה) בתוך סולמות מורכבים ומגוונים של עיסוקים אופייניים למעמד בינוני, אך סולמות אלה אינם יכולים להכיל בתוכם מקום לעבודתה הפיזית של אישה לא משכילה. עבודה זו נמצאת הלכה למעשה מחוץ לסולמות הסטטוס של עולם העבודה הרשמי שבו חיות המספרות. יותר מכך, המרוויינים, נשים וגברים, חצו גבולות חברתיים ממעמד הפועלים האתני למעמד הבינוני, והם חוצים בכל יום גבול המפריד בין הספרה הפרטית לזו הציבורית, ובתוכה עולם העבודה. חציית הגבולות היא, אם כך, עניין יום-יומי וגם דרמטי, ואי אפשר להפרידו מסיפור המוביליות. דמות האם המפרנסת שונה בתכלית מתיאור זה. היותה 'לא עובדת' אלא 'מפרנסת' קשור לטענתי למאפיין אונטולוגי עמוק. האם לא רק עובדת בעבודות שהן המשך ישיר של עבודות הבית. במובן האונטולוגי העמוק, היא אינה יוצאת מגבולות הבית והקהילה. מובן שהאם יוצאת מביתה והולכת לעבוד, אך פעילות זו אינה נחשבת בעיני ילדיה כחצייה של גבולות. כמו תיאורו של עאדל, האם בעצם נעה בתנועה מעגלית. כאשר היא יוצאת לנקות בתים או למכור ירקות היא כאילו מותחת את גבול הקהילה-בית ואיננה עוברת דרכו לעולם העבודה.

דמות האם ועבודות הבית

המרוויינות המזרחיות והערביות שעברו מוביליות בחייהן סיפרו על חוויות קיפוח שעברו בילדותן בכמה ממדים. רובן, יהודיות וערביות, נאלצו לצאת ולעזור להורים בפרנסה. על רקע זה מפליא לראות עד כמה הקיפוח המעמדי האתני נתפס בסיפורן כמשני לעומת הקיפוח שהותיר בהן חותם בל יימחה – קיפוחן בתחום מלאכות הבית, ובו דמות האם הייתה דמות פעילה.

אריז' מתארת כך את המצב בביתה: 'אנחנו היינו ארבע בנות ומשרתות של הבנים. "יאללה, תגהצי לי!" "עכשיו תגהצי לי את החולצה [...]" תכיני לו לאכול...'. אריז' ואחותה הדיל – כיום מזכירה בבית ספר מקומי – עזרו לאביהן, שמתואר כאיש קשוח וכנראה גם אלים, בעבודתו בבית הספר שכללה גם ניקיון החצר. הייתה זו עבודה קשה ומפרכת מסוג שאפילו בבית צפאפא לא הוטל על מרבית הילדים. למרות זאת, מה שהותיר בסיפוריהן את הרושם הקשה ביותר לא הייתה העבודה בניקיון בחוץ, אלא העבודה במטלות הבית אשר הוטלו אך ורק עליהן ולא על אחיהן הבנים.

גם ירדנה, כמי שנאלצה כבר בכיתות הנמוכות להתלוות לאמה ולנקות בתים, חוזרת ומדגישה את ההבדל בינה ובין אחיה הבכור: '[הוא היה] בן יחיד ו[...] מאוד מפונק. אימא שלי מאוד פינקה אותו והיא עטפה אותו בצמר גפן, והוא לא עשה שום דבר. הוא רק למד ... זהו בעצם'.

באף אחד מהסיפורים לא נאמר שהנערה זרקה את המטאטא בהפגנתיות. המתח והמרמור, כך נראה, נותרו בפנים והופנו כלפי האם. נראה שמנקודת המבט של ההווה, זיכרון הקיפוח והאם המקפחת (אותה אם הרואית שהצילה את המשפחה מרעב) התגבשו לדמות אם שהנערה איננה יכולה להזדהות עמה. בדיווחים אחרים, ממקומות ומזמנים אחרים, על התבגרות במעמד הפועלים (אך לא מעמד פועלים המסומן אתנית), אפשר למצוא תיאורים של דיאלוג הרבה יותר מעצים בין הבת לאמה (Lawler 2000; Scott and Scott 2000). כאן אין לכך זכר. דמות האם נותרת מרוחקת ובמידה רבה נותרת מאחור ככל שהסיפור מתפתח והנערה מתעתדת לחצות גבולות במסעה המובילי. אם נכונה השערה זו, כי אז מטלות הבית שימשו כ'מנוף סימלי' שהעמים על דמות האם עוד ועוד תכנים סימליים שליליים או כאלה שהנערה ראתה עצמה נאלצת לדחות אם ברצונה להשלים תהליך מוביליות והבניית 'עצמי' מתאים. בסיפורי הנשים הערביות והיהודיות המציגות 'עצמי' מובילי, הולך ומסתמן דיאלוג פנימי בין דמות האם לדמות ה'עצמי' שאפשר לכנותו 'דיאלוג מרחיק'.

חיזוק לטענה זו על הבניית דמות האם בסיפורי הנשים המזרחיות והערביות אפשר למצוא בעקיפין בממצא נוסף שנוגע לנוכחותה הדומיננטית של דמות 'אחרת משמעותית' שאיננה האם דווקא בתקופת ההתבגרות המוקדמת.

ליאורה, מנהלת חשבונות ממוצא מזרחי-ספרדי, עבדה ועובדת ומתקדמת במעלה סולם הדרגות כפקידה בכירה ברשות ממשלתית. כך היא מספרת על פועה בת דודתה: 'היא היתה האחות הגדולה שלי. היא לימדה אותי. היא שמה לק. היא לימדה אותי להתאפר. היא סיפרה לי מה זה מחזור – שאימא שלי לא סיפרה לי. אתה מבין, זה ככה היה אז... למשל, כשלי הייתה אספת הורים בבית ספר, אימא שלי לא הייתה באה לאספות הורים. מי שהייתה באה זו הבת דודה שלי הגדולה ששמה פועה'.

דמות ה'אחרת המשמעותית' – בת משפחה מבוגרת מעט יותר, שכנה או אחות גדולה – חוזרת ומופיעה ברוב סיפורי הנשים המזרחיות והערביות. בכולם מדובר בדמות שהצליחה להלך רגל אחת בקהילה המקומית ורגל שנייה כבר בעולם 'שם בחוץ', שהיה מושא למאוזיי מוביליות מעורפלים. ה'אחרת המשמעותית' היא היפוכה של האם. אני מציע לפרש אותה כדמות שמחזקת את דחיית דמות האם.

אין להבין תיאור זה כהטלת אחריות, שלא לומר אשמה, על המרואיינות שבחרו לדחות את דמות אמן. כאן יש לעמוד על המינון הנכון שבין היקבעות לפעולה עצמית (agency). מובן שהמספרות לא בחרו להציב את אמן בתחתית שוק העבודה או לעשות אותה למכשיר שדרכו 'זרמו' אליהן מסרים דכאניים. ובכל זאת, כאשר דמות האם מופיעה בסיפורים (בפעמים מעטות בהרבה מהאב), בולט ריחוקה מדמות ה'עצמי' של הנשים למרות רגשות האהבה ותחושות הכרת התודה. אחד הביטויים לכך הוא מיעוט העיסוק בדמות האם בסיפורים לעומת דמות האב. דמות האב, כפי שנציג אותה כעת, מופיעה כדמות הפוכה בתכלית מדמות האם מנקודת המבט של ההבניה הנרטיבית.

דמות האב העובד

דמותו של האב המהגר המזרחי, המפרנס הראשי, שנפגע כתוצאה מטראומת ההגירה, מהירידה המהירה בסטטוס ומהתפוררות סמכותו, ידועה ומוכרת בתרבות ובספרות הישראלית (אלוש-לברון 2008: 139; חקק וחקק 1999). אשר לאבות הפלסטינים בבית צפאפא, עם הקמת המדינה הם היו בעיצומו של תהליך אורבניזציה ופרולטרניזציה בשוק עבודה שהטילה אותם לשוק עבודה שנשלט בידי מדינה וממסד ביטחוני עוינים (לוסטיק 1985). יש להניח שבאזור העירוני של ירושלים הדרום-מערבית שאחרי 1948 התקיימו פערי שכר דומים לאלה שנמצאו במקומות אחרים.²² אמנם בירושלים לא הוטל ממשל צבאי על הערבים, אך נראה שמאפייניהם החיצוניים של האבות הערבים, קשיי החיים שהיו מנת חלקם, היו דומים לאלה שעמדל מנאע תיאר בכותרת 'הדור ה"שורד"' (מנאע 2017: 24-26).

בסיפורים של בניהם ובנותיהם תיאורים רבים של קשיי הפרנסה ושל ההדרה והדיכוי (לאומיים-פוליטיים, תרבותיים) שהיו מנת חלקם של האבות, ואולם דמות האב היא מה שמכונה דמות ספרותית 'עגולה'. ככזו, יש לבחון את רובדי העומק שיש בה. אפשר לזהות שלושה טיפוסים עיקריים: האב השורד הפיקח, האב הרומנטיקן, וטיפוס משני לטיפוס הרומנטיקן, הוא האב הגיבור הטרגי.

האב השורד הפיקח תואר כמי שהצליח לפעול תוך כדי ניצול כל הזדמנות שנקרתה בדרכו והפעלת תבונה ערמומית (cunning wisdom). בחלק מהסיפורים מזכירה דמות האב לעתים את דמותו הקולנועית של סאלח שבת²³ או את סוחר הדגים המזרחי במחקרו של דון הנדלמן, שניסה ללא לאות לתמרן את מערכת הרווחה כדי להשיג את מבוקשו ולבסוף עשה זאת (הנדלמן 1998).

יגאל עובד בחברה גדולה בתפקיד אבטחה, תפקיד זוטר שממנו הוא מחכה לצאת לגמלאות בקרוב. אביו הגיע ממרוקו ללא השכלה, ללא ידיעת קרוא וכתוב וללא הון של ממש. בארץ הוא עבד בעבודות הקשות ביותר והתמודד עם כל הקשיים המוכרים כמו אפליה ועבודות דחק, אבל האב, חוזר ואומר יגאל, 'ידע להסתדר בחיים'. בשנים הראשונות לחייו בישראל ניסה האב לפתוח חנות מכולת בשכונת העולים שבה גר. אחר כך מכר את המכולת וקנה טנדר להובלות מזדמנות. בעזרת הטנדר נכנס לתחום ההובלות עבור העירייה – הובלת פועלים והעברת משאות – בלי להיות בעצמו עובד עירייה אלא עצמאי זעיר. הוא ניצל את עבודתו כדי לפתח קשרים חברתיים ענפים עם אנשי העירייה, וכך נשארו הדברים פחות או יותר עד 1967. אחרי המלחמה נכנס האב עם הטנדר לגדה המערבית והחל לסחור עם הפלסטינים בדברים שונים ובהם כבשים: 'הוא לא חשש

22 כ־40 אחוז פער בין פועלים יהודים שנחשבו ל'לא מקצועיים' לפועלים ערבים עירוניים, ראו Rosenhek 2003: 235.

23 כפי שאולי תפס אותה קישון המחבר ולא כפי שתופסים אותה מבקרי.

מהערבים כלל [...] הוא נכנס לשטחים. הכול היה בפרוטות, ואבא שלי איש ביזנס בדברים האלה הוא מריח שיש כסף, חבל לך על הזמן'.

כשהחל האב להתעייף, 'הוא תפס קשרים בעירייה ואז הוא הגיע לגיל מבוגר, גיל חמישים ומשהו, ואז הוא בא אמר להם אני, אין עבודה בטנדר, אין לי כח. סידרו לו, הכניסו אותו כעובד עירייה בגיל חמישים לקבל קביעות בעירייה. אתה יודע, זה לא נורמלי [...] הוא היה איש תחזוקה שם. מחזיק את המבנה. כל המבנה הזה של המאגר מים. עבד שם איזה 12-13 שנה, הגיע לגיל 65, הוציאו אותו לפנסיה. הוא פנסינר'.

לעומת אביו, יגאל ניסה כמה יוזמות עסקיות, אך המזל לא היה לצידו, והוא גם מעיד על עצמו כי הוא 'פחדן'. למרות הכישלונות נראה שיגאל שואב הנאה מתיאורי האב ומעיד על עצמו שלפחות בצעירותו 'הייתי עם מרץ, הייתי כמו אבא שלי, אוהב אה... להתקדם בחיים'. היוזמה העסקית של האב הפכה בסיפורו של יגאל על עצמו למבחן גבריות. אכן יגאל נכשל, אבל נראה שהעובדה שניסה נותרת בסיפור עדות לאופי שירש מאביו. יעל, מנהלת חשבונות העובדת כיום בעמותה גדולה בתחום התרבות, מציגה את אביה, יליד כורדיסטן העיראקית:

אבא שלי הצליח לצאת מהמעברה בליפתא לא בגלל שהיו לו זכויות [כפעיל בתנועה הציונית בעיראק שנאסר]. ממש הכול בשתי כפות ידיו הוא עשה. זה פשוט מאוד, הוא הגיע לארץ. קודם כול הוא לימד את עצמו לכתוב ולקרוא בעברית. הוא בא רק עם ערבית. אז הוא הלך לבית ספר ערב [...] הוא ישב כל יום בבית ספר והוא למד. היו אז בתי ספר בערב לכל העולים, למבוגרים, לכורדים... אחר כך הוא רצה למצוא עבודות, שתי עבודות. והוא באמת מצא. הוא היה עובד. הוא היה עובד בטחנת קמח 24 שעות ביממה, כי הוא החליט שהוא תוך חצי שנה רוצה לקנות בית ורוצה להסדר, זה לא מספיק לו והוא דהר קדימה. ובאמת הוא עשה את זה.

יעל נוגעת כאן באחד מיסודות הזיכרון הקולקטיבי המזרחי: המעברה. אך שלא כנרטיב המקובל לפיו האשכנזים הם שעזבו את המעברה, בסיפורה של יעל דווקא אביה הקדים ועזב בזכות פעילותו, עד שהיה לקבלן בניין מצליח. יעל מייחסת את קווי האופי של אביה לבני העדה הכורדית כולה, ונראה שגם היא חשה כי ירשה אותם, ובזכותם הצליחה לפרוץ את מחסומי השכונה שבה גדלה ולרכוש השכלה על-תיכונית ומוביליות.

ח'אלד הוא מנהיג מקומי בבית צפאפא, מכונאי מומחה שהיה לדמות המרכזית שסביבה מתנהלת העבודה במוסך המשפחתי. בהיותו בן שישים החליט ללמוד משפטים, סיים ועמד בבחינות ההסמכה. אחרי 1948, מספר ח'אלד, הייתה תקופה שבה הוריו התפרנסו מהברחות משני צידי הגבול. אחר כך הגברים בכפר עבדו בבניין או בשירותים במלונות בניסיון לשרוד את הזמנים הקשים (ראו תיאור דומה אצל Romann and Weinberg 1991). אז החל אביו של ח'אלד לנהוג במשאית שקנה מהבריטים זמן קצר לפני כן, 'הוא היה בין הבוודים שהיה לו רישיון נהיגה'.

בסופו של דבר, מספר ח'אלד, היזמה המסחרית נכשלה. האב חזר לעבוד בבניין והאם חזרה להיות המפרנסת העיקרית. הסיבה לכישלון היזמה הייתה במידה רבה נדיבותו

של אביו שדמתה למנהיגותו האבהית של בנו: 'המצב הכלכלי במדינה לא היה משגשג והמשאית הוציאה בקושי את הפרנסה ומאנשי הכפר זה לא נעים לקחת כסף. בכל זאת אתה נוסע לעבודה, אז תיקח אותי איתך. איך אומרים בשפה פשוטה – רוכב בחינם... אם אתה כבר נוסע אז תעשה טובה תיקח גם אותנו. אז לא היה נעים לקחת כסף, כי כולם קרובים. משפחה ושכנים. [כמה כסף] הם מרוויחים? לא נעים!'

דמותו המופתית של האב מקבלת משנה תוקף בתיאורי האח הבכור, סאמר, אשר הקים את המוסך המשפחתי. סאמר גם הוא מכונאי עם תעודה של משרד העבודה, אבל יחסיו עם האב שהמוסך קרוי על שמו (אבו-סאמר) היו תמיד מורכבים ומלאי מתח. סאמר עבר תהפוכות בחייו ואף התדרדר לגבול הפשע ולצריכת סמים, אבל הוא מעיד על עצמו כי בנשמתו תמיד נותר איש מקצוע טכני מומחה. סיפור הילדות הבא של סאמר שזור בין דמות האב ובין הצגת ה'עצמי' מלאת הניגודים שלו:

אבא שלי – הי[ת]ה לו משאית. המשאית הזו [היא מ]שאיות של הצבא הבריטי... תאר לך איזה מודל. והוא עזב את הארץ, הצבא הבריטי. לא כדאי [היה] לו [לצבא] לקחת את המשאיות האלה בחזרה... מכרו את זה... יעני... מכרו את זה [במחיר] סמלי... אז תאר לך משאית של צבא – ואז לא היה טיפולים כמו היום, להביא לחברה וכל זה. אבא שלי – כל נסיעה היה צריך להכין אותה שבוע בשביל לנסוע שעתיים. מרוב שהתעסק בזה נהיה מכונאי, אבל מכונאי מקומי, לעצמו. ואני מהצד ראיתי את זה – אהבתי את הטכניקה. התעניינתי בזה. נשאר לי בדם – הטכניקה.

האב הרומנטיקן

מקצת האבות מתוארים כמי שנאבקו אבל ניצחונם לא נבע מיזמות אלא בזכות תכונות אופי שמשמרו למרות הכוחות החברתיים והתרבותיים המוחצים סביבם, בין שהיה זה כוח הממסד ובין שהיה זה כוחם המדכא של חיי העוני. לאבות אלה אני קורא רומנטיקנים; לא במובן האהבה הזוגית אלא במובן הקרוב למובן המקורי ועיקרו סובייקטיביות עצמאית, יצירתית וגועשת. אביהן של אריז' והדיל היה אדם קשה, 'עצבני, תוקפני, שתלטן', כך מעידה הדיל. אריז' מעדיפה לספר כך על דמותו: 'הוא לא היה קורא ולא היה כותב, אבל הוא היה גאון. הוא היה טיפוס פטריסטי ושמרני [...] מבחינה לאומית-ערבית [...] הוא מה-זה-אהב את הארץ, אהב את האדמה [...] ובזמן שאף אחד לא היה לו רדיו בכפר – לנו היה רדיו, זה מוצר המותרות היחיד, בשביל לשמוע את הנאומים של עבד אל-נאצר [...] בחורף היינו שמים תנור, והוא היה יושב אתנו, ומספר לנו על המלחמות.'

אריז' היא אקדמאית ופמיניסטית שלא נישאה מעולם. אביה מת בשנות החמישים לחייו. הוא היה אדם שמרן, חסר השכלה רשמית וכנראה רע מזג. הוא נותר פועל כל חייו, אך מנקודת מבטה אישיותו הרומנטית לא נכנעה לכוחות המדכאים, והיא נותנת לאריז' השראה בחייה.

ליאורה, מנהלת חשבונות שעובדת בארגון ציבורי גדול, מתארת אב שחי כל ימיו בשכונות העוני, תחילה בעיר העתיקה, לאחר מכן בשכונות הישנות שבמרכז העיר ולבסוף בשיכונים שבפאתי העיר. ב־1948 נלחם אביה בשורות הלח"י, הארגון המורד. כך הוא מתואר מתהלך ברחובות: 'תמיד בשבת הוא היה נוהג לשים כיפה לבנה. ותמיד באמצע שבוע, אתה יודע, לא היו טישיו, היו ממחטות. אז באמצע השבוע הייתה מטפחת צבעונית. ובשבת תמיד הייתה מטפחת לבנה. והייתה לו טבעת זהב שתמיד בשבת הוא היה עונד אותה. ו... לא יודעת, כל מיני דברים כאלה'. היחסים בין אביה של ליאורה לאמה בולטים לעומת הדודים שהתייחסו לנשותיהם 'כמו איזה שיח':

הוא [אבא] תמיד ניסה לרצות אותה [את אימא] ... גם כשהייתי נערה, הוא הלך וקנה לאימא שלי טבעת יהלום... והוא חסך חסך. והיה להם יום נישואין, אני כבר לא זוכרת כמה שנים... והוא הראה לי את זה ביום חמישי בערב והוא אמר לי: 'מחר בערב אני אתן את זה לאימא מתנה', ואני כל כך התרגשתי וחיכיתי וחיכיתי עד שהוא ייתן לה את זה... הם [קרובי המשפחה] תמיד קינאו. אני אפילו פעם שמעתי את דודה שלי אומרת: 'תראה איזה יופי. איך רחמים מפנק את רחל. אתה אף פעם לא יודע לקנות שום דבר'.

אביו של חגי, איש תקשורת שגדל בעיירת פיתוח, עבד בבית דפוס בעיראק. יש להניח שהיה לפחות בעל השכלה יסודית מבית הספר הממלכתי שם. בארץ עבר האב שנים קשות וניסה לשרוד: 'אבא עבד [ב]קרן קיימת [עבודות יזומות] - קצת בניין, לא הרבה. בזבל, הוא היה מפנה זבל במשאית הזבל [של המועצה]. [עבודות] כמעט ולא מקצועיות'. הערך המוסף בדמותו לא היה אופן הישרדותו של האב, אלא הצלחתו במאבק הפנימי לשמור על עצמיותו. הוא אהב מאוד את אשתו, ואהב את תרבותו. בשבתות הוא היה קם ונוסע יחד עם גברים עיראקים אחרים מעיירת הפיתוח לעיר הערבית הסמוכה כדי להתבשם בריחות, במאכלים ובשפה המוכרת: 'הייתי נוסע איתו כשהייתי ילד קטן. אהבתי מאוד לנסוע איתו בשבתות'. סיפור דמותו הרומנטית של האב מסתיים בצער: 'הוא כל הזמן ביקש, רצה ללמוד אותי ערבית. אז אחרי שהוא מת, הבנתי שהוא רצה להגיד לי: גם אני שווה משהו'.

השראת דמותו של האב על חגי אינה ישירה. האב נותר פועל לא מקצועי, ואילו חגי למד באוניברסיטה. האב שמר על זהותו הערבית-יהודית, בעוד חגי הכחיש אותה במשך תקופה ארוכה. אבל ברובד עמוק יותר, ומרחק השנים, אין ספק כי דמותו של האב היא דמות מופת עבורו. מאבקו של האב לשמירה על עצמיותו היה אצל חגי למושא הערצה ולמקור של כוח במשברים בחייו.

יעקב גדל בשכונת עוני מוכת פשע והסתבך בעצמו. משפחתו התפרקה, אמו הייתה במצב גופני ונפשי קשה וילדיה הגיעו למוסדות ולמשפחות אומנה. עם זאת, בזמן שירותו הצבאי התקרב זה לזה האב ויעקב, וצדדיו היפים של האב האלים נגלו לבנו. תחילת הישרדותו של האב הייתה בסנדלרייה בשולי העיר המערבית: 'אבא שלי היה עושה בשנות השישים, אז הייתה גולדה מאיר משה דיין הוא היה תופר להם תיקים, נעליים. היה לו אימום, הוא היה ממש, אנחנו יש לנו תמונות של דיין... גולדה מאיר'. מסנדלרייה הפך המקום למעין בית

קפה שמשך אליו שרים וגנרלים, ולמקום מפגש בין אשכנזים למזרחים ובין יהודים לערבים. האב שזנח את ילדיו הפך לדמות שיעקב שמח להסתופף בצילה. עד היום רואה יעקב באב מקור לקסמיו ולפגמיו – יצריות, כריזמטיות, נטייה להסתבכות, קושי לעמוד בפני פיתויים כמו הימורים או נשים: 'אבא שלי היה כמו מוח'תאר ... הוא היה מלך העולם. אמרתי לך, קראו לו מוח'תאר. הוא היה עושה שלום בין היהודים ובין הערבים וכל זה'.

לסיום נציג דמות אחת מדמויות האב הגיבור הטרגי שהופיעו בסיפורים – אבות שעברו שבץ בגיל צעיר, מחלת נפש או פגיעת עבודה. שאול, שסיפורו על אמו הוזכר למעלה, הוא מנהיג קהילתי בגילה, אדם שמציג את עצמו כבעל כריזמה שקטה ומתונה ונתפס ככזה. סביבו התארגן הקהל בבית הכנסת המרוקני. שאול נולד במרוקו למשפחה מהמעמד הבינוני. אביו השלים לימודי הנהלת חשבונות בבית ספר אליאנס. הוא עבד במקצועו וצבר ניסיון במפעל צרפתי גדול. דמותו המיוחדת של האב מתבטאת בציטוט הבא: 'אבא שלי, כשהוא הכין שיעורי בית לפני שנגיע לפה, הוא אמר לנו: "רבותי, אנחנו הולכים אל הלא נודע, אנחנו הולכים למדינה שהיא רק עכשיו מתפתחת... אל תבואו אלי בטענות, אם אתם רוצים ללכת לישראל". ואז אנחנו התפעלנו מהמילה "ישראל", בשבילנו זה קודם כול להגיע לאדמת הקודש. הכמיהה הזאת – זה השכיח לנו, לא ראינו את כל הנגעים, לא, קיבלנו את זה ברוח טובה'.

האב התמיד בגישתו גם כאשר נציגי מוסדות הקליטה שיקרו ואמרו להם שגיעו למקום שהוא 'עשר דקות מירושלים', אך הביאו אותם לקריית מלאכי. עם זאת, תחום העבודה היה בעייתי:

כשהוא הלך לקבל עבודה בבנק... [הוא] נכנס למנהל הבנק, הפנו אותו מלשכת עבודה... פעם לא היו מחשבים, לא היה אפילו מכונות חישוב, אתה היית צריך לעשות הכול בראש. אמרו לו, בוא תעשה מבחן. נתן לו תרגיל של חיבור בגודל של דף A4, ואבא שלי עובר ככה, טק, טק – נותן לו את הדף. מנהל הבנק היה המום. הוא בעצמו לא היה יכול להגיע לדרגה של אבא שלי. והוא שאל אותו כל מיני דברים, ואבא שלי הייתה לו עברית עילגת, עברית לא [טובה], עוד הפעם, לא עברית צחה, ומנהל הבנק כנראה הבין, שאבא שלי הוא פוטנציאל גדול מאוד, וזה יכול להוות גם כאיום. אז אמר לו: 'טוב, ניתן לך תשובה, ניתן לך זה'. אז הם אמרו 'בגלל הגיל, בגלל השפה' – אבל זה לא היה נכון.

אחרי הדחייה ניסה האב לשרוד:

ואז הוא עבד עם אח שלי הגדול. יותר נכון, אח שלי הגדול עבד, כי מישוהו היה צריך לפרנס את המשפחה. אז אח שלי הגדול עבד בקרן קיימת [עבודות יזומות], (ו)הוא ביקש ממנהל העבודה לצרף את אבא שלי... המנהל אמר: 'הוא מבוגר, איך הוא ירים את זה?' אז אח שלי אמר: 'אני אעשה את העבודה בשבילו, אתה רק תקבל אותו, תיתן לו עבודות'. אבל לצערי אבא שלי – אחרי כמה ימים, הוא קיבל שבר, והוא לא יכל יותר להרים דברים, נאלץ לשכב בבית... ואז הוא לא עבד כל החיים שלו... הוא לא עבד. מי שפרנסה את כל הבית זה אימא שלי.

שאל אינו מגמד את אביו או מותח ביקורת על שהפסיק לעבוד. נהפוך הוא. ברובד הסיפורי העמוק נראה שדמותו הרוחנית של האב רק מתעצמת לנוכח המשבר בחיי המעשה. ברובד זה גורלו של האב אינו אקראי אלא יש בו היגיון פנימי. האיש הרוחני והעדין נתקל במציאות חומרית קשה, ולבסוף המשבר בעולם החומרי דחק אותו החוצה, והוא ישב שנים בביתו כאחד הצדיקים (למשל הבבא סאלי) שהסתופפו בדירה צנועה. אין ספק שאביו, ששאל מכנה 'אבי מורי', הוא הדמות החשובה ביותר בחייו מבחינת ערכי האישיות שהוא מייחס לעצמו, אשר באים לידי ביטוי בטיפול במשברים שעבר בחיי העבודה.

דיון וסיכום

מאמר זה התבסס על מחקר שבו השתתפו ארבעים מרואיינים, גברים ונשים, יהודים־מזרחים וערבים, ילידי וילדות שנות החמישים, תושבי שתי קהילות עירוניות סמוכות: שכונת גילה ושכונת בית צפאפא (שהייתה בעבר כפר). סיפורי החיים נותחו באמצעות כלי המחקר הנרטיבי ומושגיו, בהתמקדות בדמויות ההורים ובדיאלוג הפנימי בינם ובין דמות ה'עצמי' – הגיבור הראשי של הסיפור. התמונה החברתית־כלכלית – הכנסות, עיסוקים וכדומה – התבססה על מפקד 2008 הן בחתך ארצי והן בחתך מקומי, והראתה שרוב התושבים בשתי השכונות, ילידי שנותונים אלה, נמצאים בשני מקטעי מעמד בינוני, נמוך וגבוה, עם התפלגות חברתית־כלכלית אופיינית לחתך הארצי: גברים עצמאים, פקידים ופקידות, מורות ובעלות מקצועות טיפוליים.²⁴

סיפורי החיים, ככל ממצא סובייקטיבי, הם חד־פעמיים מכל בחינה, שהרי כל אדם הוא עולם ומלואו, וכל רגע – ובכלל זה רגע הריאיון – הוא רגע שלא ישוב. מטרת הניתוח היא, אם כך, לחלץ מתוך החומר האישי הייחודי את התבניות החוזרות על עצמן ועל בסיסן לנסות לשער מה הייתה ההתנסות אשר עובדה והייתה לסיפור, ואת פרקטיקות העריכה החוזרות ונשנית שבאמצעותן אדם חוזר ומעבד את סיפור חייו.

מן הממצאים עלו כמה תבניות נרטיביות עיקריות אשר הצביעו על דמיון מבני ניכר בין שתי הקבוצות הלאומיות־אתניות, בעוד השוני, ככל שהוא קיים בהבניית דמות האם, נמצא על רקע מגדרי. אין משמעות הדבר שתכני ההתנסות של ערבים ומזרחים דומים. ברור שמכונאי ערבי שהקים מוסך משפחתי בשולי עיר יהודית לא עבר התנסויות דומות ליהודי עובד ציבור בכיר ממוצא מרוקני. ההיסטוריה הקולקטיבית־אישית ואף מבני ההזדהויות הקונקרטיים שונים שינוי ניכר בין המזרחים לערבים, גם כאשר הם סמוכים זה לזה מבחינה גיאוגרפית או נפגשים במקום העבודה. הדמיון מצוי בתבנית שעל פיה עוצבה דמות האב או דמות האם, ובעקבותיהם דמות ה'עצמי'.

דמות האם המוצגת במאמר מצטיירת כדמות אשר בינה ובין ה'עצמי' המובילי (המספר או המספרת בן או בת ארבע תת־הקבוצות) יש יחסי ניגוד למרות ואולי על רקע תחושות

24 אצל הערבים נוסף לכך מקטע גדול של מעמד פועלים מקצועי.

עזות של אהבה ושל הכרת תודה. האם איננה חורגת מדמות מסורתית וסטטית בדומה לאופן שהיא יוצגת בתרבות הפופולרית או בידי בעלי הכוח (ממסד מדינתי, ממסד מדעי) של אותה תקופה. דמות האם המשיכה לייצג בסיפור את הערכים והמאפיינים של הקהילה אשר, בסופו של דבר, למרות הערך הרגשי והזהותי שלהם נתפסו כמנוגדים למה שהמספרים, ובעיקר המספרות, תופסים כיעדי המוביליות, ולכיוון שבו עוצבה דמות ה'עצמי' שלהם. דוגמה לכך היא עבודות הבית או, ליתר דיוק, הטלתן הבלעדית על הבנות. הקיפוח במטלות הבית שעליו מסופר בסיפורים נראה כמרכיב נרטיבי ששימש כמנוף סימלי במלאכת העריכה של דמות האם. מנוף זה העמים על האם עוד ועוד תכנים שהמספרים, ובעיקר המספרות, חשו שעליהם לדחותם כדי להכין את עצמם כראוי לפריצת המחסומים בתהליך המוביליות. פריצה זו אולי נתפסה על ידי הנשים המזרחיות והערביות כהכרח הישרדותי-מובילי, אך תוצאתה העקיפה הייתה יצירת חלל, אשמה וכאב. במקום האם הופיעה בחלק מהסיפורים דמות נשית אחרת שמילאה תפקיד של דיאלוג מעצים בזכות היותה מעין דמות ביניים – מי שמהלכת ברגלה האחת בתוך הקהילה או הקבוצה האתנית מעמדית וברגלה האחרת היא כבר פוסעת בחברה הישראלית במשעול המוביליות שבו תלך הנערה-ילדה המספרת.

עבודת האם נתפסה על ידי מרבית המרואיינים, בני ובנות ארבע תת-הקבוצות, כעבודה שנעשתה לצורך פרנסה. נראה שהבדל אונטולוגי עמוק מפריד בין עבודה זו שנעשתה בשוק עבודה 'משני', בידי נשים חסרות השכלה רשמית (וללא צורך בהשכלה), ובין העבודה כאוסף פרקטיקות יום-יומי בעולמם של המרואיינים והמרואיינות. אפשר לשער שניגוד זה הצטרף לאחרים ויצר מחסום שמנע מעבר של 'חומרי עריכה' בין דמות האם לדמות ה'עצמי'. אמנם האם ה'מפרנסת' עבדה מחוץ לבית, אך במובן האונטולוגי היא המשיכה את גבולות הבית ולא חצתה אותם מעולם. לעומת זאת עבודתם של המרואיינים, בהיותם בעלי עיסוקי 'מעמד בינוני' מחייבת חציית גבולות. במובן דרמטי-מעצב הם חצו את גבול השעתוק והצליחו לעבור מעיסוקי מעמד פועלים אתני לעיסוקי מעמד בינוני ולהתמקם ברובדי הביניים. חציית גבולות היא עבורם עניין יום-יומי שכן בכל יום המרואיינים נכנסים לרכבם, יוצאים מגבולות הבית ונכנסים לעולם העבודה הרשמי.

עקבותיה של מלאכת העריכה וההבניה של דמות האם ברורים יותר משמשוויים אותם לדמות האב. דור זה של אבות עבר בגופו את הנכבה והמלחמה, הפליטות, מחנות העולים והמעברות, הדיכוי המעמדי והאתני. מבחינת העובדות המסופרות בסיפור, רוב האבות היו יכולים בהחלט למלא תפקיד של דמויות רמוסות ומדוכאות, ואילו מיעוטם הצליחו במאמצים ניכרים להתגבר על הכוחות הדכאניים. כלפי אבות כאלה יכול היה המספר לחוש רגשות הנעים בין הערצה על הקרבתם ובין רחמים על קרבתם, ואולם על אף תמות מצויות בתרבות הישראלית, מבנה הסיפור מצביע על דיאלוג פנימי מעניין הרבה יותר. למרות הקשיים והתלאות שעברו האבות הערבים והמזרחים, ובעצם דווקא בגללם, תיאוריהם בסיפורים עושים אותם לגיבורים, והדיאלוג הנרטיבי בינם ובין דמות ה'עצמי' המספר הוא 'דיאלוג מעצים'. בחלק מהסיפורים המרואיינים מבטאים הערצה שנדמית

כאילו היא מקטינה אותם. אני, נדמה שהם אומרים, לא התמודדתי עם מה שאבי נאלץ להתמודד. ואולם אפילו במקרים אלה אפשר לזהות את כוחה של התבנית הנרטיבית שאליה חזר המספר ויצק את סיפורו האישי על סיבוכיו הרגשיים.

אפשר לחלק את דמויות האב לכמה טיפוסים: האב השורד הפיקח, האב ששומר על תרבותו ועל מאפייני אישיותו הייחודיים מכל משמר מול הכוחות הדכאניים, והאב הגיבור הטרגי שרוחניותו הייתה חשובה מעולם החומר. כל אחד מהטיפוסים נושא אתו מטענים רגשיים שונים, אבל במבט מלמעלה כולם משרתים 'דיאלוג מעצים'. דיאלוג זה כאילו נשא אתו חומרי בניין סימליים מצד לצד. הוא בנה את דמות האב ובד בבד את דמות ה'עצמי' תוך כדי הטמעה של רכיבים סובייקטיביים הבאים לידי ביטוי בסיפור, באישיות האב ובאישיות המספר: יזמות, גמישות, חוזק פנימי ואינדיווידואליזם, לעתים עקשנות ומידות כמו יושר של אדם המסרב להכפיף את ערכיו.

קשה שלא לשים לב לדמיון בין ערכים ורכיבי אישיות אלה ובין דגמי ה'עצמי' המערבי הגברי, בייחוד בגרסתם בדור האחרון, שמכונה לעתים 'נאו-ליברלי'. אפשר לתהות מה לגברים יהודים וערבים שעוצבו וגדלו בארצות המזרח בעשורים הראשונים של המאה ה-20 ולדגם 'עצמי' זה.²⁵ המפתח הפרשני שאציע מתרחק מקביעה אתנוגרפית בדבר אופיים של 'המזרחים' או 'הערבים', ודאי איננו עוסק בבירור אופיין של דמויות שאפשר לגשת אליהן רק דרך הסיפור שמספרים ילדיהן. במילים אחרות אין אנו עוסקים כלל באבות כאנשים בשר ודם, אלא אך ורק במלאכתו של העורך, הלוא הוא כנם או בתם, ובתבנית הנרטיבית שסיפורם נוצק לתוכה.

מאפיינים אלה – ערכים, נטיות אופי, אופני התמודדות עם העולם – חזרו והועלו על נס בידי הוגים בני דורנו כחלק מהאופן שבו הפרט מבקש למצוא את עצמו בעולם העיסוקים של המודרניות המאוחרת בתחום העיסוקים שנחשבים כאופייניים למעמד הבינוני הרחב והמגוון של שלהי המאה ה-20 ותחילת המאה ה-21. אנתוני גידנס ואולריך בק, כל אחד בדרכו ועם דגשיו, אפיינו את הכוח המעצב של המודרניות המאוחרת ואת התביעה הבלתי מתפשרת שהיא מציבה לאדם לעצב ולחזור ולעצב את דמות עצמו ברפלקסיה חוזרת ונשנית של עיבוד התנסות והכנה להתנסות הבאה בשוק העבודה, בהשוואה לקבוצות חברתיות 'שיוכיות', במוסד המשפחה ועוד (Beck 2004; Giddens 2004).²⁶

אכן, בין המחקרים שעסקו בסובייקטיביות של מזרחים וערבים במעמד הבינוני החדש נמצאו לאחרונה כמה ממצאים התואמים את הקביעה שמרכיבים של 'עצמי' מערבי אופייני למודרניות המאוחרת (או 'נאו-ליברליזם') נטמעו בהם בעצמה רבה. לפי מחקרים אלה

25 אבות מעטים בסיפורים, ורק בסיפורי היהודים, עברו הבניית 'עצמי' באחד ממסודות ההשכלה המערבית כמו של רשת אליאנס והגיעו לישראל כמי שכבר 'התמערבו', לפחות בעיני עצמם ותרבותם, למשל, יהודי עיראק, ראו 7: Khazzoom, 2008.

26 במחקר הביקורתי, דגם ה'עצמי' המערבי האוניברסאלי של גידנס ובק נתפס כחלק מדגם ה'עצמי' המערבי הגברי הדומיננטי, כלומר, בעצמו כמכשיר בתוך יחסי הכוחות המבניים. לא אוניברסלי אלא יחסי, היסטורי ובעל שורשים מעמדיים-מגדריים ואף אתניים מובהקים, ראו: Skeggs 2004: 52-57.

הולכים ונפוצים במעמד בינוני מזרחי וערבי ערכים מוצהרים כמו תפיסות מריטוקרטיות או פרקטיקות של הטמעת שאיפות אינדיווידואליסטיות להצלחה והתמקמות מעמדית בבחור או בבחורה שהמשפחה המזרחית או הערבית מממנת את לימודיו במוסד להשכלה גבוהה (הישראלי 2016; שושנה 2006; Mizrachi 2013).

מנקודה זו אפשר להמשיך ולשאול: האם לפנינו תופעה היסטורית-חברתית רחבה של אינדיווידואליזציה גורפת שחוצה את גבולות העולם המערבי ומגיעה לחברה הישראלית כחלק מתופעות הגלובליזציה, ובתוכה התפשטות דגמי 'עצמי' בעלי אופי 'נאו-ליברלי', באופן שמממש במידה רבה את תפיסותיהם של בק וגידנס?

ראשית, יש לעמוד על ההבדל היסודי בין התפיסות של בק וגידנס ובין הממצאים במאמר זה. בק וגידנס (במיוחד האחרון) תופסים באופן ליניארי כמעט הכרחי את תהליכי האינדיווידואליזציה. הזהויות הקולקטיביות, ובהן הזהויות המעמדיות (ולא כל שכן מעמדיות-אתניות), אינן צפויות, לשיטתם של גידנס ובק, לעמוד בכוחם המפרק של תהליכי האינדיווידואליזציה. הממצאים שהובאו במאמר זה אכן מרמזים על השפעה או על חלחול של רכיבי סובייקטיביות מערבית אינדיווידואלית, אך טעות תהיה לפרשן כפירוק של זהויות קולקטיביות. דומה שהן דווקא בנות מחדש תבניות נרטיביות קולקטיביות ומשתלבות בעיצוב של זיכרון אישי-קולקטיבי.

חשוב להבחין בין רבדים שונים של הצגת ה'עצמי' והבנייתו. מזרחים או ערבים במעמד הבינוני החדש יכולים לחוש ולהצהיר על עצמם כמי שיצאו ממעמד הפועלים האתני והיו לאינדיווידואלים משוחררים, ולאמץ את האתוס השולט במעמד הבינוני הישראלי, קרי זהות מערבית גלובלית. אולם נראה שאין הדבר גורר בהכרח התפרקות של הגבולות הסימליים או התפוררות של מבנה יחסי הכוח. הגבולות הסימליים המגדירים קבוצות יכולים לחזור ולהיבנות דווקא על הבסיס הסובייקטיבי החדש תוך כדי הגדרה מחדש של גבולות הדומות והשוני.

זהו, בניסוח אחר, הכיוון שנסיים ליאון ואורי כהן (ליאון וכהן 2008) הובילו אליו בטענתם על היותו של 'מעמד בינוני מזרחי' חדש. הממצאים שמתוארים במאמר תומכים באפשרות של התהוות זהות אתנית-מעמדית חדשה, כלומר, שתי זהויות של שתי תצורות אתניות-מעמדיות חדשות המבוססת על סובייקטיביות שבתוכה קיים יסוד מכונן: סיפור ה'עצמי' ודמויות ההורים. סובייקטיביות זו, כך נראה, התאימה עצמה במידה רבה לאתגרי שוק העבודה האופייני לעיסוקי מעמד בינוני בשלהי המאה ה-20, או למה שאפשר לכנות 'המצב הנאו-ליברלי'.

זהות אתנית-מעמדית חדשה זו שונה במהותה מטענות כמו טענת ההיטמעות הדכאנית במעמד הבינוני שכונתה לעתים 'השתכנוות', אם בניסוחה אצל אבי שושנה כאופורטוניזם סימבולי של רוב בוגרי הפנימייה למחוננים (שושנה 2006), ואם בניסוחה אצל אורי שוורץ כמופע שיחני שנובע מהיסודות האוריינטליסטיים של תרבות המעמד הבינוני האשכנזי (שוורץ 2014: 105). המזרחים והערבים²⁷ המוביליים מופיעים בתיאור זה כיוזמים-פועלים

27 ספרו של עאדל מנאע (2017), הפרויקט ההיסטורי האישי שעשה, יכול להיחשב כתואם את הטענה הזאת, שכן מנאע הוא היסטוריון בעל מעמד באקדמיה הישראלית אשר פנה לחקור את דור הוריו.

(agents) במובן הסימלי בלי לייחס להם אידיאליזציה. הם עברו תהליכי מוביליות, אך עשו זאת כחלק מתופעה רחבה, גם אם כל אחד ואחת מהם תופסים את מסעם כמסע אינדיווידואלי.

תערובת זו של זהות אתנית-מעמדית חדשה של מי שעלו למעמד הבינוני ממעמד הפועלים האתני המשלבים מרכיבים אינדיווידואליסטיים וערכים מריטוקרטיים נמצאה גם במחקרים אמריקניים מהדור האחרון שעסקו באפרו-אמריקנים ובמקסיקנים-אמריקנים שהצליחו להשתלב במעמד הבינוני ה'לבן' האמריקני. הקבוצות המוביליות – מקסיקנים ואפרו-אמריקנים, כמו המזרחים והערבים במקרה שלפנינו – הראו עד כמה ייחודית ומקורית התוצאה של תהליכי המוביליות שאינם נעים במסלול ליניארי של תהליך אינדיווידואציה כביכול מוכתב מראש.

לא רק שהזהות הקולקטיבית אינה מתפרקת, אלא במובן מסוים היא מתחזקת. לאפרו-אמריקנים במעמד הבינוני יש תודעה היסטורית עמוקה של זהות אתנית משותפת עם אפרו-אמריקנים שנותרו במעמד הפועלים, ונטייה מובהקת לבחור להישאר בשכונות שלהם שהיו למגוונות מבחינה מעמדית (Pattillo 2013;²⁸ Lamont 2000; Lacy 2007).²⁹ אצל מקסיקנים-אמריקנים מוביליים, טוענת ג'ודי ואייחו (Vallejo 2012), תהליך המוביליות לא הוביל להיטמעות תרבותית במעמד הבינוני הלבן במסגרת דגם ה'היטמעות המקוטעת' אלא דווקא ל'תרבות של מיעוט מובילי' (Minority Culture of Mobility) במעמד הבינוני.³⁰ נשאלת השאלה אם אפשר לקבוע חד-משמעית שנוצרה תצורה אתנית-מעמדית חדשה 'לעצמה' ו'בשביל עצמה'. לטעמי השכנוע בקיומה הנבדל של תצורה אתנית-מעמדית חדשה – בין שתוגדר כ'מיעוט מובילי' או כ'מעמד בינוני מזרחי או ערבי' – איננו עניין

הוא מעיד כי התמונה המצטיירת של קרבנות בדור ההורים (דור הנכבה) היא שהגיעה אותו לחקור את חיי היום-יום שלהם. בסופו של חשבון, הפרויקט ההיסטורי המונומנטלי של מנאע הוא פרויקט של הפיכת דור ההורים מקרבנות ל'שורדים'. במיוחד נכון הדבר בנוגע לאבות. המהלך כולו, אם כך, מזכיר את התבניות הנרטיביות שהתגלו בסיפורי החיים של בני ובנות הדור השני, דור המוביליות, אשר מנאע ללא ספק משתייך אליו.

28 מישל למונט חקרה מה שהיא כינתה 'מעמד נמוך' לבן ושחור, אך במושג 'מעמד נמוך' נכללו גם סוכנים ופקידים שנחשבים כאן מעמד בינוני נמוך. חקירתה של למונט הראתה ממצאים דומים בנוגע למרכיבי ה'עצמי' והסובייקטיביות של השחורים המערבים וזהות קולקטיבית כל-שחורה עם ייצוגי עבר ועם מרכיבים מריטוקרטיים מובהקים ואימוץ של אתיקת עבודה תובענית.

29 מארי פטיליו חקרה שכונות ב'חגורה השחורה' שסביב שיקגו ובה מתקיים מגוון מעמדי לצד הומוגניות אתנית 'שחורה'.

30 קתרין נקרמן הציעה את המושג 'תרבות של מיעוט מובילי' כדגם שבא להחליף את הדגם הדומיננטי משנות השישים והשבעים אשר מכונה 'מודל ההיטמעות המקוטעת' והתפרסם בעקבות כתביו של אלחנדרו פורטס (Portes). לפי פורטס, בני הקבוצה האתנית הפועלית נידונים למעין סלקציה בין מי שמצליח בתהליך המוביליות ונטמע במעמד הבינוני הלבן ובין מי שמפתח זהות ייחודית נפרדת וכחלק מכך נותר מאחור בקבוצה אתנית מסומנת. ראו: Neckerman and Lee 1999; Portes and Rumbaut 2001; Vallejo 2012.

של כן או לא נחרץ ברוח פוזיטיביסטית. קביעה כזו צריכה להישען על צבר של מחקרים אמפיריים מסוג המחקר הזה. קיומה של ישות אתנית-מעמדית צריך להוכיח את יכולתו להסביר תופעות מגוונות. יש לטעמי חשיבות רבה ואף מכרעת לאיתור דפוסי התנהגות קולקטיבית, בייחוד בספרה הפוליטית המקומית או הארצית, המצביעים על מודעות מעמדית במובן הפרקטי (class awareness).³¹

הממצאים הסימליים שהובאו כאן מחזקים את אפשרות קיומן של 'עלילות מפתח של תרבות', דהיינו תבניות נרטיביות נפוצות של סיפורים שהם סיפורי יסוד שעליהם נוצקות וריאציות שונות, ואשר מהם נשקפת תפיסת חיים 'ראויים' בחברה ובזמן נתונים (ספקטור-מרזל ותובל-משיח 2010: 67). 'עלילות מפתח' כאלה יכולות להתגלגל בשרשרת סימלית חבויה ברמות שונות עד לספירה הפוליטית.³² זהו כיוון מחקר פורה ומרתק המחייב חידוד נוסף של מושגים וכלי מחקר.

רשימת המקורות

- אבורביעה-קוידר, סראב, 2017. **זהות מעמדית בהתהוות: פרופסיונליות פלסטיניות בנגב**, מאגנס, ירושלים.
- אדוט, רם יהושע, 2018. 'והכל בעצמי, כמעט! הבניית "עצמי-עובד" בקרב ערבים ומזרחים במהלך מוביליות למעמד הבינוני: מקרי מבחן - בית צפאפא וגילה בירושלים', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע.
- אלוש-לברון, מירב, 2008. 'הזיכרון המזרחי והדומיננטה הציונית: קולות מן השוליים בקולנוע תיעודי עכשווי', **ישראל**, 14, עמ' 127-150.
- אמיר, שמואל, 1987. **התפתחות הפרשי השכר בין גברים יהודים מארצות מוצא שונות בשנות השבעים** (סקר בנק ישראל, 63), בנק ישראל, מחלקת המחקר, ירושלים, עמ' 43-64.
- בירנבוים-כרמלי, דפנה, 2000. **צפונים: על מעמד בינוני ישראלי**, מאגנס, ירושלים.
- ברנשטיין, דבורה, 1987. 'המשרתת, העוזרת ועובדת הניקיון: התפתחויות בעבודת הניקיון בחברה הישראלית', **מגמות**, ל, עמ' 7-20.
- גרא, רמסיס (עורך), 2018. **ספר החברה הערבית בישראל**, מכון ון ליר בירושלים, ירושלים.

31 'מודעות מעמדית' הוא אחד המושגים הפוריים שנטבעו על ידי אנתוני גידנס בגלגולים מוקדמים יחסית של התפתחותו כהוגה. המושג מציע מדרג של מודעות קולקטיבית לקיומה של תצורה מעמדית (ובתוך כך, במשמעות, אתנית-מעמדית), מעבר ל'תודעה המעמדית' הידועה מדברי ימי ההוגה המרקסיסטית אשר מחברת בין מעמד 'לעצמו' ובין מעמד 'בשביל עצמו', Giddens 1991: 201-203.

32 ראו ניתוחו של דני פילק את הפופוליוזם הישראלי, וספציפית הפופוליוזם הימני הליכודי-מזרחי. פילק מציע, בהשראת הגות גרמשיאנית, תפיסה מורכבת המתייחסת לאופן שבו נוצרת הגמוניה סביב תנועה פוליטית תוך כדי 'היבור' (articulation) של כמה עמדות סובייקט. פילק מדגיש כי לאחר התפרקות ההגמוניה של תנועת העבודה נוצרו כמה פרויקטים חלופיים, וביניהם אפשר לזהות את הפופוליוזם של בגין שמכיל בתוכו עמדות סובייקט מזרחיות. פילק 2006: 15-19, 87-125.

- דגן-בוזגלו, נטע ואיתי קונור-אטיאס, 2013. **הרובד הבינוני בישראל, 1992-2010: תמונת מצב**, מרכז אדוה, תל אביב.
- דהן, מומי, 2013. **האם כור ההיתוך הצליח בשדה הכלכלי?**, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים.
- הישראלי, אדם, 2016. 'משפחה כסוכן של שינוי חברתי: הון משפחתי במבט השוואתי', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים.
- הנדלמן, דון, 1998. 'עסקאות בירוקרטיה: התפתחות יחסי פקיד-לקוח בישראל', בתוך: אורית אבוהב ואחרים (עורכים), **ישראל: אנתרופולוגיה מקומית**, צ'ריקובר, תל אביב, עמ' 193-246.
- חידר, עזיז, 1985. 'דפוסי יזמות כלכלית בכפר הערבי בישראל', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים.
- _____, 2019. 'צמיחתו וגיבושו של מעמד הביניים הערבי', **מנברמה**, כתב עת אינטרנטי. <http://forum.vanleer.org.il> (אוחזר בדצמבר 2019).
- חקק, הרצל ובלפור חקק, 1999. 'אבות ובנים לנוכח משבר העלייה לארץ', **בשדה חמ"ד**, 42, כתב עת אינטרנטי, http://www.daat.ac.il/he-il/kitveyet/bisde_hemed/mashber.htm (אוחזר בדצמבר 2019).
- יערי-יוכטמן, אפרים, 1986. 'יזמות פרטית כמסלול לניעות סוציו-כלכלית: היבט נוסף על הריבוד העדתי בישראל', **מגמות**, כט, 7, עמ' 393-412.
- ישיב, ערן וניצה קסיר (קלינר), 2012. **נשים ערביות בשוק העבודה: מאפיינים וצעדי מדיניות**, סדרת מאמרים לדיון, בנק ישראל, ירושלים.
- כהן, אורי, 2019. "'השכלה גבוהה לישראל השנייה': שניאור ליפסון והקמת האוניברסיטה הפתוחה, 1970-1976', **עיונים**, 31, עמ' 7-59.
- כהן, ינון, יצחק הברפלד וטלי קריסטל, 2013. 'מזרחים, אשכנזים ו"מעורבים": פערי השכלה בקרב יהודים ילידי ישראל', בתוך: יוסי יונה, נסים מזרחי ויריב פניגר (עורכים), **פרקטיקה של הבדל בשדה החינוך בישראל: מבט מלמטה**, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים, עמ' 36-58.
- כרמי, שולמית והנרי רוזנפלד, 1979. 'ניכוס אמצעים ציבוריים ומעמד בינוני תוצר המדינה', **מחברות למחקר ולביקורת**, 2, עמ' 43-84.
- לוי, אריה, 1994. 'שמונה עשרה שנים של מבחן סקר כיתה ח: קורותיו, השפעתו וגורמים שתורמו לביטולו', **דור לדור**, ז, עמ' 9-88.
- לוסטק, איאן, 1985. **ערבים במדינה היהודית: שליטת ישראל במיעוט לאומי** (תרגם א' גרינגרד), מפרש, חיפה.
- ליאון, נסים ואורי כהן, 2008. 'לשאלת המעמד הבינוני-המזרחי בישראל', **אלפיים**, 32, עמ' 83-101.
- _____, 2011. **מרכז תנועת חרות והמזרחים, 1965-1977: משותפות אדנותית לשותפות תחרותית**, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים.
- למ"ס, 2008. **מפקד אוכלוסין - פרופיל על בסיס יישובים**, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ירושלים. https://old.cbs.gov.il/census/census/pnimi_sub2_profiles.html?id_topic=11&id_subtopic=1&id_subtopic2=1 (אוחזר בדצמבר 2019).
- _____, 2018. 'רשויות מקומיות לפי סדר עולה של הממד החברתי-כלכלי 2015 (2018)', **הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה**, ירושלים. <https://www.cbs.gov.il/he/mediarelease/>
- _____, 2019. **doclib/2018/351/24_18_351t1.pdf** (אוחזר בדצמבר 2019).

- מנאע, עאדל, 2017. נכבה והישרדות: סיפורם של הפלסטינים שנותרו בחיפה ובגליל, 1956-1948, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים.
- נגר-רון, סיגל, 2012. "סבלנו, עד ש... לאט לאט... והיינו אומרים, ברוך השם. לא קיללנו, אהבנו את המדינה": סיפורה של מהגרת יהודיה מעיראק, סוגיות חברתיות בישראל, 14, עמ' 34-64.
- נהון, יעקב, 1984. מגמות בתעסוקה: הממד העדתי 1958-1981, מיקומם של בני עדות המזרח במערכות חברתיות-כלכליות בישראל, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים.
- _____, 1987. דפוסי התרחבות ההשכלה ומבנה הזדמנויות התעסוקה: הממד העדתי, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים.
- סבירסקי, שלמה, 1981. 'לא נחשלים אלא מנוחשלים': מזרחים ואשכנזים בישראל, ניתוח סוציולוגי ושיחות עם פעילים ופעילות, מחברות למחקר ולביקורת, חיפה.
- _____, 1990. חינוך בישראל: מחוז המסלולים הנפרדים, ברירות, תל אביב.
- סבירסקי, שלמה ודבורה ברנשטיין, 1980. 'מי עבד במה, עבור מי ותמורת מה? הפיתוח הכלכלי של ישראל והתהוות חלוקת העבודה העדתית', מחברות למחקר ולביקורת, 4, עמ' 120-147.
- סבירסקי, שלמה ושרה קציר, 1978. 'אשכנזים ומזרחים - יחסי תלות בהתהוות', מחברות למחקר ולביקורת, 1, עמ' 21-59.
- ספקטור-מרזל, גבריאלה, 2011. 'המחקר הנרטיבי כפרדיגמת מחקר פרשנית', שבילי מחקר, 17, עמ' 63-72.
- ספקטור-מרזל, גבריאלה ורבקה תובל-משיח, 2010. מחקר נרטיבי: תיאוריה, יצירה ופרשנות, מכון מופ"ת ומאגנס, ירושלים.
- פילק, דני, 2006. פופוליוזם והגמוניה בישראל, רסלינג, תל אביב.
- צפדיה, ארז, 2005. 'במסווה הפרטה וקהילתיות: עמדה ביקורתית כלפי שיח ליברלי בנושא קהילות מגורים חדשות בישראל', דין ודברים, ב, עמ' 141-168.
- רבינוביץ, דני וח'אולה אבו בקר, 2002. הדור הזקוף, כתר, ירושלים.
- רכס, אלי, 1993. המיעוט הערבי בישראל: בין קומוניזם ללאומיות ערבית 1965-1991, מרכז משה דיין, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב.
- שוורץ, אורי, 2014. "עיראקים אשכנזים מאד": על אותנטיות, גבולות מעמדיים והמטפוריקה של השפה האתנית בישראל, תיאוריה וביקורת, 43, עמ' 103-130.
- שוחט, אלה, 2001. זיכרונות אסורים והרהורים גלותיים: קולומבוס, פלסטין ויהודים ערבים, פינת קדם לספרות והמחברת, תל אביב.
- שושנה, אבי, 2006. 'ביוגרפיות אלטרנטיביות: על הבניות מחדש של העצמי בקרב "מחוננים טעוני טיפוח" בישראל', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים.
- שנהב, יהודה וחנן חבר, 2004. 'מגמות במחקר הפוסטקולוניאלי', בתוך: יהודה שנהב (עורך), קולוניאליות והמצב הפוסטקולוניאלי, הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים, ירושלים, עמ' 189-200.
- ששון-לוי, אורנה ואבי שושנה, 2014. 'השתכנוות: על פרפורמנס אתני וכישלוננו', תיאוריה וביקורת, 42, עמ' 71-97.
- Abutbul-Selinger, Guy, 2018. 'Invisible Boundaries within the Middle Class and the Construction of Ethnic Identity', *Identities*, pp. 1-19. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/1070289X.2018.1520448> (retrieved: November 2019).

- Beck, Ulrich, 2004. 'The Reinvention of Politics: Towards a Theory of Reflexive Modernization', in: Idem, Anthony Giddens and Scott Lash (eds.), *Reflexive Modernization: Politics, Aesthetics and Tradition in the Modern Social Order*, Polity Press, Cambridge, UK.
- Browne, Kath, 2005. 'Snowball Sampling: Using Social Networks to Research Non-heterosexual Women', *International Journal of Social Research Methodology*, 8, pp. 47-60.
- Bruner, Jerome, 2004 (1987). 'Life as Narrative', *Social Research*, 71, 3, pp. 691-710.
- Cohen, Yinon and Noah Lewin-Epstein, 2018. 'Ethnic Origin and Identity in the Jewish Population of Israel', *Journal of Ethnic and Migration Studies*. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/1369183X.2018.1492370> (retrieved: November 2019).
- Cohen, Yinon, Noah Lewin-Epstein and Amit Lazarus, 2019. 'Mizrahi-Ashkenazi Educational Gaps in the Third Generation', *Research in Social Stratification and Mobility*, 59, pp. 25-33.
- Crompton, Rosemary, 2006. *Employment and the Family: The Reconfiguration of Work and Family Life in Contemporary Societies*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Giddens, Anthony, 1991. 'Structuration Theory: Past, Present and Future', in: Christopher G. A. Bryant and David Jary (eds.), *Giddens' Theory of Structuration: A Critical Appreciation*, Routledge, London, pp. 201-221.
- _____, 2004. 'Living in a Post-Traditional Society', in: Ulrich Beck, idem and Scott Lash (eds.), *Reflexive Modernization: Politics, Aesthetics and Tradition in the Modern Social Order*, Polity Press, Cambridge, UK.
- Goldthorpe, H. John, Meir Yaish and Vered Kraus, 1997. 'Class Mobility in Israeli Society: A Comparative Perspective', *Research in Stratification and Mobility*, 15, pp. 3-28.
- Haberfeld, Yitzhak, 2009. 'Group-based Differences in Intra-generational Earnings Mobility in Israel', *Research in Social Stratification and Mobility*, 27, pp. 79-91.
- Herzog, Hanna, 2004. "'Both an Arab and a Woman": Gender, Racialized Experiences of Female Palestinian Citizens of Israel', *Social Identities*, 10, pp. 53-82.
- Khazzoom, Aziza, 2008. *Shifting Ethnic Boundaries and Inequality in Israel or How the Polish Peddler Became a German Intellectual*, Stanford University Press, Stanford, CA.
- Kraus, Vered and Yuval Yonay, 2000. 'The Power and Limits of Ethnonationalism: Palestinians and Eastern Jews in Israel, 1974-1991', *British Journal of Sociology*, 51, pp. 525-551.
- Lacy, Karyn R., 2007. *Blue-Chip Black: Race, Class and Status in the New Black Middle Class*, University of California Press, Berkeley, CA.
- Lamont, Michèle, 2000. *The Dignity of Working Men*, Russel-Sage Foundation, Harvard University Press, Cambridge, MA.

- Lawler, Steph, 2000. *Mothering the Self: Mothers, Daughters, Subjects*, Routledge, London.
- Lewin-Epstein, Noah and Moshe Semyonov, 1986. 'Ethnic Group Mobility in the Israeli Labor Market', *American Sociological Review*, 51, 3, pp. 342-352.
- Mizrachi, Beverly, 2013. *Paths to Middle-Class Mobility among Second-Generation Moroccan Immigrant Women in Israel*, Wayne State University Press, Detroit, MI.
- Neckerman, Kathryn M., Prudence Carter and Jennifer Lee, 1999. 'Segmented Assimilation and Minority Culture of Mobility', *Ethnic and Racial Studies*, 22, 6, pp. 945-965.
- Noy, Chaim, 2008. 'Sampling Knowledge: The Hermeneutics of Snowball Sampling in Qualitative Research', *International Journal of Social Research Methodology*, 11, pp. 327-344.
- Pattillo, Mary, 2013. *Black Picket Fences: Privilege and Peril among the Black Middle Class*, University of Chicago Press, Chicago, IL.
- Portes, Alejandro and Rubén G. Rumbaut, 2001. *Legacies: The Story of the Immigrant Second Generation*, University of California Press, Berkeley, CA.
- Romann, Michael and Alex Weinberg, 1991. *Living Together Separately: Arabs and Jews in Contemporary Jerusalem*, Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Rosenhek, Zeev, 2003. 'The Political Dynamics of a Segmented Labour Market: Palestinian Citizens, Palestinians from the Occupied Territories and Migrant Workers in Israel', *Acta Sociologica*, 46, pp. 231-240.
- Sa'di, Ahmad H., 2004. 'Incorporation without Integration: Palestinian Citizens in Israel's Labor Market', in: Moshe Semyonov and Noah Lewin-Epstein (eds.), *Stratification in Israel: Class, Ethnicity and Gender*, *Studies of Israeli Society*, 10, Routledge, New Brunswick, NJ.
- Savage, Mike, 2019. *Social Class in the 21st Century*, Pelican Books, London.
- Scott, Sara and Sue Scott, 2000. 'Our Mother's Daughters: Autobiographical Inheritance through Stories of Gender and Class', in: Tess Cosslett, Celia Lury and Penny Summerfield (eds.), *Feminism and Autobiography: Texts, Theories, Methods*, Routledge, London, pp. 128-140.
- Shalev, Michael, 2006. *Inequality and the State of Israel: Implications of the Social Services as an Employer* (Discussion Paper No. 06.06), The Maurice Falk Institute for Economic Research in Israel, Jerusalem.
- Shavit, Yossi, 1990. 'Segregation, Tracking, and the Educational Attainment of Minorities: Arabs and Oriental Jews in Israel', *American Sociological Review*, 55, pp. 115-126.
- Skeggs, Beverley, 2004. *Class, Self, Culture*, Routledge, London.
- Standing, Guy, 2011. Bloomsbury Academic online publication, pp. 1-25. <https://www.bloomsburycollections.com/book/the-precariat-the-new-dangerous-class/>

- Thompson, Edward P., 1968. *The Making of the English Working Class*, Penguin Books, Harmondsworth, UK.
- Tyree, Andrea, Moshe Semyonov and Robert W. Hodge, 1979. 'Gaps and Glissandos – Inequality, Economy Development, and Social Mobility in 24 Countries', *American Sociological Review*, 44, 3, pp. 410-424.
- Vallejo, Jody Agius, 2012. *Barrios to Burbs – The Making of the Mexican American Middle Class*, Stanford University Press, Stanford, CA.

מחיפה לברלין: בורגנות יהודית ממוגדרת בפלשתינה־א״י בתחילת המאה ה־20

דבורה ברנשטיין וטליה פפרמן

תקציר

מאמר זה שולח מבט עומק על משפחה משכבת העילית בחיפה בשנות העשרים של המאה הקודמת, ומאפשר להציג יחסי מעמד ומגדר באמצעות חליפת מכתבים משפחתית בין הורים, נחום וילבוש (וילבושביץ) ושושנה וילבוש (לבית פיינברג ובלקין), לבתם זהרה, אשר שהתה בשנים 1929-1930 בברלין. למשפחות וילבוש, פיינברג, בלקין וחנקין, שהיו קשורות בקשרי נישואין, שמור מקום מכובד בפנתיאון הלאומי והן זכו לתשומת לב מחקרית ענפה למדי. זו התעלמה עד כה מעיסוק במעמד החברתי שאליו היו שייכות ובממדי המגדר הקשורים אליו. ניתוח מכתביהם של נחום ושושנה מחלץ את חיי היום־יום של הכותבים ואת מגדור חווייתם המעמדית – חוויית הגבר הבורגני, התעשיין, הזים, איש הקולקטיב הלאומי והאב לצד חוויית האישה הבורגנית, מנהלת משק הבית וחיי המשפחה. ניתוח המכתבים מתמקד בתוכניהם, במוקדי העניין השונים של האב והאם הכותבים, בסגנונות הכתיבה ובמסר המחנך והממוגדר שמבקש כל הורה להעביר לבת. הניתוח מראה שמגדר היה מרכיב מרכזי בהבניית זהויות, עמדות ואורחות חיים של הבורגנות היהודית בארץ ישראל. אולם לצד חלוקת התפקידים המגדרית המאפיינת את האתיקה הבורגנית, טושטשו גבולות מגדריים בין בני הזוג בפרקטיקות היום־יומיות ובכתיבת המכתבים. כן עולה ראייה חדשה על מקומה של הלאומיות בחיי היום־יום של הבורגנות, כמוכפפת למערך מגוון של חוויות היום־יום וכמתעצבת על יסוד נסיבות ותפיסות חיים אישיות.

מילות מפתח: בורגנות, היישוב היהודי, וילבושביץ, מגדר, מכתבים

מבוא

במאמר זה נעסוק בכמה ממניחי היסודות של הבורגנות היהודית בארץ ישראל, ובמבט עומק במשפחה גרעינית אחת, משפחת נחום ושושנה וילבוש, המעוגנת ב'רשת' של ארבע משפחות: בלקין, פיינברג, חנקין ווילבושביץ. משפחות אלה ידועות בהיסטוריוגרפיה

* אנחנו רוצות להודות לתמר אשל על עזרתה, על המידע והתובנות שהיא חלקה אתנו.

הלאומית כמשפחות 'אריסטוקרטיה', כ'מיישבות וגואלות'. המחקר ההיסטורי כבר עסק בכמה מבני משפחות אלה כפרטים, בעיקר בפועלם הציבורי ובתרומתם לבניין היישוב העברי בארץ ישראל.¹ אנו מבקשות לבחון את ההווה הבורגנית של חוג חברתי-משפחתי זה מנקודת מבט מגדרית ולנתח את הזיקות שבין מעמד למגדר תוך כדי הארת היבטים של בורגנות גברית ובורגנות נשית וצמיחתן.

הבורגנות נבחנת כאן כשילוב של היבט כלכלי והיבט תרבותי, לא רק ברמה התיאורטית אלא ברמת היום-יום. זאת בהסתמך על חליפת מכתבים בתוך המשפחה הגרעינית והרשת המשפחתית, בין ההורים מביתם שברחוב ירושלים 26, חיפה, לבתם זהרה שבברלין.

הצגת ההשתייכות המעמדית-בורגנית של קבוצת עילית ביישוב היהודי היא התרומה המרכזית של מאמר זה. אך לא די בהצגת השתייכות זו כטיעון תיאורטי. באמצעות ניתוח המסמכים האישיים, התכתובת הפנים-משפחתית, נאיר את השזירה של מעמד ומגדר, של בורגנות נשית וגברית באופן שממחיש כי אין להפריד מרכיבים אנליטיים אלה זה מזה. הבורגנות הממוגדרת הניבטת אלינו מן המכתבים מאירה את היום-יום ומעירה עליו, מהשולי ביותר כביכול ועד העשייה הכלכלית והקהילתית. הפניית זרקור מעמדי מגדרי זה אל משפחות מובילות במיתוסים הלאומיים מאפשרת מבט שונה על ההיסטוריוגרפיה הרווחת ועל הנרטיב הלאומי. בעשורים האחרונים פגשנו ביקורת נוקבת של ההיסטוריוגרפיה הדומיננטית דרך ערעור הלאומיות. במקרה שלפנינו אין ספק בקשר העמוק שבין בורגנות ללאומיות, כידוע לנו ממקומות אחרים באותה תקופה. הדמויות המרכזיות הן, ולו בחלקן, בעלות מעמד מיתי בנרטיב הלאומי, והלאומיות הייתה יעד חשוב בחייהן. עם זאת, הארת השתייכות המעמדית הבורגנית מתוך הספירה הפרטית הממוגדרת מאפשרת כתיבה חדשה של הסיפור ההיסטורי ושל הנרטיב ההיסטוריוגרפי בלי להתמקד בקעקועה של הלאומיות אלא בצמצומה כחלק ממרקם מגוון ורב-פנים, מרקם שבעצם קיומו ממסמס את הסיפור ההגיוגרפי במידה לא מבוטלת.

מכתבים הם חלק מקטגוריה של מסמכים אישיים, ego documents,² כגון יומנים וספרי זיכרונות המאירים היבטי חיים שאינם נחשפים במסמכים רשמיים. מאפיין ייחודי של המכתבים הוא שכתבתם (המעשה האפיסטולרי) מכוונת לנמען מסוים. שלא כיומנים או כספרי זיכרונות, הנכתבים לעתים לצרכים פרטיים או מכוונים לקריאה בעתיד הרחוק, כתיבת המכתב מכוונת לקריאה כמעט מידית בידי נמען מסוים, ולתגובה, ומאפשרת לנתח אותו ברובדי ניתוח רבים ושונים, כפי שננסה להמחיש להלן. טיבם של מקורות אלה מאפשר הארת התהליכים 'הגדולים' בחיי הנוגעים בדבר כגון השכלה, פיתוח תעסוקתי,

1 אהרן אמיר (עורך), **אבשלום: כתבים ומכתבים**, שקמונה, חיפה 1971; שלמה צמח, 'היושע חנקין ורכישת אדמות חדרה', **אריאל**, 96-95 (1993), עמ' 141-144; מנחם שטרן, 'ישראל בלקינד (1861-1929): מחנך, חולם ולוחם להחייאת השפה העברית', **עיונים בחינוך**, 8-7 (2013), עמ' 356-372.

2 Penny Summerfield, *Histories of the Self: Personal Narratives and Historical Practice*, Routledge, London 2018; Thomas Mallon, *Yours Ever: People and their Letters*, Pantheon Books, New York 2009

בניית בית ועמדות בנוגע לקונפליקט הלאומי, לצד ענייני היום-יום: לבוש, בישול, אירוח, דאגות ושמחות אישיות ומשפחתיות.

אנו טוענות שהאופי הפרטי של המסמכים, המקורות, חושף גם תודעה וגם פעולה, ממחיש הווייה בורגנית ממוגדרת ומצמצם, אך לא מבטל, את ההיבט הלאומי המגולם הן בביטויי התודעה הן בביטויי הפעולה. מוקד המאמר הוא מכתבים ששלחו נחום ושושנה וילבוש לבתם זהרה בעת שהותה בברלין, בשנים 1929-1930. כדי להבין את המכתבים וכותביהם יש לעגן אותם במקום, בזמן ובמציאות החברתית שבה גדלו ועוצבו הכותבים. על בסיס הניתוח המעמדי-חברתי המוצע נפתח בדיון קצר במושג הבורגנות, ובמאפייני היסוד של הבורגנות ברוסיה בשלהי המאה ה-19 ושל השכבה היהודית הבורגנית שצמחה שם באותו זמן. לאחר מכן נעבור למיקום החברתי ולקורות החיים של הכותבים. לאחר הצגת החומרים האמפיריים וניתוחם, נבחן את החידושים המחקריים וההיסטוריוגרפיים שהתאפשרו באמצעות קריאת עומק של המכתבים שנשלחו בידי האב והאם וילבוש לבתם.

על הבורגנות

הבורגנות כשכבה מובחנת התגבשה באירופה בתהליך שראשיתו במהפכה הצרפתית ושיאו במאה ה-19, בתקופת המהפכה התעשייתית ובתהליכי העיור והפיתוח הכלכלי והטכנולוגי שהיו חלק ממנה. חוקרים רואים בבורגנות שכבה חברתית המגלמת את המודרנה בתפיסות היסוד שלה, ששמה דגש על השכלה חילונית, חשיבה רציונלית, חשיבות המדע והטכנולוגיה, אינדיווידואליזם ושאיפה לקדמה. יסודות אלה באים לידי ביטוי בשני מאפיינים מרכזיים של הבורגנות: הפעילות הכלכלית ואורח החיים התרבותי. מבחינת הפעילות הכלכלית, התאפיינה הבורגנות במהלך השנים במעבר ממסחר קטן למסחר גדול, ביזמות לפיתוח תשתיות (לעתים בשיתוף פעולה עם המדינה), לתיעוש וייצור. יזמות כלכלית היא ביטוי מזוקק של יסודות המודרנה.³ הבורגנות נחשבת נשאת מרכזית של הקפיטליזם באירופה ובאימפריות שלה ומאופיינת בבעלות על אמצעי ייצור, להבדיל מהעובדים באמצעי ייצור אלה, הפועלים. בחוגי הבורגנות של מרכז אירופה במאה ה-19 נחשבו הסוחר והיזם הכלכלי דמויות מופת תרבותיות.⁴ קניינם היה קניין מסורתי, כגון הון או רכוש, אך גם ידע. יותר מכך, הבורגנות האירופית מילאה גם תפקיד חשוב בתהליכי הלאומיות. יורגן קוקה מראה כיצד בגרמניה באמצע המאה ה-19 תרמה דרישתם

Jurgen Kocka, *Industrial Culture and Bourgeois Society: Business, Labor, and Bureaucracy in Modern Germany*, Berghahn Books, New York 1999 3

Davis S. Landes, Joel Mokyr and William J. Baumol (eds.), *The Invention of Enterprise: Entrepreneurship from Ancient Mesopotamia to Modern Times*, Princeton University Press, Princeton, NJ 2012 4

של יזמים בני המעמד הבורגני לפיתוח התעשייה, להיחלשות מסורת שהתייחסה לפעילות יזמית בחשדנות ולעליית אידיאולוגיה שקידמה תיעוש לאומי ופעילות יזמית.⁵ לצד המאפיינים הכלכליים ניהלו הבורגנים אורח חיים שבאמצעותו ביקשו להבחין עצמם מהאריסטוקרטיה 'הישנה' ומשכבות נמוכות יותר. אורח חיים זה התאפיין באתיקה של חריצות ובצבירת הון שלצידה הושם דגש על תרבות חומרית ועל דרכי התנהגות. במרכז התרבות החומרית הבורגנית עמדה הבעלות על חפצים. החפץ היה שיקופו של הקניין במרחב התרבותי. לכן ייחסה התרבות הבורגנית חשיבות רבה לתכולת הבית: גודל החדרים, טיבם של רהיטים, שטיחים, כלי אוכל וכדומה, וכן לפריטי לבוש ולבעלות על חפצים כגון פרוות או תכשיטים.⁶ בו בזמן התאפיינה התרבות הבורגנית גם בעיסוק מוקפד בהתנהגות יום־יומית. הפן הכלכלי־מעמדי תורגם למערך של פרקטיקות יום־יומיות שמטרתן הייתה לסמן גבולות מעמדיים באמצעות שמירה קפדנית על כללי מותר ואסור ידועים המשדרים מכובדות ונאותות (respectability, propriety).⁷ כל אלה הבנו 'הביטוס' אשר קשר בין מצב מעמדי לתרבות.⁸ בקרב הבורגנות במרכז אירופה התבטאה השאיפה למכובדות בחיי הפרט במודל ה'בילדונג' (bildung) שדגל בתהליך מתמיד של שיפור עצמי על בסיס רכישת השכלה וידע תרבותי.⁹ במחקרו על יהדות גרמניה מראה ג'ורג' מוסה כיצד התפשטה תפיסת ה'בילדונג' כסימן להשתייכות מעמדית בקרב הבורגנות היהודית.¹⁰ מחקריו מאירים גם את תפקידה החשוב של תפיסת המהוגנות הבורגנית בעיצוב מיניות נורמטיבית ותפיסות של השתייכות לאומית.¹¹

אחת מאבני היסוד של תרבות בורגנית זו היא ההבחנה האידיאולוגית בין המרחב הפרטי לזה הציבורי והחלוקה ביניהם על בסיס תפקידי מגדר.¹² מחקרן פורץ הדרך של לנור דוידוף וקתרין הול על מגדר ובורגנות באנגליה יצר תשתית חשובה בכתיבה ההיסטורית על בורגנות ומגדר. מחקרן הראה כיצד הבית כספֶרה פרטית רגשית וחיי משפחה מהוגנים הומשגו כבסיס לחברה מתפקדת. נשים נתפסו כעמוד התווך של הביתיות וכאחראיות לתפקודו של משק הבית ולרווחתה המוסרית והרוחנית של המשפחה. המשפחה הבורגנית

Kocka, <i>Industrial Culture</i>	5
אמיר בן־פורת, היכן הם הבורגנים ההם?, מאגנס, ירושלים 1999.	6
George Mosse, <i>Nationalism and Sexuality: Respectability and Abnormal Sexuality in Modern Europe</i> , Howard Fertig, New York 1985	7
Pierre Bourdieu, <i>Outline of a Theory of Practice</i> , Cambridge University Press, Cambridge 1977	8
Walter H. Bruford, <i>The German Tradition of Self-Cultivation: Bildung from Humboldt to Thomas Mann</i> , Cambridge University Press, Cambridge 1975	9
George Mosse, <i>German Jews beyond Judaism</i> , Indiana University Press, Bloomington, IN 1985	10
Idem, <i>Nationalism and Sexuality</i>	11
Lenore Davidoff and Cathrine Hall, <i>Family Fortunes: Men and Women of the English Middle Class 1780-1850</i> , Hutchinson, London 1987	12

התנהלה לרוב על פי עקרונות אלה. אורח החיים הבורגני קיים זיקה עמוקה לפעילות הכלכלית אך היה בעל אוטונומיה מסוימת, כלומר הוא נתפס כיעד לעצמו אשר מגדיר ומתחזק את הקיום והזהות הבורגניים.¹³ מריון קפלן הראתה שגם בקרב הבורגנות היהודית במרכז אירופה במאה ה-19 שלט דגם הספרות הנפרדות בין גבר לאישה ועיצב את גידולן וחינוכן של נשים צעירות, את חיי הנישואין ואת התפתחות ההשכלה ודפוסי העבודה ופעילותן הציבורית.¹⁴

צמיחת הבורגנות אופיינה במרכיבים המאפיינים בורגנות באשר היא, אך הושפעה כלכלית ותרבותית מהקשרים מקומיים.¹⁵ נושאי מאמר זה הם בני השכבה הבורגנית היהודית שצמחה ברוסיה במאה ה-19. בתקופה זו נערכו כמה רפורמות, כגון חיסול האריסות, הרחבת מערכת החינוך הממלכתית, שיפור תשתיות התחבורה, הרחבת הייצור החקלאי והאצת פיתוח התעשייה.¹⁶ יזמים ותעשיינים יהודים השתלבו בתהליכים אלה. הם היו התשתית לצמיחתה של בורגנות יהודית אמידה ברוסיה בערי תחום המושב, ולעתים מחוץ להן.¹⁷ חלקם פעלו בהמשך בפיתוח התעשייה בארץ ישראל.

החברה היהודית ברוסיה הייתה נתונה בתקופה זו בתהליכי שינוי חברתי ותרבותי. התפשטות תנועת ההשכלה במשולב עם רפורמות החינוך של המדינה הרוסית הביאו להשתלבות צעירים וצעירות יהודים בהשכלה החילונית ובמוסדות להשכלה גבוהה במזרח אירופה, בגרמניה ובשווייץ.¹⁸ עם פרוץ הפרעות ביהודים ב-1881, פנו יהודים לכמה כיוונים: המשיך השתלבות בחברה הרוסית ונישואין, פעילות בתנועות מהפכניות, הגירה למערב אירופה ולצפון אמריקה והשתלבות בתנועה הלאומית, הצינונות. המשפחות וילבושביץ, פיינברג, בלקינד וחנקין היו שותפות לתהליכים אלה. גיבורינו, נחום וילבוש (וילבושביץ) ושושנה וילבוש (לבית פיינברג ולבית בלקינד), הושפעו באופנים שונים משייכותם המשפחתית, כפי שנראה מקורות חיים עוד טרם כתיבת המכתבים.

אף על פי שהבורגנות בארץ ישראל לא עמדה במרכז תשומת הלב המחקרית, החל המחקר ההיסטורי לעסוק לאחרונה בהתפתחותה ובהדגשת ההיבטים הכלכליים הלאומיים

13 במאמר זה עניינו בעיקר במאפיינים הכלכליים והתרבותיים של הבורגנות ובזיקות ביניהם. אף שהבורגנות מילאה תפקיד חשוב בצמיחת לאומיות באירופה, נעסק בממד זה בעקיפין בלבד.

14 מריון קפלן, מגדר, מעמד ומשפחה: צמיחתה של הבורגנות היהודית בגרמניה הקיסרית, מרכז זלמן שזר, ירושלים 2012; Davidoff and Hall, *Family Fortunes*.

15 בן פורת, היכן הם הבורגנים ההם? עמ' 26.

16 Alfred Rieber, *Merchants and Entrepreneurs in Imperial Russia*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, NC 1982.

17 מיכאל גרץ, 'עלייתו ונפילתו של ספק הצבא היהודי, כלכלה יהודית בעתות מלחמה', ציון, נו, ג (1991), עמ' 255-273; ארקדיוס כאהן, 'היזמות היהודית ברוסיה הצארית', בתוך: נחום גרוס (עורך), יהודים בכלכלה, מרכז זלמן שזר, ירושלים 1985, עמ' 391-410; בנימין נתנס, מחוץ לתחום: המפגש היהודי עם האימפריה הרוסית המאוחרת, מרכז זלמן שזר, ירושלים 2013.

18 שמואל פיינר, מלחמת תרבות: תנועת ההשכלה היהודית במאה ה-19, מאגנס, ירושלים 2010.

שלה. מחקרים בחנו את תפקידה ההיסטורי של שכבת הבורגנות בפיתוח הכלכלה ואת זיקותיה לשלטון המנדט.¹⁹ במסגרת זו נחקרו מוסדותיה הסקטוריאליים והפוליטיים של שכבה זו, פעילותם הכלכלית בענפי כלכלה שונים ופעילותם של כמה יזמים יחידים.²⁰ המחקר על העולם התרבותי של הבורגנות היהודית בארץ ישראל נמצא בצעדיו הראשונים. אמיר בן-פורת סקר את המאפיינים התרבותיים של שכבה זו ואת התפתחותה ההיסטורית החל בסוף המאה ה-19 ועד שנות התשעים של המאה ה-20.²¹ מחקרים נוספים שעניינם תרבות עירונית סקרו גם דפוסי בילוי וצריכת תרבות בורגניים.²² מחקרים מעטים יותר עסקו בנייתו מגדרי תרבותי של הבורגנות בארץ ישראל. לאחרונה התפרסמו מחקרים שהחלו לבחון את התאקלמותן התרבותית של נשים מהגרות ממרכז אירופה בארץ ישראל, ואת התרבות החומרית בדירות המגורים העירוניות בתקופת היישוב.²³ גישתנו ממוקדת יותר. מתוך אימוץ מסוים של דגם המיקרו-היסטוריה, נתמקד במשפחה אחת וברשת המשפחתית שבה היא מעוגנת.²⁴ באמצעות ניתוח מכתבים אנו מסרטטות את עולם התוכן שלה ומצביעות על חיבורים בין חיי היומיום העולים מתוך המכתבים לכלכלה, תרבות, מגדר ולאומיות.

סיפורו של זוג בורגני

בשנת 1906 נישאו נחום וילבוש (וילבושביץ) ושושנה פיינברג, והקימו משפחה שהייתה שלובה ברשת משפחות פיינברג, בלקינד, חנקין ווילבושביץ. תחילה נסרטט את בית גידולם של שני ההורים שבו התעצבה השקפת עולמם.

19 רונן שמיר, 'בורגנות יהודית בפלשתינה הקולוניאלית: קווים מתאר לסדר יום מחקרי', סוציולוגיה ישראלית, 1 (2000), עמ' 133-148; אילן פפה, 'המנוע, המניע והקורבנות: מקומה של הבורגנות היהודית בהיסטוריה המנדטורית', שם, עמ' 149-154.

20 דן גלעד, היישוב בתקופת העליה הרביעית 1924-1929, עם עובד, תל אביב 1973; יגאל דרורי, 'התארגנות המעמד הבינוני בארץ-ישראל: נסיונות להתארגנות פוליטית בשנות העשרים', קתדרה, 44 (1987), עמ' 116-125; אלי שאלתיאל, פנחס רוטנברג: עלייתו ונפילתו של 'איש חזק' בארץ ישראל, 1879-1942, עם עובד, תל אביב 1990.

21 בן-פורת, היכן הם הבורגנים ההם?, עמ' 95.

22 ענת הלמן, אור יום הקיפוח: תרבות תל אביבית בתקופת המנדט, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2007.

23 מיכל חכם, 'הביט(א)וס: "עשיית בית" עירוני במולדת: שיח הדומסטיות הציוני בימי היישוב וראשית המדינה', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2012; דורית יוסף וגיא מירון, 'בורגנות וציונות בחיי הבית של יוצאות מרכז אירופה בארץ ישראל', עיונים בתקומת ישראל, 28 (2017), עמ' 197-224.

24 מיקוד זה מתכתב עם ספרו של גרשון גרא, בית בתל אביב: סיפורה של משפחת הוז, ימי בראשית 1905-1920, משרד הביטחון, תל אביב 1987. המחבר עוקב אחר תולדות המשפחה באמצעות מכתבים ומסמכים אישיים. מחקרו של גרא חורג מההיצע ההיסטוריוגרפי והיותו יוצא דופן מחזק את תרומתו המתודולוגית והתיאורטית של מאמרנו זה.

נחום וילבוש (וילבושביץ)

נחום נולד בשנת 1879 באחוזה לוסוסנה שליד העיר גרודנו שבתחום המושב, ברוסיה הלבנה.²⁵ הוא גדל במשפחה אמידה, דור שלישי לבורגנות יהודית שעסקה במסחר ובתיעוש, ספוגה בהשכלה יהודית וחילונית גם יחד. סבו, בנימין, היה סוחר עץ גדול בגרודנו ובמסגרת עסקיו הרבה בנסיעות אל מחוץ לתחום המושב. מכל ילדיו של בנימין, שזכו להשכלה חילונית רחבה, היה אביו של נחום, צבי וולף, היחיד שהקפיד במצוות הדת היהודית. אמו של נחום, שרה לבית רוזנצוויג, גדלה בבית משכיל, מעורה בתרבות הגרמנית. בני הזוג ניהלו במשותף אחוזה וטחנת קמח. צבי וולף התמסר לניהול הטכנולוגי של הטחנה. חריצותו, רוחו היזמית ואהבתו לטכנולוגיה ולקדמה שימשו מופת לבניו, משה, גדליהו ונחום, שהיו מעורבים בניהול הטחנה מגיל צעיר.²⁶ כולם נשלחו בידי ההורים לרכוש השכלה טכנולוגית גבוהה ברוסיה, בפולין ובגרמניה. האם, שרה, ניהלה את הצד הכספי של האחוזה והטחנה והייתה עמוד התווך של המשפחה הגדולה והחמה.²⁷

בילדותו נשלח נחום ללמוד בבית ספר יהודי חילוני בביאליסטוק, שם התגורר אצל גיסו, ד"ר חזנוביץ, ובביתו נחשף לרעיון שיבת ציון. לאחר מכן למד הנדסה בגרמניה והתמחה בבית החרושת של גדליהו במינסק, 'טכנולוג'. כבר אז גיבש חזון ברור על עתידו: לעלות לארץ ישראל ולייסד בה מפעלי תעשייה.²⁸ בשנת 1903 החליט נחום לעלות לארץ ישראל. הוא נסע בשליחות אחיו גדליהו וכמה תעשיינים ואנשי הון יהודים במינסק לסייר בארץ ולחבר דו"ח על הפוטנציאל להקמת תעשייה.²⁹

בהגיעו ליפו יצר קשר עם לוליק [ישראל] פיינברג ועם יהושע חנקין. עם אחותו מניה ערכו השניים מסע מחקר בארץ ישראל מהרי הלבנון בצפון ועד לאזורי המדבר בדרום, כשהם מלווים במנדל חנקין, אחיו של יהושע.³⁰ נחום בחן את אוצרות הטבע ואת האפשרויות לפיתוח ענפי תעשייה שונים וייצור חקלאי מקומי. בדו"ח שכתב המליץ על הקמת בית חרושת לייצור שמן זית.

בשנת 1904, בהיותו כבן 25, הצטרף נחום למשלחת הציונית לאוגנדה. משמצא נחום את ההצעה ליישב יהודים באוגנדה לא מציאותית, חזר ליפו ב-1905.³¹ הוא הקים שותפות

25 על קורות חייו ראו: נחום וילבוש, 'מ"עתידי" עד "שמון"', בתוך: צבי קרול (עורך), *כד השמן: קבץ ליובל עשרים שנות 'שמון'*, תעשיית שמנים ארצי-ישראלית 'שמון', תעשיית שמנים ארצי-ישראלית 'שמון', חיפה 1945, עמ' 59-98; Yoel Wilbush, *Nahum Wilbush: His Times, National, Social and Familial Environment*, כתב יד, אוסף משפחת וילבוש, הספרייה הלאומית, ARC. 4* 1771; זיכרונות נחום וילבוש, הארכיון הציוני המרכזי (להלן אצ"מ), A355/212.

26 וילבוש, 'מ"עתידי" עד "שמון"', עמ' 59.

27 Wilbush, *Nahum Wilbush*, pp. 19, 45

28 Ibid., p. 45

29 Ibid., p. 47; זיכרונות נחום וילבוש, עמ' 3-4.

30 Wilbush, *ibid.*, p. 48

31 נחום וילבוש, *המסע לאוגנדה*, הספרייה הציונית, ירושלים 1963.

משפחות פיינברג ווילבוש, 1910. עומדים משמאל לימין: אבשלום פיינברג ונחום וילבוש.
יושבות משמאל לימין: פאני פיינברג (לבית בלקינד), זוהרה וילבוש,
צילה שהם (לבית פיינברג), שושנה וילבוש (לבית פיינברג).
אוסף תמר אשל, ארכיון התמונות ע"ש שושנה ואשר הלוי, יד יצחק בן-צבי

עם בעלי הון יהודים שחיפשו ערוצי השקעה לכסף, ובעזרת קשריו עם משפחות פיינברג, חנקין ובלקינד קנה קרקע בחדיד, ליד לוד, והחל להקים בית חרושת לייצור שמן.³² בעקבות היכרותו של נחום עם לוליק פיינברג, הכיר נחום את שושנה, בתו, ולאחר חיזור נישאו השניים בשנת 1906.

32 וילבוש, 'מו'עתיד' עד 'שמן', עמ' 59-60.

כששמואל פבזנר, גם הוא בן למשפחה בורגנית תעשייתית משכילה ברוסיה, הצטרף לנחום להקמת בית החרושת, הוחלט להעביר את המפעל לחיפה. ב-1906 נפתח מפעל 'עתידי' במפרץ חיפה. כשנתיים מאוחר יותר פשט המפעל את הרגל ונחום הפסיד את הכסף שהשקיע בו. הוא ימשיך בשנים הבאות בפיתוח תעשיית שמן ותעשיות נלוות, אך תמיד כמנהל מקצועי ולא כאחד מבעלי המפעל.

בשנים אלה היה נחום לדמות מרכזית בפיתוח התעשייה בארץ ישראל. אופיו הקפדן והשיטתי, התמסרותו לפיתוחים טכנולוגיים ומדעיים, מחויבותו ללמד את הפועלים ואמונתו ברעיון הציוני הביאו למעורבותו במיזמים שונים.³³ הוא היה בר-סמכא בקרב חלוצי התעשייה בארץ שהתייעצו איתו, ופרסם דו"חות ומאמרים רבים.³⁴

שושנה וילבוש לבית פיינברג

שושנה נולדה בשנת 1887 בראשון לציון לפאני לבית בלקינד ולישראל (לוליק) פיינברג, ממייסדי המושבה. משפחת פיינברג הייתה משפחה אמידה של ספקי תבואה מרוסיה הלבנה, אשר הייתה מוטמעת בתרבות הרוסית אך גם בתרבות היהודית, התורנית והמשכילה כאחד. לוליק ואחיו בוריס חברו לחובבי ציון בעקבות פרעות 1881, והצטרפו למתיישבי ראשון לציון בעזרת כספי המשפחה. משפחת אמה, משפחת בלקינד ממוגילוב שברוסיה הלבנה, הייתה מעורה בתנועת ההשכלה העברית. כל בני המשפחה עלו לארץ ישראל בשנים 1882-1887. ישראל בלקינד, אחד מדודיה של שושנה, הקים והנהיג את קבוצת ביל"ו, שאליה הצטרפו אמה פאני ודודה שמשון.³⁵

ילדותה של שושנה עברה עליה במעברים תכופים של המשפחה בין ראשון לציון, גדרה, חדרה, ירושלים, יפו ותל אביב. בית המשפחה בחדרה היה בית מרווח ומהודר, ובו התלכשו והתנהגו כראוי לבית מהוגן. סביר להניח שכבר בשלב מוקדם זה, ובהיותה הבכורה, רכשה מודעות לפרקטיקות המוערכות לאסור, למותר ולרצוי.³⁶ היא למדה בבית הספר הדובר עברית שהקימו סבה ודודה, מאיר וישראל בלקינד, ביפו, בבית ספר אליאנס, וכן תפירה ורקמה בבית ספר לבנות ביפו.³⁷ בהשפעת בני המשפחה והסביבה הארץ-ישראלית דיברה שושנה עברית וערבית, יידיש, רוסית וצרפתית. שושנה הצעירה הייתה נערה יפת מראה,

33 דרכו של נחום מזכירה את טיעוניו של יורגן קוקה על חשיבותה של היוזמות התעשייתית לצמיחת הלאומיות. דווקא חשיבות זו יכולה אולי להסביר את מיעוט ההתייחסות לנחום בהיסטוריוגרפיה הלאומית, אשר בנתה את הסיפור הלאומי על החקלאות, ההתיישבות הכפרית ורכישת קרקעות ולא על התעשייה הפרטית.

34 שמואל אביצור, **ממציאים ומאמצים: מחוללי המהפכה בדרכי הייצור בארץ, יד יצחק בן-צבי**, ירושלים 1986.

35 רן אהרנסון, **בנתיב הביל"ויים: זכרונות ישראל בלקינד**, משרד הביטחון, תל אביב 1983.

36 קפלן, **מגדר, מעמד ומשפחה**; Davidoff and Hall, *Family Fortunes*.

37 Wilbush, *Nahum Wilbush*; זיכרונות צילה שהם (אחותה של שושנה), ארכיון פרטי של תמר אשל, תיקי צילה.

מלאה בשמחת חיים, התעניינה באפנה ובטיפוח יופייה. הרומנים הצרפתיים שקראה בשנים אלה עיצבו בה טעם של תרבות גבוהה. היא פיתחה טעם משובח ואנן לבגדים, לחפצי חן ולאביזרי בית, ושאיפה לרמת חיים גבוהה אשר הנחתה אותה כל חייה.³⁸ שושנה עזרה בניהול משק הבית של הוריה, תפרה בגדים לכל המשפחה, סייעה לדודתה סוניה בלקינד, רופאת הנשים הראשונה בארץ, בקליניקה שלה, ולדודה, ישראל בלקינד, בכפר הנוער שהקים לטיפול ביתומי פרעות קישינב. בפעילותה זו התעצבה שושנה כאישה בורגנית. כמו המודל התרבותי שמתארות דוידוף והול, רכשה שושנה ניסיון בניהול משק בית ובטיפול בילדים ובמבוגרים. היא גיבשה טעמים והעדפות תרבותיות אופייניות לשכבה חברתית זו ותחמה את מרחבי הפעילות שלה בתוך המרחב הביתי המשפחתי.³⁹ באותה שנה הגיע לבית פיינברג ביפו נחום וילבוש, וכאמור לאחר תקופת חיזור נישאו השנים ב־1906. זהרה, בתם, נולדה בשנת 1907.

*

לאחר כישלון 'עתיד', במשך כ־12 שנה הרבה נחום בנסיעות כמהנדס, כיזם וכתעשיין, והמשפחה, שושנה והילדים זהרה ויואל, שנולד בשנת 1918, התלוותה אליו. בברלין למד טכנולוגיות חדשות לייצור שמן ומוצרים נלווים. לאחר מכן, ב־1912, החל לנהל מפעל למיצוק שמן שהקים אחיו משה בסנקט פטרבורג. אז התוודע גם לאילי תעשייה יהודים, חלקם קשורים לחובבי ציון, ובהם אליהו פאינסון, זליג פרסיץ ורפאל גוץ (מבית ויסוצקי וגוץ).⁴⁰ ערב פרוץ מלחמת העולם הראשונה חזרה המשפחה לחיפה ולאחר סיומה עברה לאלכסנדריה, שם ניהל נחום את מפעלו החדש של משה. בתחילת שנות העשרים ניצח גדליהו על הקמת מפעל שמן בחיפה ונחום הצטרף אליו ב־1923. המפעל נפתח בחגיגות, בנוכחות הנציב העליון הרברט סמואל, בחודש דצמבר 1924.⁴¹ המשפחה החלה להקים את ביתה בהדרגה הכרמל שבחיפה, משם יצאו מכתביהם של נחום ושושנה.

הנמענת

זהרה נולדה ביפו בשנת 1907. ילדותה עברה עליה בנדודים בלויית הוריה, אשר נסעו בשנת 1911 לברלין להשתלמות מקצועית של נחום ולאחר מכן לרוסיה. המשפחה חזרה לארץ ישראל, וההורים נסעו שוב לרוסיה והשאירו את זהרה אצל סבתה בגדרה. היא הצטרפה אליהם ב־1913, ויחד חזרו לארץ ישראל לקראת קיץ 1914. במלחמת העולם

38 Wilbush, *ibid.*, pp. 70-72

39 Davidoff and Hall, *Family Fortunes*

40 זיכרונות נחום וילבוש, עמ' 8-9.

41 חנוכת בית החרושת 'שמן' נתפסה כצעד חשוב לעידוד תעשייה יהודית בארץ ישראל. מבחינה זו נחום ועמיתיו התעשיינים, כמו בורגנים במרכז אירופה בתקופה זו, הם דוגמה לשילוב היזמות התעשייתית בפרויקט הלאומי. ראו Kocka, *Industrial Culture*

הראשונה עברו נחום ושושנה לדמשק עקב שירותו של נחום כמהנדס בצבא התורכי. זהרה הושארה אצל קרובים בארץ ישראל וב־1917 נשלחה לדמשק לשהות בבית דודה גדליהו (אחיו של נחום) ודודתה ססיליה. עם סיום המלחמה נשלחה ללמוד בבית הספר הריאלי בחיפה. נעוריה עברו עליה בהדרגה, ובין השאר הייתה חברה בתנועת הצופים בעיר. במסגרת תנועה זו נסעה לגרמניה בשנת 1924.⁴² בסיום לימודיה עברה למקווה ישראל, ובשנת 1927 עלתה להכשרה לדגניה ב אך חזרה לחיפה לאחר שחלתה בקדחת. בקיץ 1929 נסעה לברלין, שם החלה ללמוד גרמנית מתוך כוונה להמשיך ללימודי מקצוע.

הורים כותבים – מכתבי נחום ושושנה לבתם זהרה

קורפוס המכתבים מכיל כ־65 מכתבים שהם חלק מאוסף נחום וילבוש. האוסף נמסר לארכיון הציוני המרכזי בידי משפחת וילבוש והוא כולל מסמכים משפחתיים ועסקיים וכן התכתבויות בין בני המשפחה ושלחם עם אנשים מהחוג המשפחתי הרחב יותר, חברים ומכרים. האוסף מכיל גם מכתבים שכתבה זהרה בתקופות שונות בחייה, ובין השאר מספר קטן של מכתבים שכתבה להוריה מברלין. במאמר אנו מתמקדות במכתבי ההורים, נחום ושושנה, כבני שכבה חברתית מובחנת. מטרתנו לנתח כיצד זהותם המעמדית הבורגנית מתבררת באמצעות כתיבתם האישית. המאמר אינו עוסק במכתביה של זהרה; אלה יעמדו במרכזו של מחקר נוסף ונפרד.

מכתביהם של נחום ושושנה נשלחו מיולי 1929, עם צאתה של זהרה לברלין, ועד אפריל 1930, לקראת שובה הביתה. לרוב כתבו האם והאב לחוד, ולעתים הוסיפו שורות מספר זה למכתבו של האחר. המכתבים כתובים כולם בעברית, בסגנון כתיבה שעליו נעמוד בהרחבה בהמשך. מאחר שמדובר בשני אנשים החולקים את חייהם וכותבים אל אותה נמענת, מכתביהם משמשים מקרה בוחן מעניין לסוגיית הזיקה שבין מעמד למגדר.

הממשקים בין מכתביה של שושנה לאלה של נחום ניכרים בשני צירים שעל פיהם ננתח את המסמכים הללו: האחד, נושאי הכתיבה של הכותבים ואופניה, והאחר, הסדר החברתי כפי שהוא משתקף בעיניהם וכפי שכל אחד, בדרכו, מבקש להדריך את הבת הרחוקה. בשני צירים אלה ניכרים ביטויים מפורשים ונסתרים של מעמד ומגדר. המכתבים מאירים עולם בורגני דרך כתיבה על חיי היום־יום של פנאי ועבודה, על הבית שבו נכתבים המכתבים, על התרבות החומרית וכן על האתיקה המוצגת במפורש ובסמוי בידי כל אחד מהכותבים והסדר החברתי שאיתו הם מזדהים. מרכיבים משותפים אלה, המופיעים אצל שני הכותבים בהדגשים שונים, אינם מוצגים באופן זהה. כפי שנראה, אין החוויה המעמדית של נחום, הגבר, התעשיין הבורגני, דומה לחווייתיה של שושנה, אשת הבית (the lady of the house) ומתחזקת המשפחה הגרעינית והמורחבת.

42 המועד המדויק של נסיעה זו אינו ברור. ממכתבי המשפחה עולה כי נסעה לקראת סוף שנת 1924 או ראשית 1925.

בית משפחת וילבוש, רח' ירושלים 26, הדר הכרמל, חיפה. שנות השלושים.
הארכיון הציוני המרכזי

מכתבי נחום ושושנה מובחנים בנושאים המעסיקים כל אחד מהם, בדרך שבה כל אחד מהם מביא לידי ביטוי את ההתנסויות והפרשנויות של חייו־חייה בפנייתם אל הבת הרחוקה, ובהדרכה שכל אחד בוחר להעניק לבת.

נחום הוא איש מעשה. עולם העבודה הוא מוקד חייו. עבודה שלובה אצלו בשיפור ובשדרוג מקצועי מתמידים ואלה מכוונים לפיתוח הכלכלה הלאומית בארץ ישראל. כתיבה מפורטת על העבודה, המפעל והאירועים הפוליטיים בארץ ישראל הם לב ליבם של מכתביו. ייתכן שכתוצאה מכך, כאשר הוא עוסק במכתביו בענייני הבית, הרי זה בעיקר בעניינים כספיים: החובות הרובצים עליו ועל שושנה בעקבות בניין הבית ומאמציהם המשותפים לגייס משכנתא. בכל הנוגע למה שקורה בתוך הבית עצמו, הוא פוטר את עצמו ומנמק זאת: 'אמה [אימא] כותבת לך כל כך הרבה, שהנך יודעת הכל מהמתרחש בבית, ואין לי מה להוסיף'.⁴³

כתיבתו של נחום נסובה בעיקרה סביב עולם העבודה, הכלכלה והפוליטיקה, ולעומתם את מכתביה של שושנה אפשר לכנות 'ביתיים' מאחר שהם עוסקים, רובם ככולם, בענייני הבית והמשפחה. ראשית, שושנה כותבת את חדשות המשפחה, הגרעינית והמורחבת, הכוללת את בני משפחות וילבושביץ, בלקינד, חנקין ופינינגר. בייחוד בולט במכתביה הקשר לדודות, סוגיה ואולגה לבית בלקינד. שנית, היא עוסקת בבית הפיזי של המשפחה בהדר הכרמל, בתכנון, בבנייה ובהשגת המשכנתא אשר מעסיקים גם את נחום. היא כותבת בהרחבה גם על תפקידיה בניהול משק הבית, באירוח בני משפחה ומבקריו של נחום

במסגרת עיסוקיו, וכן על השכרת חדרים בבית כמקור הכנסה נוסף. מכתביה כוללים פכים של חיי יום-יום: שינויי סדרים בתוך החדרים, מאכלים שמכינים, קניות שיש לערוך, מצרכים שקשה להשיג ועוד. חלוקה זו של נושאים במכתבים המשפחתיים האישיים משקפת את החלוקה המגדרית הטיפוסית לשכבה הבורגנית ולמשפחה הבורגנית כפי שפורסמה בספרות העוסקת בבורגנות האירופית ובזו היהודית.⁴⁴

הליניארי והמעגלי: אופני הכתיבה של נחום ושושנה

נחום

שנת 1929 הייתה שנה רבת-אירועים בחיי היישוב ובחיייו של נחום. באוגוסט אירעו התנגשויות אלימות בין יהודים לערבים ששיאן היה בירושלים, בצפת ובחברון (פרעות תרפ"ט). בחיפה התנגשו יהודים וערבים בשכונות הקרובות לנמל ובקרבת בית החרושת שמן, והיו התנפלויות של ערבים על שכונת הדר הכרמל.⁴⁵ באוקטובר פרץ המשבר הכלכלי העולמי. בחודשים שלאחר מכן נקלע בית החרושת שמן לקשיים כספיים בעקבות שינויים בשוק השמן העולמי וניהול כלכלי לא מקצועי. בחודש יולי, כאשר החל נחום לכתוב אל זהרה השוהה בברלין, הוא היה פעיל בתעשיית השמן זה עשור, ובמפעל שמן שבע שנים, שבהן השקיע את מירב מרצו בפיתוח הענף בארץ ישראל ובביסוס המפעל המשגשג. מכתביו של נחום והקצב הפנימי שלהם קשורים עמוקות לעליות ולירידות בעולם העבודה ולמנוע הפנימי שלו בעולם זה. כתיבתו כרונולוגית וליניארית במובן שהיא מכוונת תהליכים והתפתחויות על ציר הזמן ודיווחי-מכתביו נובעים זה מזה. יתר על כן, כל פיסת חדשות במכתביו מוצבת בהקשר רחב של נסיבות והשלכות אפשריות וכך מצטברים אירועים בודדים למגמה בחיים הפרטיים, בבית החרושת, בקהילה ובכלכלה. כך, למשל, כאשר הוא כותב על הנעשה בבית החרושת בחודש יולי, טרם גלי האלימות, כאשר המפעל משגשג, הוא אינו מסתפק בדיווח קצר שהמפעל פועל ומצלח, אלא מתאר בהרחבה:

בבית החרושת העבודה היום יומית. ביקר אותנו פיינסון הזקן,⁴⁶ [...] והבטיח שישתדל לקבל בשבילנו סכומים נוספים לבנינים חדשים וגם לבנין בית חרושת חדש לתעשיית סמנה מלאכותית לאמר: בתי חרושת לתעשיית מימן וחמצן להידרוגניזציה של שמנים

44 קפלן, מגדר, מעמד ומשפחה; Davidoff and Hall, *Family Fortunes*.

45 ראו 'מאורעות בחיפה', דבר, 3.9.1929 ו-4.9.1929, בהם נהרגו שבעה יהודים ונפצעו עשרות. מתוך: <http://www.daat.ac.il/daat/vl/paot/paot07.pdf> (אוחזר ב-5.2.2019).

46 אליהו פאנסון היה יהודי רוסי בעל הון, מהבולטים שבתעשיית השמן ברוסיה. הוא איבד את רוב הונו במהפכה הבולשוויקית. חבר לבעלי הון יהודים ממוצא רוסי לקידום התעשייה בארץ ישראל ונמנה עם מייסדי מפעל שמן.

(להפוך שמנים נוזלים לשמנים גמישים), לתעשית הסמנה... וחופץ מזה חושבים אנו לשכלל ולהגדיל את הרפיניציה של שמן זית, ולשלח כמות גדולה של שמן זית לחו"ל בעיקר לאמריקה ולאנגליה. היות השנה היבול של הזיתים גדול עד מאד, פי שנים שלוש מיבול בינוני טוב.⁴⁷

נחום אינו נרתע מלהסביר ולפרט תהליכים טכניים הקשורים לייצור שמנים, תכניות להרחבת המפעל והזדמנויות עסקיות על רקע נתוני שוק השמן העולמי. בחודש אוקטובר, לאחר שוך ההתנגשויות האלימות ועם תחילתו של המשבר הכלכלי העולמי, נחום ממשיך לעדכן את זהרה בדבר השפעתם של האירועים על בית החרושת שמן. כהרגלו, הוא מתחיל במידי ובקרוב: 'החרם [של ערבים על סוחרים יהודים] גרם להפסדים רבים לסוחרים קטנים עפ"ר – אנחנו ב"שמן" לא מרגישים אותו ביותר'.⁴⁸ ומיד הוא מרחיב את טווח ההקשרים של דיווחו וממקם את בית החרושת שמן במערך שוק השמן האירופי, מפרט מגמות והשפעות אשר יעצבו את הצפי המסחרי העסקי לעתיד:

אבל היות ומחיר שמן זית באירופה עומד על גובה של שמני מאכל אחרים (שמן שומשומין וכו') ומחיר שמן זית פה גם כן לא יוכל לרדת הרבה יותר נמוך משמן שומשומין – לא יהיה לנו אפשרות לשלוח שמן מפה לאירופה ובאותו זמן אי אפשר יהיה לנו למכור הרבה שמן בארץ, יען כי רב האוכלוסין ישתמשו בשמן זית שהוא היום השמן הכי זול. והסבה הזאת תביא לנו הפסדים גדולים השנה.⁴⁹

תוך כדי כך הוא אינו פוסח על ההשפעה של תהליכים אלה עליו אישית. בהתייחסו להפסקת העבודה הכפויה שצפויה למפעל הוא מוסיף כי במצב זה יתאפשר לו 'לקבל חופשה לנסיעה לחו"ל – הדבר נחוץ לי עד מאוד, כי בזמן האחרון הופיעו הרבה חידושים במקצוע עבוד השמנים באירופה, ואני מוכרח לראותם, כדי לשמור על מעמדי ולא לרדת לסוג של "האנשים שהיו" ושאינן בהם חפץ'.⁵⁰

אף על פי שבית החרושת שמן אינו מושפע ביותר מהמצב הפוליטי בארץ ישראל, השמחה והסיפוק שבתנופת הצמיחה וההתחדשות במפעל מהולה בחששות הנובעים ממצב שוק השמן העולמי, שאינו מבשר טובות לעתיד הקרוב. בתוך כך עובר נחום מכתובה על המפעל לכתיבה על עצמו. שוב עולה העניין העמוק שלו בחדשנות טכנולוגית והרצון להיות בחוד החנית המקצועי. השאיפה המקצועית האישית כרוכה אצלו לבלי התר במפעל, שכן הוא לא יצא לנסיעה בזמן שהעבודה מתקיימת כסדרה. החשש מהאטה בעבודה שלוב, אם כן, בסיכויי ללמידה והתפתחות מקצועית אישית. אולם השניות שחושף

47 25.7.1929, אצ"מ, A.355/157.

48 31.10.1929, שם.

49 שם.

50 24.10.1929, שם, A.355/155.

נחום קיימת רק לכאורה, שכן לאורך כל שנות עבודתו היה מסור בכל מאודו להצלחת המפעל, ובה ראה את הצלחתו.

כאשר פורצות התנגשויות עם הערבים יוצרים מכתבי נחום יחידה מאורגנת של העברת מידע על הנעשה בקהילה ובמפעל לצד הערכות על ההשלכות האפשריות לנעשה. כך הוא פותח את מכתביו בתיאור חיי היום-יום: 'אצלנו שקט מבחוץ [...] מאות של פצועים עודם בבתי החולים [...] כבר מותר ללכת עד 10 בלילה, כבר פתחו את הסינמות, [...] הבנקים עוד טרם פתחו את דלתיהם, המסחר נקפא והחיים הנורמליים עוד טרם שבו'.⁵¹ לאחר מכן הוא עובר לספר על המתרחש בבית החרושת: 'בבית החרושת עובדים ובונים – בונים מחסנים גדולים בטמפו מהיר ומבחוץ נראה כאילו הכל שב לאיתנו – אבל רוב הפועלים עודם פוחדים ללכת ל"שמן" ונוסעים ברכבת או [...] והעקר – אין תנועה במסחר, הוקטנה הדרישה'.⁵² המפעל עדיין נמצא בתנופת פיתוח בשלב זה ונחום, המנהל הטכני, מספר על כך בשמחה, אך ראייתו הרחבה כוללת גם את השפעת המצב על הפועל היחיד החושש בזמן הנסיעה לעבודה, וגם את ההשלכות על המצב המסחרי הכללי בחיפה.

מכיוון שהפוליטי הוא חלק בלתי נפרד מעולמו, קושר נחום את תיאוריו על הנעשה בבית החרושת שמן למצב הכלכלה הלאומית ולתהפוכות הפוליטיות שעוברות על היישוב בימים הטעונים של שלהי שנת 1929. 'מתחילה האפוכה [תקופה] של המשפטים וזה סדרה מחפירה [...] גם בשאלות משפטיים וגם בענינים כלכליים, ואיני רואה את הקולטורה הגדולה שלנו ואת האינטלגנציה שלנו ואין מי שילך בראש, ואין מי שיקח את הנהגה בידו, ומפוזרים הננו כצאן בלי רעה. והסיבה הזאת מפחידני יותר מהכל'.⁵³

מתיאור זה הוא פונה לזהרה ועונה למשאלה שהביעה במכתביה בשל האירועים לחזור הביתה. הוא מתחיל בעצה מעשית, מידית, ומביע דעתו: 'את כותבת שרצית להיות פה בזמן הזה, אין אני מוצא בזה שום תועלת'.⁵⁴ והוא מספק הסבר לכך שנעוץ בהקשר הפוליטי הרחב ובהשלכותיו לעתיד היישוב: 'לא מצבנו כעת מבהיל אותי כי אם זה שיבוא אחריו – והנני חושב כי הימים הבאים יהיו הרבה יותר גרועים מאלו שעברו'.⁵⁵ שתי מסקנות ברורות הוא מסיק מהמצב. הראשונה נוגעת לדרך הפוליטית הנכונה: 'מה לעשות לנו – זה יותר ברור לי, – עלינו לעמוד על המשמר ולא לסגת לאחור. עלינו להתכונן לחיים יותר גרועים ולא לפחד מהם'.⁵⁶ המסקנה השנייה נוגעת לזהרה אישית, ולבני דורה: 'ועל כן עליך יקירתי להזדיין לזמן הגרוע שיבוא, [...] לסחוב את עגלתנו הלאה מהמקום שהביאנו אותה, אנו הדור הישן, ולא לתת למות את כל פעולתנו עד היום'.⁵⁷

51 19.9.1929, שם.

52 שם.

53 12.9.1929, שם.

54 שם.

55 שם.

56 19.9.1929, שם.

57 12.9.1929, שם.

אם כן, מכתבי נחום נעים מדיווח עובדתי אל הקשרים הולכים ומתרחבים במרחבי בית החרושת שמן, היישוב היהודי בחיפה ובארץ ישראל, שוק השמן והעתיד. דפוס דומה של כתיבה ניכר גם בכתיבתו על התמורות והשינויים סביב מכירת בית החרושת. בחודש אוקטובר 1929 רכשה את בית החרושת חברה בריטית בשם Eastern & Overseas Product Limited. מכאן ובמהלך החודשים שלאחר מכן מדווח נחום לזהרה בפרוטרוט על תהליכי המכירה ועל ההשפעות המצטברות של צעד זה על מפעל שמן והעובדים, והוא עצמו בכללם. כהרגלו הוא סוקר במכתביו גם את המתרחש במפעל וגם את תהפוכות שוק השמן העולמי וקושר ביניהם, תוך כדי שהוא מבקש לעמוד על השלכות האפשרויות של האירועים. במכתביו הראשונים הנוגעים למכירה, מעסיקים אותו שני עניינים עיקריים. האחד, במישור המקצועי, נוגע לשינויים האישיים בשדרת הניהול; 'נראה מה יצא מכל זה ומי יבוא לנהל אותנו'.⁵⁸ נוסף על כך מצביע נחום על יתרון אישי שיצמח ממכירת המפעל – תמורה כספית על חלקו בבעלות: 'אנו נקבל עבור מניה של שמן, מניה וחצי של החברה החדשה, והיות המניות האלה נמכרות בבורסא של לונדון יש תקוה למוכרם ולהתפטר קצת מהחובות'.⁵⁹ מכירת בית החרושת שמן גרמה כפי הנראה לעלייה בשוויין של המניות ומכירתן תקל על מצבה הכספי של המשפחה ועל תשלומי המשכנתא על הבית. אולם כבר בשבוע לאחר מכן ממשיך נחום לספר לזהרה על השלכות אפשרויות נוספות למכירה: 'השבוע באה ידיעה כי מר פאינסון ומר ליבר עזבו לגמרי את החברה ואין להם שמה שום דעה [...] ובהתחשבות עם האונה [כך] הרעה ועם ההפסדים הגדולים שנתהוו מסבת ירידת מחירי שמן זית בכל העולם, בלי שום ספק תבוא אלינו בקורת, והנני פוחד עד מאד כי השעיר לעזאזל [כך] יהיה הפועל העברי היקר'.⁶⁰

פאינסון וליבר, הבעלים הוותיקים של בית החרושת שמן, שותפיו להקמת המפעל שאותם הכיר אישית, עוזבים ונחום נשאר לעבוד במפעל שהנהלתו רחוקה וזרה. מפעל שמייצר בארץ ישראל, שהנהלתו יושבת בלונדון והשווקים שלו באירופה ובאמריקה. מכירת בית החרושת בעיני נחום, אם כך, אינה עניין כלכלי מסחרי גרידא, כי אם סוגיה של כלכלה לאומית שהשלכותיה עלולות להיות פגיעה במדיניות ההעסקה של פועלים יהודים שעלות עבודתם גבוהה מעלותם של פועלים ערבים, מדיניות שנחום, ללא ספק, היה בין תומכיה.

שושנה

שושנה אינה כותבת מכתבים. הנחת מילים על נייר עבודה היא רק אמצעי. למעשה שושנה מדברת. דרך הנייר היא משוחחת עם זהרה, וכטבעה של שיחה היא מדווחת, נזכרת, עוברת נושאים שונים, נעה מעגלים-מעגלים, שואלת ועונה. הדבר ניכר הן בפרקטיקות הכתיבה שלה הן בתכניה.

58 24.10.1929, שם, A.355/155.

59 31.10.1929, שם, A.355/157.

60 14.11.1929, שם, A.355/155.

ברוב מכתביה היא אינה טורחת לציין את תאריך כתיבת המכתב. כל מכתב ממשיך שיחה שהתקיימה במכתב קודם ומניח את הבסיס לשיחה הכתובה שתבוא לאחריו. היא גם אינה משתמשת בסימני פיסוק. פסיקים ונקודות שמטרתם ליצור אתגחת בקריאה, הכוונה לקורא, נעדרים מכתביה והיא מרבה לעבור בין נושאי המכתב ללא יצירת קישור ביניהם, בצורה אסוציאטיבית. כל אלה מעניקים לכתביה קצב של דיבור, ולקריאה בהם רצף של הקשבה. מבחינת התוכן, מכתבי שושנה מלאים בידיעות וברכילות על קרובי משפחה ומכרים מהחוג החברתי של המשפחה המגיעים אליה. היא מפרטת מי ביקר אצל מי ומתי, חברויות קרובות בין בני הדור הצעיר במשפחה, מכתבים שהגיעו, טלפונים לתל אביב, מחלות, נסיעות ומפגשים, והיא שואלת לשלומם של בני משפחה שזוהרה פוגשת בחוץ-לארץ. בתוך כך היא מתייחסת שוב ושוב לאופן שבו מידע עובר ומגיע. הצירוף 'אומרים ש' הוא דפוס רווח: 'אומרים שהגב' רוזנבלט מאמריקה באה לקונגרס',⁶¹ היא מציינת, ולאחר מכן אזכורים על הדרך שבה עובר מידע על חייה של זוהרה בברלין: 'פה מתקבלים מכתבים שבברלין חם מאוד',⁶² וגם: 'בליל שבת היה אצלנו הרצפלד מסר דרישת שלום ממך וגם ספר שפניך רעים'.⁶³ אמירות מסוג זה פועלות גם במסגרת הרכילות המשפחתית: 'את הדוד [גדליהו] אני לא רואה. אומרים שאינו אוכל חוץ מדיסה וקומפוט',⁶⁴ היא כותבת, וכאשר היא נדרשת לספר על טרגדיה משפחתית, מותו של ישראל בלקינד בברלין והשפעת האירוע על המשפחה בתל אביב, האמירה והדיבור הם אמצעי חשוב לדיווח: 'אומרים שאולגה מחזיקה את עצמה לא רע יותר מכל סובלת סוגיה ועכסה אומרים שפניה חוורים מאוד ושאינה יכולה לבכות על שמשון זה השפיע מאוד והוא שוכב [...] זה הוא בערך הדו"ח שקבלתי עי צילה'.⁶⁵ היעדר הפיסוק יוצר דיווח חסר נשימה כמעט שבו אמירות חסרות פנים מצורפות לדו"ח שמסרה צילה, אחותה, אשר הייתה במקום. שושנה שומעת, מארגנת ומעבירה את המידע לזוהרה תוך כדי שהיא מסכמת: 'כמדומה שכתבתי את כל החדשות ששמעתי במשך הזמן האחרון'.⁶⁶

לעומת כתיבתו של נחום, שהיא ליניארית, ממוקדת ומאורגנת, שושנה כותבת בצורה מעגלית במרחב הגיאוגרפי והחברתי של המשפחה והחברים. גיאוגרפית נעה שושנה על הציר שבין ביתה, בית משפחת וילבוש ברחוב ירושלים 26 בהדר הכרמל, לבית הדודות אולגה וסוניה שברחוב אלנבי 105 בתל אביב. הבית בחיפה הוא בית מידות ברחוב שרוב דייריו הם אנשי המעמד הבינוני המבוסס ובתיו גדולים ומרשימים. הוא נבנה בד בבד עם בניית מפעל שמן בתכנונו של גדליהו וילבושביץ. תחילה נבנו שתי קומות וכשנתיים

61 1.8.1929, שם, A355/157.

62 8.8.1929, שם.

63 17.9.1929, שם, A355/155.

64 1.8.1929, שם, A355/157. מדובר בגדליהו, אחיו של נחום, המתגורר בסמוך.

65 [ללא תאריך]. סביב תחילת אוקטובר 1929, שם, A355/158. עכסה היא בתו של ישראל.

66 8.8.1929, שם, A355/157.

לאחר מכן נוספה קומה שלישית לדרישתה של שושנה, בתכנונם המשותף של האחים נחום וגדליהו. כאן מתגוררת המשפחה הגרעינית – נחום, שושנה ושני ילדיהם, זהרה ויואל – ועמם גרה בשנים אלה 'בבושקה', היא פאני בלקינד, אמה של שושנה ואחותן של אולגה וסוניה. בבית נמצאת גם אדלה, העוזרת הערבייה שבאה מדי יום, ודיירי החדרים המושכרים. שושנה כותבת לזהרה על השינויים החומריים בבית: 'השכן עזב אותנו שלשום ואני שוב סדרתי את החדר הגדול כמו שהיה כלם שמחו שהבית קבל את צורתו הרגילה רק לחדר לא הכנסתי את רהיטיך עומד בו שלחן כתיבה גדול איזה כסאות ארוך אבא יוכל לקבל בו את מבקריי'.⁶⁷ היא מתארת גם מה קורה עם בני המשפחה ועם האנשים בסביבת הבית: 'בבושקה מסדרת פסינסים והתחילה שוב להתרחץ'.⁶⁸ [...] אדלה דורשת בשלומך ובכל פעם מוצאת שאת בודאי רעבה שם וכי פניך רעים מפני שהפרנו' לא יודעים לבשל [...] כל הפרסונל דורש בשלומך גוטה גם יוכבד [...] ואפילו הזקן של השוקולדה שאל לך ודרש לשלומך [...] השכנים⁶⁹ למטה נשאר'.⁷⁰

מהבית בחיפה יצאה תנועה תכופה לביתם של בני המשפחה הקרובים ביותר לשושנה: דודותיה (אחיות אמה) ומשפחותיהן בתל אביב. הבית באלנבי 105 נבנה בסביבות שנת 1921 במימונה של סוניה, הרופאה. התגוררו בו אולגה וסוניה עם בני זוגן, יהושע ומנדל חנקין ומשפחתו של האח ישראל, אשתו דופינה (דובה) ובתם עכסה.⁷¹ יש להניח כי לבית זה, בעיקר בשנות העשרים, היה מעמד ציבורי עקב מעמדם הציבורי של בני הבית, יהושע ומנדל חנקין. התנועה בין שני בתי משפחה אלה הייתה תכופה ומגוונת כפי שעולה ממכתביה של שושנה, המדווחת על תנועה זו לזהרה כחלק מהדיווח 'דיבור' שיתוף שמאפיינים את מכתביה. שושנה, כמו צילה אחותה, נסעה מפעם לפעם לתל אביב והתארחה ימים מספר בבית דודותיה, שהיו עמודי התווך של משפחת בלקינד וכינסו תחת כנפיהן גם מצעירי המשפחה.⁷² יואל וגם עוזי, נכדו של שמשון, מגיעים דרך קבע לתל אביב, לבלות בחופשה עם הדודות. שם, היא כותבת, 'מבטיחים לו הרבה תענוגות'.⁷³ היא עצמה מגיעה לבקר אותו, לבלות עמו בעיר הגדולה וגם לסדר לו מורה פרטית לאנגלית, עובדה שמעידה כי שהותו בתל אביב הייתה ממושכת. אכן, מדי פעם היא חוזרת ומזכירה כי 'הקטן עדיין בתל אביב'. הבית בתל אביב היה גם מקום המפגש של השבט כולו. לאחר ההתנגשויות האלימות במהלך אוגוסט 1929 כותבת שושנה: 'בתל אביב נפגשנו כל המשפחה כלם כעכברים יצאו מהחורים ובאו להתראות שמשון ימימה חיה קראוז ועולים על כלם רבקה

67 10.4.1930, שם, A355/159.

68 הכוונה לרחצה רפואית.

69 בדרך כלל המושג הוא דיירים, וכנראה לכך הכוונה.

70 28.11.1929, אצ"מ, A355/155.

71 על הבית ראו: צפורה שחור-רובין ושפרה שורץ, אלכסנדרה בלקינד: סיפורה של רופאה עבריינה

פוצת דרך, איתי בחור, זכרון יעקב 2012, עמ' 108-109.

72 שם, עמ' 111-112.

73 8.8.1929, אצ"מ, A355/157.

צוקרמן ועשהאל⁷⁴ הם באמת גבורים וכשכל אחד ספר את אשר עבר עליו נדמה שכל זה חלום ואי אפשר לחיות ולראות ולהרגיש כל זה.⁷⁵

התנועה בין הבתים הייתה דו-סטית. שושנה מספרת לזהרה במכתביה על ביקורי המשפחה אצלה בחיפה, בעיקר, אם כי לא רק, סביב החגים. 'מאתמול יש לנו אורחים סוניה ומנדל [...] אל הסדר יהיו גרישא מוניה ולילי [...] ועד שבת אולי עוד מישהו יזדמן'.⁷⁶ גרישא, מוניה ולילי הם אחיו, אחיינו ואשת האחין של נחום, אף הם נכללים לעתים במעגלי המשפחה ששושנה מסרטטת מדווחת על הנעשה אצלם. נוסף על כך היו קשרי טלפון בין שני הבתים בחיפה ובתל אביב – עוד סממן חומרי מובהק של מעמד בינוני מבוסס. שושנה מספרת על שיחותיה עם 'תל אביב' בעיקר סביב השגת מידע על זהרה עצמה: מה כתבה? מי שמע ממנה? מי שמע מאחרים שראו אותה? 'את ילדה רעה אין היום מכתב ממך בערב כבר אתלפן לתל אביב ואשאל מה כותבת רוזה אודותיך'.⁷⁷

נוסף לתנועה במרחב, מדגישה שושנה את הקשר הרגשי העמוק בין המשפחות ואת חשיבותו לאור משברים ובעיות המתגלות בבית שבתל אביב: 'גם אני מחויבת לכל ובשביל כלם נתתי כבר מנה לאולגה והתחרטתי הלב כואב לראותה בצרותיה. ובתור קו מגביל אוכל לתאר לך את דובה בכובע חדש ושמלה חדשה ממשי ועכסה כתונת לילה של משי חדשה שוכבת וכלם רוקדים סביבה (אצלה לפי האנליז חוסר דם)'.⁷⁸

ככל הנראה האווירה בבית בתל אביב הייתה טעונה, בייחוד סביב מותו של ישראל בלקינד. היא כותבת: 'בכלל זה פרק שיש הרבה מאד לדבר אודותיו. וגם צרה שאין לה [...] האטמוספירה נהית מפעם לפעם יותר מחניקה ורחמנות על כל אחד לחוד אבל הכל יחד משפיע על עצבי'.⁷⁹ אף שאינה מפרטת יותר מדי, נראה שברור לה שזהרה מתמצאת בפרטי הדינמיקה המשפחתית הסבוכה ומבינה ללכה.

תוך כדי תנועה על הציר חיפה-תל אביב שושנה נעה ללא הרף בין מעגלי הבית, המשפחה וחוגי המכרים. היא חוזרת לנעשה בבית חנקין ומשם ממשיכה לשוטט במעגלים נוספים, רחבים יותר, לדווח על הנעשה בחוג החברתי הרחב של המשפחות. היא קולטת וסופגת מידע, קושרת בין קצוות של הרשת החברתית, נעה פנימה והחוצה בין מרחבים פיזיים לחברתיים. תוך כדי כך היא מזכירה שמות, מדווחת על אירועים ומחווה את דעתה על התנהגות ומעשים. היא עושה זאת במעבר אסוציאטיבי בין הנושאים. כך למשל, מיד לאחר שכתבה על האווירה באלנבי 105 היא עוברת בפסקה הבאה באותו מכתב לדיווח על אחת מחברותיה של זהרה, שמשפחתה נמנית עם החוג החברתי הרחב שלהם, כלומר

74 חיה קראוזה ורבקה צוקרמן – בנות משפחת חנקין.

75 12.9.1929, אצ"מ, A355/155.

76 10.4.1930, שם, A355/159.

77 2.1.1930, שם, A355/155.

78 12.9.1929, שם.

79 30.1.1930, שם.

של אנשי תל אביב. 'אגב נגענו בת־א נזכרתי בשבוע העבר היתה חתונת אורה'⁸⁰ [...] את דעתי אמרתי מזמן עליה ונודע דברים עוד יותר יפים [...] זה כבר עובר כל גבול שנוררות כזו ושקרים כאלה שאין לתאר וזה ספרו אנשים שאינם מעוניינים בזה'.⁸¹ השיטוט האסוציאטיבי בין מעגלים חברתיים, ליקוט השמועות והעברתן והביקורת שהיא מעבירה על אנשים שונים אופייניים מאוד למכתביה והם נוגעים גם במעגלים הרחבים של החוג החברתי של המשפחה: 'לחופש בא שמעון גליקשטיין עם ארוסתו (כך אומרים) והיא רג'ין חכים שרה מושין היתה אצלי רק פעם אחת ויש לה פנים עיפים'⁸² ובמקרה נוסף, אחד מרבים, 'אומרים שהגב שרמן באה איש עוד טרם ראה אותה'.⁸³

מעגלי הבית והמשפחה כה מרכזיים בחייה, עד שגם כאשר היא מתייחסת במכתביה אל המצב הפוליטי, ובייחוד אל ההתנגשויות האלימות של 1929, היא עושה זאת בהתייחס להשלכות שיש לאלה על מעגלי המשפחה השונים. כך למשל היא מציינת את השינויים בדפוסי הקניות המשפחתיים, מאחר שאי־אפשר לרדת לעיר התחתית לקניות עקב המצב. האירועים השפיעו גם על הקשר עם אלנבי 105. את יואל הילד שלחו לתל אביב מפני ששם בטוח יותר וגם 'בזמן אי השקט תלפנו פעמים ביום וגם החנקינים היו פה [...] עכשיו חדלו לתלפן'.⁸⁴ מאחר שנחום לא יכול היה להגיע למפעל שמן תקופה קצרה והיה חבר ועד הדר הכרמל ומעורב בהגנה על המקום מפני אפשרות של פגיעה מצד הערבים, היה בית וילבוש למשרדו וכנראה גם למקום מפגש של ועד הפעולה. שושנה הכותבת על כך מתייחסת תחילה להשפעת המצב על אדלה העוזרת: 'אדלה עמדה כל הזמן על הגבה שרתה את כלם בשלה [...] מבלי להוציא הגה'.⁸⁵ במכתב נוסף היא מתארת את המצב כהפרעה להתנהלות הבית: 'בבית עוד נמצא המשרד כל היום מלא אנשים. המזכיר הוא משה שפירא הוא נעשה אצלנו בן בית יהושע גורדון עמיהוד ג. בהרב ד. כהן ועוד נמצאים יום ולילה הטלפון עובד מקוים בקרוב לגמור את העבודה וכל אחד ילך לביתו'.⁸⁶

שושנה, אם כן, היא כותבת־משוטטת המשוחחת מעל הדפים עם הבת הרחוקה מתוך עולמה הביתי.

80 הכוונה לאורה לבית מויאל, חברתה של זהרה ללימודים, בת למשפחת סוחרים מצליחים ממוצא ספרדי אשר שימשו גם קונסולים של מעצמות זרות, היו בעלי קרקעות ופעילים בקהילה היהודית ביפו ובנווה צדק ותל אביב. ראו: דוד תדהר, *אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו*, ג, ספרית ראשונים, תל אביב 1947, עמ' 1315.

81 30.1.1930, אצ"מ, A355/155.

82 8.8.1929, שם, A355/157.

83 28.11.1929, שם, A355/155.

84 17.9.1929, שם.

85 5.9.1929, שם, A355/158.

86 12.9.1929, שם, A355/155.

הסדר החברתי הראוי

מכתבים לבן משפחה או לחברים השווים במקום רחוק מרבים לעסוק בשיתוף הנמען הרחוק בחיים הממשיכים בבית. גם נחום ושושנה עדכנו במכתביהם, כפי שראינו עד כה, את זהרה השווה באירופה על הקורות אותם, על רגשותיהם ומחשבותיהם ועל בני משפחה, חברים, מפעל שמן וענייני הכלכלה והפוליטיקה ביישוב היהודי בארץ ישראל. אולם מכתבים אלה נועדו לא רק לשתף בקורות הכותבים ולשמור בכך על רקמת חיי המשפחה.⁸⁷ במכתביהם מבקשים נחום ושושנה למלא את תפקידם כהורים על ידי הנחיה והדרכה לביתם.

נסיעתה של זהרה בת ה-22 לבדה לאירופה חושפת אותה להתנסויות חדשות בסביבה שאינה מוכרת לה וההורים מבקשים להשיא עצות מעשיות, לספק מידע, לנדב תובנות אישיות ולעזור לה להתאקלם בסביבתה החדשה ולהפיק את המיטב משהותה באירופה. כיוון שהמטרה המוצהרת של נסיעתה הייתה לצורכי לימודים, המכתבים הם גם הזדמנות לדון בעתידה ובתכנון מסלולים אפשריים לחייה. מכתביהם מראים כי שני ההורים ניצלו את כתיבתם כדי להעביר אליה הנחיות, הוראות שמטרתן להכין אותה לחיות חיים ראויים, בהווה ובעתיד, על כל המשתמע מכך, לפי הבנתם. כתיבתם, שונה ככל שתהיה, מתמקדת בהנחלת ההון החברתי והתרבותי של סביבתם החברתית ומכוונת לאפשר לזהרה לחיות בעתיד בצורה נאותה בעולם המעמדי שאליו היא משתייכת. לשם כך שני ההורים, בצורה גלויה או סמויה, עוסקים בסדר החברתי הראוי בעיניו־עניה. סדר זה אמור להכתיב כללי התנהלות והתנהגות יום־יומיים אך גם להנחות קבלת החלטות לגבי החיים בעתיד. למעשה מכתבי ההורים מדגימים כיצד הם מנחילים את ההביטוס שלהם לבתם.

נחום

נחום הוא מייצג נאמן של הבורגנות. אופיו הקפדני, חשיבתו הרציונלית וההשכלה המדעית שרכש בצעירותו השתלבו בטבעיות עם תפיסת העולם הבורגנית ששמה דגש על חריצות, עבודה קשה, סדר ואיפוק. הכוונתו של נחום את זהרה לסדר החיים הראוי מתמקדת אפוא בשלושה נושאים: תכנון וסדר, רכישת מקצוע לעתיד, והתמצאות ברשתות חברתיות.

תכנון וסדר

עיקרון מרכזי שהנחה את חייו של נחום ושאותו ביקש להעביר לזהרה הוא ניהול חיים לפי תכנון מושכל ומדוקדק ובצורה מאורגנת. הוא הנחה את בתו לתכנן את צעדיה בקפידה ולחיות על פי סדר ברור וידוע. תכנון וסדר, לשיטתו, נשענים בראש ובראשונה על גיבוש תקציב פיננסי ועמידה במגבלותיו. אף על פי שהזוג וילכוש השתייך למה שניתן לכנות אצולה חברתית ביישוב, מצבם הכלכלי ידע עליות ומורדות. רמת החיים הראויה להם

Rebecca Earle (ed.), *Epistolary Selves: Letters and Letter-writers, 1600-1945*, 87
Routledge, Aldershot 1999; Mallon, *Yours Ever*; Summerfield, *Histories of the Self*

הייתה נושא למחלוקת מתמשכת בין נחום, שנטה להסתפק במועט, לשושנה, ששאפה לתרבות חומרית שהעידה על מעמד גבוה ועל עידון אירופי. העניין גרם לנחום דאגות רבות, שאותן לא הסתיר מזהרה ושמהן זיקק מסרים ברורים. כבר בתחילת התכתבותם מספר נחום על החובות שהצטברו עקב הרחבת בית המשפחה וכותב: 'ואל תשכחי תמיד את הפתגם היהודי הישן: מי שחי בחשבון ימות בודוי - ע"כ זהרתי תעשי לך להפרינציפי העיקרי בחיים לעשות בכל פעם, ומדי חדש בחדשו תקציב להבא, ולא לצאת מגדר התקציב הזה אז תצליחי בחיך'.⁸⁸

הצלחה בחיים, על פי נחום, היא בין השאר תוצאה של התנהלות כלכלית נבונה ומתוכננת ושל עמידה בתקציב. נחום ושושנה שילמו עבור כלכלתה של זהרה באירופה באמצעות העברת כספים תקופתית בדואר. נחום ביקש ללמד את זהרה כיצד להתנהל נכון במסגרת ההקצבה שקיבלה, שלעתים הכבידה לא מעט על ההורים, במתן הנחיות קונקרטיות: 'וע"כ נא לכתוב לי תמיד את מצב חשבונך. ולהודיע לי לפני חדש מקודם כמה כסף תצטרך [כך]'.⁸⁹ במכתביו הבאים הוא ממשיך לכוון את זהרה להתנהלות כספית מתוכננת, חיונית הן עבורה והן עבורו: 'נא להודיענו כמה כסף נחוץ לך שאוכל לדאג לזה ושיכנס להבודוט [תקציב] שלי - בלי סדר אין אני יכל לעשות שום דבר'.⁹⁰ כך הוא כותב על עצמו, ואילו עליה 'להסדר לא לעבור על התקציב הזה ולא להכנס בחובות'.⁹¹

נחום גם חושף לפני זהרה פרטים על סוגיות כספיות בחייו היום-יומיים שאינן נוגעות לה ישירות. כך בעניין הסדרת המשכנתא החדשה עבור בניית הקומה הנוספת לבית המשפחה בהדר הכרמל,⁹² והוא מספק לזהרה פרטים עסקיים על מכירת מפעל שמן: 'חברת שמן [...] נמכרה השבוע, ב-24.10 לחברה חצי אנגלית חצי גרמנית [...] בלונדון, חברה עם הון של 1,435,000 שטרלינג, שהבנק הגרמני (Deutsche Bank) יש לו חלק בה'.⁹³

ספק אם המידע הפיננסי המפורט היה נחוץ לזהרה או אפילו עניין אותה, אולם נחום שיתף אותה בפרטים מדוקדקים על חובות לטווח קצר והסדרי משכנתא ועל מחירי מניות אשר זהרה, המבלה באירופה, רחוקה מהם מאוד, גיאוגרפית ונפשית. בכך מציב נחום לפנייה דגם של חיים (Role model). על פי האידיאולוגיה המעמדית-מגדרית, די היה ללמד את זהרה כיצד לנהל את התקציב היומי של משק הבית. אולם נחום, אשר פירט במכתביו אליה תהליכים טכנולוגיים של זיקוק שמן, ממשיך גם בענייני הכספים להרחיב את השכלתה על ידי חשיפתה למורכבויות הכלכליות במסגרת הבית והמפעל כאחד.

88 25.7.1929, אצ"מ, 355/157.A3

89 שם.

90 5.9.1929, אצ"מ, 355/155.A3

91 31.10.1929, שם, 355/157.A3

92 שם.

93 שם.

עבודה ורכישת מקצוע

כפי שמעיד תוכנם של מכתבי נחום, עבודתו עמדה במרכז עולמו. כך למשל, כאשר הוא מתייחס להשתלמות מקצועית של זהרה בגרמניה הוא כותב לה: 'האין את מתפעלת מפני עבודה טהורה כזו? [...] אין אני אוהב את הגרמנים, אבל אני מקנא את הסדר שלהם, את היסודיות שלהם, את עבודתם הטהורה'.⁹⁴ הבחירה במושג 'טהורה' מעידה על ההיקסמות של נחום מעבודה המבוצעת בסדר וביסודיות, ובעיקר בכוונה גמורה.

במכתביו יחסו לעבודה נע בין הכוונה אישית של זהרה, כיצד עליה לנהל את עצמה ביחס לעבודה, להמשגת העבודה כציר ראשון במעלה בחייה של חברה. העבודה עצמה, המאמץ היום-יומי ליצור, מרימים תרומה משמעותית. ציפיותיו של האב מבתו חורגות מהדפוס המגדרי מעמדי השגור בחברה בכלל ובבית וילבוש בפרט, ומכוונות אותה לפעולה כלכלית בשדה הכלכלי שבספירה הציבורית. נחום אף מרחיב מסר זה וכולל בו את כלל בני דורה של זהרה: 'ועל כן עליך יקירתי להזדיין לזמן הגרוע שיבוא, להתכונן להיות חיל פעיל בשדי הכלכלה הבא, לסחוב את עגלתנו הלאה מהמקום שהביאנו אותה, אנו הדור הישן, ולא לתת למות את כל פעולתנו עד היום'.⁹⁵ על זהרה והדור הצעיר מטיל נחום להמשיך ולפתח את הכלכלה כחלק בלתי נפרד מהשאיפה ליצירת ישות לאומית. העתיד הקולקטיבי דורש תכנון, עבודה קשה ומסירות, ולכן הוא מכון את בתו הן במישור הקולקטיבי והן במישור האישי, ומאחל לה הצלחה: 'ולך ברכתי כי תשתדלי להיות לאיש, כי תצליחי לרכוש לך עמדה ותמשיכי עבודתנו'.⁹⁶

שניות זו לובשת עומק נוסף כאשר הוא מתייחס לעתידה המשפחתי של זהרה. לאחר שהוא מתאר חתונה שנכח בה הוא מוסיף: 'חשבתי בהזדמנות זה עליך. אין אני מיעץ לך לחכות לבגרות מיותרת, ואחרי זה להתנשא לכל הבא תחת היד, הכל טוב בזמנו, ולהתנשא גם כן נחוץ בזמנו'.⁹⁷ האב מצפה מהבת להינשא. במכתבים אחרים הוא מקווה שנישואיה יולידו ילדים שכן, הוא מציין, במשפחה הרחבה יש די והותר נשים שלא ילדו. ובכל זאת הוא מצפה ממנה להינשא וגם 'לסחוב את עגלתנו' – הכלכלה הלאומית.

מעניין לראות כי לצד התייחסות הברור והממוגדר בעולם המשפחה בין נחום לשושנה כזוג נשוי, יחסו לזהרה מעמעם במידה מסוימת גבולות מגדריים. כפי שראינו, הוא רואה בה שותפה לעולמו הכלכלי ועבודתו הלאומית, ומאחל לה שתרכוש כלים לפעילות כלכלית משל עצמה; כל זאת, כאמור, בלי לפגוע בעתידה כאם וכאישה.

בחודש פברואר 1930, לאחר מכירת בית החרושת שמן, הצטברו ההפסדים כתוצאה מהמשבר הכלכלי העולמי והתנודות בשוק השמן העולמי והמקומי, נחום מתחיל לחשוש כי יפוטרו מעבודתו במפעל שמן. מאחר שהוא זקוק לפרנסה, אך גם בגלל אופיו הפעלתני,

94 15.5.1930, שם, A355/159.

95 12.9.1929, שם, A355/155.

96 14.11.1929, שם.

97 19.1.1930, שם, A355/159.

הוא מתחיל לחפש כיוון חדש לפעילות. בכתבו על כל אלה לזהרה, נטייתו היא להגשים שאיפה ישנה ולהיכנס לפעילות חקלאית יען כי, הוא כותב, 'למסחר אינני מסוגל'.⁹⁸ נחום היזם מאתר נישא חדשה שלא הייתה קיימת עדיין בארץ ישראל: גידול ועיבוד פטריות. הוא אינו כותב לזהרה כמי שמדווח על הקורות אותו בלבד, אלא משתף-מגייס אותה ומציע הצעה: להקים את המיזם החדש כשותפים. יש כמה סיבות להצעתו זו, ובהן שחשוב לו שזהרה תלמד מקצוע ותעבוד: 'אבקשך להשאר שמה [בברלין ...] להתכונן ולהשתלם במקצוע, כדי שתוכלי תמיד לעזור לך בקיומך ותוכלי לעזור גם לנו'.⁹⁹ הוא מדגיש נקודה זו שבועיים מאוחר יותר: 'אני מחכה להחלטתך בדבר השתלמותך במקצוע הפטריות [...] בכל אופן נחוץ לך להשתלם במקצוע, אחרת כשתשובי הביתה לא יהיה לך במה להתעסק (עד שתתחתני)'.¹⁰⁰ שוב עולה השניות בתפיסתו המגדרית של נחום, אשר מחד גיסא רואה בבתו שותפה עסקית לגיטימית ומאידך גיסא רואה את מקומה כאישה נשואה מחוץ לשוק העבודה.

נראה שזהרה נענתה להצעתו,¹⁰¹ ומכאן ואילך נחום עוסק באינטנסיביות במיזם גידול הפטריות. נאמן לאופיו, הוא מתחיל לתכנן בשיטתיות את המיזם, לבחון עלויות, תנאי שטח מתאימים, ציוד שיידרש, חומרים, בעיות וחסמים שעלולים להפריע ופתרונות אפשריים. בכך הוא מציב לפני זהרה דגם להתנהלות כלכלית מסודרת ושיטתית שהוא מאמין בה ושהוא מקווה שהיא תלמד ותאמץ. אולם נוסף על הכוונה עקיפה זו הוא מספק לזהרה הכוונה ספציפית וברורה בהצבת מטלות מפורטות: 'תכנסי לבית מסחר של מכלת גדולים ותביטי על הקופסאות את שמות של בתי חרשת שמציאים את הפטריות להשוק העולמי, ותשתדלי לבוא במשא ומתן אתם ולהכנס לבתי-חרשת אלה'.¹⁰²

לטענה שכפי הנראה העלתה זהרה באחד ממכתביה כי מדובר בעבודה קשה, עונה נחום: 'את חושבת שזה קשה – מובן אני מסכים אתך, אבל כל דבר, ובכלל כל התחלה חדשה קשה, ואם כבר לעשות דבר מה, נחוץ לעשות דבר חדש, להכניס מקצוע חדש, עוד לבנה לבנין הארץ – חוץ מהעבודה עצמה, יש בה גם קצת פואזיה, ספוק רוחני'.¹⁰³ ושוב הוא מדגיש את השקפתו: 'אם תלמדי את המקצוע טוב [...] אז תוכלי להכניס מקצוע חדש להארץ, שיוכל להתפתח ולהביא ברכה לך ועוד להרבה משפחות, ובזה תוסיפי לבנה להבנין שלנו'.¹⁰⁴

שוב עולה חשיבותה של העבודה בעיני נחום, והפעם הוא עובר מההכוונה הקונקרטית של זהרה לחייה כאינדיוידואל, למקם את העבודה האישית במסגרת הכלל. לעבודה,

98 10.3.1930, שם.

99 20.2.1930, שם.

100 4.3.1930, שם.

101 13.3.1930, שם.

102 שם.

103 4.3.1930, שם.

104 24.4.1930, שם.

בית חרושת שמן בשנת 1939

מסביר נחום לבתו, יש מטרה קהילתית ולאומית. עבודה כזאת, בעיניו, היא לא רק 'טהורה', לא רק כלכלית, כי אם גם רוחנית ונפשית. נחום מכוון את בתו להגשמה של הקפיטליזם הלאומי שהוא מאמין בו. בשנות החמישים לחייו הוא מרגיש כאדם שעבר את שיא חייו המקצועיים,¹⁰⁵ ובמידה רבה מבקש לראות בה ובעבודתה איתו בפיתוח התעשייה העברית במיזם הפטריות את ממשיכת דרכו הכלכלית ציבורית.

זוהי דרך שגמול רב בצידה. מיד לאחר שהוא מדרבן את זהרה לתרום לכלכלה הלאומית הוא מוסיף, לא במקרה כנראה, פיסת מידע: 'היום קבלתי תעודה מספר הזהב של הקרן הקימת, שרשמו אותי הפועלים והפקידים של "שמן" עם כתובת שכזו: "מר נחום וילבוש – חלוץ התעשייה העברית בא", מורה ומדריך לפועל העברי במשך כ"ה שנות פעולתו בארץ וכו', ושמתתי עד מאוד לזה, שהבינו אותי – ורציתי שגם את תזכי אחרי 25 שנה להערכה שכזו'.¹⁰⁶ המחווה של פועלי בית החרושת שמן ריגשה מאוד את נחום. נגע לליבו שהפועלים לא רק העריכו את מסירותו הקפדנית ורבת השנים לעבודה, כי אם 'הבינו' אותו, והזהירו עם כוונותיו וערכיו. איחוליו לזהרה שתזכה אף היא במחווה כזו מחדדים פעם נוספת את המסר שהוא רואה בה ממשיכת דרכו.

105 5.12.1929, שם.

106 24.4.1930, שם.

רישות חברתי

נחום ושושנה נמנו עם חוג חברתי רחב שעמו נמנו רבים ממנהיגי היישוב בתחומי הפוליטיקה והכלכלה. כאישה צעירה שהגיעה זה כבר לאירופה היה על זהרה לבחון מסגרות ללימוד מקצוע, למצוא מקום מגורים וללמוד את אורחות החיים החדשות. ההורים הרחוקים ביקשו לעזור לה למצוא את דרכה על ידי הצגתה לפני אנשים שונים הנמנים עם חוג מכריהם. בכך הם מעבירים לה את ההון החברתי שלהם וגם מלמדים אותה לעשות בו שימוש כדי לבנות את עצמה חברתית ומקצועית.

נחום, יחסית לשושנה, ממצט לקשר את זהרה לאנשים שונים. עיקר חשיבותם של קשרים חברתיים ורשת היכרויות, לתפיסתו, הוא ביכולתה לתמוך ולקדם ענייני עבודה; לשם כך היא חיונית. וכך, כאשר זהרה מתעתדת לנסוע לבודפשט בענייני מיזם גידול הפטריות, הנחת היסוד המידית של נחום מתבססת על נחיצות הרישות החברתית להשגת מטרות עסקיות, וכמי שמשתייך כל חייו לרשתות בעלות השפעה, הוא כותב לה: 'היש לך מכר אחד בבודפשט? וברצינות איך את חושבת להכנס שמה לאיזו מקום שהוא בלי מכרים? האם לא נחוץ לך שום המלצה מפה, נגיד ממר ברייר, מנהל התכנון, לאיזו מן בר־נש שמה?'¹⁰⁷ כמי שהיה מעורב במהלך חייו בפיתוח כמה מיזמים ותעשיות, נחום מכיר בערכן של היכרויות לא רשמיות ובנחיצותן לקידום עסקים, והוא מבקש לגייס את הונו החברתי לצורך קידום המיזם וכדי להקל על זהרה בצעדיה העסקיים הראשונים במקום זר. באופן דומה הוא מפנה את זהרה בעיקר לאנשים הקשורים להתפתחותה המקצועית. כך למשל מיד לאחר נסיעתה הזמנה זהרה לבקר בדנמרק אצל אדם שעמו היו קשורים בני הזוג וילבוש בענייני כספי המשכנתא הביתית שלהם. נחום ממליץ בחום: 'אני חושב שכדאי לקבל את הזמנתו היות ודניה היא באמת הארץ הכי משוכללת בגדול בהמות, ותעשית חלב וחמאה [...] אפשר שדניה היא הארץ הכי מתאימה ללמוד'.¹⁰⁸ כפי הנראה חיפשה זהרה בשלב זה כיוון ללימודים ותחום החקלאות עלה על הפרק. נחום מתייחס להזמנתה של זהרה כהזדמנות שחבל להחמיצה לברר את הנושא. ברור שהוא מתייחס ללימודים כבסיס לעתידה של זהרה, שיהיה בסיס כלכלי למחייתה אך גם להתפתחות מקצועית ואישית.

בהזדמנות אחרת נחום ממליץ לזהרה להיפגש עם בני הזוג גליקסמן, מכריו משכבר. המלצתו מבוססת הן על הערכתו את הגבר, אך לא פחות מכך על היתרון האפשרי שזהרה תוכל להפיק מהיכרות זו בעתיד: 'איעץ לך להזדמן אליהם, לחפש מקרה לבוא לבקרם. מר גליקסמן איש טוב יוצא מהכלל והיה כל הזמן ידידי ועשה לי לפעמים טובות. אני בטוח שיוכל לעזור לך כשיהיה לך צורך בכך [...] תשתדלי לראותו ולמסור לו דרישת שלום ממני [...] תעשי את זה, כי זה יועיל לך'.¹⁰⁹

107 15.5.1930, שם.

108 25.7.1929, שם.

109 5.12.1929, שם, A355/155.

לבסוף נחום לא רק מגייס את הרשת החברתית שלו למען זהרה, אלא גם מייעץ לה עצה מעשית על הדרך שבה יש לנהוג כדי ליצור ולשמר רשת חברתית: 'תשתדלי להשאיר עם בעל ביה"ר ביחסים טובים, שתוכלי גם להבא לקבל ממנו עצות',¹¹⁰ הוא כותב אליה כשהוא מכון אותה לפנות לתעשיינים שונים ולברר פרטים על תעשיית השימורים עבור מיזם הפטריות.

שושנה

כמו נחום, גם שושנה מבקשת להדריך את בתה ולהכין אותה לתפוס את מקומה הראוי בחברה. חייה של שושנה בשנים אלה התמקדו בניהול משק הבית ובתחזוק קשרי משפחה והמעגל החברתי-מעמדי הרחב שאליו השתייכו היא ונחום. במציאות זו ובניסיון שצברה במהלך חייה, הדרכתה של שושנה לזהרה נכתבת בשלושה צירים: מהוגנות, מיקום במדרג החברתי ושימוש מיטבי ברשתות החברתיות.

מהוגנות

שמירה על כללי התנהלות המתאימים לקודים ולצווים מסוימים היא כלי ראשון במעלה בניהול ההשתייכות למעגלים מעמדיים, גבוהים או נמוכים. בבורגנות האירופית במפנה המאה ה-20, נצבעו כללים אלה במובהק בצבעי המגדר.¹¹¹ שושנה חייתה כל חייה לפי כללים אלה. לכן, עם נסיעתה של זהרה ומתוך רצון לעזור לה להפיק את המירב מנסיעה זו, בחלק ניכר ממכתביה היא מעבירה לה ידע מעשי, עצות ותובנות כיצד לנהוג בסביבה האירופית החדשה. מיד עם נסיעתה כותבת לה שושנה: 'שמחה אני שתנוחי תתבונני ותלמדי קצת הלכות אירופה וזה יהיה לך כמין פרוזודור לטרקלין'.¹¹² כמי שחיה שנים מספר באירופה בנסיעות העבודה של נחום, הכירה שושנה היטב את החיים שם ואהבה אותם מאוד. בעיניה, נסיעתה של זהרה היא מעין מסע חניכה, פרוזודור שיכין אותה לחיים בוגרים בסביבה המעמדית הראויה – הטרקלין. כאשר זהרה ביקשה לקצר את נסיעתה כמה חודשים לאחר מכן, הפצירה בה שושנה: 'הלא תביני שלא בכל יום נוסעים לחוץ-לארץ ואם הנך כבר שם השתדלי לנצל את ההזדמנות [...] השתדלי לבקר יותר מוזאום (ל)הביט על החיים מסביב הן בעיר גדולה גם הרחוב מלמד הרבה עכשיו זמן של כל התערוכות [...] להתחיל מאמנות ולגמור במשק בית הכל מענין אני התע(נ)ינתי גם להביט איך עורכים שלחן זה נותן לעין וגם לפנטזיה יש מרחב'.¹¹³

אירופה היא בית גידול תרבותי לשושנה. מקום להכיר תרבות גבוהה במוזיאונים, אך גם לעצב ולעדן טעמים של תרבות היום-יום, החל בהתבוננות באנשים ברחוב וכלה בניהול

110 10.5.1930, שם, A355/159.

111 קפלן, מגדר, מעמד ומשפחה; Mosse, *Nationalism and Sexuality*.

112 [ללא תאריך], כנראה סוף יולי 1929, אצ"מ, A355/157.

113 13.2.1930, שם, A355/159.

משק הבית והתרבות החומרית שבהלכות עריכת שולחן. אלה ואלה מרכיבים חשובים בהביטוס הבורגני של שושנה, וכמי שניחנה בטעם יקר ומשובח ידעה גם להוקיר: 'לפעמים הייתי עומדת ונהנית מהיופי העדין המוטל על כל שורה ועל כל נקודה'.¹¹⁴ היא מאיצה בזהרה ללמוד את השפה הגרמנית, לפגוש אנשים חדשים, ללכת להרצאות וקונצרטים כדי להיפתח לעולם התרבותי החדש: 'שמחה אני שהתחלת [...] ללמוד. צריך לדעת שפה צריך לקרוא לראות ולהבין'.¹¹⁵ כאם היא מקווה שהשהייה באירופה תעניק לזהרה את הליטוש והתחכום, או במילים אחרות את ההון התרבותי היא לאישה בורגנית צעירה.

העידון הראוי מתבטא גם בהלכות לבוש וטיפוח, ושושנה מרבה בהכוונות בעניין זה. תחילה, עצה כללית: 'ואל תשכחי תמיד לסדר קודם כל את פניך ואח"כ את גרביך [...] בכלל לא לחשוב לחטא להתעסק קצת בחיצוניות זה נחוץ והרשלנות הא"לית [ארץ-ישראלית] בנידון זה לא מעלה ושם שמים לב לזה ולא צריך להיות יוצא מן הכלל'.¹¹⁶ כללי הנראות באירופה, יודעת שושנה, שונים מאלה שבבית וחשוב ללמוד אותם. מאחר שזהרה מרבה להתרועע עם אנשים ולפקוד אירועי תרבות כגון קונצרטים והצגות תיאטרון, שולחת שושנה מידע שימושי והוראות כדי להדריך את זהרה בכללי הלבוש הנאותים לכל מקום וזמן. כך, לקראת ביקורה של זהרה בקונגרס הציוני בציריך, היא מפרטת: 'הזמיני לך ידונים וצווארון לשמלתך הירוקה. הן לא תוכלי ללבש את השמלה זה יותר מדי כהה [...] היה טוב לעשותם ממשי שווייצרי שקוף ועומד כמו אורגנדי צבעו נטירל [...] הקנתי חגורה לז'שקט המשי במשבצות? מקוה אני שידעת להשתמש בשמלותיך והכל ללבש לזמן המתאים. מקוה אני שהיית בלי כובע לפתיחת הקונגרס ולבשת את מעילך השחור "למען ידעו"'.¹¹⁷

אביזרי לבוש כגון צווארון או חגורה, התאמת שמלה לאירוע, לבישת המעיל הנכון – אלה סימנים, איתותים לסביבה על הבנת הקודים והפנמתם, 'למען ידעו' הסובבים, כלומר יכירו בהתאמה המעמדית של המתלבשת. לשושנה ידע והבנה מעמיקים של הקריטריונים החברתיים הנאותים וניסיון רב-שנים בהתאמתם לאפשרויות הכספיות הצנועות של המשפחה. היא מדריכה את זהרה, למשל, כיצד לבחור מעיל לחורף האירופי הקר: 'על דבר מעיל איני מסכימה אתך בנוגע למעיל עור זה לא בגד בשביל חו"ל [...] בקטלוגים הצרפתים יש מעילים נחמדים במחירים האלו [...] רק שיהיה מנומס ולא זקן ביותר אבל גם לא פנטזי ביותר'.¹¹⁸ בגד המספק נראות ראוייה אינו עניין פשוט. עליו להציג בו בזמן הופעה מכובדת ומאופקת.

נוסף על הלבוש מייחדת שושנה מאמץ ניכר להטמעת חשיבותו של הטיפוח האישי אצל זהרה: 'אל תתבישי לשים פודרה זה בריא וגם מיפה במדה ידועה',¹¹⁹ היא כותבת. יש

114 [ללא תאריך], כנראה אפריל 1930, שם.

115 12.9.29, שם, A355/155.

116 [ללא תאריך], כנראה סוף יולי 1929, שם, A355/157.

117 8.8.1929, שם.

118 [ללא תאריך], כנראה תחילת אוקטובר 1929, שם, A355/158.

119 [ללא תאריך], כנראה סוף יולי 1929, שם, A355/157.

לשער כי זהרה, בוגרת תנועת נוער, לא הרבתה להשתמש בתמרוקים, אך נראה שבאירופה הפנימה את המסר החזותי הזה. בתשובה לשאלתה כתבה שושנה הסבר מפורט בענייני טיפוח העור: 'בכל ערב לרחץ בכתנה ובאינוקסה את הפנים זה מוריד את כל הלכלוך שמתאסף במשך היום בבוקר לנקות באסטרנז' גם כן בכתנה לשים מעט קרם ולפדר [...] ולשמר את הידים לשים עליהן קרם או איזה משחה של גליצרין או לנולין ולא תהיינה אצלך מהקור אדומות וזה לא נעים ולא יפה'.¹²⁰

במכתבים נוספים שלחה שושנה כתובות של חנויות המוכרות מוצרים אלה, יעצה בנוגע למחירים, לגודל המוצר ולטיבו. הכוונתה המפורטת מעידה כי לבוש והופעה היו חשובים לה מאוד ברמה האישית, אך מעבר לכך הופעה, לבוש וטיפוח הם סימנים למיקום במדרג החברתי.

המיקום במדרג החברתי כבת למשפחה שנחשבה לעילית חברתית הייתה שושנה מודעת מאוד למיקום חברתי וביקשה להקנות הבנה זו גם לבתה. עבור שושנה, הסדר החברתי הראוי הוא בראש ובראשונה הייררכי. אף שאינה מתייחסת ישירות להייררכיה הראויה, היא עסוקה ללא הרף בהיבטים מגוונים שלה. הייררכיה שבין בעלי הבית לאנשי השירות, הייררכיה דורית: מה מצופה מצעירים ביחסם למבוגרים, והייררכיה אתנית בתוך הקהילה הדתית והלאומית. כך, למשל, לקראת חג המולד מדריכה שושנה את זהרה כיצד לנהוג כדי לשמר את ההייררכיה, במקרה זה בשאלת התגמול ההולם לנותני השירותים השונים: 'הרי צריכה את בדבר קטן לברך לשנה החדשה את בעלת הבית שלך [...] למשרתת צריך לחג המולד וגם למשרתת של רוזה [...] בכל אופן תשאלי את רוזה איך להתנהג וכמה לתת בשביל לא לתת יותר מדי [...] זאת היא הוצאה אבל מה לעשות הן בלי זה אי אפשר'.¹²¹

המעמד, לפי שושנה, מחייב ויש להקפיד לא רק על מנהג המתנה, אלא גם על הגובה הראוי שלה, המעיד על הבנת הדקויות ביחסי מעמד. אולם הסדר החברתי מעסיק את שושנה גם בלי שתבקש לכוון את זהרה בצורה גלויה ומודעת. בשוטטותה בין אנשים ומעגלים חברתיים, שושנה עסוקה ללא הרף בהתבוננות, במדידה ובהערכה של הסובבים אותה לשם מיקומם במערך הסטטוסים בחייה. בכך, בצורה לא־מודעת, היא מציבה לפני זהרה דגם של התייחסות מעמדית בורגנית. על אחד ממכריהם היא כותבת: 'היה אצלנו הדני הזקן [...] מכל מעשיו ועסקיו רואים שהוא אדם פשוט [...] והבחורה לא יותר טובה ממנו. אתמול התארסה עם גולדשטיין העורך דין זכרונני גם כמוהם. זה זוג מן השמים'.¹²² פשטות וגסות נקשרים להיעדר נימוסים המתאימים לסביבה חברתית מסוימת, להיעדר הבנה וידע על תרבות, רצוי אירופית. בדרך דומה מוצאת שושנה לגבי צעירה מסוימת

120 [ללא תאריך], תחילת פברואר 1930, שם, A355/155.

121 28.11.1929, שם.

122 1.8.1929, שם, A355/157.

כי 'פניה טובים [...] חסר בה עדינות'.¹²³ עדינות ותחכום הם מאפיינים חשובים בסולם המדרוג של שושנה. ייתכן שזו הסיבה להוראות המפורטות ששלחה לזהרה בענייני הופעה ולבוש. מודעת לעובדה שאחרים גם הם בוחנים, מדרגים ושופטים, היא שואפת במסגרת תפקידה כאם וכבורגנית שבתה תתקבל בהערכה שלה היא ראוייה.

מהוגנות נמדדת, אם כן, במידה רבה גם על פי הנעשה בתוך המשפחה וכיצד זה נראה כלפי חוץ, ושושנה מתבוננת ומדרגת גם בתוך המעגל המשפחתי, החל במקום הקרוב ביותר: הילדים. עם בואו של אחד מצעירי המשפחה לחיפה ללמוד עם יואל הצעיר בבית הספר הריאלי, מודדת אותו שושנה באוזני זהרה: 'שילמד בריאלי בפנימיה – מקוה אני שיקבל השפעה טובה והאנרכיה של המושבה וריח הגניצסבורגים יתנדף. הוא עושה רושם לא רע אינו יוצא מן הכלל כמו שספרו אודותיו – ופה עלי להעיר שהקטן שלנו הרבה יותר מפותח'.¹²⁴ כדי להפריך את הטענה שאינה אובייקטיבית היא מפרטת בהרחבה את כישרונותיו של יואל, את הצלחותיו בלימודים, את תחביביו ואת משפטי החכמה שהשמיע באוזני הדודה סוניה. כבת לשבט גדול וידוע, עבור שושנה המשפחה המורחבת היא חלק בלתי נפרד מהסטטוס של המשפחה הגרעינית וכר בלתי נדלה להבחנות הייררכיות.

במסגרת עיסוקה בסדר החברתי הראוי הקפידה שושנה גם לסרטט את גבולותיו ולאתר חריגים. הדבר עולה בייחוד בשאלת הנישואין הראויים. 'שרה מ' התארסה עם יוסף ארמן זה לא רע ופניה טובים',¹²⁵ היא כותבת על מכרה. נראה שהזיווג מקובל על שושנה, אך היא מסתייגת מנישואי חברתה של זהרה, אורה. ראשית מבקרת שושנה את התנהגותה הלא ראויה: 'והיא גם לא הואילה להזמין אותנו לחתונתה וחוץ מזה הייתי בזמן האחרון איזה פעמים בת-א ואף פעם לא מצאה לנכון לגשת אלי'.¹²⁶ אולם חשוב יותר מהתנהגותה היה מה שבעיני שושנה נתפס כערעור ההייררכיה – מוצאה של אורה. בהתייחסה לחתונה ולאבי הכלה, כתבה: 'בכל אופן יש לקנאות בפריינק – ערבי שכל שלושת בנותיו נישאו יפה ולאנשים הגונים מבלי שהוא יעשה מה שהוא לזה והבנים לומדים ובנו הגדול יירש את מקומו ויהיה ערבי כמוהו'.¹²⁷ אף על פי שגדלה בין ערביי יפו, ולמרות הקרבה שחשה אל אדלה העוזרת הערבייה, משפחתה הספרדית האמידה של אורה ייצגה בעיני שושנה חריגה מהסדר המעמדי הראוי.¹²⁸

רישות חברתי

כמו נחום, גם שושנה מייחסת חשיבות רבה להיכרויות ולקשרים חברתיים. אלא שבעוד נחום מדגיש את חשיבות ההיכרויות ללמידה מקצועית, שושנה רואה את עיקר חשיבותן

123 [ללא תאריך], כנראה סוף פברואר 1930, שם, A355/155.

124 31.10.1929, שם.

125 2.1.1930, שם.

126 30.1.1930, שם.

127 שם.

128 על משפחת מויאל, ראו לעיל הערה 80.

בהרחבת האפשרויות להכיר את התרבות האירופית, לבלות וליהנות. ההבדל בגישתם של השניים עולה בבירור בהתייחסם, כל אחד בנפרד, לאפשרות נסיעתה של זהרה להתארח אצל אחד ממכריהם בדנמרק. נחום מברך על הסיכוי של זהרה ללמוד מקצוע במשק החלב הדני המפותח. שושנה, מודעת לעמדתו זו, מתייחסת לכך בביטול מסוים: 'הזקן אדלשטיין יהיה אצלך בברלין והוא מזמין לבוא אליהם לשבועיים ואני חושבת [...] את משק החלב נעזוב בצד. יש בקופנהאגן די דברים מעניינים בלי זה'.¹²⁹ עבור שושנה, היכרות זו תאפשר לזהרה להכיר עיר אירופית חדשה, חוויות והתנסויות תרבותיות וחברתיות.

משנתה הסדורה של שושנה מביאה אותה למשל להדריך את זהרה ממי להתרחק: 'עבדי במרץ והרפי מכל הארצי ישראלים. תמצאי אותם פה בשובך. כאשר לומדים הם מפריעים'.¹³⁰ מאחר ששושנה רואה בנסיעה הזדמנות להתפתחות ולעידון תרבותי, הארץ־ישראלים הצעירים שנמצאים באירופה לשם לימודים מגלמים את המוכר והביתי ולכן עדיף לפתח את הרישות החברתית בכיוון אחר. שושנה מכוונת לכיוונים רצויים אלה. היא מרבה להפנות את זהרה למכרים ולקרובי משפחה המתגוררים באירופה ומאיצה בה ליצור איתם קשר: 'מפה נסע דר צרניבסקי ביקשתיו למסר לך דש וגם לעשות לך הכרה עם האנשים שהוא ימצא בחברתם כך שתוכלי להנות מכל שדרות העם'.¹³¹ ושוב לאחר זמן קצר: 'הנפגשת עם אחותו של יוסף לוי ואם לא מדוע? בעיר גדולה תמיד טוב כשחוג המכרים הוא גדול אז אפשר תמיד לנצל הזדמנות זו או אחרת ולהמצא בחברה'.¹³² המגע החברתי הוא חלק חשוב מההשכלה הבלתי רשמית שהשהייה באירופה אמורה להעניק לזהרה, לצד הלימודים הרשמיים שהיו המטרה המוצהרת לנסיעתה. לשם כך יש להשקיע ביצירת קשרים וטיפוחם, ושושנה מסבירה כיצד, וגם מדוע: 'חבל שלא כתבת לגדי רוזנברג צריך להתחיל באופן הכי פשוט הם אנשים טובים והיו עונים לך. את כתובת שולמית אני שולחת לך עני לה [...] טוב שהיחסים יהיו טובים'.¹³³

עבור שושנה היכרויות הן טובין חברתי ברחליפין אשר מתנהל בקודים ברורים, אך בלתי רשמיים, של מכובדות. היא יושבת בביתה, משקיעה זמן ומאמץ וטווה מרחוק כלכלת מתנות ובמסגרתה היא שולחת תמורות מתאימות שיאפשרו לזהרה לנוע ברשת החברתית המשפחתית בצורה מיטבית. כך לדוגמה בנוגע למכרים בפריז, אשר זהרה אמורה להתארח אצלם: 'שלחתי לפריז לילדות נתנזון ולקטנה רוזנברג סיכות מעבודת בצלאל ולשמואל כפתורי ידונים'.¹³⁴ יתר על כן, היא מבקשת להבטיח שמנחותיה יתקבלו בצורה הראויה ביותר: 'השבוע שלחתי לה [לגב' רוזנברג] ריבה מת"ז [תפוחי זהב] חבל שהקופסה לא

129 25.7.1929, אצ"מ, A355/157.

130 שם, 12.9.1929, A355/155.

131 [ללא תאריך], כנראה סוף יולי 1929, שם, A355/157.

132 [ללא תאריך], כנראה אוקטובר 1929, שם, A355/155.

133 שם, 28.11.1929.

134 שם, 2.1.1930.

היתה מלאה זה היה יותר מדי כבד בשביל חבילת פוסטה תמסרי לה את זה.¹³⁵ קופסה מלאה למחצה עלולה להתפרש על ידי המקבלת כזלזול או קמצנות, שניהם לא מהוגנים בתכלית, ושושנה, שהתנהלות חברתית ושמירה על מכובדות שלובות בעיניה ללא התר, מבקשת מזהרה לתקן רשמים בלתי רצויים אלה.

לסיכום, קריאה חוזרת במכתבים מאפשרת לחלץ את התהליך שבו הגבר והאישה הכותבים מתחברים דרך מכתביהם היום-יומיים המפורטים לבתם עם סיפור חייהם הם. הגורמים שעיצבו אותם בצעירותם, כפי שהוצגו בראשית המאמר, מדהדים בכתיבתם ומועברים מונחים לדור הבא כחלק מיצירת הביטוס מעמדי ממוגדר.

דיון

באמצעות מכתבי המשפחה בחנו את ההווה והחווייה של משפחה מהבורגנות היהודית הגבוהה שחיה ופעלה בא"י-פלשתינה למן הרבע האחרון של המאה ה-19. כפי שראינו, מחקרים בחנו את מקומה של הבורגנות בחברה הלאומית המתהווה, אך הדיון בכך עדיין חלקי. מאמרנו בוודאי איננו מקיף, מעצם מיקודו במשפחה אחת באמצעות מסמכים אישיים. אולם העובדה שאפשר היה לנתח מכתבים אלה תוך כדי איתור מגמות מוכרות ואופייניות לבורגנות האירופית בחיבור לחוויה הבורגנית הממוגדרת, מעידה על המשמעות הרחבה של תכתובת זו ועל כמה תרומות שמאמרנו מציע.

ראשית, כתיבה זו לא רק תורמת להארת שכבה מעמדית אשר כמעט ולא תועדה וסורטטה, אלא גם מעשירה את כתיבת ההיסטוריה החברתית של היישוב. עד כה הצטמצמה ההיסטוריה החברתית בעיקר לשכבות עממיות ולשכבות שוליים. אך היסטוריה חברתית יכולה גם להסיט את ההיסטוריוגרפיה מכתבת הגיוגרפיה לתפיסה מרחיבה יותר של דמויות, שחקנים היסטוריים וסביבתם. כך למשל, הפרויקט הלאומי: הגיבוש המוסדי הלאומי, המאבק הלאומי והבניית הגבר או האישה הלאומיים החדשים עומדים במוקד ההיסטוריוגרפיה של החברה היישובית. מיקוד זה בוודאי רלוונטי לרשת המשפחתית שבה עסקנו – משפחות פיינברג, בלקינד, וילבושביץ וחנקין – בהיסטוריוגרפיה הרווחת. במשפחות אלה זוכות דמויות מפתח ליחס מיוחד של הגיוגרפיה, של האדרה, בבחירה ברורה, גם אם לא בהכרח מודעת, במרכיבים מסיפור חייהן המשתלבים ולעתים מעצבים את הסיפור הלאומי. יהושע חנקין מזוהה כמעט תמיד כ'גואל האדמות', כינוי המוצמד כספח קבוע לשמו, ולצידו אולגה בלקינד חנקין המיילדת המוצגת כ'העוזרת כנגדו'. אבשלום פיינברג, ממקימי נ"ל, דמות קנונית שמעמדה בהיסטוריוגרפיה עובדה על ידי מיתוסים בני הזמן וספרות יפה מאוחרת יותר, ואחיותיו צילה ושושנה אשר מוזכרות לרוב (בכלל זאת בוויקיפדיה) כאחיותיו של אבשלום פיינברג. ולבסוף, מניה וילבושביץ שוחט ואלכסנדרה

סוניה בליקנד – שתי נשים פעילות בזכות עצמן אשר זכו לסיקור היסטוריוגרפי בעיקר בזכות הכתיבה המחקרית הפמיניסטית של העשורים האחרונים, אשר חיפשה שורשים ודגמים נשיים.¹³⁶ השימוש במכתבים אישיים פנים-משפחתיים מציב את הדמויות בעולם היום-יום שלהן ומאיר את ההביטוס המעמדי הבורגני של משפחות מייסדות אלה: השפעת התרבות הרוסית והצרפתית, הקשר המתמשך עם אירופה, נורמות המהוגנות הבורגניות והציפיות מהדור הצעיר. זאת ועוד, המכתבים מגלים באיזו שפה דיברו וכתבו, מה לבשו ומתי, מה היו היחסים התוך-משפחתיים, כיצד הקימו את בתיהן השונים כל כך מתנאי הדיור המצומצמים של רוב הציבור ומה הייתה התרבות החומרית המגולמת בתוכם. הדמויות ההרואיות מורדות בחקר ההיסטוריה החברתית מהכן הגבוה ומשתלבות במארג החיים היום-יומי לצד אחרים, בני אותן משפחות ואותה שכבה חברתית אשר פָּרְרָה של ההיסטוריוגרפיה הלאומית נשמטו אל מחוץ לתמונה. בייחוד נחשף מקומן ופועלן של בנות המשפחה השונות, שושנה בעיקר אך גם אולגה, סוניה וצילה, בעיצוב סדרי החיים המשפחתיים המעמדיים.

שנית, ניתוח המכתבים אשר מטבעם עוסקים הרבה במתחים, במפגשים ובתגובות לנעשה מחוץ למשפחה, מאיר 'מלמטה' את ההביטוס המעמדי ואת המורכבות של ממדי המגדור אשר יצרו ועיצבו אותו. למרות הקשר הקרוב בין שושנה לנחום והשותפות המובלעת בכתיבתם, קריאות חוזרות ונשנות במכתביהם ממפות מידע גלוי לצד רובד סמוי הנוגע להבעת דעות, עמדות ורגשות. הקריאה הייתה לכן מעשה קילוף וחילוף שמאיר כל אחד מהם, באמצעות כתיבתו, כדמות ממוגדרת: נחום הגבר הבורגני (התעשיין) ושושנה האישה הבורגנית ('אשת הבית'). חלוקה זו תואמת את אורחות החיים של בני שכבת הבורגנות ברחבי העולם בשנים אלה ומעידה כי במידה רבה, מנקודת מבט מגדרית, הבורגנות היהודית שהלכה והתהוותה בארץ ישראל בסוף המאה ה-19 ותחילת ה-20 לא הייתה יוצאת דופן. שורשיה שעוצבו במזרח אירופה ומרכזה התפתחו מבחינה חברתית-תרבותית ליצירת הביטוס שבו נשמרו לגברים ולנשים תפקידים מובחנים במרחבי חיים מופרדים. בני הזוג וילבוש אינם יוצאי דופן. נחום בעל ההכשרה המקצועית פרופסיונלית מייחד את חייו לעבודה בתעשייה, ליצירה יזמית ולפעילות ציבורית פוליטית, בעוד שושנה אמונה על ניהול משק הבית, גידול הילדים, שמירה על היחסים המשפחתיים והחברתיים הענפים ועל מהוגנות משפחתית. הראינו שחלוקה זו מתבטאת בבירור בנושאי הכתיבה שלהם לזהרה, באופני הכתיבה שלהם ובדגשים שכל אחד מהם בוחר בניסיונות ההכוונה והיעוץ בעוד שניהם מודעים למיקומם החברתי ולמשמעותו. למעשה, מכתבי ההורים מדגימים כיצד הם מנחילים את ההביטוס שלהם לבתם.

לצד הבהירות והעקיבות של מגדור תחומי החיים העולים מצירי הניתוח במאמר, אפשר לאתר במכתבים גם טשטוש מסוים של הגבולות החדים המאפיינים את האתיקה הבורגנית

136 יהודה ריינהרץ, שולמית ריינהרץ ומוטי גולני, עם הזרם ונגדו: מניה שוחט, איגרות ותעודות 1906-1906, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2005.

ואשר שני הכותבים אימצו. למשל, המכתבים מראים כי בפועל הייתה שושנה מעורבת לא רק בתכנון בית המשפחה אלא גם בהשגת אמצעים פיננסיים לבנייתו, וכמו נשים בורגניות בארצות אחרות, בהשכרת חדרים לדיירים להגדלת ההכנסה המשפחתית.¹³⁷ טשטוש גבולות מגדריים נמצא גם בכתיבתו של נחום. מחד גיסא, הוא מעיד על חלוקה ברורה של נושאי הכתיבה בינו ובין שושנה וכותב כי את הדיווח על הנעשה בבית ובחוג המשפחה הוא משאיר לה.¹³⁸ מאידך גיסא, במכתביו הוא פונה אל בתו שוב ושוב בטשטוש ההבחנה בין עולמו הגברי למה שאמור להיות עולמה שלה הנשי. הוא משתף אותה במכתביו בכל מה שהתרחש בעולמו המקצועי, בעולם העבודה ובחיי המפעל ותמורותיו. הוא גם פונה אליה כמי שתהיה, או ראוי שתהיה, עובדת בעלת מקצוע אשר תתרום לציבור לא רק בהקמת משפחה (דבר שהיה חשוב בעיניו של נחום והוא הצביע על כך במכתביו) אלא גם בתחומי העבודה והתרומה הכלכלית לפיתוח החברה הלאומית. בכך, ולו במובלע, אף על פי שהעולם של נחום ואשתו ממוגדר מאוד, נחום ממקם את בתו מחוץ לקטגוריה הבורגנית הנשית האופיינית לאשתו.

מחקרים הראו זה כבר שלמרות ההבחנה התיאורטית הבינרית לספרות נפרדות, הפרקטיקה היום־יומית הייתה לעתים עמומה ומורכבת.¹³⁹ מאמרנו חושף כיצד התבטאה עמימות זו בחיי היום־יום ובה בעת מבהיר כי מגדר היה מרכיב מרכזי בהבניית זהויות, עמדות ואורחות חיים של הבורגנות היהודית בארץ ישראל.

לבסוף, ההתכתבות מציעה ראייה חדשה לבחינת מקומה של הלאומיות בחיי היום־יום של הבורגנות. ראייה מורכבת, המושכת בכיוונים שונים, גם אם לא סותרים, המרחיקים את הלאומיות ממרכז החיים ומציבים־מכפפים אותה למערך שלם של חוויות חיים בהדגשת השונות בין השחקנים השונים, אפילו בהתכתבות הזאת. אף על פי שמשפחה גרעינית זו הייתה מעוגנת בעשייה הלאומית, ניכר הבדל ברור בין נחום לשושנה. הן אצל נחום והן אצל שושנה שאלות הכלל הלאומי אינן עומדות במרכז התכתבותם עם בתם. ועם זאת, הסוגיה חוזרת ונשנית אצל נחום. הוא מתייחס לאירועים ומביע עמדה, ביקורתית לרוב, על ההנהגה היהודית וממשלת המנדט. הוא גם מפרט את מחשבותיו על העתיד הצפוי לקולקטיב ומבטא ספקנות לצד ביטחון שתרומתו האישית ופעולת בני דורו הניחו יסודות איתנים לצמיחת היישוב. אמנם הוא כותב על נושאים אלה לא באריכות אבל מתוך מחויבות ודאגה, ותוך כדי הכוונתה של זהרה ותרומתה ותרומת בני דורה (כהגדרתו) לעתיד הטעון והלוט בערפל. שושנה, לעומתו, מתייחסת לאירועים בעלי אופי לאומי,

Davidoff and Hall, *Family Fortunes* 137

A355/155, אצ"מ, 19.9.1929 138

Joan B. Landes, 'Further Thoughts on the Public / Private Distinctions', *Journal of Women's History*, 15, 2, (2003), pp. 28-39; Amanda Vickery, 'Golden Age to Separate Spheres? A Review of the Categories and Chronology of English Women's History', *The Historical Journal*, 36, 2 (1993), pp. 383-414 139

ובעיקר לקשר שלהם ולהשפעתם על חיי היום־יום בביתם או על בני המשפחה המורחבת. לא זו בלבד שאינה כותבת על גורלו ומצבו של הכלל הלאומי, אלא חוזרת בהקשרים רבים על ערכה התרבותי של אירופה ועל הצורך להתנתק, ולו זמנית, מה'ארצישראליות' ו'הארצישראלים'. עם זאת יש לזכור שברשת המשפחתית היו נשים קרובות מאוד לשושנה שפעלו רבות בתחום הציבורי, בעיקר צילה אחותה והדודות אולגה וסוניה. אלא שעולמה של שושנה היה שונה עוד מילדותה מזה של הנשים במשפחתה ומזה של בעלה. גם אם נימנע מלהכליל ולקבוע קביעות ממוגדרות על ההתייחסות והיעדרה לפן הלאומי, אפשר לומר על שני ההורים שהמכתבים האישיים, מכתבי הורים לבתם, האירו בעיקר את היום־יום והרבה פחות את הפרויקט הלאומי שבו היה היום־יום מעוגן.

כפי שצינו במבוא, הדגשת ההשתייכות הבורגנית והמחשת חיי המשפחה הממוגדרים שופכות אור חדש על בחינת מקומה של הלאומיות בחיי היום־יום של שכבה זו ושל הנרטיב הלאומי בהיסטוריוגרפיה. מקרה בוחן זה מאפשר כמה וכמה מסקנות, ולו טנטטיביות, על הקשר בין בורגנות ולאומיות, וכללית יותר על הנרטיב הלאומי הרווח. כפי שהערנו לעיל, הוספת הפן המעמדי לדיון על שכבה ופרטים שהוצגו עד כה כמעט רק דרך הסיפור הלאומי, משנים את ההיסטוריוגרפיה הדומיננטית. בהכרח היא נעשית עשירה יותר, מורכבת ומגוונת יותר, והתנהגותם של אנשים מתבררת כמונעת ממגוון שיקולים כלכליים, חברתיים, תרבותיים ואישיים שכמעט ולא נשזרו בכתיבה הרווחת. הסתמכות על מכתבים ומסמכים אישיים אינה מוחקת את מקומה של הלאומיות בחיי חלק מהדמויות, כמו נחום, שפועלו קשור, גם מבחינתו, ביעדים לאומיים קולקטיביים. עם זאת המסמכים מעידים כי משמעות זו של הלאומיות לא חדרה לחיי היום־יום שלו בספרה הפרטית כגורם צובע כול. נוסף על כך הדגש המעמדי, והמעמדי הממוגדר, יוצר חיבורים בין הדמויות המוכרות בהקשריהן הארץ־ישראליים ובין ההיסטוריה המעמדית שלהן בארץ המוצא, היא רוסיה, ותנועותיהן בין רוסיה, ארץ ישראל, מרכז ומזרח אירופה וחזרה. תנועה זו, העולה ממכתבים וזיכרונות, משנה גם היא את הנרטיב הלאומי המבוסס על 'עלייה' לארץ ישראל והמשך החיים בה ללא תנועה נוספת במרחב. ולבסוף, מקרה בוחן זה ממחיש ואף ממסמס את ההיגיוגרפיה של הרשת החברתית בלקינד, פיינברג, וילבושביץ וחנקין, דבר שלכשעצמו יוצר תפנית חשובה בהיסטוריוגרפיה ובנרטיב הלאומי.

לסיכום, ההיסטוריה החברתית של היום־יום מאירה דינמיקה פנים־משפחתית, ובמקרה זה עוקבת אחרי חלק מהרשת שנטוטה בין ארבע המשפחות שזכרו לעיל. משפחות אלה ודומות להן, משפחות הבורגנות וההשכלה היהודית הרוסית, היו משפחות של גברים ונשים כותבים שבוודאי השאירו אחריהם תיעוד עשיר ומפורט של חייהם. אנו מקוות שהצצה קצרה וממוקדת זו תשמש הזמנה לחוקרים־ות נוספים־ות להמשך המסע בעקבותיהם.

תרבות וחינוך

הוראת ההיסטוריה בחינוך הממלכתי-דתי בפתח העשור השמיני לישראל: סיפור אחר? סיפורים אחרים!

רועי וינטרוב

תקציר

הוראת היסטוריה משקפת מארג יחסים מורכב בין ידע לכוח ומגלמת מגוון רחב של סוגיות אידיאולוגיות, פוליטיות, חינוכיות וערכיות. במאמר זה אמפה ואנתח את מאפייניה של הוראת ההיסטוריה בחינוך הממלכתי-דתי (החמ"ד) ואבחן את ייחודה, בין היתר בהשוואה לחינוך הממלכתי. המחקר מתמקד בעשור האחרון, על רקע הסערות שהתחוללו בשנות האלפיים בשאלת ייצוגו של העבר במערכות החינוך במדינה והתמורות המשמעותיות בקרב הציבור הציוני הדתי והתחזקות מעמדו בחברה הישראלית. הודות לקורפוס מקורות הטרוגני, אדון ברבדיו השונים של עיצוב תהליך ההוראה בחמ"ד ובגורמים ממסדיים ופרטיים, הפועלים במוקדי מפתח בזירה זו.

לצד יסודות משותפים לחמ"ד ולחינוך הממלכתי, הגדרתי ואפיינתי שלוש קטגוריות שבהן מייחדים יסודות האמונה את הוראת ההיסטוריה בחמ"ד: תפיסת הגאולה, היחס לדת וליהודים מאמינים והסכסוך הישראלי-פלסטיני. בתוך כך נחשף כי בתכנים העוסקים בצמתים היסטוריים משמעותיים נתגלעו מחלוקות בין גורמים בתחום והתגבשו תפיסות שונות ללימוד התהליך ההיסטורי אף בתוך החמ"ד. על אף מחלוקות אלה וההטרוגניות בציבור הציוני הדתי, בסוגיה אחת בלט קונצנזוס נרחב בחומרי הלימוד: מעמדם של השטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים כחלק אינטגרלי מארץ מולדתו של עם ישראל. נמצא אפוא כי בפתח העשור השמיני למדינת ישראל הוראת ההיסטוריה בחמ"ד מציגה סיפור היסטורי ייחודי וגאה, ואפשר שאף יותר מסיפור אחד.

מילות מפתח: הוראת היסטוריה, חינוך ממלכתי-דתי (חמ"ד), מחלוקות היסטוריות, נרטיב אמוני, ציונות דתית

מבוא

בתחילת שנות האלפיים ביקש פרופ' ישראל ברטל, מההיסטוריונים החשובים בתקופתנו וגורם מרכזי בלימודי ההיסטוריה במערכת החינוך, לבחון אם ספרי הלימוד בהיסטוריה למגזר הממלכתי-דתי גילמו 'סיפור אחר' מזה הנלמד בהוראת ההיסטוריה במגזר

הממלכתי. במאמר שפרסם לאחר מכן נמנע ברטל מלתת תשובה מפורשת לשאלה. אמנם הוא הדגיש מאפיינים ייחודיים לספרי הלימוד של המגזר הממלכתי-דתי, אך כללית צייר תמונה שהראתה כי הדומה רב על השונה.¹ בחלוף כמעט שני עשורים, על רקע הסערות בדבר ייצוג העבר במערכת החינוך במדינה והתמורות המשמעותיות בקרב הציבור הציוני הדתי ובמקומו בחברה הישראלית, ראוי לשוב ולבחון את ייחודה של הוראת ההיסטוריה בחינוך הממלכתי-דתי (להלן: החמ"ד) ואת האופן שבו היא נבדלת מזו שבחינוך הממלכתי. במאמר אנתח את מאפייניה המרכזיים של הוראת ההיסטוריה בחמ"ד, אצביע על יסודותיה המשותפים עם החינוך הממלכתי ואגדיר שלוש קטגוריות המייחדות אותה. אתמקד בעשור האחרון, החל בתהליכי העבודה על תכנית הלימודים שפורסמה בשנת 2010 ועד לחזור מפמ"ר (מפקח מרכז) הוראת היסטוריה לשנת הלימודים תשע"ט (2018-2019), שהטמיע את העקרונות והתכנים של ספרי הלימוד החדשים ושל תכנית 'הרפורמה ללמידה משמעותית'. להבדיל ממחקרו של ברטל, הניתוח במאמר זה לא יוגבל לספרי הלימוד. על מנת להציג את מורכבות התחום ולחשוף מתחים סמויים הטמונים בו, אבחן מגוון רחב של מקורות המשקפים רבדים שונים ושלל נקודות מבט בנושא דיונו. אתמקד בלימודי הכיתות בחטיבה העליונה – מעבר להיותן שכבות גיל המאפשרות התמודדות אינטלקטואלית רצינית, בכיתות אלה לימודי ההיסטוריה הם מקצוע חובה שבו נבחנים כל תלמידי החמ"ד בבחינת הבגרות. למרות המחקר הענף שנכתב בדבר הוראת ההיסטוריה בחינוך הממלכתי ועל אף ההכרה במרכזיותו הגוברת של הציבור הציוני הדתי בחברה הישראלית, ניתוח המטרות, המאפיינים והאתגרים של הוראת ההיסטוריה בחמ"ד בעשור האחרון טרם זכה לעיון שיטתי ומעמיק.²

הוראת ההיסטוריה בחמ"ד היא ציר מרכזי להבנת מורכבותו של ייצוג העבר במדינת ישראל. למן אמצע שנות השמונים הייתה הוראת ההיסטוריה בעולם לתחום מחקר דינמי ורב-ממדים הפועל במארג היחסים בין זירות שונות – פוליטית, אקדמית, חינוכית וציבורית.³ בתקופה זו פרצו ברחבי העולם ובכלל זה בישראל ויכוחים סוערים על ייצוגו

1 ישראל ברטל, 'ההיסטוריה של העם היהודי בספרי הלימוד במגזר הממלכתי הדתי: סיפור אחר?', בתוך: אבנר בן-עמוס (עורך), *היסטוריה, זהות וזיכרון: דימויי עבר בחינוך הישראלי*, אוניברסיטת תל אביב ורמות, תל אביב 2002, עמ' 121-136.

2 על התמודדות הוראת ההיסטוריה בחמ"ד עם הגישות הפוסט-מודרניות ראו: Roy Weintraub, 'The Bible, Hayden White and the Settlements: Teaching Religious Zionist History in the Postmodern Era', *Journal of Educational Media, Memory, and Society*, 11, 2 (2019), pp. 45-64.

3 Mario Carretero, Stefan Berger and Maria Grever (eds.), *Palgrave Handbook of Research in Historical Culture and Education*, Palgrave, London 2017; Manuel Köster, Holger Thünemann and Meik Zülsdorf-Kersting (eds.), *Researching History Education: International Perspectives and Disciplinary Traditions*, Wochenschau-Verlag, Schwalbach 2014.

של העבר בחינוך ההיסטורי. במדינות רבות התחוללו בהקשרים שונים מחלוקות עזות על המורשת, על הזיכרון ועל הזהות הלאומית. בישראל הפכה הוראת ההיסטוריה במרוצת שנות האלפיים לזירה סוערת, רוויה בוויכוחים ובאי-הסכמות, שהעידה על המבוכה, הבלבול והלחצים הסותרים שאפיינו את המערכת הממלכתית בכל הנוגע לנרטיב הציוני.⁴ המחקר אפיין את שחיקתו של נרטיב זה כפועל יוצא של שני תהליכים מכיוונים שונים: מצד אחד, היו אלה גישות 'פוסט-ציוניות' שערערו על היסוד המהותי של הלאום וביקשו להדגיש את העוול והפשעים שנכרכו במפעל הציוני ואת ההדרה של חלקים גדולים בחברה הישראלית שכפתה ההגמוניה האשכנזית-חילונית של תנועת העבודה. מצד אחר הצביע המחקר על התחזקות השפעתה של הגישה האמונית מבית הציונות הדתית.⁵

בעשורים האחרונים הולכת וגוברת עצמתה של הציונות הדתית במוקדי הכוח בחברה הישראלית. לנוכח שחיקתו הגוברת של הנרטיב הציוני ואבדן ההגמוניה החילונית, שואף הציבור הציוני הדתי להיות לנושא הדגל של הציונות ולשמש חלופה שלטונית ותרבותית למערכת הערכים החילונית-ליברלית הרווחת.⁶ מחקר נרחב הראה כיצד הגישות הפוסט-ציוניות, והמעטפת הפוסט-מודרנית של ביקורת תזות החילון והמודרניות, אפשרו לציונות הדתית להעצים ולהרחיב את השפעתה בחברה הישראלית על חשבון הציבור היהודי החילוני.⁷ עם זאת, עליית מעמדה של הציונות הדתית לוותה בהתפתחותם של מתחים פנימיים – אידיאולוגיים וחברתיים – משמעותיים. מעבר לתהליכים טבעיים של התרחבות, נאלצה הציונות הדתית להתמודד עם חדירה מסיבית של פרקטיקות תרבותיות ועמדות רעיוניות מהעולם המערבי, וכן עם סדרה של זעזועים בתחום המדיני-חברתי, שבראשם תכנית ההתנתקות. הללו הפכו את הציונות הדתית לפסיפס רבגוני המערער

4 אייל נווה, עבר בסערה: מחלוקות על סוגיות היסטוריות בישראל, מופ"ת והקיבוץ המאוחד, תל אביב 2017; Tsafir Goldberger and David Gerwin, 'Israeli History Curriculum and the Conservative-liberal Pendulum,' *History Education Research Journal*, 11, 2 (2013), pp. 111-124.

5 Eyal Naveh, 'Israel's Past at 70: The Twofold Attack on the Zionist Historical Narrative,' *Israel Studies*, 23, 3 (2018), pp. 76-83.

6 ברוך קימרלינג, מהגרים, מתיישבים, ילידים: המדינה והחברה בישראל – בין ריבוי תרבויות למלחמת תרבות, עם עובד, תל אביב 2004; מנחם מאוטנר, משפט ותרבות בישראל בפתח המאה העשרים ואחת, עם עובד, תל אביב 2008; Yoram Peri et al., 'The "Religionization" of Israeli Society,' *Israel Studies Review*, 27, 1 (2012), pp. 1-30.

7 יעקב ידגר, מעבר לחילון: מסורות וביקורת החילוניות בישראל, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ובני ברק 2012; יגיל לוי, המפקד האליון: התאוקרטיזציה של הצבא בישראל, עם עובד, תל אביב 2015; Yoav Peled and Horit Herman Peled, *The Religionization of Israeli Society*, Routledge, New York 2019; Philip Wexler and Yotam Hotam, *New Social Foundations for Education: Education in 'Post Secular' Society*, Peter Lang, New York 2015; Michael Walzer, *The Paradox of Liberation: Secular Revolutions and Religious Counterrevolutions*, Yale University Press, New Haven, CT 2015.

את הגדרתו כמערכת חברתית אחת. הגיוון והריבוד בשורות ציבור זה באים לידי ביטוי הן ברמה התיאולוגית-אידיאולוגית הן בפרקטיקה היום-יומית, החל במקום המגורים, דרך תנועות הנוער ועד לקוד הלבוש.⁸

מטבע הדברים, הסתעפות המחנה הציוני-דתי ניכרת גם בהתפתחותם של מסלולי חינוך שונים. על רקע זה אפשר להבין את צמיחתם של תלמודי התורה הציוניים ובד בבד את הגידול הניכר ברשת אמי"ת.⁹ ברם, למרות ההבדלים המהותיים בין מסלולי החינוך בציונות הדתית, לא פעם מצטלבות דרכיהם בחטיבה העליונה. כזה הוא המקרה במקצוע ההיסטוריה, כאשר אלו ואלו נאלצים ללמוד על פי תכנית הלימודים הרשמית ולהיבחן בבחינת הבגרות הארצית של החמ"ד. לפיכך, מעבר לחשיבותה של הוראת ההיסטוריה בחמ"ד להבנת תחום החינוך ההיסטורי במדינת ישראל, זו זירה המאפשרת להאיר בזוויות נוספות את 'התודעה הציונית הדתית החדשה' ולברר כיצד נענה החמ"ד לאתגר ההטרונגיות הרבה בקרב קהל תלמידיו.

מבחינה מתודולוגית יתבסס ניתוח הוראת ההיסטוריה בחטיבה העליונה בחמ"ד על שלושה סוגי מקורות: תכנית הלימודים החדשה שפורסמה בשנת 2010; ספרי הלימוד שנכתבו בעקבותיה ופורסמו בשנים 2014 עד 2016; ותוצרים שהופקו על ידי הפיקוח על הוראת היסטוריה בחמ"ד. במסגרת תוצרי הפיקוח אנתח את הידיעון **עד כאן** שיוצא לאור מטעם מפמ"ר היסטוריה בחמ"ד ובו מערכי שיעור והנחיות למורים במוסדות החינוך השונים. ערכו המחקרי של הידיעון הוא כפול: לא זו בלבד שהוא מציג מערכי שיעור שהועברו בפועל בכיתות הלימוד, אלא הוא גם בבואה לתכנים שאותם מעודד הפיקוח על הוראת היסטוריה בחמ"ד להפיץ בקרב סגלי ההוראה. לצד ידיעון הפיקוח ישמשו מבחני הבגרות בהיסטוריה בחמ"ד סדרה נוספת של מקורות בעלי ערך מחקרי רב. ככלי המרכזי להערכה ולהסמכה במערכת החינוך, בחינות הבגרות הן בראש סדר העדיפויות של הגורמים במערכת ועל פיהן מתעצב תהליך ההוראה בחטיבה העליונה.

8 דב שוורץ, **מאחדות לריבוי: סיפורה של התודעה הציונית הדתית**, מוסד ביאליק, ירושלים 2018; קימי קפלן, 'חקר החברה היהודית הדתית בישראל: הישגים, החמצות ואתגרים', **מגמות**, נא, 2 (2017), עמ' 207-250; תמר הרמן ואחרים (עורכים), **דתיים? לאומיים? המחנה הדתי-לאומי בישראל**, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים 2014; חנן מוזס, 'מציונות דתית לדתיות פוסט מודרנית: מגמות ותהליכים בציונות הדתית מאז רצח רבין', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2009; שמואל רוזנר וקמיל פוקס, **יהדות ישראלית: דיוקן של מהפכה תרבותית**, דביר, חבל מודיעין 2018, עמ' 148-158; 'יאיר שלג (עורך), **ממשל הכשרות לנהג הקטור? הציונות הדתית והחברה הישראלית**, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים 2019.

9 שוורץ, **מאחדות לריבוי**, עמ' 165-249; מטי דומברוסקי, 'תלמודי התורה הציוניים: ביטוי החינוכי של מגמות ההתבדלות ההסתגרות בציונות הדתית', בתוך: ישי ארנון, יהודה פרידלנדר ודב שוורץ (עורכים), **סוגיות בחקר הציונות הדתית: התפתחויות ותמורות לדורותיהן**, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2012, עמ' 241-271; אייל ברגר, **החינוך הממלכתי-דתי: תמונת מצב, מגמות והישגים**, חלק ג, תנועת נאמני תורה ועבודה, בארות יצחק 2015.

המקורות שציינתי מייצגים היבטים שונים בתהליך עיצוב הוראת ההיסטוריה ומשקפים מגוון גורמים הפועלים במוקדי מפתח בממסד החמ"ד ומחוץ לו. לצד הפוטנציאל המחקרי שהם מגלמים, המקורות הללו מחייבים גם התייחסות מתודולוגית שונה. שלושת סוגי המקורות משקפים למעשה שני רבדים שונים בתהליך החינוך. אחקור את שני הרבדים באמצעות ניתוח טקסטואלי פרשני, אך היעדים והתכונות בניתוח של כל רובד הם שונים. הרובד הראשון נוגע לתכנית הלימודים, שהיא תוצר של מדיניות חינוכית ותכנון ברמה המוסדית של מערכת החמ"ד, המהווה תשתית ארוכת טווח לתהליכי ההוראה. ניתוח התכנית יאפשר אפוא לאפיין את מטרות העל של תהליך החינוך ואת האופן שבו הותווה המבנה של הסיפור ההיסטורי, על סעיפיו ודגשיו. הרובד השני כולל את ספרי הלימוד ואת התוצרים מטעם הפיקוח, דהיינו חומרי הלימוד המתרגמים את הנחיות תכנית הלימודים לתהליך ההוראה במוסדות החינוך. אף על פי שספרי הלימוד ותוצרי הפיקוח נדרשים לעמוד בהנחיות המפורטות של תכנית הלימודים, הם בעלי מרחב תמרון המאפשר ליצוק תוכן היסטורי מגוון לסעיפי התכנית ולהגשים אותה בדרכים שונות. נוסף על כך ניתוח חומרי הלימוד, שכולל גם היבטים ויזואליים ופדגוגיים, שופך אור על הדינמיקה שבין החמ"ד ובין גופים פרטיים – המחברים של ספרי הלימוד.

בצד ההבחנה המתודולוגית בין סוגי המקורות, אאמץ במאמר עקרונות מקובלים בספרות המחקר הבין-לאומית המדגישים את הזיקה ההדוקה בין הרבדים ואת החשיבות של ניתוח חומרי הלימוד בהקשר לתכנית הלימודים שעל פיה עוצבו.¹⁰ תחילה אציג את ההקשר ההיסטורי שבמסגרתו כוננה תכנית הלימודים החדשה והופקו חומרי הלימוד שנכתבו לאורה. לאחר מכן אצביע על המכנה המשותף של הוראת ההיסטוריה בחמ"ד עם זו שבחינוך הממלכתי. בחלקו הארי של המאמר אפנה להגדיר ולנתח שלושה מרכיבים מרכזיים בתהליך הלימוד: תפיסת הגאולה, היחס לאמונה ולמאמינים יהודים והסכסוך הישראלי-פלסטיני. בחקירה זו אבקש ליצור שלוש קטגוריות אנליטיות שבאמצעותן אפשר ללמוד כיצד יסודות האמונה הציונית דתית מעצבים את הוראת ההיסטוריה בחמ"ד. בשל קוצר היריעה, בחינה של מוסדות חינוכיים ייחודיים בציבור הציוני הדתי או ניתוח של מאפייני התודעה ההיסטורית בקרב קהל הלומדים לא יכללו במאמר זה.

ההקשר ההיסטורי

תמורות ותהפוכות עמוקות התחוללו בהוראת ההיסטוריה מאז הקמת מערכת החמ"ד. עם כינון מערכת החינוך הממלכתית בשנות החמישים, נלמד מקצוע ההיסטוריה בחמ"ד עם החינוך הכללי והיה נתון למרותו הכמעט מוחלטת של שר החינוך, בן-ציון דינור, ולזו

Carretero, Berger and Grever (eds.), *Palgrave Handbook of Research in Historical Culture and Education*, p. 25

של הגורמים החילוניים השונים במשרד החינוך, אך לא לאורך זמן. כבר בתחילת שנות השישים דרשו אנשי החמ"ד להחזיר לידיהם את האוטונומיה בעיצוב התחום. מאבקם נשא פירות ובשנת 1964 פורסמה תכנית לימודים עצמאית ללימודי 'תולדות עם ישראל בדורות האחרונים' לבתי הספר התיכונים הממלכתיים דתיים. בשנים אלה המשיכו מפקחי החמ"ד להיאבק על עצמאותם עם היחידה לפיתוח תכניות ובד בבד ניהלו מחלוקות פנימיות על אופיו הרצוי של הלימוד.¹¹

האופוריה המשיחית שעוררה מלחמת ששת הימים לצד משבר מלחמת יום הכיפורים, וכן הרפורמה במבנה בתי הספר בתחילת שנות השבעים ומינויו של זבולון המר לשר החינוך – כל אלה האיצו את תהליך היפרדות הוראת ההיסטוריה בחמ"ד מזו של החינוך הממלכתי. בשנת 1975 מונה מפמ"ר מקצוע ההיסטוריה הראשון בחמ"ד, מר (לימים ד"ר) אריה מורגנשטרן. בד בבד נכתבו שתי תכניות לימודים חדשות, כאשר בחטיבת הביניים הייתה ועדה מיוחדת להתאמת התכנית הכללית לצורכי החמ"ד, ובחטיבה העליונה דובר על תכנית נפרדת לחלוטין לחמ"ד שפורסמה לבסוף בשנת 1979. מהמחצית השנייה של שנות השבעים ועד לשנות התשעים הוציא האגף לתכניות לימודים חוברות לימוד וספרוני הדרכה למורים שהותאמו לתכנית הלימודים בחטיבת הביניים בחמ"ד ולבסוף עובדו לסדרת ספרי דור לדור. ספרים אלה המשיכו להיות מקור מרכזי ללימוד ההיסטוריה בחטיבת הביניים עד זמננו וצפויים להתחלף בשנים הקרובות.¹²

שלא כבחטיבת הביניים, בחטיבה העליונה לא הייתה סדרת ספרי לימוד בלעדית שהעניקה מענה מלא לדרישות הלימוד. הסדרה העיקרית שנלמדה הייתה ספרי ישראל והעמים מאת יעקב כ"ץ, שראו אור בגרסה מחודשת שנכתבה עם ד"ר צבי בכרך בתחילת שנות השמונים.¹³ לצד אלה פורסמו ספרים ייחודיים לחמ"ד, שביקשו להעמיק את תכני הלימוד בתקופה המודרנית. הללו התמקדו בהתיישבות בארץ ישראל ובתולדות הציונות הדתית ונעדרה מהם התייחסות להיסטוריה עולמית.¹⁴ אולם ספרים אלה סיפקו מענה חלקי

11 רועי וינטרוב, 'התפתחות הוראת ההיסטוריה בחינוך הממלכתי-דתי', טיוטה של עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב; הנ"ל, 'היסטוריה אחרת: איך ומתי נוצרה הוראת ההיסטוריה נפרדת לחינוך הממלכתי-דתי', הרצאה בכנס ה-20 של האגודה הישראלית לחקר תולדות החינוך, מתוך: https://www.youtube.com/watch?v=Fgv-uQA_dBU (אוחזר ב-30.1.2019).

12 דפנה מוסקוביץ, 'הוראת שני מקצועות הומניסטיים בחינוך הממלכתי דתי', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 2001; ברטל, 'ההיסטוריה של העם היהודי בספרי הלימוד במגזר הממלכתי דתי', עמ' 122-123; דן מכמן, 'ציונות אינה רק "לאומיות"', פנים, 6 (1998), עמ' 67-61. בשנת 2018 הוציא הפיקוח על הוראת ההיסטוריה בחמ"ד קול קורא לכתובת ספרי לימוד לחטיבת הביניים.

13 מכמן, 'ציונות אינה רק "לאומיות"', מוסקוביץ, 'הוראת שני מקצועות הומניסטיים בחינוך הממלכתי דתי'. ראו גם: Dan A. Porat, 'One Historian, Two Histories: Jacob Katz and the Formation of a National Israeli Identity', *Jewish Social Studies*, 9, 3 (2003), pp. 56-75.

14 למשל: אריה מורגנשטרן, עלייה התיישבות ובנין הארץ: תקס"ח-תש"ח, 1948-1808, משרד החינוך, ירושלים תש"מ; אהובה לבל, הציונות הדתית: ספר לימוד לבחינת בגרות, אמי"ת, תל אביב 1990.

בלבד לתהליך הלימוד ובשנות התשעים נאלצו מורים רבים בחמ"ד להמשיך להשתמש בספרי לימוד שנכתבו לחינוך הממלכתי.¹⁵

הסערות הציבוריות העזות שעורר הדור החדש של ספרי הלימוד הממלכתיים בסוף שנות התשעים העלו חששות עמוקים בקרב אנשי החמ"ד. הוראת ההיסטוריה נתפסה כציר המרכזי שדרכו היו עלולות הגישות הפוסט-מודרניות והפוסט-ציוניות לחלחל אל תלמידי החמ"ד. ספרי הלימוד החדשים של החינוך הממלכתי הובנו כתוצר של 'אסכולה תל-אביבית' הנוקטת עמדות פוסט-ציוניות שמנפצות מיתוסים מכוננים ומתעלמות מהיסודות התרבותיים והדתיים של ההיסטוריה היהודית. מטרתם של הספרים, כך נטען, היא לחנך לתפיסה קוסמופוליטית מנותקת מאחריות לאומית ומערכים יהודיים. 'גישות פציפיסטיות, אוניברסאליות ופוסט-ציוניות של חוקרי היסטוריה בישראל', זעק העיתון **בשבע**, 'מקבלות ביטוי בספרי הלימוד הנכתבים על ידם ומחלחלות אל תודעת התלמידים דרך שיעורי ההיסטוריה'.¹⁶

החששות מחלחולם של הרעיונות החדשים גברו על רקע הביקורת הקשה שהופנתה כלפי הוראת מקצוע האזרחות, שבחמ"ד נמצא תחת אותו מפמ"ד של תחום ההיסטוריה. כבר בתחילת שנות האלפיים השמיע יצחק גייגר, אז חבר ועדת המקצוע באזרחות ודוקטורנט בחוג להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטה העברית, טענות חריפות על האופן שבו הוראת האזרחות – שנלמדה בצורה משותפת עם החינוך הממלכתי הכללי – פוגמת בחינוך התורני. הוא טען בסדרת מאמרים שהוראת האזרחות מחנכת לערכים חילוניים ליברליים, דוחקת את הגישה היהודית הדתית לשוליים ומלמדת שהתחום המדיני מצוי מחוץ לגבולות מערכת הערכים של התורה.¹⁷ בשנת 2009 פרסם גייגר נייר עמדה במכון לאסטרטגיה ציונית ובו שב וטען כי לימודי האזרחות מציגים תמונה מסוכנת המעלה על נס את הערכים 'הליברליים אינדיבידואליסטים' ומעודדת 'השפעות פוסט מודרניסטיות ופוסט ציוניות' שחותרות תחת 'רעיון מדינת הלאום בכלל, ומדינת הלאום היהודי בפרט'.¹⁸ על יסוד החששות לעתידה של הוראת ההיסטוריה בחמ"ד פורסמה בשנת 2004 תכנית זמנית לחטיבה העליונה. אולם היה ברור כי יש הכרח בשינוי יסודי של התכנית המיושנת

15 ברטל, 'ההיסטוריה של העם היהודי בספרי הלימוד במגזר הממלכתי-דתי', עמ' 123; יצחק גייגר, 'מי מכיר ציונות דתית?', **בשדה חמ"ד**, 47, 1 (2004), עמ' 119-127.

16 עדי גרסיאל, 'רבותיי ההיסטוריה משוכתבת', **בשבע**, 312 (אוקטובר 2008); עפרה לקס, 'איחוד היסטורי', שם, 285 (מארס 2010). ראו גם: Yael Klein, 'Les manuels d'histoire israéliens de la troisième génération comme révélateurs des changements profonds survenus dans la société israélienne et comme agents de transformation de la mémoire collective', Ph.D. dissertation, Bar-Ilan University, Ramat Gan 2006.

17 יצחק גייגר, 'הרהורים על לימודי ה"אזרחות" בחינוך התורני', **צהר**, ד (תש"ס), עמ' 121-128; הנ"ל, 'תכנית הלימודים החדשה באזרחות: מהפכה עצובה', **קשר עין**, 103 (תשס"א), עמ' 14; הנ"ל, 'זהירות: שיעורי אזרחות', **הצופה**, 15.1.2002, עמ' 1.

18 הנ"ל, 'לימודי אזרחות בישראל: אינדוקטרינציה חדיכיונית', המכון לאסטרטגיה ציונית, ירושלים 2009, עמ' 3.

משנת 1979. המענה לכך הגיע עם כינונה של תכנית לימודים חדשה מן היסוד שפורסמה בשנת 2010. ועדת תכנית הלימודים החדשה, שבראשה עמד פרופ' שאול שטמפפר מהמחלקה להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטה העברית, הורכבה מאנשי אקדמיה רבים ונעזרה בצוות ייעוץ מקצועי של חוקרים בכירים מתחומים היסטוריים שונים. נוסף על אנשי האקדמיה כללה ועדת התכנית גם גורמים שונים ממוסדות החינוך ואנשי חינוך ממוסדות החמ"ד. מלאכת כתיבת התכנית ועריכתה נעשתה על ידי מרכזת הוועדה, ד"ר מלכה כ"ץ מהאגף לתכנון ולפיתוח תכניות לימודים וגברת שרה וידר, מפמ"ר היסטוריה ואזרחות בחמ"ד משנת 1995 ועד ערב פרסום התכנית בשנת 2010.¹⁹ את מקומה של וידר תפסה הגברת בלהה גליקסברג, שהייתה בעלת ותק רב שנים כמורה ומדריכה במערכת. יישום התכנית החל כבר משנת הלימודים תשע"א (2010-2011) במסגרת השתלמויות מחוזיות וימי עיון ארציים וכן בפרסום של מערכי הוראה לדוגמה. אולם בשל התמורות הנרחבות בתכנית, נדרשו שנים מספר עד להטמעתה בכיתות הלימוד החל בשנת הלימודים תשע"ג (2012-2013).²⁰ בשנים אלה החלו נכתבים ספרי הלימוד מהדור החדש בהתאם לתכנית הלימודים ולהנחיות הפיקוח בחמ"ד. למלאכת הכתיבה ניגשו שני גופים: הוצאת מט"ח ומכון הר ברכה. בשנת 2014 פרסמו שני הגופים את ספריהם הראשונים שנועדו לכיתה י', מסורת ומהפכות בהוצאת הר ברכה ומסורת ומודרנה בהוצאת מט"ח. הוצאת מט"ח בחרה שלא להמשיך את הפקת הסדרה וכך ספרי הלימוד הנוספים יצאו רק מטעם מכון הר ברכה: חורבן וגבורה בשנת 2015 והשיבה לציון בשנת 2016. ספרים אלה המשיכו את הספר מסורת ומודרנה והשלימו את סדרת הספרים משברים ותקומה. ראוי להתעכב על בחירתם של אנשי הר ברכה להיכנס לתחום ספרי הלימוד בהיסטוריה. היישוב הר ברכה הוא התנחלות הממוקמת בפאתי שכם ונקראת על שם האירוע המקראי שהתרחש לכאורה במקום שבו עם ישראל ציין את הכניסה לארץ ישראל המובטחת בכריתת ברית עם אלוהיו. הדמות החשובה בהר ברכה היא הרב אליעזר מלמד, רב היישוב שהקים את הישיבה ועמד בראשה. הרב מלמד נמנה עם בעלי העמדות התורניות ביותר בקרב הציבור הציוני הדתי והתווה לאנשי הר ברכה דרך דתית ברוח 'התורה הגואלת' של הרב צבי יהודה קוק (הרצ"ה). במרוצת השנים היה הרב מלמד לאחד הרבנים המשפיעים של הזרם התורני בציבור הדתי הציוני, פוסק הלכתי חשוב ודמות מרכזית בתקשורת המגזרית.²¹

- 19 האגף לתכנון ולפיתוח תכניות לימודים, היסטוריה: תכנית לימודים לחטיבה העליונה בבית הספר הממלכתי-דתי, משרד החינוך, ירושלים 2010, עמ' 2-3.
- 20 בלהה גליקסברג, 'חזור המפמ"ר להיסטוריה חמ"ד - תשע"א', משרד החינוך, ירושלים 2010, עמ' 5.
- 21 ראו למשל: יצחק שיוזל, 'פניני תורת הארץ', מקור ראשון, מוסף שבת, 4.3.2016. מתוך: <https://musaf-shabbat.com/2016/03/13> (אוחזר ב־1.7.2019); בני משה, "רביבים" - הטור הכי פופולארי, ערוץ 7, 6.12.2019, מתוך: <https://www.inn.co.il/News/News.aspx/197431> (אוחזר ב־1.7.2019).

'אין זה מקובל שמבתי מדרשות ייצאו לאור ספרי היסטוריה', נכתב במודעות ב'דבר ההוצאה' של מכון הר ברכה.²² ואכן לא דובר בספר בודד או בהתייחסויות נקודתיות לסוגיות אקטואליות, אלא בפרויקט מרשים ורחב ידיים שכלל שלושה ספרי לימוד, המכילים יחד מעל אלף עמודים ומקיפים את כל נושאי הלימוד לבחינת הבגרות בהיסטוריה. הייתה זו הפעם הראשונה בתולדות הוראת היסטוריה בחמ"ד שהופקה סדרה של ספרי לימוד בידי מכון של ישיבה תורנית. הספרים נכתבו בידי צוות של מורים להיסטוריה ואקדמאים ובמעורבות צמודה של הרבנים המרכזיים בישיבה. הללו ביקשו לכתוב ספרי לימוד המציגים בצורה חדשה את התהליך ההיסטורי, שאינו מתבסס על ספרי הלימוד הקודמים או על 'אקסיומות' מקובלות.²³

צעד חריג זה מקורו במניע כפול: מצד השאיפה להתפשטות ומצד הניסיון להתגוננות. מצד ההתפשטות, ספרי הלימוד של הר ברכה נכתבו כפועל יוצא מהחשיבות שמייחסים אנשי הר ברכה להפצת משנתם וחזונם לציבור הציוני הדתי ולכלל החברה הישראלית. לא פחות משמעותי היה הרצון להתגונן. פרויקט ספרי הלימוד בהר ברכה נולד כדי להתמודד עם החרדה מפני השפעתן של תפיסות המאיימות על הזהות הלאומית והיהודית בישראל. כך במבוא לסדרת הספרים נכתב כי 'הוראת ההיסטוריה בשנים האחרונות בכלל ובחמ"ד בפרט' מתמודדת עם מספר אתגרים קשים, ובראשם האופן שבו 'רוחות פוסט ציונות המתכחשות לתהליך שיבת עם ישראל לארצו תופסות חלק נכבד מהשיח הציבורי'.²⁴ חששותיהם של אנשי הר ברכה לא הוגבלו אפוא לחינוך הציוני הדתי, אלא לכלל הוראת ההיסטוריה במדינה. במובן זה אפשר לזהות את המניע הכפול: חרדה מן ההשפעות הפוסט-ציוניות המועצמת מכוח תחושת האחריות לכלל הציבור הישראלי.

החששות האמורים מצאו קרקע פורייה בעמדה התיאולוגית של ישיבת הר ברכה, היונקת מתורתו של הרצ"ה. לגישתו של האחרון, האירועים ההיסטוריים הם ביטוי ישיר לפעולות הבורא, פותחים צוהר להבנת הרצון האלוהי וכפועל יוצא מכך – לידיעת תפקידו של העם היהודי בזמן הנוכחי.²⁵ דהיינו, בקרב אנשי הר ברכה ההיסטוריה אינה נתפסת כדיסציפלינה חילונית גרידא, אלא כחלק בלתי נפרד בלימודי הקודש. כך הבהירו אנשי המכון ב'דבר ההוצאה':

22 מכון הר ברכה, 'דבר ההוצאה', מתוך: <http://history.yhb.org.il> אודות/דבר-ההוצאה/ (אוחזר ב-10.9.2017).

23 מכון הר ברכה, 'שער היכרות עם ספר הלימוד, ייחודי ומטרוני', מתוך: היכרות. <http://history.yhb.org.il/> (אוחזר ב-22.5.2016).

24 שם.

25 דב שוורץ, אמונה על פרשת דרכים: בין רעיון למעשה בציונות הדתית, עם עובד, תל אביב 1996; אביעזר רביצקי, הקץ המגולה ומדינת היהודים: משיחיות, ציונות ורדיקליזם דתי בישראל, עם עובד, תל אביב 1993; גדעון ארן, קוקיזם: שורשי גוש אמונים, תרבות המתנחלים, תיאולוגיה ציונית, משיחיות בזמננו, כרמל, ירושלים 2013; ישי רוזן צבי, 'החולה המדומה: צידוק השואה במשנת הרב צבי יהודה קוק וחוגו', תרבות דמוקרטית, 6 (2002), עמ' 165-209.

לאורך שלשלת הדורות העברת דבר ה' נעשתה בלימוד המסורתי בישיבות המתמקד בלימודי עיון בש"ס ובפוסקים, ואילו הנושאים הכלליים התלבנו במסגרות אחרות. זכה בית מדרשנו להיות ממשיך דרכו של הרואה הגדול, הראי"ה קוק זצ"ל, שהתווה לנו את הדרך לנתח ולהבין כראוי את התהליכים ההיסטוריים מתוך ראייה אמונית.²⁶

זהו אפוא ההסבר לכך שכבר בשנותיה הראשונות של הישיבה שולבו שיעורי היסטוריה כחלק אינטגרלי בתהליך לימודי האמונה. שיעורים אלה היו הבסיס ההיסטוריוסופי לקראת כתיבתה של סדרת ספרי הלימוד.²⁷

עד כה **משברים ותקומה** היא סדרת ספרי הלימוד היחידה שאושרה בידי החמ"ד ומספקת מענה מקיף לתהליך לימודי ההיסטוריה ולבחינות הבגרות בכיתות הגבוהות. היא זכתה לתמיכה מהגורמים המקצועיים האחראיים לתחום ההיסטוריה בחמ"ד שנשמכו עליה והפנו אליה את מורי ההיסטוריה.²⁸ עם זאת, יהיה זה מוטעה לומר שתהליך לימודי ההיסטוריה בחמ"ד וסדרת ספרי הר ברכה חד הם. אמנם כן, ספרי הלימוד הללו ממשיכים להיות ציר מרכזי ביותר בתהליך ההוראה, אך בימינו – בייחוד הודות להתפתחויות בתחומי הטכנולוגיה והתקשורת – קיימת נגישות רבה למורים למגוון חומרי לימוד נוספים. מעבר לכך, בסוגיות מסוימות אף קיים פער עקרוני בין הספרים לתהליך הלימוד בכיתות. בנקודות רגישות מבחינה רעיונית ואמונית נקטו ספרי הר ברכה גישה היסטורית שאינה רווחת בכלל ציבור החמ"ד, ולעתים אף נמצאת במתח רעיוני-אמוני עם הנחיות תכנית הלימודים. קודם שארחיב את הדיון בסוגיות אלה, אפנה לנתח היבט חשוב ביותר בלימודי ההיסטוריה בחמ"ד: היסוד הדיסציפלינרי. פעמים רבות היבט זה נדחק לשולי הדיון הביקורתי בנושא לנוכח כובד משקלן של הסוגיות הרעיוניות-התיאולוגיות. אבקש להראות כי בהיעדר תשומת לב מספקת ליסוד זה, שהוא חלק בלתי נפרד מהוראת ההיסטוריה בחמ"ד, תיתכן הבנה חלקית בלבד של הסוגיות האמוניות-לאומיות.

יסודות משותפים

למרות דרכה הנפרדת, להוראת ההיסטוריה בחמ"ד מכנה משותף רחב גם עם החינוך הממלכתי, הנשען על שני יסודות עקרוניים: הממד הדיסציפלינרי וההתמקדות בהיסטוריה הלאומית. בשתי מערכות החינוך בולטת מחויבות לעקרונות הדיסציפלינריים של תחום החינוך ההיסטורי – הן בציר הפדגוגי-דידקטי והן בציר תכני הלימוד. אשר ליסוד הראשון, הדיסציפלינרי, יש להבין את ההתפתחויות בציר הפדגוגי בהקשר לתהליך כולל במשרד החינוך שבראשו עמדה יושבת ראש המזכירות הפדגוגית בשנים

26 מכון הר ברכה, 'דבר ההוצאה'.

27 שם.

28 בלהה גליקסברג, 'חוזר המפמ"ר להיסטוריה חמ"ד (תשע"ט/1)', ירושלים, אב תשע"ח, עמ' 2.

שקדמו לתכנית, פרופ' ענת זוהר. במסגרת תהליך זה החל החמ"ד להעניק משקל רב לפיתוח עקרונות של חשיבה מסדר גבוה.²⁹ אחת ממטרות תכנית הלימודים להיסטוריה היא אפוא פיתוח חשיבה כזו והיא מפורטת על פני לא פחות מ-19 סעיפים. בין היתר הונחו המורים לפתח בקרב התלמידים מיומנויות של קריאה ביקורתית, הבחנה בין מקורות מידע, ניסוח טיעונים והסקת מסקנות.³⁰ הנחיות אלה לא נשארו ברובד של תכנית הלימודים וקיבלו ביטוי ניכר בחומרי הלימוד עצמם. כך היו המקורות ההיסטוריים חלק אינטגרלי מספרי הלימוד החדשים, כאשר פעמים רבות התבקשו התלמידים לנתח את המשמעויות השונות הגלומות בהם ולענות על שאלות חשיבה מסדר גבוה.³¹ כמו במגמה בחינוך הממלכתי, החלו בשנים האחרונות מבחני הבגרות בחמ"ד לכלול בקביעות שאלות המתבססות על ניתוח תעודות היסטוריות מגוונות, הן טקסטואליות והן חזותיות.³²

היבט נוסף של החשיבה מסדר גבוה בא לידי ביטוי בחידושים פדגוגיים שהוטמעו במערכת החמ"ד במסגרת תכנית 'לב לדעת',³³ ובהוראת ההיסטוריה בפרט. בעשור האחרון פותחה תכנית ממירה היבחנות במחקר (תמ"ר), המאפשרת לבית הספר להחליף את בחינת הבגרות בעבודת מחקר או בתלקיט של מטלות חקר שונות.³⁴ כמו כן, מתחילת שנת הלימודים תשע"ח (2017-2018) מקיים הפיקוח תכנית הרצה של 'תכנית באר', שמבקשת להציג 'תהליך למידה חדשני ופורץ דרך'. גם תכנית זו ממירה את בחינה הבגרות ויוצרת תהליך לימוד המשלב למידה אישית מתוקשבת באמצעות סרטונים במחשב, לצד מפגשים כיתתיים עם מורה. בניסיון לבסס למידה משמעותית, מיועדים המפגשים עם המורה לקיום דיון שיעמיק את הבנת החומר הנלמד ויציג את הרלוונטיות שלו לחיי התלמידים.³⁵ נוסף על תכניות אלה, אפשר למצוא ביטוי לחידושים הפדגוגיים והדידקטיים במגוון רחב מאוד של מערכי שיעור ופרויקטים שפורסמו בידעון עד כאן וביקשו להציע דרכים להנגשת החומר ההיסטורי בצורה משמעותית, לפיתוחן של אסטרטגיות חשיבה ולשילובם של אמצעים טכנולוגיים מגוונים.³⁶

29 ענת זוהר (עורכת), דו"ח חינוך לחשיבה ('אופק פדגוגי') 2006-2009, משרד החינוך, ירושלים 2009, עמ' 44-48, 153-154.

30 האגף לתכנון ולפיתוח תכניות לימודים, היסטוריה: תכנית לימודים לחטיבה העליונה, עמ' 10-11.

31 משלל הדוגמאות ראו: מכון הר ברכה, מסורת ומהפכות, עמ' 196-198; צוות היסטוריה במט"ח, מסורת ומודרנה, עמ' 275.

32 שאלוני בגרות מספר 29281 במועדים: קיץ תשע"ז, חורף תשע"ו וקיץ תשע"ח.

33 משה וינשטוק (עורך), לב לדעת: לקראת למידה משמעותית, מנהל החמ"ד, ירושלים 2014.

34 רחלי שינר ובלהה גליקסברג, תמ"ר: תכנית ממירה היבחנות בחקר בלימודי היסטוריה בחמ"ד, אוגוסט 2018, מתוך: <https://drive.google.com/file/d/1clmYoRVqytIyOPGTYoEWgINy/view> (אוחזר ב־29.10.2019).

35 בלהה גליקסברג, 'תכנית באר: לימודי היסטוריה בחמ"ד', מתוך: <https://youtu.be/ly4T8aYzM8c> (אוחזר ב־30.10.2018).

36 ראו למשל: אוריאל אסולין, 'כלי בקליק - עבודה עם סרטונים', עד כאן, 6 (2014), עמ' 9; רחל ארליך, 'למידה שיתופית ויצירתיות: מיומנויות המאה ה-21 בהוראת היסטוריה', שם, 7 (2015), עמ' 12-6; רינת אברהם, 'רשמים מהשדה: הערכה חלופית יצירתית', שם, 8 (2015), עמ' 11-13.

הגישה הדיסציפלינרית ניכרת גם בציר תכני הלימוד. שלא כמו דעות קדומות שכיחות, לפיהן צפויים ספרי הר ברכה להציג הסברים היסטוריים בראי 'למהלך האידיאות בישראל' או לתאר כיצד 'יד האלוהים' עוררה את ליבו של משה מונטיפיורי, בפועל המצב שונה בתכלית. כבר בשנות השלושים דחו מחנכי המזרחי את סדרת הספרים **תולדות ישראל** מאת זאב יעבץ על רקע מגרעותיהם המדעיות.³⁷ הגם שהתקיימו כמה חריגים לגישה זאת, השאיפה לדבוק בממד ההיסטורי הדיסציפלינרי אפיינה את הוראת המקצוע בחמ"ד מאז הקמתו.³⁸ במרוצת השנים מילאו היסטוריונים חשובים תפקידי מפתח בוועדות של תכניות הלימודים וכך היה גם בתכנית שהיא נושא של מאמר זה. בזו האחרונה בלטה בייחוד נוכחותו של פרופ' ישראל ברטל, שכיהן גם כראש ועדת תכנית הלימודים האחרונה בחינוך הממלכתי.

מטבע הדברים, ובייחוד בעשורים האחרונים, קיים מתח מובנה בין מערכות החינוך ההמוניות, המיועדות להקנות ידע היסטורי לציבור רחב, ובין אמות המידה המחקריות בדיסציפלינה האקדמית.³⁹ עם זאת, הקשר בין השניים הוא הדוק, והשאיפה לשקף את ההתפתחויות בדיסציפלינה ההיסטורית ניכרת הן בתכנית הלימודים והן במגוון חומרי הלימוד בחמ"ד, החל בספרי הלימוד ועד למערכי השיעור שפרסמו מורים שונים. כבר בעמוד הראשון של תכנית הלימודים הדגישו הכותבים את הפוטנציאל החינוכי הרב של 'כלי המחקר ההיסטוריים' ואת הצורך להציג לפני התלמידים את הגישות השונות במחקר.⁴⁰ ברוח זו, פעמים רבות ביקש הפיקוח בחמ"ד לתת במה לאנשי אקדמיה להציג את מחקריהם בידיעון **עד כאן**. כך למשל מחקרו של ד"ר אבי פיקאר על העלייה הגדולה בשנות החמישים,⁴¹ ומחקרה של ראש המחלקה להיסטוריה כללית בבר-אילן, ד"ר הילדה נסימי, על האופן שבו אפשר לקשור את ההיסטוריה היהודית לזו הכללית באמצעות לימוד על קהילת יהודי משהד.⁴²

בהשפעת ההתפתחויות בדיסציפלינה ההיסטורית בעשורים האחרונים ובתכניות הלימוד לחינוך הממלכתי, הצהירו כותבי תכנית הלימודים שאחד השינויים המרכזיים

37 המפקחים על בתי הספר של המזרחי, **תכנית הלימודים**, ירושלים תרצ"ב, עמ' 23, ארכיון החינוך היהודי 8.103/510; קימי קפלן, 'ספרי לימוד להיסטוריה בחברה החרדית: הדור הראשון', **עיונים בתקומת ישראל**, 17 (2007), עמ' 1-41; וינטרוב, 'התפתחות הוראת ההיסטוריה בחינוך הממלכתי-דתי', פרק שני.

38 על ספרי הלימוד שיצא בשנות התשעים ראו: ברטל, 'ההיסטוריה של העם היהודי בספרי הלימוד במגזר הממלכתי דתי'.

39 נווה, **עבר בסערה**, עמ' 249-245; Mario Carretero, *Constructing Patriotism: Teaching History and Memories in Global Worlds*, Information Age Publishing, Charlotte, NC 2011.

40 האגף לתכנון ולפיתוח תכניות לימודים, **היסטוריה: תכנית לימודים לחטיבה העליונה**, עמ' 5.

41 אבי פיקאר, 'משדה המחקר: העלייה הגדולה בשנות ה-50', **עד כאן**, 7 (2015), עמ' 3-6.

42 הילדה נסימי, 'הקהילה המשדהית: תולדות קהילה יהודית בהקשר להיסטוריה כללית', שם, 9 (2015), עמ' 3-7.

שהם ביקשו לבצע היה הרחבתם של תחומי הלימוד, דהיינו, הוספת תכני לימוד העוסקים בהיסטוריה תרבותית, חברתית וכלכלית תוך כדי התרחקות מלימוד המתמחה בהיסטוריה מדינית-צבאית.⁴³ בחינת התכנית מעידה שהצהרת הכותבים התממשה חלקית בלבד – בעיקר בנושא ימי הביניים שנלמד בכיתה ט'. לעומת זאת, בחטיבה העליונה עיקר הלימוד המשיך להתמקד בהיסטוריה מדינית-צבאית.⁴⁴

התמורה העיקרית בתכנית הלימודים התבטאה בהוספת התייחסויות נרחבות לקבוצות שונות בעם היהודי שעד כה הודרו מתהליך הלימוד. דוגמה לכך היא התכנים שנוספו לדין במקומן של נשים ובסוגיות הייחודיות להן. בהתאם לתכנית, מיוחד בספר השיבה לציון של הר ברכה תת-פרק שלם לעיסוק במעמד הנשים בתקופת היישוב. הספר דן במאפייניהן של הנשים ביישוב היהודי, בשאיפותיהן ובאתגרים המגדריים שעמם התמודדו, מתוך התייחסות לצורות ההתיישובות השונות של התקופה.⁴⁵ באותו אופן בחרו אנשי הפיקוח שסרטון הלימוד בנושא 'המרד הקדוש' לא יתמקד בחייו של שמואל חיים לנדאוי או בקבוצות החלוצים הדתיים אלא יעמיד במרכז את סיפורה ההיפותטי של חלוצה דתית צעירה. באמצעות סיפורה של הצעירה הדתייה, העוזבת את בית הוריה בגליציה בחיפוש אחר הגשמת חיי תורה ועבודה בארץ ישראל, נחשפים התלמידים לקורותיהם של חלוצי העלייה השלישית ולדילמות הייחודיות שעמן התמודדו החלוצות והחלוצים הדתיים.⁴⁶ בעשור האחרון בלט בקרב כל הגורמים בתחום הניסיון להדגיש תכני לימוד של ההיסטוריה של יהדות ספרד והמזרח. מגמה זו קיבלה משנה תוקף עם פרסום מסקנותיה של ועדת ביטון שפורסמו בקיץ 2016, אך ביטוייה ניכרו עוד קודם לכן בתכנית הלימודים. בהתאם לתכנית, הוסיפו ספרי הלימוד עיסוק בתמורות בעת החדשה בחברה היהודית מחוץ לאירופה, לרבות כמה נושאי לימוד חדשים שדנו בעליית יהודי תימן בתחילת המאה ה-20, בהתערעורות מצבם של היהודים בארצות האסלאם בין מלחמות העולם ובמשמעות של עליית יהודי צפון אפריקה לאחר הקמת המדינה.⁴⁷ בשנים האחרונות, בהשפעת המלצות ועדת ביטון, פרסם הפיקוח מערכי שיעור מקיפים בדבר יהודי ספרד והמזרח,⁴⁸ ושילב בתכנית ההשתלמויות השנתיות ימי עיון והכשרות מורים שייוחדו לנושאים אלה.⁴⁹

43 האגף לתכנון ופיתוח תכניות לימודים, היסטוריה: תכנית לימודים לחטיבה העליונה, עמ' 7.

44 שם, עמ' 24-86.

45 מכון הר ברכה, משברים ותקומה: השיבה לציון, מכון הר ברכה, הר ברכה 2016, עמ' 94-97.

46 הפיקוח על היסטוריה ואזרחות בחמ"ד, 'המרד הקדוש וקשיי החלוצים הדתיים – תכנית "באר", מתוך: <https://youtu.be/ZXWYILsEAEk> (אוחזר ב-3.2.2019).

47 מכון הר ברכה, השיבה לציון, עמ' 56-58, 85-87, 229-230, 340-351.

48 ראו למשל: פיקאר, 'משדה המחקר'; שרית יפה, 'קליטת יהודי ארצות האסלאם בשנות ה-50 לאור שירי נתן אלתרמן', עד כאן, 16 (2018), עמ' 16-17; הנ"ל, 'מערך שיעור הגירוש של הפליטים היהודים ממדינות ערב', 16.11.2016, מתוך: <https://drive.google.com/file/d/0B5iuGluh5OC1V0FNd2lIN0xDYzQ/view> (אוחזר ב-30.12.2018).

49 בלהה גליקסברג, 'משולחן המפמ"ר – איגרת 2', ירושלים, אייר תשע"ח, עמ' 2.

עם זאת, בפרקים נרחבים בהוראת ההיסטוריה חלקה של יהדות ארצות ערב והמזרח עדיין שולי. תכניות הלימודים בחטיבה העליונה, הן בחינוך הממלכתי והן בחמ"ד, מתבססות על עקרונות תהליך המודרנה שהתחולל באירופה, ועל כן העיסוק בקהילות יהודיות באזורים מחוץ לאירופה שלא חוו תהליכים משמעותיים של מודרניזציה מצומצם. בחמ"ד הדבר בולט בייחוד בתכנית לכיתה י' העוסקת בעת החדשה ומתמקדת בתמורות הרעיוניות, המדיניות והחברתיות של תהליך המודרנה באירופה. כפועל יוצא מכך, יוחדו ליהדות המזרח בספרי הלימוד לכיתה זו, הן של הוצאת הר ברכה והן של מט"ח, פחות מעשרים עמודים, כחמישה אחוזים מהספר.⁵⁰ מטבע הדברים, הלימוד הנרחב על נושא השואה, אף שהוא כולל את גורל היהודים בארצות צפון אפריקה,⁵¹ אחראי גם הוא לצמצום שיעור התכנים שיוחדו לתולדות יהודי המזרח וספרד.

היסוד השני המבנה את הבסיס המשותף לחמ"ד ולחינוך הממלכתי הוא ההיבט הלאומי. כמו מערכת החינוך הממלכתית, ומערכות חינוך חילוניות ודתיות ברחבי העולם, לימודי ההיסטוריה בחמ"ד נועדו להציג בראש ובראשונה סיפור לאומי. 'לימוד ההיסטוריה', נכתב בפתח התכנית, מאפשר לתלמידים 'להכיר ולהבין את המורשת הדתית, התרבותית והלאומית שלהם, לחזק את זיקתם לעם ישראל, לארץ ישראל, למדינת ישראל ולחברה המתפתחת בה, ולהכיר את הרקע של הבעיות והאתגרים שעומדים מתמודד דורנו'.⁵² כך אחת המטרות העיקריות של תכנית הלימודים קובעת במפורש כי הוראת ההיסטוריה נועדה להנכיח לתלמידים את 'מרכזיותה של ארץ ישראל בתודעה היהודית לאורך תולדות עם ישראל', ולטפח בהם את 'תודעת השותפות היהודית, ומתוכה פיתוח תחושת אחריות להמשך קיומו של העם היהודי'.⁵³

בשתי המערכות תכנית הלימודים לכיתות הגבוהות משקפת מסגרת סיפורית דומה. לאחר מחזור היסטורי חלקי בכיתות הנמוכות שמגיע עד לעת החדשה, הלימוד חוזר לתקופת בית שני, עוסק בנושא אחד בקהילות היהודיות בימי הביניים ואז חלקו הארי מיוחד לעת החדשה ובכללה השואה, התנועה הציונית ומדינת ישראל. בתוך כך ההתמודדות של המערכות עם משאב הזמן המוגבל היא שונה. בתכנית הלימודים בחמ"ד הבחירה הייתה להתמקד בעת החדשה וללמד את תקופת בית שני וימי הביניים בכיתה ט', ובאופן זה להשמיט מן החומרים של בחינת הבגרות. בחינוך הממלכתי נכלל כל המחזור ההיסטורי בבחינת הבגרות, מה שמחייב בחירה בין לימוד נושא בית שני ובין לימוד ימי הביניים. אלה ההבדלים, אך דומה שאינם מהותיים. ככלל, אפשר לומר שבשתי המערכות תכנית הלימודים מציגה תהליך

50 מכון הר ברכה, **משברים ותקומה: מסורת ומהפכות**, מכון הר ברכה, הר ברכה 2014; צוות היסטוריה מט"ח, **ואלה תולדות: מסורת ומודרנה בעת החדשה בתולדות העמים ובתולדות ישראל**, מט"ח, תל אביב 2014.

51 מכון הר ברכה, **משברים ותקומה: חורבן וגבורה**, מכון הר ברכה, הר ברכה 2015, עמ' 126-128. ראו גם: משרד החינוך, 'בחינת בגרות - היסטוריה דת', שאלון 29281, חורף תשע"ח, עמ' 6-7.

52 האגף לתכנון ולפיתוח תכניות לימודים, **היסטוריה: תכנית לימודים לחטיבה העליונה**, עמ' 5-6.

53 שם, עמ' 10.

היסטורי שמתמקד בסיפורה של אומה שירדה מגדולתה, חוותה קשיים בגלותה וחזרת בעת החדשה לארץ מולדתה. הנה כך, בשתי המערכות מכוונות הנחיות הפיקוח לייחוד כשמונים אחוז מתהליך הלימוד במקצוע להיסטוריה של עם ישראל.⁵⁴

ההתמקדות בהיסטוריה של עם ישראל בחמ"ד ניכרת גם ברובד חומרי הלימוד, כמו למשל במערכי השיעור ובכתבות ידיעון הפיקוח עד כאן. בחינה של 15 גיליונות, המסתכמים בכ-110 מאמרים, מגלה מערכי שיעור ספורים בלבד בנושא היסטוריה כללית, לעומת למעלה משמונים בנושאי עם ישראל. היחס בין היסטוריה כללית לזו של עם ישראל, כך מתברר, הוא אחד ל-16.⁵⁵ תמונה דומה מצטיירת גם בתמהיל השאלות בבחינות הבגרות. בניתוח מדוקדק הוירד עד לרמת הסעיף, נמצא כי יותר מ-85 אחוז משאלות הבגרות בשנים האחרונות עסקו בנושאי היסטוריה של עם ישראל.⁵⁶ יש לציין כי 15 האחוזים שייחדו להיסטוריה כללית – או מדויק יותר יהיה לומר להיסטוריה האירופית – במבחני הבגרות לחמ"ד, היו שיפור מגמה לעומת המבחנים בתכנית הקודמת – שייחודה אך ורק לתולדות עם ישראל.⁵⁷ במגזר הממלכתי התמונה אינה שונה מהותית, כאשר בשנים האחרונות 75 אחוז מהשאלות במבחני הבגרות לחינוך הממלכתי היו על תולדות עם ישראל.⁵⁸

במסגרת לימודי היסטוריה של עם ישראל, אין תמה כי בשני המגזרים נושא השואה תפס מקום נרחב ביותר.⁵⁹ לא זו בלבד שייחוד לנושא מקום נרחב בספרי הלימוד והוקצו לו שעות לימוד רבות, אלא ששני המגזרים ביקשו ליצור בו תהליך לימוד משמעותי. בחינוך הממלכתי נבחר נושא זה להיות מוקד הערכה החלופית לבחינת הבגרות, שתופסת שלושים אחוז מציון התלמיד ומבקשת לעודד הרחבה והעמקה בלמידה באמצעות עבודות חקר.⁶⁰

54 הפיקוח על הוראת היסטוריה בחינוך הכללי, 'תכנית הלימודים בהיסטוריה לחטיבה העליונה', מתוך: http://meyda.education.gov.il/files/Mazkirut_Pedagogit/History/tochnitlimudimtachaz.pdf (אוחזר ב-3.2.2019); הפיקוח על הוראת היסטוריה ואזרחות בחמ"ד, 'תכנית הלימודים בהיסטוריה חמ"ד לחטיבה העליונה (קיץ תשע"ט)' מתוך: http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Mazkirut_Pedagogit/historymmd/TochniyotLimudimElyona (אוחזר ב-21.1.2019).

55 24 מאמרים לא עסקו בתכני לימוד אלא בהיבטים פדגוגיים או בסוגיות שונות.
56 מבחני הבגרות בהיסטוריה ליחידות החובה בחמ"ד, שאלון מספר 29281, בשנים 2016-2018 (תשע"ו-תשע"ח).

57 ראו את מבחני הבגרות בעשור הראשון לשנות האלפיים – שאלון 913081.
58 מבחני הבגרות בהיסטוריה ליחידות החובה בחינוך הכללי, שאלון מספר 22281, בשנים 2016-2018 (תשע"ו-תשע"ח).

59 שרון גבע (עורכת), **השואה: שעת חינוך**, מופ"ת והקיבוץ המאוחד, תל אביב 2017; Zehavit Gross and Doyle Stevick (eds.), *As the Witnesses Fall Silent: 21 Century Holocaust Education in Curriculum, Policy and Practice*, Dordrecht, Springer 2015.

60 הפיקוח על הוראת היסטוריה בחינוך הכללי, 'תכנית הלימודים בהיסטוריה לחטיבה העליונה'. בשל החשש כי עבודות החקר שבוצעו עד כה שטחיות מדי, בשנת 2018 החליט הפיקוח בחינוך הכללי להחליף את הנושא שייחוד להן. כלומר, לנוכח החשיבות הרבה של לימודי השואה, ביקש החינוך הכללי להחזיר לידי את השליטה עליהם.

אמנם בחמ"ד הנושא המשיך להיכלל בבחינות הבגרות, אך נלמד גם בתכנית 'חמ"ד ועד' שנעשית במסגרת שלושים האחוז של הערכה החלופית. תכנית זו הפגישה תלמידי חמ"ד עם אנשי עדות באחד משלושה מסלולים – ניצולי שואה, פעילים בעלייה ובקליטה בשנות החמישים או שותפים בהתיישבות בשנות החמישים.⁶¹ נוסף על תכניות ייחודיות אלה, התקיים רובד לימוד חשוב ביותר במתכונת המסעות לפולין, המשותפים לשני המגזרים.⁶² מכל האמור עד כה אפשר להסיק שבמובנים רבים הוראת ההיסטוריה בחמ"ד דומה לזו שבחינוך הממלכתי. לימודי התחום בחמ"ד גילמו תמורות דיסציפלינריות וחינוכיות שעולות בקנה אחד עם המגמות בחינוך הממלכתי. אמנם הפיקוח בשתי המערכות נקט דרכים פדגוגיות שונות, אך לשתייהן משותפת הגישה העקרונית שמבקשת ליצור לימוד משמעותי תוך כדי דבקות בעקרונות הדיסציפלינריים. כך גם מרכזיותה של ההיסטוריה היהודית בתכנית הלימודים. למרות ההבדלים בחלוקת הנושאים בין כיתות הלימוד, הלימוד בשני המגזרים המשיך לגלם הוראת היסטוריה לאומית שהתבססה על עקרונות המודרנה האירופיים ופעלה בתבנית שמציגה סיפור של אומה החוזרת לארץ מולדתה. למרות האמור אבקש להראות כי לאמיתו של דבר היסוד האמוני של החמ"ד יוצר הבדלים מהותיים הן באופן שבו מובן סיפורה של האומה והן בתכני הסיפור עצמו.

ההיבט הפרשני-גאולי

ההיבט האמוני, ככל שהדבר נוגע לחמ"ד, אינו רק יעד חינוכי, אלא עקרון יסוד שממנו צומחת הוראת ההיסטוריה. השורשים הדתיים שמהם יונקת תכנית הלימודים ניכרים כבר במבוא הנפתח בציטוט משירת 'האזינו' בספר דברים: 'זֶכֶר יְמֹת עוֹלָם בֵּינוּ שָׁנוֹת דָּר וָדָר' (דברים לב, ז). פסוק זה, הוסיפו הכותבים, הוא לא פחות מ'ציווי'.⁶³ דהיינו, זכירת העבר והבנתו בהקשר של זמננו הוצגו בפתחת התכנית כמחויבות דתית הנדרשת מעם ישראל.

61 הפיקוח על הוראת היסטוריה ואזרחות בחמ"ד, 'חלופות בהערכה, מטלת ביצוע: תכנית חמ"ד ועד – תשע"ז', אוגוסט 2016; הנ"ל, 'חוזר המפמ"ר להיסטוריה חמ"ד – תשע"ז', ירושלים 2016, עמ' 3.

62 אלי שיש ויובל דרור, "מעומקי הרגש והתודעה: התפתחות התוכניות החינוכיות וחומרי הפעילות הבלתי פורמליים של מסעות הנוער לפולין שבאחריות משרד החינוך והתרבות, 1988-2008", הגירה, 5 (תשע"ו), עמ' 99-121; Zehavit Gross, 'Holocaust Memory and Cultural Trauma: Israeli Adolescents' Poetry and Heritage Journeys to Poland', *Discourse: Studies in the Cultural Politics of Education*, 41, 1 (2020), pp. 57-69; Jackie Feldman, *Above the Death Pits, Beneath the Flag: Youth Voyages to Poland and the Performance of Israeli National Identity*, Berghahn Books, New York 2008; Tsafirir Goldberg, 'Between Trauma and Perpetration: Psychoanalytical and Social Psychological Perspectives on Difficult Histories in the Israeli Context', *Theory & Research in Social Education*, 45, 3 (2017), pp. 349-377.

63 האגף לתכנון ולפיתוח תכניות לימודים, היסטוריה: תכנית לימודים לחטיבה העליונה, עמ' 5.

בהמשך לכך, ובהתבססם על מדיניות החמ"ד, הבהירו כותבי התכנית כי לימודי ההיסטוריה אינם רק אמצעי להכרת המורשת הדתית של התלמידים אלא משמשים כמסילה 'להכרת פעולתו של הבורא בעולם היצירה והעשייה'.⁶⁴

היבט מהותי זה, האופן שבו ההיסטוריה מלמדת על פועלו של בורא עולם, ניצב במרכזה של תפיסת הלימוד בחמ"ד. בתגובה לדיון במזכירות הפדגוגית, שערער על נחיצותה של תכנית לימודים נפרדת בחמ"ד למקצוע ההיסטוריה, הבהיר יושב ראש מועצת החמ"ד, הרב אבי גיסר:

בשתיתה [של תכנית הלימודים בחמ"ד] מונחת האמונה בבורא עולם – קורא הדורות מראש ומנהיג העולם כולו, הבוחר באהבה בעמו ישראל מכל העמים והנותן לנו את תורתו תורת אמת. [...] אף שאמונות אלו שייכות להוראת האמונה, למחשבת ישראל וללימודי תורה ותנ"ך – הן עבורנו חלק בסיסי בתולדותינו ובתולדות העמים ועל בסיסן עומד וניצב כל מבנה תכנית הלימודים הייחודית שלנו בהיסטוריה.⁶⁵

בהמשך דבריו, שפורסמו לאחר מכן גם בידיעון הפיקוח עד כאן ובידיעון החינוכי של מכללת אורות ישראל, אף התייחס הרב גיסר ספציפית לתהליך הלימוד עצמו בחטיבה העליונה העוסק בתקופה המודרנית: 'תולדות הרעיון הציוני, צמיחתו וגבורתו לנוכח עידן החושך והשוואה של המאה הקודמת ולאור הקמתה הפיזית והערכית של מדינת ישראל ייכתבו בספר היסטוריה של החמ"ד תוך שילוב עם חזון גאולת ישראל שבפי נביאינו וחכמינו'.⁶⁶ גישה תיאולוגית-היסטוריוסופית זו באה לידי ביטוי גם במטרות של חלק ניכר מהגורמים המעורבים ביצירת חומרי הלימוד. 'אנחנו מאמינים שהקדוש ברוך הוא מנווט את ההיסטוריה בצורה מסוימת כדי שנלמד ממנה', הסבירה מפמ"ר המקצוע בלהה גליקסברג לתלמידים בסרטון הפתיחה לתכנית באר' כתשובה לשאלה מדוע הם לומדים היסטוריה. 'ההיסטוריה', הוסיפה, 'מאפשרת לנו לראות בבירור את הנהגתו של הקדוש ברוך הוא'.⁶⁷ ברוח זו מבקש 'דבר המפמ"ר' באתר הפיקוח להסביר את החשיבות הדתית של המקצוע בהישענו על תפיסת האימנציה האלוהית של הראי"ה ובנו הרצי"ה: 'הרב קוק זצ"ל היה כותב 'היסטוריה' בת'. כאשר ערכו את כתבי הרב מחדש, היו שהציעו לבנו, הרב צבי יהודה זצ"ל, לתקן לכתוב המקובל, 'היסטוריה' ב'ט'. אך הרב צבי יהודה לא הסכים, מפני שהרב זצ"ל היה דורש את המילה במובן של 'הַסְתֵּרִיָּה' – היסטוריה שבה מוסתרת ההשגחה האלוהית, יד ה' ופעולתו'.⁶⁸

64 שם.

65 אבי גיסר, 'האם קיימת תפיסה ציונית-דתית של ההיסטוריה?!', בעין חינוכית, 124, ד' בסיוון תשע"ג, עמ' 1-2.

66 שם, עמ' 2.

67 גליקסברג, 'תכנית באר – לימודי הסטוריה בחמ"ד'.

68 הנ"ל, 'דבר המפמ"ר', מתוך: http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Mazkirut_ Pedagogit/historymmd/mafmar (אוחזר ב-10.11.2016).

כמו הדור הקודם של ספרי הלימוד לחמ"ד, ספר הלימוד בהוצאת מט"ח נעדר כל ביטוי לתפיסת האימנציה האלוהית, ברם גישה זו זכתה לקרקע פורייה בייחוד בספרי הלימוד החדשים של הר ברכה. יתרה מזאת, בסדרת ספרי הר ברכה עומדת הטמעתו של רעיון זה בראש מטרות הכותבים. 'מטרת הספרים', הוצהר חד-משמעית בתיאור פעילותו של מכון הר ברכה, 'היא להראות את יד ה' שבמהלכי ההיסטוריה, והתקדמות העולם אל הגאולה'.⁶⁹ ברוח זו, בשער היכרות עם סדרת ספרי הלימוד תחת הסעיף העוסק במקומה של הוראת ההיסטוריה בחמ"ד, הוסבר 'כי התורה מצווה להכיר ולזכור את התהליכים המתרחשים באנושות, ולבחון, להתבונן ולהעמיק בהם לא רק כדי להבין היטב את פשרם ותנועותיהם אלא להיפגש עם יד ה' המכוונת את ההיסטוריה'.⁷⁰

עינינו הרואות כי בקרב גורמים מובילים בהוראת ההיסטוריה בחמ"ד, הן ברובד המדיניות החינוכית והן ברובד חומרי הלימוד, שררה הסכמה רחבה שיש לעצב את התחום כך שינכיח לתלמיד את מעורבותו הפעילה של האל בתהליך ההיסטורי. תודות לכך יתחזק התלמיד באמונתו, יבין את מאורעות תקופתו ויכיר באחריות המוטלת עליו. מתעוררת אפוא השאלה אם אין בתפיסה זו כדי לסתור את הניסיון לדבוק בממד הדיסציפלינרי שעליו עמדת לעיל. במילים אחרות, כיצד ביקשו הגורמים השונים בתחום הוראת ההיסטוריה בחמ"ד ליצור תהליך לימוד שיעמוד באמות המידה של המחקר ההיסטורי האקדמי ובה בעת לקדם כמטרה מרכזית הבאתה לידי ביטוי של ההנהגה האלוהית על העולם?

הפתרון לכך היה בנייתו של תהליך הוראה שהורכב משני ממדי פרשנות מקבילים. האחד כלל את תכני הלימוד עצמם, המתארים אירועים היסטוריים תוך כדי דבקות בעקרונות התבונה ובמתודות המחקר המדעי. ממד זה הוקף בממד אחר, מטה-היסטורי, שבמסגרתו נזנחו עקרונות המחקר התבוני והוצגה פרשנות תיאולוגית, מטאפיזית, לתהליך ההיסטורי הנלמד. גישה זאת אף לבשה צורה חזותית בספרי הר ברכה. בעוד פרקי הלימוד נצמדו ברובם המוחלט להסברים תבוניים מחקרניים, בהקדמה ובסיכום לספרים קיימת מעטפת תיאולוגית המפרשת את התהליך ההיסטורי מנקודת מבט אמונית-גאולית. תפיסה היסטוריוסופית זו מציגה תהליך היסטורי אנושי הכפוף להשגחה האלוהית ומונע על ידה: היא זו שהוציאה את העם היהודי מהגלות ושהובילה את העם חזרה לארץ המובטחת כחלק ממיימוש חזונו של נביאי ישראל והבאת הגאולה לעולם. 'עם ישראל', אופיין בצורה כמעט מיסטית, 'הוא מיוחד, מסתורי, שונה מכל מה שההיסטוריה האנושית מכירה ויודעת'.⁷¹

תהליך לימוד דו-ממדי זה אינו נחלתם הבלעדית של ספרי הר ברכה, אלא אפיין במובהק גם חומרי לימוד שהפיקו הפיקוח על הוראת ההיסטוריה ומנהל החמ"ד. דוגמה בולטת לכך היא סרטון הפתיחה לחטיבה בנושא 'מיישוב להקמת המדינה' ב'תכנית באר'. הסרטון עסק בקשר הסיבתי שבתהליך ההיסטורי והחל דווקא מהצגתו של 'אפקט הפרפר', קרי

69 'אודות הישיבה', מתוך: ישיבת-הר-ברכה/ <https://yhb.org.il> (אוחזר ב-25.1.2018).

70 מכון הר ברכה, 'שער היכרות עם ספר הלימוד, ייחודיו ומטרותיו'.

71 מכון הר ברכה, חורבן וגבורה, עמ' 302.

הקשר ההדדי בין תופעות שונות ומרוחקות ברחבי העולם. לאחר מכן, רותמת הדמות הווירטואלית את התופעה להבנת מעורבותו של האל בעולם ומסבירה לתלמידים כי 'אנו כאנשים מאמינים מבינים כי הקשר הזה [בין אירועים שונים ברחבי העולם, כגון "אפקט הפרפר"] אינו מקרי, אלא זו דרכו של הקדוש ברוך הוא לסובב ניסים בדרך הטבע. שום דבר לא קורה סתם או במקרה, אלא יש השגחה אלוהית על כל דבר שמתרחש בעולמנו'. בהמשך לכך נעשה שימוש בעקרונות תיאולוגיים אלה להסברת התהליך ההיסטורי של הקמת המדינה:

בפרק זה נראה איך אירועים שונים, שהתקיימו כל אחד במקום אחר ובזמן אחר, הפכו לשרשרת אירועים הקשורים זה בזה והובילו יחד להצבעת האו"ם בכ"ט בנובמבר 1947, הצבעה שבסופה הוחלט על הקמת מדינה לעם היהודי בחלק מארץ ישראל. איך כל זה קרה כנגד כל הסיכויים ונוצרה מציאות שאך כמה שנים קודם לכן נחשבה לא ריאלית, האם ניתן לחבר בין משק כנפי הפרפרים למשק כנפי ההיסטוריה?⁷²

יתרה מזאת, יש להבין את האופן שבו מתעצבת התודעה ההיסטורית במערכת החמ"ד – כלומר את האופן שבו הבנת העבר מפרשת את ההווה וצופה פני עתיד – בהקשר רחב יותר החורג מגבולות מקצוע ההיסטוריה.⁷³ חלק מהותי בממד הפרשני התיאולוגי והמטאפיזי מוקנה לתלמידים באמצעות תהליך הלימוד במקצוע מחשבת ישראל. לימודי מקצוע זה, שהוא מהחשובים במערכת החמ"ד, כוללים פרק שלם העוסק ב'גאולה וימות המשיח' ויש בו חלק המיוחד לקשר שבין מדינת ישראל להתגשמות הגאולה. במסגרת זו מעמיקים התלמידים במשנתם של הראי"ה, הרצ"ה והרב יוסף דב סולוביצ'יק, ולומדים שבהשקפת הציונות הדתית 'מדינת ישראל מהווה חלק מתהליך הגאולה והיא מבטאת את התחלת ההתממשות של חזון הגאולה'.⁷⁴ 'הדגש העיקרי בדברי הרב צבי יהודה קוק', מוסבר לתלמידים, 'הוא לראות את תהליך הגאולה כולו, כולל מצבה הרוחני של מדינת ישראל, כחטיבה אחת הכוללת בתוכה עליות וירידות'.⁷⁵ דהיינו האתגרים שעמם מתמודד הציבור הציוני הדתי והחברה בישראל כולה אינם אלא חלק בלתי נפרד מתהליך הגאולה. לממד הפרשני התיאולוגי בתכני הלימוד הרשמיים במקצועות הקודש אפשר להוסיף את המעטפת החינוכית שמתווה מנהל החמ"ד באמצעות הנחיות, פעילויות ותכני לימוד

72 'קשר סיבתי בהיסטוריה ואפקט הפרפר – תוכנית "באר", מתוך: <https://youtu.be/JD5tBFNdPII> (אוחזר ב־1.1.2019).

73 על המושג 'תודעה היסטורית' ראו: Jörn Rüsen, *Studies in Metahistory*, Human Sciences Research Council, Pretoria 1993; Peter Seixas, 'Historical Consciousness and Historical Thinking', in: Carretero, Berger, and Grever (eds.), *Palgrave Handbook of Research in Historical Culture and Education*, pp. 59-72.

74 יוחאי רוזיק, *מחשבת ישראל: אמונה וגאולה*, מנהל החמ"ד, ירושלים 2011, עמ' 215. ראו גם עמ' 193-221.

75 הנ"ל, חזון החמ"ד בראי מחשבת ישראל (מהדורה ניסויית), משרד החינוך, ירושלים 2017, עמ' 154.

ייעודיים. דוגמה בולטת לכך הייתה תכנית '70 שנה למדינה לאור חזון הנביאים' בשנת הלימודים תשע"ח (2017-2018). מטרת התכנית הייתה להנכיח לתלמידים את העובדה כי 'הישגיה יוצאי הדופן של המדינה בתחומים שונים ומגוונים' הם בגדר 'מימוש והתגשמות של חזון הנביאים'. 'מתוך התבוננות זו', נכתב ברציונל התכנית, 'יתמלא ליבנו ברגשי שמחה על הזכות הגדולה שנפלה בחלקנו להיות חלק מתהליך מופלא של גאולה'.⁷⁶ ערכי התכנית הוטמעו במגוון מערכי שיעור במסגרת מערכת השעות הרשמית, ויושמו בפעילויות חברתיות בבתי הספר ומחוץ להם. משלל הפעילויות של התכנית אפשר לציין את תפילת ההודיה ההמונית של תלמידי החמ"ד עם רבנים מרכזיים 'על הדור בו זכינו לחיות, ועל שבעים שנות אתחלתא דגאולה, מדינה וצבא',⁷⁷ שפתח את שבוע החמ"ד בחודש מארס 2018 וכן את 'הכנס החגיגי של החמ"ד לרגל מלאות 70 שנה ל"אתחלתא דגאולה"' שנערך בחודש יוני 2018.⁷⁸

הווי אומר, בראייה מערכתית מקבל הממד הפרשני התיאולוגי בהוראת ההיסטוריה בחמ"ד משנה תוקף באמצעות מגוון מקצועות הלימוד והפעילויות החינוכיות. הודות לכך מבקש ממסד החמ"ד להבנות בתלמידים תודעת עבר המפרשת את ההיסטוריה המודרנית של עם ישראל כתהליך של מימוש חזון הנביאים והתגשמות הגאולה האלוהית, המורה על האחריות המוטלת על כתפי הדור הצעיר ועל משימותיו. עם זאת, חקירה מדוקדקת של חומרי הלימוד במקצוע ההיסטוריה מלמדת כי בעיסוק בצמתים היסטוריים חשובים במיוחד נתגלעו מתחים רעיוניים-אמוניים בין גישות שונות של גורמים בתחום. דוגמה בולטת לכך מספק ההסבר האמוני לשואה.

בשל מורכבותו מבחינה אמונית, אין תמה שמאז הכללתו בתכניות הלימודים היה נושא השואה סוגיה רגישה ביותר מבחינת החינוך הדתי. זהו הנושא הראשון בתחום ההיסטוריה שבו דרש החמ"ד כבר בשנת 1961 עצמאות חינוכית שתאפשר לו ליצור תהליך הוראה ייעודי.⁷⁹ במשך השנים התפרסמו תכניות לימוד ייעודיות בתחום שביקשו להתמודד עם האתגרים האמוניים שמציבה השואה לפני הדור הצעיר. ניתוח חומרי הלימוד המגוונים בנושא חושף מתח עקרוני בין ההתמודדות האמונית שנפרשת בספר הלימוד של הר ברכה ובין ההתייחסות המובעת בחומרי הלימוד שהפיק הפיקוח.

מחד גיסא מגלם ספר הלימוד של הר ברכה גישה אמונית נחרצת שרואה בשואה חלק מ'מסעו הייחודי של עמנו בהיסטוריה', שאף 'תואר כבר בדברי הנבואה שנאמרו אלפי שנים לפני השואה והתקומה של דורנו'. וכך הובאו ציטוטים מדבריו של הנביא עמוס:

76 מנהל החמ"ד, '70 שנה למדינת ישראל לאור חזון הנביאים', עמ' 2, מתוך: <http://meyda.education.gov.il/files/hemed/toch/70/int5.pptx> (אוחזר ב-1.1.2019).

77 'צפון: תפילת החמ"ד תשע"ח', ערוץ 7, 15.3.2018, מתוך: <https://www.inn.co.il/News/News.aspx/368514> (אוחזר ב-6.1.2019).

78 המערכת, 'החמ"ד חוגגים 70 ל"אתחלתא דגאולה"', שם, 3.6.2018, מתוך: <https://www.inn.co.il/> (אוחזר ב-29.10.2019).

79 וינטרוב, 'היסטוריה אחרת'.

הַפְּכָתִי בָכֶם, כְּמִהְפֹּכֶת אֱלֹהִים אֶת־סֶדֶם וְאֶת־עַמֶּנְהָ, וַתִּהְיוּ, כְּאִדָּה מְשֻׁרְפָּה [...] הָעִיר הַיִּצְאָתָא אֶלֶף תְּשָׁאִיר מֵאָה; וְהַיִּצְאָתָא מֵאָה תְּשָׁאִיר עֶשְׂרֶה, לְבֵית יִשְׂרָאֵל [...] בָּא הַקֶּץ אֶל־עַמִּי יִשְׂרָאֵל לֹא־אוֹסִיף עוֹד עֲבוֹר לוֹ. [...] אָפֶס, כִּי לֹא הִשְׁמִיד אֲשָׁמִיד אֶת־בֵּית יַעֲקֹב, נָאֵם ה'! ... בַּיּוֹם הַהוּא אָקִים אֶת־סֶפֶת דָּוִיד הַנִּפְלֵת [...] וְשִׁבְתִּי אֶת־שְׁבוֹת עַמִּי יִשְׂרָאֵל, וּבָנֹו עָרִים נְשֻׁמוֹת וְיָשְׁבוּ [...] וּנְטָעִיתִם, עַל־אֲדָמָתְם; וְלֹא יִנְתָּשׁוּ עוֹד, מִעַל אֲדָמָתְם.⁸⁰

במובן זה ביקשו ספרי הר ברכה ללמד את השואה כשלב כאוב ביותר, אך ייתכן הכרחי – כזה שאף נחזה על ידי הנביאים – שנאלץ עם ישראל לעבור כחלק מתהליך חזרתו לארץ ישראל והתגשמות הגאולה. במסגרת התפיסה הטלאולוגית הזו הסבירו המחברים כי השואה 'סימנה את סיום תפקידה של הגלות'.⁸¹ הווי אומר, גלות העם היהודי לא נסתיימה כתוצאה מהתפתחויות היסטוריות מסוימות, אלא בשל העובדה שסיימה את תפקידה בתהליך הגאולה האלוהי. ההוכחה לכך הייתה השואה.

מאידך גיסא, חומרי הלימוד שהופקו מטעם הפיקוח במסגרת 'תכנית באר' הציגו גישה אמונית זהירה הרבה יותר. החומרים נמנעו מלספק הסבר אמוני נחרץ לחורבן השואה, ובמקום זאת נקטו עמדה המדגישה את חוסר יכולתו של האדם לתפוס את המאורע. השואה 'כל כך בלתי נתפסת עד שפשוט אי אפשר להקיף אותה או לראות אותה מבחוץ [...] איך בכלל אפשר לנסות להבין מה קרה שם?' נאמר בסרטון הסיכום לקורס בנושא. למרות הלימוד המקיף של התלמידים בחודשים האחרונים, המשיך הסרט להקשות: 'האם נוכל לומר עכשיו שאנחנו מבינים את השואה?'. הנה כך, ברמה המושגית לא הוצגה השואה כשלב מובנה בתהליך החזרה של עם ישראל לארצו, אלא כמאורע בלתי נתפס בעל ממד אוניברסלי המציג את 'שני הקצוות של האנושיות': 'מצד אחד [השואה] מוכיחה את מידת הרוע והאכזריות שהמין האנושי יכול להגיע אליהן [...] מצד שני, אנו עומדים משתאים מול המאמצים של היהודים לשמור על חייהם, לשמור אורח חייהם, על האנושיות והיהדות שלהם [...] מהסיכון הבלתי נתפס שלקחו על עצמם חסידי אומות עולם'.⁸²

לטענתי, המבנה הדו־ממדי של תהליך הלימוד הוא הדרך שבה הוראת ההיסטוריה בחמ"ד מצליחה לספק מענה לצרכים ההטרורגניים של הציבור הציוני הדתי. בעוד הציר ההיסטורי הממשי־דיסציפלינרי הוא הבסיס המשותף לכלל המערכת, הממד הפרשני נתון במידה רבה לבחירה של המורים. על כן, בעוד התיאור ההיסטורי העובדתי של האירוע נלמד בצורה זהה, הרובד התיאולוגי־רעיוני משמש מרחב אמוני המאפשר שונות גבוהה בין מוסדות החינוך לזרמים השונים בציונות הדתית. עדות לכך אפשר לראות למשל בגיוון המאמרים המתפרסמים בידיעון **עד כאן**. מורים ואנשי חינוך לא מעטים בחרו להדגיש

80 עמוס, ד ט ו־יא טו. מכון הר ברכה, **חורבן וגבורה**, עמ' 302.

81 הנ"ל, **השיבה לציון**, עמ' 9.

82 'סיכום קורס נאציזם ושואה – תכנית "באר", מתוך: <https://youtu.be/JZcupe1kso4> (אוחזר ב־20.1.2019).

במאמריהם את מעורבות האל בהיסטוריה ואת תיאור הקמת המדינה כתהליך מובהק של התגשמות הגאולה.⁸³ באותו גיליון ממש בחרו מורים רבים אחרים להימנע מגישה זו והקפידו להיצמד במאמריהם לממד ההיסטורי הדיסציפלינרי.⁸⁴

ההיבט ההיסטורי־ממשי

למרות מקומה המרכזי של תפיסת הגאולה, חלק משמעותי בעקרונות האמוניים של החמ"ד לא התמקד בהנחלתה, אלא נועד לחזק את הזהות הדתית של התלמידים ולחסנם אל מול אתגריה של האדם הדתי החי ופועל בעולם המודרני והפוסט־מודרני. תהליך הגאולה מבחינות אלה מספק מענה חלקי בלבד, כאשר הוא מבטא תפיסות מופשטות ולרוב רחוקות מחיי היום־יום של התלמידים. בנסיבות אלה, השאיפה של מערכת החמ"ד לחזק את אמונתם של התלמידים לא התמצתה בממד הפרשני התיאולוגי־גאולי אלא באה לידי ביטוי גם בהוראת התהליך ההיסטורי. מגמה זו לבשה צורה ממשית בארבעה אופנים עיקריים: ערעור על תהליך הקדמה החילוני; לימוד ישיר על התמודדות העם היהודי עם אתגרי המודרנה במאה ה־19; אידיאליזציה של דמויות דתיות; והדגשת סוגיות דתיות ופועלם של פרוטגוניסטים דתיים.

חידוש חשוב בתכנית הלימודים שנועד לתמוך באמונתו של התלמיד אפשר לזקוף לייאוש הפוסט־מודרני מ'סיפורי העל' ומהאידיאולוגיות הגדולות של החברה המערבית. בתכניות לימוד קודמות, ובתכנית לחינוך הממלכתי, בתום לימוד תהליך המודרנה באירופה נבחנת השפעתו על העם היהודי. ברם בתכנית החדשה לחמ"ד, מיד לאחר לימוד הנאורות והאידיאולוגיות המודרניות נוספה חטיבה שלמה בנושא 'משברי המודרנה'. יחידה זו נועדה להבהיר שתהליכי החילון והמודרנה עלולים להוביל גם להרס ולזוועות בממדים חסרי תקדים. לצורך ליבונה של סוגיה זאת נקטעת הכרונולוגיה הליניארית והתלמידים לומדים על מלחמת העולם הראשונה ועל התפתחות המשטרים הטוטליטריים דווקא 'מתוך אידיאולוגיות שהבטיחו מרפא לחוליי המודרניות'.⁸⁵ רק לאחר מכן, מצוידים בהבנת השני ות והסכנות הטמונות במודרנה, חוזרים התלמידים למאה ה־19 ללמוד על התמודדותו של העם היהודי עם אתגרי העת החדשה – האופן השני לחיסון האמונה הדתית של התלמידים. קברניטי החמ"ד רואים בהתמודדות זו סוגיה בעלת חשיבות ראשונה במעלה בעיצוב הזהות הדתית של התלמידים, ועל כן תפס הדיון בה את חלק הארי של השיעורים

83 ידידיה קייבן, 'חידון ירושלים במדרשת אור תורה', **עד כאן**, 12 (2016), עמ' 7-9; שרית יפה, 'מערך שיעור: ואל תיטוש תורת אמך', שם, 9 (2015), עמ' 19-22.

84 דוגמה מובהקת הוא גיליון 10, השו: יוסי קרקובר, 'לוח בינו שנות דור ודור', שם, 10 (2016), עמ' 16-17; עודד כהן, 'ההיסטוריה כסיפור: הוראת ההיסטוריה האירופית של ימי הביניים באמצעות המחזות מקורות', שם, עמ' 10-12.

85 האגף לתכנון ולפיתוח תכניות לימודים, **היסטוריה: תכנית לימודים לחטיבה העליונה**, עמ' 41.

בכיתה י'. 'עיון בתהליכים הללו', הבהירו כותבי תכנית הלימודים, 'הוא אכן יסוד להבנת מציאות החיים היהודיים בימינו'.⁸⁶ נושא לימוד זה נעדר לחלוטין מתהליך ההוראה בחינוך הממלכתי, שבחר להדגיש יותר את סוגיית הלאומיות באירופה וכאמור גם כלל נושא אחד שעניינו בית שני או ימי הביניים. התמודדותו האמונית של העם היהודי עם תהליך המודרנה הייתה מוקד מחלוקת בין המגזרים, וכבר בשנות השישים הוא שימש כאחת העילות העיקריות ליצירת תכנית לימודים נפרדת של מקצוע ההיסטוריה לחמ"ד.⁸⁷ במסגרת התכנית הנוכחית, הסוגיה המרכזית ביותר בנושא היא היווצרותם של תנועות וזרמים ביהדות במאות ה-19 וה-20. בנושא זה מונחים המורים ללמד על אחת מהתנועות לתיקונים בדת ועל שתי תגובות אורתודוקסיות אפשריות, כאשר אחת מהן חייבת להיות התגובה הנאו-אורתודוקסית.⁸⁸

כמו המתחים בממד הפרשני-תיאולוגי שתוארו לעיל, גם לימוד התנועות לתיקונים בדת שימש זירה רוויית מתחים בין גישות אמוניות שונות בקרב הכותבים של חומרי הלימוד לחמ"ד. מחד גיסא, כמו התיאור בסדרת דור לדור,⁸⁹ ביקש ספר הלימוד של מט"ח להציג את התנועות לתיקונים בדת בצורה ניטרלית, הנמנעת מלהעביר ביקורת או לגנות בצורה ישירה את התמורות שחוללו במסורת היהודית. כותבי מט"ח בחרו לתאר את השינויים מנקודת מבטם של אנשי התנועה הרפורמית, ולעתים אף שיוו להם אופי חיובי: 'באמצעות התיקונים הם ביקשו לתת מענה ליהודים שבחרו להשתלב בעולם המודרני תוך שמירה על יהדותם ובלי להמיר את דתם [...] העיקר בעיניהם היו האמונה והרגש הדתי, ולכן העיקרון שהנחה אותם בהנהגת התיקונים בדת היה: באיזו מידה המצווה או המנהג מביאים את האדם להתעלות רוחנית ולשיפור מוסרי'.⁹⁰ לא זו אף זו, מחברי הספר טרחו לשוב ולהדגיש כי: 'היהודים הרפורמים לא רצו להתנתק מהיהדות, והם התנגדו להמרת הדת'.⁹¹

מחברי הספר מטעם מכון הר ברכה, לעומת זאת, הציגו גישה שונה לחלוטין שמתחה ביקורת חריפה על תנועות אלה. כותבי הר ברכה הדגישו כי המושג 'תיקונים', שהקפידו לכותבו במירכאות, הוא 'כינוי שנועד לטשטש את חומרת הסטייה'.⁹² שלא כבספרי הלימוד האחרים, אין למצוא בו את עמדתם של אנשי התנועות לתיקונים שלפיה הונע פועלם בידי שאיפה לחזור למהות הדת כפי שהם הבינו אותה. במקום זאת, וברידוד היסטורי ניכר, הציג הספר את פועלם כניסיון לזנוח את החזון היהודי העתיק לטובת חזון הנאורות וחבירה למשכילים הגויים. יתרה מזאת, הכותבים הסבירו שהמתקנים 'ידעו שלא ימצאו בנצרות

86 שם, עמ' 34.

87 וינטרוב, 'היסטוריה אחרת'.

88 הפיקוח על הוראת ההיסטוריה ואזרחות בחמ"ד, 'תכנית הלימודים בהיסטוריה חמ"ד לחטיבה העליונה (קיץ תשע"ט)', עמ' 13-15.

89 ברטל, 'ההיסטוריה של העם היהודי בספרי הלימוד במגזר הממלכתי', עמ' 130-132.

90 מט"ח, מסורת ומודרנה, עמ' 259-260, ראו גם עמ' 258-265.

91 שם, עמ' 260.

92 מכון הר ברכה, מסורת ומהפכות, עמ' 218.

מסגרת מתאימה יותר לשאיפותיהם וגם לא רצו להיחשב בוגדים בדתם, לכן הם ביקשו ליצור מענה בתוך המסגרת היהודית.⁹³ כלומר הספר נקט עמדה ברורה: אנשי התנועות לתיוקנים נשארו במסגרת היהודית לא מתוך קשר עמוק אליה או ניסיון לחדש אותה, אלא רק בהיעדר אפשרות אחרת.⁹⁴

הצגה אידיאלית של אנשי דת היא האופן השלישי שבו ביקשו גורמים שונים בהוראת ההיסטוריה בחמ"ד לחסן את הזהות הדתית של התלמידים. גישה זו בולטת בין היתר בתוכן שיצק ספר הר ברכה לתכנית הלימודים בנושא השואה. בהתאם לתכנית, בספר הלימוד מוצג דיון נרחב על התמודדות היהודים עם נסיבות חייהם בגטאות ובמחנות העבודה. אף על פי כן השבר האמוני העמוק שחוו רבים בעם היהודי כלל לא הוזכר. במקום זאת, באמצעות מגוון אמצעים חזותיים ומקורות טקסטואליים, הושם דגש על האופן שבו שמרו היהודים על קיום המצוות ואורח החיים הדתי,⁹⁵ היבט שמוזכר בצורה מצומצמת בלבד בספרי הלימוד לחינוך הממלכתי.⁹⁶ כמו כן, בדיון זה תיאר הספר את מעלותיה של ההנהגה הרבנית, הציגה כנטולת רבב, ככזו שהמשיכה 'לתמוך, לעודד, להנהיג ולכוון את העם בשעה הקשה',⁹⁷ בהתעלמו מפועלם השנוי במחלוקת של רבנים מרכזיים שעזבו את קהילותיהם ואף הואשמו בבגידה, כגון הרב הראשי לרומא, ישראל צולי, והאדמו"ר מבעלז, רבי אהרן רוקח.⁹⁸

האופן הרביעי לייצוב הזהות היהודית התבטא בהדגשת הצביון הדתי בתהליך ההיסטורי. בסוגיות מסוימות גם הוא שימש מוקד למתחים שנתגלעו בקרב הגורמים השונים בחמ"ד – כך בדבר ראשית תהליך הציונות. סוגיה זו, שיש בה להשפיע על אופייה של הציונות, הייתה מרכזית בתכניות הלימוד לחינוך הציוני הדתי עוד מימיו כזרם המזרחי בתקופת היישוב. תשומת לב רבה קיבלה הסוגיה בפעילותו המחקרית של המפמ"ר הראשון לתחום ההיסטוריה בחמ"ד – ד"ר אריה מורגנשטרן. האחרון, שקיים פולמוסים עזים בנושא, טען שיש לראות בעליית תלמידי הגר"א את ראשית הציונות, ולמעשה ראה בציונות המשך הישיר של פעילות משיחית מיסטית.⁹⁹ שלא כעמדתו של מורגנשטרן, ובהתאם לדעה הרווחת במחקר האקדמי, לא הצביעה תכנית הלימודים לחמ"ד על תלמידי הגר"א כראשית

93 שם.

94 שם, עמ' 217-224.

95 מכון הר ברכה, חורבן וגבורה, עמ' 169-172, 181-187.

96 למשל: קציעה אביאלי-טביאן, **מסעות בזמן: משלום למלחמה ולשואה**, מט"ח, תל אביב 2009, עמ' 203-204.

97 מכון הר ברכה, חורבן וגבורה, עמ' 162-168, הציטוט מעמ' 162.

98 ראו את הפולמוס: מנדל פייקאז, **חסידות פולין: בין שתי המלחמות ובגזרות ת"ש-תש"ה** ('השואה'), מוסד ביאליק, ירושלים 1990, עמ' 412-434; אסתר פרבשטיין, **בסתר רעם: הלכה, הגות ומנהיגות בימי השואה**, מוסד הרב קוק, ירושלים 2002.

99 עמנואל אטקס, 'הגאון מוויילנה ותלמידיו כ"ציונים הראשונים' – גלגוליו של מיתוס', **ציון**, 80, 1 (2015), עמ' 69-114.

הציונות. יתרה מזאת, היא כלל לא הזכירה אותה. אמנם התכנית הדגישה את ההגות של מבשרי הציונות הדתיים ואת האופי הדתי של העלייה הראשונה, אך עיקר הלימוד על הפעילות הציונית ייוחד להרצל ולתנועה הציונית. בהתאם להנחיות התכנית, עליית תלמידי הגר"א לא הוזכרה בספר הלימוד של מט"ח, אף לא במבחני הבגרות ובחומרי הלימוד אחרים שהופקו מטעם הפיקוח בחמ"ד.

שלא כך, ולמרות היעדרותה של עליית תלמידי הגר"א מתכנית הלימודים, מכון הר ברכה דווקא ביקש להדגיש אותה ואף לראות אותה כתחילת תהליך הציונות. ספר הלימוד לכיתה י' משנת 2014 הציג עלייה זאת בראשית הפרק על הפתרון הציוני אך מסגר אותה תחת קטע העשרה, וכך נמנע מחיכוך ישיר עם תכנית הלימודים. במדריך למורה, שפורסם באתר המכון ולא נזקק לאישור משרד החינוך, כבר הוצגה עמדתו בצורה חד-משמעית, והוסבר כי השלב הראשון בתהליך שיבת ציון והציונות עניינו 'תלמידי הגר"א' – התעוררות לקירוב הגאולה בדרכים מעשיות.¹⁰⁰ ברוח זו נכתבה גם ההקדמה לספר האחרון, שהזכירה לתלמידים את הלימוד על תהליך הציונות בספרים הקודמים שהחל ב'פועלם של תלמידי הגר"א'.¹⁰¹ באמצעות הדגש המשמעותי שניתן לעלייה זו ניסו ספרי הר ברכה לצייר תמונה המטשטשת את המהפך שחולל המפעל הציוני נגד העולם היהודי הדתי ובמקום זאת להציב אותו על רצף של שאיפות משיחיות גאוליות.

בעוד שבסוגיה של עלייתם של תלמידי הגר"א אפשר להבחין במחלוקת בין גישת הר ברכה לזו המבוטאת בחומרי לימוד אחרים בחמ"ד, הרי הדגשת ההיבטים הדתיים בלימוד על הקמת הבית הלאומי בארץ ישראל משותפת לכלל הגורמים. הדבר הוא פועל יוצא ממטרתה של תכנית הלימודים ומהנחיותיה שחלק מרכזי בלימוד הנושא יעסוק 'בדרכי התמודדותו של הציבור הציוני הדתי שומר המצוות והמסורת בבואו לקחת חלק בעיצובה ובהגשמת חזונה של התנועה הציונית בארץ ישראל'.¹⁰² ברם, ניתוח חומרי הלימוד העלה כי הצביון הדתי שניתן לנושא הבית הלאומי חרג אל מעבר למתבקש מהנחיות התכנית. הדבר ניכר הן בספר הלימוד של הר ברכה הן בהנחיות הפיקוח למבחני הבגרות.

בהתאם לדרישות התכנית, ייחדו מחברי הספר השיבה לציון מקום נרחב לדילמות הלכתיות ולדיון על הממסד הדתי, אף שבפועל היו אלה זניחים בחשיבותם בתהליך הציוני. סעיף שלם ייוחד למאבקים ולפולמוסים על שמירת הצביון הדתי של היישוב משלהי המאה ה-19 ועד לתום מלחמת העולם הראשונה.¹⁰³ גם בחלק העוסק בתקופת המנדט העניקו כותבי הספר מקום מופרז לנקודת המבט הדתית בסוגיות רבות, כמו למשל בהתייחסות לגוש המפלגות הדתיות ולמקומה של התנועה הקיבוצית הדתית.¹⁰⁴ כך התמקדה סוגיית

100 מכון הר ברכה, מסורת ומהפכות, עמ' 71.

101 הנ"ל, השיבה לציון, עמ' 9.

102 האגף לתכנון ולפיתוח תכניות לימודים, היסטוריה: תכנית לימודים לחשיבה העליונה, עמ' 63.

103 הר ברכה, השיבה לציון, עמ' 73-84, 90-94.

104 שם, עמ' 164-176, 190, 196-198.

המאבק על ההתיישבות בעיקר ביישובים הדתיים, כגון כפר דרום וגוש עציון.¹⁰⁵ מלבד אופיים הדתי, שימשו הללו גם דוגמה חשובה להתיישבות היהודית באזורים שנכבשו במלחמת ששת הימים.

ניתוח הנחיות הפיקוח על לימודי ההיסטוריה בחמ"ד בכל הנוגע ללימודי הציונות חשף תגלית משמעותית עוד יותר. אפשר היה לצפות שהנחיות הפיקוח, אשר מעצבות את תהליך הלימודים בפועל ומחייבות את מוסדות החינוך בחמ"ד לגוניהם, יציגו תמונה מאוזנת. במקום זאת התברר שאף הן העצימו את הדגש על תרומתו של הציבור הדתי בתהליך התפתחות הבית הלאומי היהודי. במסמכי ההלימה בין תכנית הלימודים הרשמית לתהליך הלימוד בפועל, הנחה הפיקוח בחמ"ד לצמצם באופן ניכר את הלימוד על מוסדות היישוב היהודי, על העליות לארץ ישראל ועל סוגי ההתיישבות בה, ולהשאיר כמעט אך ורק את התכנים העוסקים בציבור הדתי. הפיקוח בחר להשמיט לחלוטין את תהליך הקמת מוסדות השלטון של היישוב ולהשאיר בדיון הפוליטי רק את הלימוד על המגזר הדתי. כלומר, הפיקוח הוריד מתהליך הלימוד את התכנים על מפלגות הפועלים והמפלגות בגוש האזרחי, שזכו לרוב המוחלט של הנציגים באספת הנבחרים, והשאיר אך ורק את המפלגות שבגוש הדתי.¹⁰⁶ ברוח זו החליט הפיקוח לדחוק את כל גלי העליות אל מחוץ לתהליך הלימוד. התכנים הבלעדיים שנותרו בנושא העלייה לארץ ישראל וההתיישבות בה עסקו בהכשרות החלוציות, והתמקדו בעיקר בחלוץ הדתי ובקיבוץ הדתי.¹⁰⁷ הווי אומר הנחיות הפיקוח השמיטו את כל מערכי השיעורים על העליות השלישית, הרביעית והחמישית, כמו גם את כל התכנים על מוסדות היישוב והתנועה הקיבוצית החילונית. באותו אופן, בלימוד על מאבק היישוב על גבולות הארץ הורדו תכני הלימוד על 'אחת עשר הנקודות' ונותרו רק התכנים העוסקים בגוש עציון. תולדות התנועה הקיבוצית החילונית נלמדו אפוא בצמצום יתר וגם זאת רק במסגרת סוגיות ביטחוניות: מקומה המרכזי בהקמת הפלמ"ח ובמפעל ההעפלה. אפשר להתפלמס אם הנחיות הפיקוח הן חלק מניסיון מכוון לצבוע באופי דתי את זיכרון הבית הלאומי כולו או שמא הן פועל יוצא של תודעה מגזרית החרדה לזהות הדתית של תלמידיה וממשיכה להתמקד בעברה הייחודי. אפשר ששתי החלופות האמורות נכונות; עניין זה מצריך מחקר המשך מעמיק. מכל מקום תוצאה אחת ברורה: ההנחיות פוגמות משמעותית בייצוג ההיסטורי של היישוב ושל פעילותה של התנועה הציונית בארץ ישראל ועומדות בסתירה למטרות המוצהרות של תכנית הלימודים.¹⁰⁸

105 שם, עמ' 260-262.

106 הפיקוח על הוראת היסטוריה ואזרחות בחמ"ד, 'תכנית הלימודים בהיסטוריה חמ"ד לחטיבה העליונה (קיץ תשע"ט)', עמ' 33-35; הנ"ל, 'תכנית הלימודים בהיסטוריה חמ"ד (תשע"ח)', עמ' 32-34; הנ"ל, 'תכנית הלימודים בהיסטוריה חמ"ד (תשע"ז)', הנ"ל, 'תכנית הלימודים בהיסטוריה חמ"ד (תשע"ה)', עמ' 50-54, מתוך: http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Mazkirut_Pedagogit/historymmd/mafmar/mafmar.htm (אוחזר ב-22.1.2019).

107 שם.

108 האגף לתכנון ולפיתוח תכניות לימודים, היסטוריה: תכנית לימודים לחטיבה העליונה, עמ' 70.

הסכסוך הישראלי-פלסטיני

כמו בחינוך הממלכתי, נושא מרכזי בתכנית הלימודים בחמ"ד הוא מלחמת העצמאות והקמת מדינת ישראל. למרות הרגישות הפוליטית של הנושא, התכנית לחמ"ד מאופיינת בפתיחות מסוימת למחקר הביקורתי כאשר היא מנחה לעסוק במפורש בהיווצרות בעיית הפליטים הפלסטינית ולהציג בצורה מורכבת את שאלת יחסי הכוחות בין הצדדים. לעומת הנחיות התכנית, התברר כי ספר ההיסטוריה של הר ברכה שיקף חלקית בלבד את התמורות הנרחבות שחלו בעשורים האחרונים בהיסטוריוגרפיה של המלחמה. במגזר הממלכתי ניכר שספרי הלימוד הביאו לידי ביטוי את תמימות הדעים במחקר כי יש להסתייג מן הדימוי של 'ניצחון המעטים על רבים', ולהדגיש את העליונות הצבאית של ישראל מבחינה איכותית וארגונית.¹⁰⁹ ספרים אלה אף עסקו ישירות בסיבות להיווצרותו של הזיכרון הקולקטיבי המוטעה בסוגיה זו.¹¹⁰ לעומת זאת, הדימוי של מעטים שגברו על רבים ממשיך לאפיין את ספר הלימוד של הר ברכה, שמציג השוואה שטחית בין סדר הכוחות של הצדדים הלוחמים, ללא התייחסות לאיכות הירודה של צבאות ערב ולמחסור במשאבים שאפיין אותם.¹¹¹ בהתאם לכך, בסיכום הלימוד פסקו הכותבים כי:

הניצחון הושג בעיקר בזכות האחדות והמטרה המשותפת לכל יהודי ארץ ישראל, והידיעה שהמלחמה הזו היא הסיכוי האחרון לקיומה של מדינת ישראל ושלומם של תושביה.¹¹²

אף שאין להפחית בחשיבות המורל והמוטיבציה בצד היהודי, עדיין קביעה זו מציירת תמונה חלקית ביותר, המתעלמת מממצאי המחקר על יתרונו הצבאי של צה"ל שבא לידי ביטוי בתכנון האסטרטגי, ביכולות הלוגיסטיות ובאיכות הציוד והלוחמים.

לימוד מלחמת העצמאות בספר הר ברכה נועד ליצור בתלמידים הזדהות עזה עם הצד הישראלי ולהדגיש את האכזריות הערבית. כותבי הר ברכה הדגישו את הברוטליות הערבית כלפי שיירת הדסה ומחלקת הל"ה והרבו לתאר את הסבל והאבדות של הצד היהודי במהלך המלחמה. כך לדוגמה, בצעד שנועד לעורר רגשות עמוקים ואולי גם להדגיש את תמימות הצד היהודי, ייחדו הכותבים מסגרת לילד בן העשר ניסים גיני, שהיה החלל הצעיר ביותר של צה"ל. בדרמטיות סופר כיצד השיב לאמו שניסתה למנוע

109 קציעה אביאלי-טביביאן, **מסעות בזמן: בונים מדינה במזרח התיכון**, מט"ח, תל אביב 2009, עמ' 125-112; אייל נווה, נעמי ורד ודוד שחר, **הלאומיות בישראל ובעמים: בונים מדינה במזרח התיכון**, רכס, אבן יהודה 2009, עמ' 146-103; אליעזר דומקה, חנה אורבך וצפריר גולדברג, **בונים מדינה במזרח התיכון**, מרכז זלמן שז"ר, ירושלים 2009, עמ' 75-77, 97.

110 אביאלי-טביביאן, **מסעות בזמן: בונים מדינה**, עמ' 123.

111 מכון הר ברכה, **השיבה לציון**, עמ' 301.

112 שם, עמ' 308.

ממנו את יציאתו למשימה הצבאית: 'את רוצה שאני אשב בבית ואחרים ימותו?'.¹¹³ מנגד, מבצעי הכיבוש היהודים הוצגו בצורה סטירילית ומצומצמת ביותר. כיבוש השטחים הנרחב בקרבות עשרת הימים הוצג למשל בצורה שטחית במשפט אחד: 'בחזית הצפון נכבשו נצרת ושפרעם, והורחבה השליטה בגליל התחתון ובגליל המערבי'.¹¹⁴ כמו בספרי הלימוד במגזר הממלכתי, הממצאים המקובלים במחקר על המעשיים הברוטליים שבוצעו במהלך הכיבוש של כפרים ערביים רבים נעדרו לחלוטין מתהליך הלימוד.¹¹⁵

למרות ההצגה הלא מאוזנת של המלחמה, בכמה מקרים כוללים חומרי הלימוד להוראת ההיסטוריה בחמ"ד, ובכלל זה גם ספר הלימוד של הר ברכה, אזכור של הסבל שנגרם לאוכלוסייה הערבית. כך למשל בסוגיית הפליטים, שלגביה קיימת דרישה מפורשת בתכנית הלימודים. אמנם בספר הלימוד של הר ברכה בעיה זו הוצגה במסגרת תוצאות המלחמה, דהיינו בצורה המפרידה אותה ממהלך הקרבות עצמם, אך צוין בו במפורש שחלק מהפליטים גורשו מבתיים בידי הכוחות הישראליים – טענה שבעבר עוררה מחלוקות סוערות אפילו בחינוך הממלכתי.¹¹⁶ יתרה מזאת, אף שאינו חייב על פי תכנית הלימודים, מוצג בספר הר ברכה המושג 'נכבה' כאחד מתוך ארבעת המושגים המרכזיים שיש ללמד בפרק על הקמת המדינה, לצד שלל השמות העבריים למלחמת העצמאות, 'מבצע נחשון' ו'הכרזת העצמאות'.¹¹⁷ משמעותה של בחירה זו מצד כותבי הר ברכה מתחדדת בייחוד על רקע העובדה שתכנית הלימודים לא זו בלבד שלא ביקשה לראות ב'נכבה' מושג מרכזי אלא כלל לא הזכירה אותו. כמו כן, פתיחות יחסית לגישות מחקר ביקורתיות בדבר המלחמה אפשר למצוא במרחב הפדגוגי המקוון של הוראת ההיסטוריה בחמ"ד, שבין היתר הפנה את המורים להרצאה על מלחמת העצמאות ובעיית הפליטים שנשא בני מוריס, שנמנה בעבר עם גרעין החוקרים בקבוצת 'ההיסטוריונים החדשים'.¹¹⁸

עם זאת חשוב להדגיש כי הן בחינוך הממלכתי והן בחמ"ד תכני הלימוד נמנעים מלהעמיק בנקודת המבט הפלסטינית או בטענות הנגזרות ממנה. אמנם ספרי הלימוד לחינוך הממלכתי ציינו סוגיות בעייתיות וביקשו להציג מגוון דעות במחלוקות היסטוריוגרפיות בתחום, אולם עשייה זו נותרה בגבולות גזרה מוגדרים היטב בתוך נקודת המבט הישראלית. הדבר הביא להתנגדות עזה מצד משרד החינוך לניסיון להשתמש בספר

113 שם, עמ' 305.

114 שם, עמ' 306.

115 ראו למשל: יואב גלבר, קוממיות ונכבה: ישראל, הפלסטינים ומדיניות ערב, 1948, דביר, אור יהודה, 2004, עמ' 346-356; בני מוריס, 1948: תולדות המלחמה הערבית-הישראלית הראשונה, עם עובד, תל אביב, 2010, עמ' 362, 374-377, 437-438.

116 הפיקוח על הוראת היסטוריה בחמ"ד, 'הסכסוך הפלסטיני-ישראלי – תכנית "באר"', מתוך: <https://youtu.be/KXsQwwDHfG8> (אוחזר ב-4.1.2019).

117 מכון הר ברכה, השיבה לציון, עמ' 281.

118 'היסטוריה חמ"ד – מלחמת העצמאות', מתוך: https://pop.education.gov.il/tchumey_daat/ (אוחזר ב-24.1.2019) historya-hemed/chativa-elyona/noseem_nilmadim/milchemet-azmaot/

לימוד שהציג את הנרטיב ההיסטורי הפלסטיני לצד הנרטיב הישראלי, כמו גם בצעד יוצא הדופן שבו הורד מהמדפים הספר **לאומיות ב': בונים מדינה במזרח התיכון** מפני שכלל מקור שהציג את הטענה הפלסטינית על טיהור אתני.¹¹⁹

חומרי הלימוד של החמ"ד כלל לא ניסו לפרוץ את גבולות הנרטיב הישראלי, וגם ההתייחסות לסבל הפלסטיני הוצגה ללא ערעור על צדקת מעשיו של הצד היהודי. הלימוד על אירועי דיר יאסין בספר הר ברכה, **השיבה לצייון**, הוא דוגמה מובהקת לכך. אף על פי שתכנית הלימודים לא הנחתה לעסוק בסוגיה, בחרו כותבי הספר לייחד לאירוע פסקאות מספר ואף ציינו כי נהרגו 'כמאה מאנשי הכפר, ביניהם נשים ילדים וזקנים', וכן שהפרשה 'עוררה זעזוע וגינוי רחב בקרב היישוב היהודי, והיא מעוררת מחלוקת עד היום'.¹²⁰ עצם ההתייחסות, שלא נדרשה במפורש על פי תכנית הלימודים, הייתה שינוי משמעותי בהשוואה לספרים בדורות הקודמים, שהתעלמו מהפרשה לחלוטין. ברם, להבדיל מהספרים בחינוך הממלכתי,¹²¹ ספר הר ברכה נמנע מהצגה ניטרלית של הפרשה, ונקט עמדה ברורה שמדגישה כי ההרג נעשה 'במהלך הקרב' וכתוצאה מאופי הלחימה בקרב אוכלוסייה אזרחית. בהתאם לגישה זאת דחה את הטענות על טבח והמעוט באופי הברוטלי של הכוחות היהודיים.¹²² אפשר לומר אפוא בשל מרכזיותן בזיכרון הציבורי הישראלי, לא ניסו כותבי הר ברכה להתעלם מהטענות בדבר העוולות שביצעו הכוחות היהודיים בגירוש הפליטים או בדיר יאסין, אלא שאפו להתמודד איתן בצורה ישירה בדרכם הם.

עינינו רואות שבין חומרי הלימוד בחמ"ד ובין אלה שבחינוך הממלכתי קיימים הבדלים מסוימים כבר בתיאור מלחמת העצמאות. פער עמוק הרבה יותר נפער בדיון על הסכסוך הישראלי-פלסטיני בשאלת צדקת כיבוש השטחים במלחמת 1967 והמשך החזקתם. כמו בממד הפרשני הגאולי, גם לתפיסה הלאומית ולקשר של העם לארץ ישראל, לאורח החיים הדתי ולמקצועות הקודש תפקיד חשוב בעיצוב התודעה ההיסטורית בקרב מורי החמ"ד ותלמידיו. יסודות האמונה על בחירתו של עם ישראל בידי האלוהים, הקשר הרוחני המהותי לארץ ישראל וראיית סיפורי התנ"ך כאירועים היסטוריים מבנים תודעה היסטורית המצדיקה באופן עמוק את השליטה הישראלית על שטחה של הארץ המובטחת. במצב דברים זה, גם אם בקרב ציבור רחב בציונות הדתית היסוד הגאולי המשיחי לטנטי, רווחת בו תודעה המפרשת את תהליך הקמת מדינת ישראל כמימוש של זיקה היסטורית-רוחנית של עם ישראל לארץ ישראל המקראית.

ביטוי לתודעה זו אפשר למצוא בשיח המאפיין את שלל חומרי הלימוד בתחום הוראת ההיסטוריה, מספרי הלימוד דרך תוצרי הפיקוח ועד למערכי השיעור של מורים. כך למשל

119 נווה, **עבר בסערה**, עמ' 151-160.

120 מכון הר ברכה, **השיבה לצייון**, עמ' 313.

121 דומקה, אורבך וגולדברג, **בונים מדינה במזרח התיכון**, עמ' 87; נווה, ורד ושחר, **בונים מדינה**, עמ' 113; אביאלי-טביביאן, **מסעות בזמן: בונים מדינה**, עמ' 102.

122 מכון הר ברכה, **השיבה לצייון**, עמ' 312-313.

בולטים המושגים המתארים את ארץ ישראל: 'ארצנו הקדושה'¹²³, 'שיבת העם היהודי לארצו'¹²⁴ ו'הקשר ההיסטורי של עם ישראל לארצו הקדושה'¹²⁵. את ירושלים כינו המורות 'מקור חיותו ההיסטורית' של העם היהודי,¹²⁶ ובמקום אחר כונה יום ירושלים כ'יום גאולת עיר קדשנו'.¹²⁷ 'יצליח ה' דרככם בשוב ה' את שיבת ציון', איחלו כותבי הר ברכה לתלמידים בפתח ספר הלימוד האחרון, ששמו **שיבת ציון**.¹²⁸ יסודות אמוניים אלה ניכרים גם ברובד של קובעי המדיניות, כפי שעלה מדבריו של הרב אבי גיסר בדבר ייחודיות התפיסה ההיסטורית של הציונות הדתית: 'אלקי ישראל הוא המנחילנו את ארצנו, ארץ זבת חלב ודבש, והוא שהוציאנו מעבדות לחירות, מארץ מצרים לארץ ישראל'.¹²⁹

לתודעה היסטורית זו השפעה מכרעת על האופן שבו נלמד הסכסוך הישראלי-פלסטיני. אמנם חומרי הלימוד בחינוך הממלכתי לא עסקו בהרחבה בסוגיה, אך משעשו זאת הם ביקשו לדון הן בספרי הלימוד הן במבחני הבגרות בהשלכות המורכבות של מלחמת ששת הימים על החברה הישראלית, על עתיד הסכסוך ועל הזירה המדינית הבין-לאומית.¹³⁰ לעומתם, חומרי הלימוד בחמ"ד משקפים תמונה שונה בתכלית. ייתכן שבגלל הרגישות הפוליטית בחר החמ"ד לציין בתכנית הלימודים את הסוגיה בצורה כללית בלבד והשאיר מקום תמרון נרחב לכותבים של שלל חומרי הלימוד. הללו בחרו להציג באופן גורף את תוצאות המלחמה בצורה חד-ממדית, ככזו ששחררה חלקים נוספים מארץ ישראל והייתה שלב נוסף בתהליך הקמת מדינת ישראל.

מטבע הדברים, עמדה זאת בולטת בייחוד בספר הלימוד של הר ברכה. 'לדעתנו', העירו המחברים בהתייחסם למונח 'פלסטינים', 'כפי שמדינת ישראל מסרבת לכנות בשם זה את אזרחי המדינה הערבים כך גם על כל המאמינים בתנ"ך ובזכותו של העם היהודי על הארץ המובטחת, להימנע משימוש בשם זה לערביי יהודה, שומרון, חבל עזה ופליטי ארץ ישראל במדינות ערב'.¹³¹ ברוח תנ"כית זו תוארה ראשית ההתיישבות באזורים אלה: 'השיבה ליהודה ושומרון, אזורים שבהם חיו האבות והאימהות, שבהם קמה מלכות דוד ושלמה, לב העם היהודי, עוררה התרגשות בקרב רבים'.¹³² ראוי להבהיר כי גישה זאת אינה

123 מוני גולדשטיין, 'יומן מסע של ישיבת אלישיב דרך בית העדות בניר גלים', **עד כאן**, 17 (2018), עמ' 8.

124 יוסי לונדין, 'לוד - 3,000 שנות היסטוריה ועוד שבעים', שם, 12 (2016), עמ' 6.

125 שמואל כ"ץ, "'מכ"ט בנובמבר לה' באייר" - תגובת הרבנים הראשיים לאירועי כ"ט בנובמבר', שם, 15 (2017), עמ' 7.

126 הדר ברומן ושרית יפה, 'מלחמת ששת הימים ואיחוד העיר', שם, 13 (2017), עמ' 26.

127 קייבן, 'חידון ירושלים במדרשת אור תורה', עמ' 7.

128 מכון הר ברכה, **השיבה לציון**, עמ' 10.

129 גיסר, 'האם קיימת תפיסה ציונית-דתית ייחודית של ההיסטוריה?!', עמ' 1-2.

130 דומקה, אורבך וגולדברג, **בונים מדינה במזרח התיכון**, עמ' 179-184; אביאלי-טביביאן, **מסעות בזמן: בונים מדינה**, עמ' 248-250.

131 מכון הר ברכה, **השיבה לציון**, עמ' 439.

132 שם, עמ' 372.

נחלתם הבלעדית של ספרי הר ברכה, והיא מאפיינת גם את שלל חומרי הלימוד מטעם הפיקוח וסגלי ההוראה בחמ"ד המתארים את 'שחרור' יהודה, שומרון וחבל עזה במלחמת ששת הימים.¹³³

במסגרת זו אפשר להבין גם את הפתיחות של חומרי הלימוד בחמ"ד למחקר ההיסטורי הביקורתי על אירועי 1948. הלימוד על הסבל והגירוש שהיו כרוכים בהקמת מדינת ישראל אפשר להקביל בין מלחמת העצמאות למלחמת ששת הימים. כך אפשר לטעון שההבדל בין ההתיישבות היהודית על אדמות פלסטיניות שנכבשו בשנת 1948 לאלה שנכבשו בשנת 1967 אינו משמעותי ואפשר שאינו קיים כלל. מהלך זה טשטש אפוא את חשיבותו של הקו הירוק והציג את מפעלה של תנועת גוש אמונים כהמשך ישיר של מאמצי ההתיישבות של היישוב היהודי במשך השנים. בהתאם לגישה זו כללה בחינת בגרות משנת 2018 שאלה בזו הלשון: 'במהלך המחצית השנייה של המאה ה-20 הוקמו במדינת ישראל כמה מפעלי התיישבות: התיישבות בנגב, בגליל, בעיירות הפיתוח, ביהודה, שומרון ורצועת עזה (יש"ע). בחר במפעל התיישבות שלמדת עליו, והצג את המטרה של מפעל התיישבות זה'.¹³⁴

אפשר לומר, אפוא, שבעוד חומרי הלימוד בהוראת ההיסטוריה בחמ"ד משקפים מתחים רבים בצמתים היסטוריים חשובים, שוררת תמימות דעים בדבר צדקת הדרך המגולמת בהחזקת השטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים. שטחים אלה, כך נטען, הם חלק בלתי נפרד מארץ מולדתו של עם ישראל. על אף עמדה זו ואולי דווקא בעטייה, ההשלכות החברתיות, הפסיכולוגיות והכלכליות שהיו לשליטה הצבאית על האוכלוסייה הערבית באזורים אלה נעדרות לחלוטין מתכני הלימוד בחמ"ד, כמו בחינוך הממלכתי.¹³⁵

סיכום

בפתח העשור השמיני למדינת ישראל הוראת ההיסטוריה בחמ"ד מציגה סיפור היסטורי ייחודי וגאה. אין מדובר בהוספת דגשים דתיים או בצנזור של תמונות לא ראויות, אלא בשוני עקרוני בהשוואה לחינוך הממלכתי. הסערות שהתחוללו סביב ייצוג העבר בחינוך הממלכתי הניעו את החמ"ד בתהליך דיאלקטי להציג גישה ערכית ברורה ונחרצת. מחד גיסא עוררה שחיקת הנרטיב הציוני הקלאסי בחמ"ד חששות מפני זליגה רעיונית שקוטלגה כפוסט-ציונית ופוסט-מודרנית ועוררה את פעילותם של גופים כגון מכון הר ברכה. מאידך גיסא, דווקא שחיקתו של הנרטיב הציוני היא שרופפה את העמדות האידיאולוגיות החילוניות וכך הבלטה את הגישה האמונית ואפשרה לחזק אותה. בעוד ברובד המוצהר

133 משלל הדוגמאות ראו למשל: הפיקוח על הוראת ההיסטוריה בחמ"ד, 'הסכסוך הפלסטיני-ישראלי'.

134 משרד החינוך, 'בחינת בגרות - היסטוריה דת', שאלון 29281, חורף תשע"ח, עמ' 5.

135 אבנר בן-עמוס, 'הנוכח הנפקד: הכיבוש במערכת החינוך הישראלית', בתוך: נמרוד טל ואייל נווה (עורכים), חינוך היסטורי: זירות וזיקות (בדפוס).

נזהר החינוך הממלכתי מלהציב יעדים חינוכיים פוליטיים,¹³⁶ החמ"ד מזהיר בריש גלי על הוראת ההיסטוריה ככלי חינוכי שנועד לעצב את הדרך שבה מבין הדור הצעיר את מאורעות השעה ובתוך כך לבסס את האחריות האישית, הקהילתית והלאומית המוטלת עליו. המורים להיסטוריה, בעיני מפמ"ר המקצוע בחמ"ד, אינם אלא 'מחנכים להיסטוריה'.¹³⁷ לשתי המערכות יש מכנה משותף רחב המתבסס על הממד הדיסציפלינרי ומבקש לדבוק במידה זו או אחרת בעקרונות המנחים את חוקרי ההיסטוריה באקדמיה. מגמה זו ניכרת גם בהתפתחויות הפדגוגיות שאפיינו את החמ"ד בעשור האחרון. כמו בניסיונות של החינוך הממלכתי ליצור תהליך למידה משמעותי, יחד חלק מרכזי בפעילות הפיקוח על תחום ההיסטוריה בחמ"ד לפיתוח תכניות פדגוגיות וחיידשים דידקטיים, שנועדו להקנות לתלמידים יכולות חשיבה מסדר גבוה ומיומנויות של חקירה היסטורית. כמו כן, הגם שהיו ניסיונות בעשורים האחרונים להוסיף תכנים בין-לאומיים, בפועל ניכר כי בשתי המערכות המשיך הסיפור הלאומי להיות מוקד תכנית הלימודים ורוב חומרי הלימוד.

עם זאת, לצד היסודות המשותפים הוגדרו שלוש קטגוריות עיקריות שבאמצעותן אפשר ללמוד כיצד מייחדים יסודות האמונה את הוראת ההיסטוריה בחמ"ד לעומת זו שבחינוך הממלכתי. בקטגוריה הראשונה בולטת מרכזיותה של התודעה ההיסטורית הגאולית. החקירה העלתה כי הוראת ההיסטוריה בחמ"ד מורכבת מתהליך לימוד דו-ממדי, שבמסגרתו הממד ההיסטורי הדיסציפלינרי הממשי מוכפף לממד תיאולוגי ומטה-היסטורי, המפרש את התהליך ההיסטורי כמעשה האל וכמבטא את חזונו של נביא ישראל. עוד התברר כי כדי לרדת לעומק השפעתו של הממד התיאולוגי אין להסתפק בניתוח נוכחותו בשלל חומרי לימוד במקצוע ההיסטוריה, אלא חשוב לבחון אותו בהקשר לתכנים נוספים המעצבים את התודעה ההיסטורית בחמ"ד, כמו במקצוע מחשבת ישראל ובמגוון פעילויות חינוכיות מחוץ לכיתות הלימוד.

הקטגוריה השנייה עניינה האופן שבו השפיע היעד החינוכי האמוני של החמ"ד על הממד ההיסטורי הדיסציפלינרי הממשי. במסגרת זו ניכר כי תכנית הלימודים של חמ"ד ביקשה לחזק את האמונה הדתית של התלמידים ולחסנם כנגד תהליכי המודרנה מנקודת מבט כפולה: הדגשת הדואליות של תהליכים אלה, דהיינו שלצד הקדמה והתפתחות הם חוללו גם זוויות ופשעים חסרי תקדים, ולימוד של דרך התמודדותו של העם היהודי עם האתגרים הטמונים בתהליך זה. לצד זאת הצביע המחקר על האופן שבו חומרי הלימוד בחמ"ד ציירו לעיתים תמונה אידיאלית של אנשים מאמינים ודמויות דתיות בולטות וייחדו מקום נרחב לאירועים בעלי משמעות דתית, אף שהיו בעלי חשיבות שולית בתהליך ההיסטורי. בתוך כך בלט בעיקר כיצד ביקשו הנחיות הפיקוח בנוגע ללימוד תקופת המנדט להתמקד בציבור הציוני הדתי תוך כדי דחיקתם אל מחוץ לתהליך הלימוד של התהליכים, התנועות והאירועים המרכזיים שעיצבו את התפתחות היישוב העברי.

136 נווה, **עבר בסערה**, עמ' 265-276; Goldberg and Gerwin, 'Israeli History Curriculum'.

137 הדבר בא לידי ביטוי במסמכים היוצאים משולחן מפמ"ר ההיסטוריה בחמ"ד. ראו למשל את חוזרי המפמ"ר ואת גיליונות **עד כאן** בשנים 2015-2018.

הסכסוך הישראלי-פלסטיני הוא הקטגוריה השלישית שבה היסוד האמוני מבדל את הוראת ההיסטוריה בחמ"ד מזו הנהוגה בחינוך הממלכתי. אמנם התברר כי ברובד תכנית הלימודים היחס לשטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים דומה, שכן בשתי המערכות נמנעו התכניות מנקיטת עמדה ברורה בשאלת מעמדם. אולם מרחב התמרון שהשאירו התכניות תורגם בצורה שונה מאוד ברובד חומרי הלימוד. החומרים לחינוך הממלכתי ביקשו להציג את ההשפעה המורכבת של השליטה בשטחים אלה על החברה הישראלית, ואילו מבחינת שלל חומרי הלימוד בחמ"ד אין עוררין על כך ששטחים אלה הם חלק בלתי נפרד ממדינת ישראל. גם כאן בא לידי ביטוי העומק האמוני של התודעה ההיסטורית בחמ"ד, כאשר מלחמת ששת הימים מימשה את הזכות ההיסטורית היהודית והגשימה את הקשר הרוחני העמוק לשטחים אלה. המלחמה תוארה אפוא כשלב נוסף בתהליך הקמת המדינה, שבמסגרתו שוחררו השטחים מידיים זרות שהחזיקו בהם לאחר מלחמת העצמאות.

ככל שהחקירה הלכה והעמיקה, חשף ניתוח שלל חומרי הלימוד כי בצמתים היסטוריים בעלי משמעות רעיונית-תיאולוגית התגבשו גישות שונות בקרב הגורמים בתחום. לעתים אף נתגלעו מחלוקות של ממש, שיצרו מגוון תפיסות של התהליך ההיסטורי. מתח רעיוני בין רבדיה השונים של המערכת נוצר בפולמוס על עליית תלמידי הגר"א ותפקידם בתהליך הציונות, כאשר מכון הר ברכה ביקש להדגיש את פועלם בניגוד ברור להנחיות תכנית הלימודים. גם ברובד חומרי הלימוד עצמו בולט השוני בין עמדתו של מכון הר ברכה, המעניק פרשנות אמונית נחרצת ברוח תורתו של הרצ"ה, אל מול הגישה הזהירה של הפיקוח ב'תכנית באר'. מוקד נוסף למתחים בין הכותבים השונים של חומרי הלימוד היה היהדות הרפורמית, כאשר נתגלע פער עקרוני בין דרך הייצוג שלה בספר הלימוד של הר ברכה לעומת הספר של הוצאת מט"ח.

עינינו רואות, אם כן, כי הוראת ההיסטוריה בחמ"ד לא זו בלבד שהיא מספרת סיפור אחר מזה של החינוך הממלכתי, אלא אף מגלמת בתוכה יותר מסיפור אחד. במובן זה התברר כי המבנה הדו-ממדי שלה יוצר מרחב תמרון המאפשר להכיל את ההטרוגניות של הציונות הדתית, המשתקפת בין היתר במקומו המשתנה של ההיבט המשיחי-גאולי בקרבה. בעוד הציר ההיסטורי משותף לכלל החמ"ד, שיעור ההישענות על הממד התיאולוגי-גאולי לובש צורות שונות בקרב המורים ומוסדות החינוך השונים בחמ"ד. אולם על אף ההטרוגניות בציבור הציוני הדתי והמתחים בהוראת ההיסטוריה, בהיבט אמוני ופוליטי אחד שוררת הסכמה כללית בחומרי הלימוד: מעמדם של השטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים.

במאמר זה מיפתי, אפיינתי וניתחתי שורה של סוגיות מרכזיות בהוראת ההיסטוריה בחמ"ד, ובהן: המתח שבין היסוד הדיסציפלינרי ליסוד האמוני, הקשר שבין הוראת ההיסטוריה ללימודי הקודש, אופן הייצוג של חילונים ודתיים בהיסטוריה, האתגר החינוכי-דתי בהוראת השואה, מידת הצביון הדתי של תהליך הציונות והתמורות בהצגת מלחמת העצמאות. אין זה מחקר ממצה, אלא מציע קרקע פורייה לקראת מחקרי המשך על החמ"ד ועל מערכות החינוך הנוספות במדינת ישראל באמצעות הקטגוריות האנליטיות שהוגדרו ושלל הכלים הדיסציפלינריים של תחום החינוך ההיסטורי.

עיצוב תרבות מגויסת: ספר מאורעות תרצ"ו וקובץ 'השומר'

יאיר זלטנרייך

תקציר

מאורעות תרצ"ו (1936) גבו מחיר דמים כבד מהיישוב העברי בארץ ישראל והולידו צורך להפיח ולחזק את רוח החברה המגויסת – הבסיס ללכידותו של היישוב. על רקע זה התפרסמו ב־1937 וב־1938 שני ספרי הנצחה: **ספר מאורעות תרצ"ו וקובץ 'השומר'**. את שני הספרים ערכו כותבים מקבוצות העילית של השמאל ושניהם התמקדו בביטחון ובעמל. **ספר מאורעות תרצ"ו** עסק באתוס ההווה ו**קובץ 'השומר'** נסב על מיתוס העבר הקרוב. במאמר אבחן את שני הספרים מהיבטים שונים ואברר את תפקידם בחיזוקה ובביסוסה של תרבות החברה המגויסת. אדרש לאופי הכותבים ולאופני העריכה ובתוך כך אזהה את הערכים שהכותבים ניסו להנחיל לקוראים ואת דרכי הבלטתם. שלושה ערכים כאלה – התיישבות על אדמת המולדת, עבודה והגנה – נחשבו למסד הערכי של החברה העברית המגויסת. לצד אלה ייבחן גם האופן שבו בחרו העורכים להציג בספרים דמויות מופת. אנסה לבסס את הטענה שהספרים הם דוגמה לאופן שבו חברה מגויסת ממטרת רגשות. יתברר שיעדם של הספרים היה לשקם את חוסנו של היישוב בארץ ישראל ולהתוות את הדרך לחברה העברית המגויסת בעת משבר.

מילות מפתח: אמוציות, הנצחה, השומר, חברה מגויסת, מאורעות תרצ"ו

מבוא

בשנים 1936-1939 התקוממו ערביי ארץ ישראל נגד שלטונות המנדט הבריטי. להתקוממות היו השלכות ברורות על היישוב העברי. היא גרמה לפגיעות מתמשכות וחסרות תקדים בהיקפן בנפש וברכוש וטבעה באנשי יישוב חותם רגשי עמוק. אנשיו הופתעו מן האינטנסיביות של המרד ומהתמשכותו, מאבדן הביטחון הסביבתי והאישי בתחבורה ובשדות, בעיר ובכפר. חברי היישוב, שעד אז ניהלו את ענייניהם הפנימיים מתוך אדנות יחסית, הרגישו פתאום שאין הם שולטים עוד בהתרחשויות ותחושת החוסן הפנימי שלהם נפגעה קשות. המרחב התרבותי – העיתונות, מסגרות החינוך ומפגשי השיח – נעשה אמצעי מרכזי במאמצים לביצורה המחודש של תחושה זו.

במרחב זה התפרסמו שני ספרים, **ספר מאורעות תרצ"ו וקובץ 'השומר'**¹, שהם ענייניו של מאמר זה. נסיבות הופעתם היו שונות: הראשון התפרסם בכוונת מכוון, ואילו השני יצא לאור במהלך המאורעות בלי שתוכנן כך. שניהם היו לכלים רבי-השפעה במאבק התרבותי לשיקומו של החוסן היישובי. במאמר אבחן את סוד השפעתם של הספרים ואטען שהיא נבעה משלוש סיבות עיקריות: (א) הם נשענו על דפוסי ההמשגה של תרבות החברה המגויסת שאפיינה את היישוב העברי באותם ימים; (ב) הם השתמשו בכלים מתוחכמים של הנעת רגשות; (ג) הם השמיעו את קולן של שתי קבוצות עילית תרבותיות – חברי מערכת העיתון **דבר** וותיקי אגודת השומר – שהייתה להן השפעה רבה, לפחות במחנה הרחב של השמאל, ובהקשר המסוים של בעיות ביטחון כנראה גם במעגלים פוליטיים רחבים יותר.

החברה העברית המגויסת בתרצ"ו

תרבות החברה המגויסת

ראשיתה של התרבות המגויסת עוד בימי העלייה השנייה (1904-1914), ובשנות השלושים היא כבר הייתה מושרשת בחברת היישוב העברי. היא ביטאה חתירה למטרה משותפת, מדינה עברית עצמאית שתהיה חזקה מריבוי הפרשנויות והערכים האידיאולוגיים שייצקו לתוכה.² תרבות זו, שהייתה ספוגה בנימה רומנטית, ביטאה נכונות לשלם מחיר אישי כבד ולקבל בתמורה גמול רגשי. אחד ממאפייניה העיקריים היה השקידה לעצב דמות של אדם חדש במולדת החדשה, שכינויו הסמלי 'עברי' כמו בא להדגיש את ההבדל בינו ובין 'היהודי הגלותי'. עבריות והתגייסות הלכו יד ביד והזינו זה את זה. העברי המגויס היה נכון לעמול ונכון לשמור – וכך למלא את שני ציווייה העיקריים של המולדת החדשה. תנועת העבודה תרמה לתרבות הגיוס מאפיין שלישי: התיישבות חקלאית שיתופית.³

1 ברכה חבס (עורכת), **ספר מאורעות תרצ"ו**, דבר, תל אביב תרצ"ו. הספר סוקר את התקופה שעד תחילת אפריל 1937 (ולא 5 בנובמבר 1936, כפי שמצוין בו בעמ' ד); שלמה קפלנסקי (עורך), **קובץ 'השומר': תעודות, זכרונות ודברי הערכה כתובים בידי ותיקי 'השומר'**, ארכיון העבודה, תל אביב תרצ"ח. הקובץ (קפלנסקי, אגב, מכנה אותו 'ספר זיכרון', עמ' XI) יצא במהדורה ראשונה עם תחילת המאורעות ובמהדורה מורחבת בסבת תרצ"ח (דצמבר 1937). כל ההפניות לספרים אלו בהמשך המאמר יופיעו בגוף הטקסט בציון מספרי עמודים בלבד.

2 דן הורוביץ ומשה ליסק, **מישוב למדינה: יהודי ארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי כקהילה פוליטית**, עם עובד, תל אביב 1977; אניטה שפירא, **ההליכה על קו האופק**, עם עובד, תל אביב 1989; עוז אלמוג, **הצבר: דיוקן**, עם עובד, תל אביב 1997; אבנר בן-עמוס ודניאל בר-טל (עורכים), **פטריוטיזם: אוהבים אותך מולדת**, הקיבוץ המאוחד ואקדמון, תל אביב 2004; Todd Samuel Presner, *Muscular Judaism: The Jewish Body and the Politics of Regeneration*, London and New York, Routledge 2007.

3 לרקע כללי על היישוב העברי בתקופה ראו: אלחנן אורן, **התיישבות בשנות מאבק: אסטרטגיה יישובית בטרם מדינה תרצ"ו-תש"ז / 1936-1947**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשל"ח; אניטה שפירא,

קיומה של קבוצת עילית תרבותית היה צורך מרכזי בחברה המגויסת, שכן קבוצה זו פיתחה הנדסת תרבות שעיקר פועלה היה תרגום אמוציות למושגים וניסיון להימנע מחשיבה מופשטת ומורכבת. היא יצקה סדר בערכים שהניעו את החברה המגויסת והציעה להם פרשנויות שאפשרו הבחנה בין טוב לרע, בעיקר על ידי איתור האחר וסימונו. בדרך זו נבנו ושומרו יחסי עֲצֻמָה. כדי להגיע לקהל יעד רחב נשאו פרשנויות אלו אופי מפשט ומשטח, שניכר בשלושה אופנים: (א) שימוש בסממאות כדי להדגיש יעדים ולהימנע מהסברים; (ב) שימוש בסמלים כדי לעצב ייצוג חזותי קליט ולהימנע ממלל מסורבל; (ג) שימוש בסממאות ובכותרות כדי ליצור אמוציות מוכנות. למשל שימוש הערבים במונח 'המרד הערבי' לעומת שימוש היהודים במונח 'מאורעות תרצ"ו' (ולעומת שימושם של הבריטים במונח הניטרלי לכאורה disturbances). כך הושגו שלוש תוצאות: ראשית, עוצבו דפוסי חשיבה דומים, גם אם לא אחידים, ששזרו יחד ערכים לאומיים. שנית, תוצרי התרבות שיצרה החברה המגויסת בעבור חבריה התקבלו מרצון וללא ביקורת ממשית. שלישית, במסרים התרבותיים נשזרו תווים אנטי־אינטלקטואליים ברורים. עם זאת, היו קשיים בשימורה של ההתלהבות והפעילות היוצרת. בלבם של יחידים התעוררו לעתים ספקות באשר ליכולתם להתחבר לעשייה הכללית. ספקות אלו יצרו עומס רגשי והוא משתקף בשיח הסמוי שקיימו רבים עם עצמם.⁴ כדי להשקיט את רוחם וליצור בקרבם אחדות באשר למטרה הסופית נדרשה אפוא פעילות תרבותית בלתי פוסקת, שניזונה בעיקרה ממקורות פוליטיים וסיפקה גוני פרשנות ודגשים שונים. ילדים ונוער ספגו את המסרים בבתי הספר ובמסגרות האינטנסיביות של תנועות הנוער. הבוגרים ניזונו מעיתונות יומית שביטאה את כל גוני הקשת הפוליטית וממגוון טיולים והרצאות ששילבו חוויה, מידע ופרשנות.⁵ כך נכרכו יחדיו חוויה, חינוך ועשייה משותפת מלהיבה.

כמו בכל חברה מגויסת הייתה ההסמלה משענת מרכזית לפעילויות התרבותיות והיא פעלה בשלושה צירים: ציר הדימויים, ציר ההיסטוריה וציר ההווה. ציר הדימויים סייע בעיצוב דימוי עצמי שיהלום ככל האפשר את ייצוג העברי הרצוי: אדם איתן שבוטח בעצמו,

ההליכה על קו האופק; הנ"ל, חרב היונה: הציונות והכוח 1881-1948, עם עובד, תל אביב 1992; נחום קרלינסקי, פריחת ההדר: יזמות פרטית ביישוב, 1890-1939, מאגנס, ירושלים תשס"א; אביבה חלמיש, במירוץ כפול נגד הזמן: מדיניות העלייה הציונית בשנות השלושים, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2006; משה ליסק (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ־ישראל מאז העלייה הראשונה, תקופת המנדט הבריטי: חלק שלישי, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים בשיתוף מוסד ביאליק, ירושלים תשס"ח.

4 דורה בדר, ציפור פצועה: דורה בדר – יומן 1933-1937 (ערכה יפה ברלוביץ), הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2011; יאיר זלטנרייך, 'רכישת אדמות ערביות בגליל (1935-1941): הזווית היהודית בעיני יוסף נחמני', אופקים בגאוגרפיה, 76 (2010), עמ' 112-130.

5 יובל דרור, כלים שלובים בחינוך הלאומי: הסיפור הציוני, מאגנס, ירושלים תשס"ח, עמ' 8-16; זאב שביט, "הרכשת כבר את המפתח לאוצרות תרבותנו?": הוראת עברית והמצאתה של תרבות לאומית בתנועת העבודה בשנות ה'20, בתוך: הנרי וסרמן ויוסי דהאן (עורכים), להמציא אומה: אנתולוגיה, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה 2006, עמ' 351-381.

נכון למאמץ, בעל שליטה עצמית, היודע את אשר לפניו. ציר ההיסטוריה הזין את ציר הדימויים מפני שסיפק צידוקים לדמותו הגברית של העברי ולזכויותיו על הארץ. ציר זה היה סלקטיבי. הוא סיפק בעיקר זיכרונות של גבורה דרך הבניית דמויות מיתיות ומקומות מיתיים: בר כוכבא, יהודה המכבי או מצדה.⁶ ציר ההווה תרגם את המעשים הנדרשים לסמלים. הוא נשען על ביטויים כגון גאולת הארץ או כיבוש השממה, שעשו את הפעולה לערך והדגישו את חיבורו המחודש של העם לארץ ואת שובו של בעל הבית הטבעי.

מאורעות תרצ"ו

המרד הערבי, המכונה בהיסטוריוגרפיה העברית מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט, היה כאמור מאורע מכונן בתהליך התפתחות תודעתה של החברה העברית המגויסת. מאז ראשית ההתיישבות ידע היישוב העברי התנגשויות דמים עם האוכלוסייה הערבית, מקצתן נקודתיות ומקצתן מתמשכות ומאורגנות, אבל המרד הערבי היה שונה מכולן בכמה מובנים: הוא נמשך שלוש שנים והתרחש בכל רחבי הארץ; הוא כוון כנגד שלטונות המנדט הבריטי, שנשאו באחריות למצב בארץ, אבל מניעיו נגעו להתיישבות היהודית ולמאבק על השליטה העתידית בארץ. הוא גבה מהיישוב מחיר כבד מאין כמוהו, וכבר בשלב הראשון שלו, בשנת תרצ"ו, היו 80 הרוגים ו-300 פצועים עבריים.

המרד החל ספונטנית ב־19 באפריל 1936 בהתפרעויות דמים ביפו, אך עד מהרה התגבש והתמסד. מיד עם תחילתו נוסד הוועד הערבי העליון בהנהגת חאג' אמין אל־חסייני, המופתי של ירושלים. הוועד, שייצג את רוב הזרמים הפוליטיים במרחב הפלסטיני, הציג לבריטים שלוש דרישות: איסור על הגירה יהודית, איסור על העברת אדמות ערביות ליהודים והקמת ממשלה לאומית. בד בבד הכריז על שביתה כללית עד לקבלת דרישותיו. אף שהשביתה הטילה עול כלכלי כבד על שכבות נרחבות התמידו הערבים בשביתה חודשים ארוכים והיא התפוגגה רק בנובמבר. אפשר לומר באירוניה מסוימת שהמרד עיצב את ראשיתה של החברה המגויסת הערבית, למשל על ידי הטלת מס וולונטרי למימון תמיכה בנפגעי השביתה (אף שרק מעטים שילמו מס זה). במהלך המרד התפתחה אצל הערבים לוחמת גרילה, וכיוון שהבריטים פעלו נגדה בערים באגרסיביות רבה נדחק מרכז הכובד של המרד לאזורי הכפר. המרד כוון אפוא לנקודות תורפה במרחב היהודי: יישובים באזורי פריפריה, שכונות בשולי הערים או צירי תחבורה.⁷

6 Yael Zerubavel, *Recovered Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*, University of Chicago Press, Chicago 1995

7 Ted Swedenburg, *Memories of Revolt: The 1936-1939 Rebellion and the Palestinian National Past*, University of Arkansas Press, Fayetteville, AR 2003; Mathew Kraig Kelly, *The Crime of Nationalism: Britain, Palestine, and Nation-building on the Fringe of Empire*, University of California Press, Oakland, CA 2017; Matthew Hughes, *Britain's Pacification of Palestine: The British Army, the Colonial State, and the Arab Revolt, 1936-1939*, Cambridge University Press, Cambridge 2019

ואולם במבט לאחור תרמו שלוש שנות המרד בעקיפין לחיזוק חוסנו ולכידותו של היישוב. מאורעות הדמים הגבירו את ההבנה של היישוב שעליו לסמוך רק על עצמו, לא רק בדרכו להקמת מולדת אלא גם במאבקו לשרוד בארץ ולהתבסס בה. באותן שנים הדגישה תעמולת הגיוס, לנוכח הסכנה ותחושת הפטליות, את הצורך בלכידות, בתושייה, בנחישות ובתחושת שליחות ואחריות של כל פרט ברקמה היישובית. כך חלו ביישוב כמה תמורות מהותיות, ובהן חתירה לאוטונומיה באספקת שירותים חיוניים. סמלה היה גרעין העצמה שקם בצפונה של תל אביב וכלל נמל, שדה תעופה ותחנת כוח לייצור חשמל – כולם עבריים. תמורה חשובה אף יותר הייתה בתחום הביטחון: בחודשים הראשונים של המרד הוקם חיל הנוטרים ככוח עזר למשטרה הבריטית, ועד ספטמבר 1936 כבר שירתו בו כ־2,000 גפירים; ארגון ההגנה התמקצע ועבר תהליך של ארגון פנימי מורכב שבמסגרתו קם מטה כללי המחולק לאגפים ולמחוזות (שיהיו לימים הבסיס למבנה הארגוני של צה"ל); הוקם כוח עילית, הפו"ש (פלוגת השדה), שקיבל עליו משימות מיוחדות של סיור ושל אבטחת יישובים; התפתח מפעל חומה ומגדל – במסגרת זו נעשו יותר משלושים פעולות מורכבות של התיישבות והיאחזות באזורי ספר.⁸

ספרי ההנצחה

זיכרון והנצחה נשענים על הנעת רגשות, אך שלא כמו מעשה הזיכרון, שפניו לעבר ומטרתו העיקרית לשמר דימויים נוסטלגיים של אדם שנפטר או קהילה שחרבה, פניו של אקט ההנצחה להווה והוא מבקש להשתמש במתי העבר כמופת לאנשים החיים. לכן ההנצחה ממלאת תפקיד ברור בתרבות המגייסת: אין היא נושאת בחובה תובנות חדשות; תפקידה לתרגם ערכים רצויים ומטרות ראויות לרגשות על ידי חיזוק האמפתיה למונצחים ולמעשיהם ויצירת הזדהות עמם. באופן זה מסדירה פעולת ההנצחה את התובנות הקיימות ומאששת אותן.⁹

הנצחה נעשית במגוון דרכים וחשוב אפוא לחדד את ייחודם של ספרי ההנצחה. ההנצחה פנים רבות, פומביות באופיין – טקס, מיצג חזותי או שירה – וההנצחה בפרהסיה מן הסתם מעצימה את הממד האמוציונלי. הנצחה בספר, לעומת זאת, נועדה במהותה למרחב

8 יהודה סלוצקי, ספר תולדות ההגנה, כרך ב, חלק ב, עם עובד, תל אביב תשכ"ה, עמ' 631-791; יהושע פורת, ממהומות למרידה: התנועה הערבית הלאומית הפלסטינית, 1929-1939, עם עובד, תל אביב 1978; יגאל איל, האינתיפאדה הראשונה: דיכוי המרד הערבי עלידי הצבא הבריטי בארץ-ישראל, 1939-1936, מערכות, תל אביב 1998; תום שגב, ימי הכלניות: ארץ ישראל בתקופת המנדט, כתר, ירושלים 1999, עמ' 337-359; יובל ארנון-אוחנה, מרד ערבי בארץ ישראל, 1936-1939, אריאל, ירושלים 2013.

9 לדיון בשאלת המשמעות של 'הנצחה' לעומת 'זיכרון' ראו: מעוז עזריהו, פולחני מדינה: חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים, 1948-1956, המרכז למורשת בן-גוריון, קריית שדה בוקר 1995; מולי ברוג, יד ושם – למי? המאבק על דמותו של הר הזיכרון, כרמל ואוניברסיטת בר-אילן, ירושלים ורמת גן 2019.

האינטימי ולכן היא שונה. הספר – שלא כמו טקס פומבי, שהוא אירוע ציבורי – מאפשר אינטימיות. הפרט יכול להתייחד עם ספר ההנצחה בד' אמותיו, לבחור את רגעי הקריאה המתאימים לו, לשוב ולקרוא קטעים מסוימים, לדלג על אחרים, לקבוע לעצמו את סדר הקריאה ואת הקצב הנוח לו. הספר גם מקל על הפרט להביע רגשות שאין הוא חפץ לבטא בפומבי, כגון בכי, ויוצר אפוא חיבור רגשי למסרים. כלומר ספר יכול להתניע תהליכים מתמשכים של עיבוד והפנמה.

ספר הזיכרון משמר במובן מסוים את מוחשיותו של המת במארג המשפחתי והקהילתי. התרבות היהודית והישראלית התקשתה במיוחד להיפרד ממתיה, שכן נעדרה ממנה במידה רבה ההשלמה עם הגורל. נוכחותו המדומינת של המת הקלה במשהו את החסר שהרגישו האנשים שהניח אחריו. זהו אולי ההסבר לכמות החריגה בהיקפה של ספרי זיכרון בישראל. ספר הזיכרון נועד אפוא בעיקרו למעגל קוראים אינטימי, שהכיר את המת. בעניין חשוב זה נבדל ספר ההנצחה מספר הזיכרון. ספר ההנצחה נועד גם למי שלא הכירו את המת, לקהל קוראים שהמת היה אנונימי בעבורם עד לרגע שבו הפיח בו הספר רוח חיים. עם זאת, ספרים רבים כורכים יחד זיכרון והנצחה והגורל המשותף מספק מעט נחמה למי שחוה כאב פרטי. בדבריו של משה רוזנצוויג אל או על בנו אורי (ג'מי), שנפל בשדות קיבוץ ארו, שזורים יחד הבן הפרטי והבן הלאומי: 'איני בא להספידך, ג'מי יקר, כי אין אנו ההורים היחידים לגורל זה [...] וגם אין מספידים אדם חי ודמותך נבטת בנו תמיד באשר נפנה'. ולצד זאת: 'איככה תכתב בידי אב שכול פרשת חייו של בנו בכורו [...] פרשה רצופה כולה עמל, חובה, נשיאה בעול משחר ילדות עד יומו האחרון'.¹⁰ בתוך כשנה, בתחילת 1937 ובתחילת 1938, בעיצומם של ימי המאורעות, התפרסמו שני ספרי הנצחה שהם ראי נאמן לתרבות המגייסת בחברה היישובית של אותם ימים. **ספר מאורעות תרצ"ו** נועד להנצחה בקובץ 'השומר' חוברים יחד זיכרון והנצחה, אך מגמתו הברורה היא להעמיד את ההנצחה במרכז.

את שני הספרים ערכו כותבים מקבוצת העילית התרבותית של תנועת השמאל הממסדי ושניהם התמקדו בהיבט הביטחוני. כפי שיחודד להלן, האחד עסק באתוס ההווה והאחר במיתוס העבר הקרוב, כלומר בשנים שקדמו למלחמת העולם הראשונה. את **מאורעות תרצ"ו** ערכה ברכה חבס, עיתונאית מרכזית בדבר, היומון ההסתדרותי.¹¹ חבס עלתה ארצה עם משפחתה בנעוריה, למדה הוראה, וכשהייתה בת עשרים עבדה כמורה במושב כנרת – המורה היחידה בבית הספר. אחר כך למדה פסיכולוגיה וחינוך באוניברסיטת לייפציג ובשובה הייתה לעיתונאית בדבר. היא פיתחה זיקה מיוחדת לענייני ביטחון והייתה כתבת קדמית ברבים מאירועי חומה ומגדל. הרוח החיה בעריכת קובץ 'השומר' היה שלמה

10 חיים שנגדען, איחוד הקבוצות והקיבוצים – קבוצת ארו [חמ"ד] תשי"ח.

11 ברכה חבס־הכהן, בית אבי, דברים לזכרה; מכתבי תנחומים, דוד הכהן, חיפה 1969; Yaffah Berlovitz, 'Bracha Habas', *Jewish Women Encyclopedia*, online encyclopedia, https://jwa.org/search?search_api_fulltext=Bracha+Habas (retrieved 2.12.2019)

קפלנסקי.¹² קפלנסקי, שלמד הנדסה בווינה, היה מבכירי מנהיגיה של מפלגת פועלי ציון, אמה הרוחנית של תנועת השומר (אף שהוא עצמו לא עסק בפעילות ביטחונית). מ־1927 שימש מנהל מחלקת ההתיישבות של ההנהלה הציונית, ובשנת 1932 התמנה למנהל הטכניון בחיפה ובתפקידו זה תרם רבות לתנופת ההתפתחות של המוסד. ב־1936 הייתה חבס בת 36 וקפלנסקי בן 52. כפי שנראה, טבעם של הספרים הושפע מתחומי עיסוקם השונים של העורכים – האחת באה מתחום התקשורת והאחר מתחום הארגון.

כפי שכבר צוין, שני הספרים הם דוגמאות ברורות לעיצוב תכנים של חשיבה מגויסת בדרכים אמוציונליות. במאמר אברר אילו אמצעים נקט כל אחד מהעורכים של ספרים אלה להשגת מטרה זו ובאיזו מידה הוא השתמש באווירת המשבר ששררה בתקופה הנדונה כדי להעצים את המסרים. לשם כך ייבדקו אופיו של קהל היעד; משמעות המבנה הפנימי של הספרים; אופי העדויות שהובאו ומקומן בשיח בין השורות של דמויות מעצבות, כגון ברל כצנלסון, לעומת אנשים מן השורה; והשתקפותם של הערכים שביקשו הספרים לבסס: הגנה, עמל והתיישבות לצד איפוק, נחישות ותעוזה. בסיכום המאמר אבחן אם יש בספרים אלו, בין השורות, מסרים סמויים.

ספר מאורעות תרצ"ו ביטא מגוון של רגשות שעוררו ביישוב המאורעות הקשים של שנת תרצ"ו וקיבץ בתוכו דברי נחמה ועידוד של אנשי קבוצת העילית התרבותית לצד שפע ביטויים לכאבם של אנשים מן השורה, כאב שהעיד על היקף ההפגמה של משטור הרגשות. לא היו לו ספרי המשך. הוא חתר להציע שליטה רגשית וחוסן אישי ולאומי וכך לבסס מחדש את חשיבות הגיוס, אף שהמילה עצמה – גיוס – אינה מופיעה בספר. הוא הסתייע בטרואמה של קוראיו ובאחדות הגורל שחשו עקב הסמיכות הרבה למאורעות.

הצורך של הספר לטעת חוסן היה ממשי. מתוך הספדי 108 'חללי ימי המסה והגבורה' בספר **מאורעות תרצ"ו** (עמ' 635–693), חלל אחד מדי שלושה ימים במשך כמעט שנה, מבצבצת תמונתו של היישוב העברי. החללים היו לרוב צעירים מאוד, מה שחידד את תחושת האסון הקולקטיבי: 62 מהם היו בני פחות מ־30 (27 מאלה בני פחות מ־23). 86 מההרוגים נולדו בגולה, 28 מהם עלו בשלוש השנים שקדמו לנפילתם. רובם עסקו במלאכת כפיים: 57 מהם, כמחצית, היו פועלים, ועוד 20 חקלאים. יחד הגיע שיעורם ליותר מ־70 אחוזים. מצטיירת כאן אפוא תמונה של נעורים, עלייה, עמל ושמירה, שבה המרחב הכפרי היה עד למרבית האסונות. אבל בהספדים משתקפת בעקיפין גם תמונת מציאות שאינה מבטאת את העצמה והנחישות שהספר מנסה להציג. פתאום התברר שהחברה היישובית מתקשה להגן על עצמה. מרבית החללים נהרגו בהפתעה וכמעט אין בספר תיאורים של ניסיונות של הקרבת נפש להתגונן. 47 מהם נפלו בכבישים, בשוכם משמירה או באש מהמארב. 14 נרצחו בהתקפות ברחובות יפו, ירושלים, ראש פינה או חיפה. 14 מתו בעמדות השמירה ועוד 8 נפלו קרבן לתאונות נשק. 10 נרצחו בבתייהם ו־14 במקום עבודתם.

12 דוד תדהר (עורך), **אנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובוגריו: דמויות ותמונות**, ו [חמו"ל], תל אביב 1955, עמ' 2630; יובל דרור, 'ראשית הטכניון העברי בחיפה, 1902–1950: מהתוכנית לבית ספר גבוה יהודי ועד תום תקופת ניהולו של שלמה קפלנסקי', **עיונים בתקומת ישראל**, 6 (1996), עמ' 330–357.

קובץ 'השומר' הופיע 18 שנים אחרי פירוק האגודה. אמנם הוא לא נכתב ככל הנראה מתוך זיקה למאורעות, אך בשל עיתוי הופעתו תרם לביסוסה של תפיסת הגיוס. הספר הציב את עילית השומר כדגם לחיקוי, דמות אידיאלית של מגויס. השומר מילא תפקיד ייחודי בעיצוב תרבות הביטחון של היישוב וערכי החוסן הלאומי. האגודה התקיימה בשנים 1909-1920, ומייסדיה, בהם יצחק בן-צבי, ישראל שוחט וישראל גלעדי, היו חברים בתנועת פועלי ציון או קרובים אליה. תפיסתה הושתתה על שליטה עברית בגורל היישוב ומכאן נבעו שני עקרונותיה: כיבוש השמירה וכיבוש העבודה. שומרי האגודה פעלו במרבית המושבות העבריות בארץ ישראל, אף שלפעמים נוצרו חיכוכים שהביאו לפיטוריהם. הם השתתפו בהקמת כמה וכמה יישובים, בהם כפר גלעדי, תל עדשים ועין חרוד. ארגון השומר הקפיד מאוד בבחירת חבריו – בשיאו מנה רק כמאה חברים – עובדה שתרמה לדימוי האליטיסטי שלו. במקצועיותו ובנחישותו הניח יסוד לתרבות הביטחון של היישוב העברי והיה הראשון שהציב ערכים של הגנה ויישום, אם כי יש לזכור שהתקופה שפעל בה הייתה שונה לחלוטין משנות השלושים – ההתיישבות אז הייתה דלילה הרבה יותר ותודעת העבריות רק התחילה להתגבש. השומר התאפיין בדבקות במטרה וייצג בעבור רבים עבריות גאה, נחושה ולחמית. היו בו מאפיינים סמליים של גבריות, כגון אומץ, יוזמה, קור רוח וישרה פנימית, ומאפיינים אלו דיברו גם ללבם של אנשי מרכז ומימין.¹³ דיוקנאות החללים המונצחים בקובץ 'השומר' שונים מאלה שבספר **מאורעות תרצ"ו**: אלה חלוצי ביצור תודעת הביטחון, ההולכים לפני המחנה, ואלה אנשי עמל ואזרחים שלא ראו בעיסוק בביטחון ייעוד אלא כורח.

שני הספרים הגיעו מבית היוצר של תנועת העבודה – מערכת **דבר** וארכיון העבודה. קהל היעד שלהם היה אנשי התנועה, אך ככל הנראה הם ביקשו להגיע למרחב היישובי כולו, שכן שניהם עסקו בנושאים שמשמעותם הרגשית הייתה כלל-יישובית. המאורעות הדגישו באופן חסר תקדים את שאלת האחריות של היישוב ובניו לגורל הלאומי ונגעו אפוא בסוגיות שחורגות בבירור מן המסגרת הפוליטית. לכן על אף זיהוי האידיאולוגי הברור של השומר חצו העמדות הרגשיות כלפיו גבולות פוליטיים (כשם שקרה גם עם יוסף טרומפלדור). קשה להעריך מה הייתה תפוצתם של הספרים ומה הייתה מידת השפעתם. אפשר להניח שמערכת ההפצה היעילה של **דבר**, עם פעולה משלימה של מועצות הפועלים, הגיעו מנופי שיווק יעילים במושגים של אותם ימים. אך גם את השפעתם קשה להעריך, שכן היו נדבכים של מנגנון גיוס שהתקיים שנים ארוכות קודם לכן והוסיף להתקיים גם אחר כך. על כל פנים, האינטנסיביות של הטקסטים, בייחוד של **ספר מאורעות תרצ"ו**, לבטח השאירה את רישומה.

13 מן הפרסומים הרבים על השומר יצינו פרסומים אלו: שאול אביגור ואחרים (עורכים), **ספר תולדות ההגנה**, כרך א, חלק א, משרד הביטחון [תל אביב] תשט"ו, עמ' 193-274; גרשון גרא, **השומר**, משרד הביטחון, תל אביב 1985; יעקב גולדשטיין, **בדרך אל היעד: 'בר גיורא' והשומר' 1907-1935**, משרד הביטחון, תל אביב תשנ"ד; גור אלרואי, 'משרתי המושבה או רודנים גסי רוח? מאה שנה לאגודת 'השומר' – פרספקטיבה היסטורית', **קתדרה**, 133 (תש"ע), עמ' 77-104; מתתיהו מינץ, "'השומר' ורעיון ההתנדבות לצבא העות'מאני', **עיונים בתקומת ישראל**, 1 (1991), עמ' 17-25.

'ספר מאורעות תרצ"ו'

הספר

הספר, שיצא כשנה אחרי פרוץ המאורעות, נועד בבסיסו למי שתמכו בתנועת העבודה או היו מזוהים עם ערכיה, ואכן הודגשו בו ערכים של התיישבות וחיי שיתוף, שלא היו נחלתם של החוגים האזרחיים. ואולם הנימה הלא-פולמוסית שנקט ואפיינה ה'רך' של מסריו האידיאולוגיים מעידים על ניסיון להגיע למעגל רחב הרבה יותר, הכולל גם אנשי מרכז פוליטי עירוניים. סגנון הכתיבה הולם קשת גילים רחבה, החל בתלמידים בכיתות הגבוהות של בית הספר היסודי וכלה במבוגרים ובקשישים.

הספר תוכנן בקפידה רבה כך שישגי את מטרותיו: ביסוס התרבות המגויסת וקירוב לבבות. לדברי ברל כנצלסון, שימש הספר 'עד להרגשת סולידריות ושותפות גורל, אשר הביאה אלפים-אלפים לרצונם ולהתנדבותם אל מקומות העמל והסכנה' (עמ' טו). מבנה הספר נועד להעצים את השפעתו. הוא נפתח בהקדמה קצרה אך נוקבת של כנצלסון, מעצב חשיבה כריזמטי שהיה מקובל על חוגים רחבים ביישוב,¹⁴ ומסתיים במאה עמודים בערך שבהם מונצח אישית כל חלל – כלומר הוא נע בין הצגת המטרה להמחשת מחירה. בין שני המוקדים האלה שילבה ברכה חבס מגוון טקסטים: פריטי מידע, פרשנויות וטקסטים שתכליתם העצמת הרגשות. אפשר למצוא בו כרוניקה של האירועים, מאמרי מערכת של משה בילינסון¹⁵ בדבר היום, קטעי נאומים של מנהיגי השמאל הקונצנזואלי, דוגמת דוד בן-גוריון, פריטי שירה וספרות של יוצרים בולטים דוגמת ש' שלום ואפילו תזכירים רשמיים. ארבע מגמות עיקריות ניכרות בספר: (א) יצירה מחודשת של סדר לאחר תחושת אי-הסדר שגרמו הפתאומיות, האינטנסיביות, ההיקף הארצי וההתמשכות של המאורעות; (ב) רענון של תפיסות החברה המגויסת על ידי הדגשת דיכטומיה בין מושגים חיוביים למושגים שליליים, בניית קדימות ערכית ועיצוב דפוסי המחשבה הרצויים. מושגים אלו

14 ברל כנצלסון, שב-1936 היה בן 49, בנה לעצמו מעמד מרכזי בתנועת הפועלים משלוש בחינות: כאיש מעשה, כאיש רוח וכאיש מוסר. בהחלט אפשר לומר שבעת המאורעות ייצג ברל את הקונצנזוס של תנועת העבודה. הוא היה ממעצבי התפיסה שדגלה בהדגשה של לאומיות בונה, במטרה להקים מדינה עברית – ברוח תנועת העבודה, כמובן. כנצלסון, שהיה שנים רבות עורך העיתון רב-ההשפעה דבר, טבע באמצעות מאמריו חותם משמעותי בתרבות דורו. העובדה שמימיו לא נשא תפקיד פוליטי אופרטיבי רק העצימה את הכריזמה שלו. אניטה שפירא, ברל: ביוגרפיה, עם עובד, תל אביב 1981, שני כרכים.

15 משה בילינסון היה ב-1936 בן 47, ומת בסופה של אותה שנה, כמה חודשים לפני צאת הספר לאור. כמו כנצלסון הוא היה מהפובליציסטים הבולטים של תנועת העבודה ומבקר חריף של השלטון הבריטי. בילינסון, רופא במקצועו, היה מבכירי קופת חולים של הסתדרות העובדים וזום הקמת בית חולים (שאחרי מותו נקרא על שמו). הספר מנציח את בילינסון במאה עמודים בערך (344-259) ממאמריו בדבר. בחרתי שלא לנתח אותם במאמר זה משום שעיקר מבטם אינו מופנה לחברה העברית אלא ל'אחר': הערבים והבריטים.

קיבלו חיזוק ולגיטימציה מן הזיקה לאושיות הסמכות התרבותית שהייתה מקובלת על השמאל: ברכה חבס עצמה סרטטה את קווי הסדר הרצוי, משה בילינסון צוטט באריכות, וברל כצנלסון – בהקדמה שכתב – נתן לגיטימציה לספר כולו; (ג) התמודדות עם מצוקות קיימות או אפשריות, כגון פחד, אי־שקט או רפיון ידיים, באמצעות הקניית התחושה שמנהיגי היישוב שולטים במצב ויכולים לתת מענה לשאלות הבווערות; (ד) זיהוי, איתור והדגשה של מכנה משותף של ערכים ומטרות במרחב היישוב, אם באמצעות קטעי זיכרונות אישיים קצרים ואם באמצעות הנקרוולוגים, לקט ההספדים ופרקי ההנצחה לחללים שבסוף הספר.

ברל: התוויית המהות

הספר נפתח כאמור בדברים של ברל כצנלסון. בשלושה עמודים וחצי בלבד ניסה ברל לבטא את תמצית תפיסת הגיוס של היישוב העברי כולו. שלא כמו מרבית הפרקים האחרים בספר, שטבוע בהם גם חותם ערכי פוליטי, דבריו של ברל מבטאים בעליל רוח לאומית: הם עוקפים ערכים תנועתיים כגון התיישבות ושיתופיות ומבליטים דפוסי התנהגות רצויים החוצים מחנות רעיוניים ופוליטיים, דפוסים שכל אחד מבני היישוב היה יכול לאמץ לעצמו. ברל אינו מהרהר ואינו מתלבט אלא קובע כאן מסמרות. הוא מונה חמישה ערכים שראוי שיהיו בחברה המגויסת העברית:

א. אומץ ונחישות. דור ההווה הוא ייחודי, חסון וגא. 'ספר זה אינו מבקש [...] להיות נאד דמעות. [...] דור ישראל זה [...] כל העולם – וגם ארצו – לו גרדום'. אבל שלא כמו דורות של יהודי הגולה המבוהלים, דור זה 'עומד על נפשו [...] ומתאזר להפיל חרב מידי צורר' (עמ' יג).

ב. לכידות. כוחה של החברה המגויסת בהתכנסות לתוך עצמה ולשם כך עליה לזכור את תפקידה ומטרותיה. 'ספר זה [...] אינו מתכוון כלפי חוץ. [...] פניו מועדות פנימה, לעומדים במערכה. [...] ספר להזכיר, ללמד את בני יהודה זכירה. [...] מלחמה לנו בשכחה' (שם).

ג. התמודדות בשעת מבחן. 'איזהו גיבור? לא הבורח מן הגורל אלא הכובש אותו. [...] יש רגעים בהם נצרפת אומה [...] ואוי לו לדור המכזיב ברגעים כאלה' (עמ' יד). שעת ההווה היא שעת המבחן. הגורל הוא שכפה על היישוב התמודדות זו ויש לקבל אותה באומץ כעובדה. חוסר הבררה צריך לשמש בסיס לגיוס עצמה, לא למנוסה מהמערכה. אסור לשקוע בחמלה עצמית אלא להיאבק.

ד. חשיבות הנכונות להתגייס. ההתגייסות ביטאה תרומה אינטנסיבית של הפרט לכלל ונחשבה לפועל יוצא של מיצוי עצמי וכוונה מלאה. 'אין חיי אדם ראויים לשמם, אלא אם כן האדם החי אותם נותן אותם אל לבו [...] ואוצר את תמצית חווייתו באוצר זכרונו. [...] אין התגברות ואין התעלות מבלי לחיות את הדברים למלואם, לעומקם' (עמ' יד). בדברים אלו של ברל יש נימה אקזיסטנציאליסטית ברורה.

ה. המשכיות מתוך חיבור לסמלי העבר הקרוב. 'דור זה רשאי לומר ליוסף טרומפלדור ולאחריו שר, אנשי תל חי: לא ביישנוכם. לא תל חי אחד קיימנו אלא כל הארץ הייתה לנו תל חי' (עמ' טז).

כך הוצגה החברה המגויסת כמכשיר היחיד למימוש הקמת המולדת, וערכיה היו למסר המרכזי של העילית התרבותית המגייסת לבני היישוב.

העדויות

בעדויות הרבות המובאות בספר אפשר למצוא שלושה אמצעים עיקריים להעברת מסרים, מה שרומז לאפשרות שלא מדובר בטקסט ספונטני של הדוברים. דומה שהעדויות נסמכו על שאלות של מראיינים, אף שהשאלות עצמן אינן מצויות בטקסט. המראיינים, כך נראה, כיוונו את הדוברים להדגיש יסודות שיש בהם כדי לחזק את מסריו הרצויים של הספר. אמצעי אחד היה המחשה: מקצת העדויות סיפקו תיאורים מפורטים, ריאליסטיים מאוד, שנועדו לתת לקורא את ההרגשה שהוא נמצא במקום ההתרחשות ממש. אמצעי אחר היה השימוש באמוציות: עדויות מסוימות התמקדו בתיאור ההשפעה הרגשית של האירועים הנסקרים. עוד אמצעי התאפיין בהדגשת לקחים: עדויות אלו חידדו את מהותה של ההתגייסות וראו במי שהתגייסו מעין מכונות אנושיות שבשעת האמת דבקות אך ורק במעשה שנדרשו לעשותו. שלושה אמצעים אלו ניכרים למשל בעדותו של מאיר לינדמן, שנהג באוטובוס אגד מתל אביב לירושלים ותיאר את מותו של אחד מנוסעיו, רחמים אבא קלנטרוב, מיריות שנורו לעבר האוטובוס. האמצעי הראשון משתקף בתיאור כל תנועותיו של ההרוג מרגע שפגע בו הכדור ועד למותו. השני מתמקד בתגובת הנוסעים, שגורלם היה מסור לחלוטין בידי של לינדמן הנהג: 'הנוסעים היו נרגשים מאד ונדמה היה להם שמתוך כל פרדס ומאחורי כל בית אורבים להם רובים ופצצות. כל דפיקה במכונית, כל מפץ של צמיג, היו מעוררים בהלה'. לבסוף תיאר לינדמן כיצד לא איבד את עשתונותיו והמשיך לנהוג מיד אחרי הרצח: 'אבל לנהג אסור לשקוע במחשבות. אסור לו להסיח את דעתו אף לרגע קט מההגה. אסור לו לחשוב על אשתו, ילדיו, משפחתו. תפקידו מצווה עליו: לראות אך ורק את ההגה' (עמ' 482-483).

ואולם דומה שעיקרו של הספר הוא בהבאת היבטים שונים של הנכונות להתגייס העולים מן הדברים שהשמיעו אנשים מן השורה שנחשפו למציאות היום יום בזמן המאורעות. ההיבטים משובצים בתיאורי התרחשויות ומשקפים את תחושות העדים. אין הם מובאים בספר בצורה סדורה אלא מפוזרים בעדויות, חוזרים על עצמם באופנים שונים ובתוך כך משקפים את תכונות האופי הנדרשות ואת ההתנהגות המצופה. באופן זה הם מתרגמים בעבור הקורא את הרצוי לשפת המצוי ומצטרפים יחדיו לשורת לקחים מתבקשים. יש כאן אפוא מלאכת מחשבת של עריכה: הלקחים אינם 'נמסרים' לקורא ברשימה מרוכזת אלא נספגים באופן ספונטני ולא מסודר במהלך הקריאה. דרך זו יעילה במיוחד משום שהיא גורמת לקורא להפנים את התובנות המבוקשות ואינה 'מטיחה' אותן בפניו.

העדויות עצמן הן עדויות אותנטיות. וגם אם קבנו העדים במידה מסוימת את המציאות, אין בכך כדי לפגום באותנטיות של הדברים, שהרי הספר ביקש לשקף את נקודת מבטם הסובייקטיבית של העדים, כלומר בעיקר את האמוציות שניעורו בהם. עם זאת, יש לציין שניכר שהעדויות עברו עריכה קפדנית שהגביהה את הניסוחים וייפתה את הטקסטים מתוך כוונה לשזור בהם נימות נוספות של בהירות ואולי אף להוסיף להן נופך של דרמטיות. קשה להניח שהעדים יכלו כולם להתנסח בלשון הגבוהה הנקטת לעתים בספר. מקצתם היו עולים חדשים והעברית לא הייתה שגורה בפיהם, ואחרים לא היו אנשי מלל. אפשר למנות שבעה ערכים המשתקפים בעדויות. חשוב להדגיש שהכותרות המופיעות להלן הן שלי ואינן מופיעות בספר:

- א. תקווה. 'אל יאוש, חברים! השדה לא יישאר בשיממונו. מחר יצא הטרקטור ופילח וחרש. אחריו יבוא הזורע – ותשוב ותעלה חיתת זהב לאור שמש פז. יהיה לחם בעמק חפר' (אחרי שרפת שדות בעין החורש, עמ' 498). שלא כמו סיזיפוס, שלא הייתה שום תוחלת בעמלו, כאן יש אמונה בהצלחה בסופה של הדרך.
- ב. אחדות. 'ערב ערב מתגייסת המושבה [...] לשמור על הנפש ועל הרכוש. יוצאים בני עדות וגילים שונים. [...] לפי חוש פנימי עושה כל אחד את חובתו. שפת הלב והרגש היא השולטת' (פתח תקווה, עמ' 516). סוד עצמתה של האחדות בכך שהפרט שולח את עצמו למשימה מתוך תחושה ולא מתוך מחשבה.
- ג. שותפות גורל. אם האחדות היא המסגרת, שותפות הגורל היא התוצאה האקטיבית שלה. 'ערב ערב הננו מביטים איש בפני רעהו, מי יודע על מי יוטל הגורל בלילה זה' (עטרות, עמ' 510). הגורל מבטא את הנכונות להתמסר לצרכיו של הכלל המאחד, ואם צריך – לשלם מחיר אישי.
- ד. התמדה. ההתמדה מבטאת את היכולת להתמודד עם הסכנה למרות רפיון הידיים הטמון בשגרה. 'אנו ממשיכים בעבודתנו בכל ענפי המשק. ביום עובדים ובלילה שומרים. העייפות הינה חלק מהווי הימים האלה ומתרגלים אליה' (כפר יחזקאל, עמ' 504).
- ה. נחישות. 'כאחוזי טירוף התפרצנו לבין העצים הבוערים והתחילה עבודה שלא תישכח מאתנו לעולם. כמה מרץ וכוח, כעס ורוגז, עקשנות ומרי גילתה "פלוגת סער" זו [...] והשתלטה על השריפה!' (אחרי שרפת שדות בכפר החורש, עמ' 498). בשעת המעשה אין לחשוב על המאמץ המושקע אלא על תוצאותיו בלבד. בדרך זו ההצלחה מובטחת.
- ו. התגברות על פחדים. 'הד עמום של קול נפץ. [...] מחשבה רודפת מחשבה: מה חבוי בקול הזה? המוות? [...] האוזן עשתה את שלה: היא שמעה. עתה – קור רוח, התור להיגיון' (בעת שמירה במושב היובל, עמ' 507). הרגש, שהוזכר לא אחת, נוטע באדם מרץ, אך יש רגעים שבהם דוחק ההיגיון את מקומו ומבטיח שליטה.
- ז. הקרבה. 'שמעתי את צעדי המתרחקים, מהירים ובטוחים. כך הולך אדם הנכון למות בעד החיים' (עין חרוד, עמ' 521). זוהי הליכה המבטאת את פסגת האומץ, כי ההולך יודע מראש עד כמה מוחשית הסכנה שהוא נחשף אליה ורק סיבה אחת

מניעה אותו: הידיעה שבזכות מותו שלו, של הפרט, יינצלו חיי האחרים. בדברים אלו טמון רכיב סמוי של חשיבה קדם-פשיסטית, המצוי כנראה ביסודה של כל חברה מגויסת: הכלל הוא רקמה אורגנית חיה והפרט הוא תא בתוכה; הרקמה כולה לעולם נשארת חיה, אך כדי לקיימה נדרש לעתים מותו של תא זה או אחר בקרבה; המוות מחזק אותה ולכן אין להתנגד לו.

לצד שבעה היבטים אלו מופיע ערך נוסף, שאמנם אינו מהדהד בעדויות, כנראה מפני שההמונים התקשו יותר להפנימו, אבל הוא שב ועולה בדבריהם של הכותבים מן העילית הפוליטית והאינטלקטואלית של השמאל: ההבלגה. ערך זה היה תמצית הדרישה למשטור רגשות במובנו הרחב של מושג זה: לא רק כיבוש הרגש, אלא גם הפנייתו לנתיבים שהועילו לחברה המגויסת מתוך חסר פקפוק בראייתה הנכוחה של העילית המכוונת.¹⁶ כך כתב אליעזר שטיינמן, מבכירי הסופרים של התקופה: 'כן. ואף על פי כן התאפקות, אם כי נגדשה הסאה'. שטיינמן ביטא הבנה ל'היסוסים [...] בדבר התועלת הצפויה ממידה טובה זו למחזיקים בה' והיה ער לקושי 'לרסן לתכלית זו לא רוח פרטית אחת, אלא המון רוחות גועשים, ערב רב של יחידים, הנבדלים זה מזה במזגיהם ובתכונותיהם' (עמ' 373). ואכן, ככל שהתמשכו המאורעות החלו כוחות לוחמים חדשים, כגון פלוגות השדה או פלוגות הלילה המיוחדות, להראות נטייה לאקטיביזם ביטחוני. נטייה זו ניכרה גם בקרב מקצת אנשי תנועת העבודה.¹⁷ הצורך לרסן אותם ילך ויגבר עם הזמן.

הנקרולוגים

הסיפא של הספר מייחדת מקום רחב לנקרולוגים, הספדי החללים. בספר מוזכרים 108 חללים שנהרגו עד 10 באפריל 1937, מועד סיום עריכתו של הספר. אין חלל, ואפילו האפור ביותר, שברכה חסס לא טרחה למצוא מישהו שיכתוב דברים לזכרו. במחקר שהתפרסם לאחרונה נוגעת עפרה כהן-פריד בשאלת הזיקה בין הנצחת החללים כיחידים ובין הנצחתם כקבוצה המסמלת את הערכים ואת המטרות שלמענם נפלו. ההנצחה האישית תורמת לבניית ההנצחה הקולקטיבית – צֶבֶר נרטיבים של יחידים הופך את האמוציות הפרטיות של מנציחיהם לאמוציה קולקטיבית. קוד האבל שהתפתח בארץ דרש איפוק והתמקדות בגבורה ובחוסן. לדברי אודי לבל, השכול הוא משאב פוליטי על-זמני המשרת את צרכיה של מדינת הלאום, וההנצחה מסייעת אפוא לסרטוט סלקטיבי ומכוון של גבולות המיתוסים

16 Arlie Russell Hochschild, *The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling*, University of California Press, Berkeley, CA 1983. על המתח שבין רגשות הפרט לרגשות הקולקטיביים ראו: Michelle Z. Rosaldo, 'Toward an Anthropology of Self and Feeling', in: Jennifer Harding and Deidre E. Pribram (eds.), *Emotions: A Cultural Studies Reader*, Routledge, Milton Park, Abingdon, Oxon, New York, 2009, pp. 84-99.

17 אורי בן-אליעזר, דרך הכוונה: היווצרותו של המיליטריזם הישראלי, 1956-1936, דביר, תל אביב 1995, עמ' 40-46.

הלאומיים.¹⁸ על יסוד דברים אלו אפשר לבחון את הספר ולמצוא בו עקרונות שעיצבו כמה מדפוסייה של תרבות ההנצחה הישראלית בשנים שלאחר מכן. כל קרבן, ואחת היא כמה אפור היה בחייו, ואף אם נהרג מכדור תועה ולא משום שחירף את נפשו, היה במותו ל'חלל' ולמגויס. מושג ה'נפילה' הניח בהכרח אקטיביות. כל חלל שנהרג נחשב בהכרח חלק מהקולקטיב הלאומי העברי ומת אפוא למענו. קטעי ההנצחה זיקקו מדמות החלל את התכונות החיוביות שהיה אפשר למצוא בה, ולו תכונות אישיות 'רגילות'. כך היה סיפורו של כל חלל ללקח, למופת – גדול או קטן – למען הנשואים. ומשום כך לא היה מותם של הקרבנות לשווא. ראוי לציין שסרטוט הדיוקנאות אינו חף ממגמתיות: חללים מתנועת העבודה תוארו בהרחבה, ואילו אחרים מוזכרים לא פעם בקיצור ובענייניות, מתוך התמקדות בנסיבות מותם יותר מאשר באישיותם. ניכר כי מחשבה רבה הושקעה בעריכת הנקרולוגים בספר. שלא כמו העדויות, שנמסרו בגוף ראשון, ההספדים נכתבו בגוף שני או שלישי ולרוב סיכמו גם את מכלול חייו ומעשיו של החלל. את המספידים, חברים או בני משפחה, השאירה חבס עלומים: במקרים רבים צוין רק שמם הפרטי, או השם בראשי תיבות, ולעתים לא הוזכרו כלל.

כדי לבסס את מטרות הגיוס הרצויות היה לחבס חשוב להתמקד בדרכי התנהגות. עניינה היה המכלול הערכי המשתקף בדמותו של החלל, כלומר הוא עצמו שימש רק אספקלריה למסגרת הרחבה של התרבות העברית המגויסת. מבט כולל על ההספדים הפרטיים אמור היה ליצור בעבור הקורא סטריאוטיפיזציה של האתוס המגייס באותם ימים. האפיון הסטריאוטיפי נדרש לחבס משום שהתמונה המקובצת והאחידה שנבנתה העצימה את תחושת הלכידות וצדקת המטרה. חבס השאירה לקורא, כמו במקומות אחרים בספר, תפקיד פעיל: לספוג את הערכים מתוך הקריאה בטקסטים ולעבד מהאמוציות תובנות באשר לדמותו של העברי הרצוי.

אפשר לזהות תריסר ערכים רצויים שעולים מקריאה בנקרולוגים. שישה מהם נוגעים לערכיו של האדם המגויס ושישה אחרים נוגעים לערכי החברה המגויסת בכללותה (גם כאן הכותרות הן שלי). ואלה הם ערכיו של היחיד:

א. ויתור על תועלת אישית. רבים מהחללים לא מצאו ערך בבניית קריירה אישית אלא בהתמסרות שקטה לעשייה למען הכלל הלאומי. דוד שאמבאדאל, שהיה עובד חברת החשמל ונרצח ביפו בזמן עבודתו, היה בן של מורה והפסיק את לימודיו בגולה כדי לעלות ארצה. 'הרדיפה אחרי קאריירה מזהירה והאידיאל להגיע למדרגת מהנדס לא משכו את ליבו. הוא ידע כי מקומו במשפחת הפועלים בארץ ישראל, הבונים במו ידיהם' (עמ' 639). יצחק קליצ'בסקי, שהוא וחברו יואש היו 'השניים' המפורסמים שנפלו בהרי אפרים, 'לא נדחה לבין רודפי רווחים בימי הגאות בארץ, אלא מצא את מקומו בשורת שומרי השדות בעמק יזרעאל' (עמ' 662).

18 עפרה כהן-פריד, ומי יזכור את הזוכרים: אבות ואימהות כותבים על הבנים ששכלו במלחמה, רסלינג, תל אביב 2019, עמ' 16-20; אודי לבל, הדרך אל הפנתאון: אצל, לח' וגבולות הזיכרון הישראלי, כרמל, ירושלים 2007, עמ' 42-45.

ב. צניעות. חיה פרוינד, חברת רמת הכובש שנהרגה על משמרתה כאתתית בגיל 23, 'לא הבליטה את עצמה בציבור. נדמה: בינונית, בת העם. אך כולה שופעת מרץ, אחריות וסבלנות וכל מעשיה מחושבים, מלאי התלהבות' (עמ' 670). ד"ר לוי ביליג, מזרחן ואיש האוניברסיטה העברית, נורה למוות בירייה שחדרה את חלונו. יצחק בן-צבי תיאר אותו כ'איש תם, הממית עצמו באוהלה של תורה' (עמ' 673). יוסף כץ, שנהרג בהיותו בן 16, כתב: 'מחליט אני [...] לחיות חיים פשוטים, חיי עמל [...] בועת אפיים לעבוד' (עמ' 656).

ג. סיפוק מהתרומה. דוד דומברובסקי, פועל בן 20, שתמך כלכלית בהוריו משום שאביו נכלא במחנה ריכוז, 'כתב לחברים כי בגרמניה לא עשה דבר בשביל הארץ ועתה גא הוא שעלה בידו לעשות משהו' (עמ' 647).

ד. מסירות. תכונה זו שבה והודגשה בהספדים רבים. אליעזר וטנשטיין, שמכונת ערבית דרדרה את רכבו מהכביש, היה 'בעל מרץ, לא ידע פחד, מסור היה לתנועת העבודה. מילא את חובתו לעמו ולארצו בנאמנות' (עמ' 642). המסירות התבטאה במקרים רבים בדבקות בשגרת העמל גם במקומות שנחשבו למסוכנים. על מרים פינק, אחות שנרצחה בריות בבית החולים בשעת עבודתה, נכתב: 'גם כשפרצו המאורעות נשארת על משמרתך, מיאנת לעוזבה בגלל הסכנה והחלטתך זו מילאת בתוקף' (עמ' 669). נחמה צדק, חברתה לעבודה, 'לא חפצה לחזור לעבודתה. לבה ניבא רעה, אך היא התעודדה [...] וחזרה לבית החולים, כי הן תורה הערב לשמש את החולים – ואיך תתנכר לתפקידה?' (עמ' 670).

ה. נחישות ואומץ. תכונות אלו נתפסו ככורח להשגת המטרות. גד אביגדורוב, איש השומר בעברו, שנפל בהגנה על מושבתו מצפה, 'היה מאלה שאינם יודעים פירוש של אי אפשר. עושה מלאכתו ואינו נרתע' (עמ' 666). אליעזר וטנשטיין אמר יום לפני מותו כי 'חרפה תהיה לכולנו אם הנוער [...] לא ידע לעמוד בפני כל סכנה' (עמ' 642). חיים ברוק, שנדקר בגבו כששב בגפו משמירה ודימם למוות בשדה, כתב בפנקסו בכוחותיו האחרונים 'הכל בעד חירותנו' (עמ' 683).

ו. הקרבה. זו הייתה הקשה שבדרישות הגיוס, שכן מחירה היה החיים עצמם, אך אנשים היו מוכנים לה והלכו לקראתה בעיניים פקוחות. שמעיהו קרמר, נהג בחברת תנובה, שנסע להוביל חלב ליפו למרות הסכנה, העיד כי הוא 'מוכן תמיד להקרבה עצמית למען הכלל, להסתכנות' (עמ' 640). אנשל קמחי, שנורה מן המארב בפרדסי חדרה כששב מעבודתו, כתב ביומנו: 'מתאוה אני שבדמי ונשמתי אגן על עמי' (עמ' 658). יצחק קליצ'בסקי ויואש זולר, שומרים בהרי אפרים, 'דרשו עזרה והיא לא ניתנה, והם המשיכו ללכת לקראת המוות הבטוח' (עמ' 662). חיא דהאן, שומר יערות ליד טבריה, סיפר ערב מותו כי ערבים הבטיחו לרצוח אותו אם ישוב ליער, 'והפעם – אמר, כשעל פניו בת צחוק ילדותית – בוודאי ימלאו את הבטחתם. אף על פי כן הלך. ולא שב' (עמ' 680).

ואלה הם הערכים הכלליים של החברה המגויסת הקיימים בנקרולוגים:

- א. חשיבות המטרה. ישראל ורטהיים עזב את משפחתו בפולין ועלה לארץ לבדו. הוא נהרג מפליטת כדור. 'לפני מותו ביקש שנכתוב לילדתו היחידה [שנשארה בפולין] כי אביה מת בשמירה בארץ ישראל' (עמ' 660). הוריו של דוד דומברובסקי כתבו לחבריו: 'הוודאות שדוד [...] היה מוכן לתת את חייו על ארץ ישראל [...] מזככת ומקלה את כאבנו' (עמ' 648).
- ב. חזון. ערך זה ביטא מטרות רחוקות, שטרם נגלו לעין. חברו של אברהם בן יהודה, שנרצח ביריות על אוטובוס מירושלים לעטרות, כתב: 'כשיבוא לפני ילדו [...] ושאל: בעבור מה נרצח אבי? אוציא את מנית מפעלי הים [...] ואגיד: בעבור זאת. בעבור הרצון לנמל עברי חופשי' (עמ' 651).
- ג. אחדות. 'יצחק ילובסקי, אופה שנרצח ביריות כשיצא מקולנוע אדיסון בירושלים, יצר 'בדרכיו וביחסו לחברים [...] הרמוניה ידועה בתוכנו. הרגשנו עצמנו קשורים יותר איש לרעהו [...] משפחה גדולה, יען כי הוא היה המדריך המוסרי והאציל עלינו מרוחו' (עמ' 644).
- ד. שותפות גורל. במציאות זו קיבל הפרט ברצון את הגזרה למלא שליחות למען הכלל. דוד דומברובסקי כתב כי 'צו הגורל הוא וכל אחד מאתנו מוכן למלא את מקומו' (עמ' 648). שותפות הגורל לא ביטאה בהכרח את התקווה לעתיד, שהתגלתה בהיבטים אחרים של החברה המגויסת, אלא דווקא את אימת ההווה, כפי שכתבה חיה פרוינד במכתבה האחרון לאחיה: 'אחרי יום עבודה בחום לוהט [...] והנה חושך. [...] יושבים בחושך ומחכים ליריות. ככה זה, חביבי, ומי יודע מה ילד יום?' (עמ' 671).
- ה. עמל. רבים מהחללים הציגו את העמל כדבר משמעותי בחייהם. על חיים גולוביצקי, שנהרג בהתקפה על עטרות, נכתב כי 'מרכז חייו היה המעשה, העבודה' (עמ' 654). אנשל קמחי העיד כי 'אין לי עוד פחד מעבודה כי נתנסיתי כבר בעבודות הקשות ביותר בפרדס ולא נסוגתי' (עמ' 659). אביגדור קופרמינץ, שנרצח בעת שעבד בבניין ערבי ביפו, המיר את מקצוע ההוראה בעבודת הטיחות: 'זה המגוהץ לפנינו פניו ובגדיו היו עתה מלוכלכים לרוב בסיד וטיט' (עמ' 639).
- ו. רעות. את הרעות הציג הספר בעיקר מצד הנתינה, ולא הקבלה. יחיאל חיימוביץ, שנהרג בשמירה בפרדסי כפר סבא, 'התבלט [...] בהיותו מוכן לעזור בכל מקרה, אפילו כשסכנת נפש הייתה בדבר' (עמ' 660). גם את גרשון מושיוב, סטודנט שנהרג בהתקפה על קרית ענבים, זכר אחד מחבריו ברגע של נתינה: 'האם לא יחף וטוב לב נשא, בשעת טיול לים המלח, על כתפיו הרחבות את החברים אל הסירה לבל ירטיבו את נעליהם?' (עמ' 671).

'קובץ "השומר"

הספר

הקובץ יצא לאור בשנת השלושים לייסוד השומר. כ־85 אחוזים ממנו מושתת על עדויות חברים, רובן מפורטות מאוד. לכן, אף שהתכוון לבטא חוויה קבוצתית,¹⁹ מודגשים בו מקומו של הפרט, מעשיו ותחושותיו הרבה יותר מאשר בספר מאורעות תרצ"ו. אף שראה אור בתרצ"ח, בזמן שהמאורעות עדיין הטילו על היישוב צל כבד, המאורעות עצמם אינם נזכרים בו. הקובץ מכון כולו לעבר, אך ייתכן שיש בשתיקתו אמירה. אולי ביטא בשתיקה זו את הציפייה שנוער שנות השלושים – ובייחוד הנוער של תנועת העבודה – יבין מעצמו שעליו לראות בשומר דגם מכונן כיוון שהציב את אמות המידה – מסירות והקרבה – וקיים אותן הלכה למעשה.

מאפייניה התרבותיים של אגודת השומר

אפשר לזהות בקובץ שישה מאפיינים תרבותיים²⁰ שמשקפים את התפיסה שהשומר היה קבוצת עילית תרבותית ומתוות דרך. מרביתם לא נועדו לגייס המונים אלא כווננו לעילית. גם כאן הכותרות הן שלי והמאפיינים מבצבים מבין השורות.

א. אליטיזם. בפתח דבריה בקובץ כותבת מניה שוחט, כמתבוננת מהצד בקבוצה שהיא עצמה הייתה חלק ממנה: 'אותי משך עוז־רוחם של האנשים האלה, אמונתם הנפלאה בכוחותיהם, האידיאליזם שלהם, שלא ראיתי דוגמתו, ונכונות האנשים להקריב את עצמם בלי חשבון' (עמ' 75). ההתפעלות העצמית הזאת, ההתרפקות על ייחודה של הקבוצה, שבה וחוזרת בספר, למשל אצל רחל ינאית: 'האשימונו בצחצחות, בגאוותנות וגגדרנות, ואמנם [...] היה עוד משהו המעלה והמכפר על הקטנות ועל החולשות – הייתה זו האמונה התמימה המעוררת את הפרט למעשי גבורה והקרבה' (עמ' 551). תחושת הראשוניות, האמונה שאין עליה עוררין שחברי השומר 'שותפים למעשה בראשית' (קפלנסקי, עמ' XVI), חיזקו את נימת האליטיזם. עילית זו תפסה את עצמה גם כמי שיוצרת תרבות וערכים ועל כן הספר מעמעם את השלילי שבה,²¹ ולצד זאת מחדד את רכיב התרומה הערכית.

עילית השומר מוצגת אפוא בספר כתמצית האיותית של תרבות הגיוס. היא מסרה את עצמה לקולקטיב הלאומי, אך בה בעת הקפידה להיבדל ממנו. חברי השומר היו קבוצה נבחרת, סגורה וסודית ולכידותה הייתה מקור גאווה: 'כל זמן שאנשים

19 אפילו שמות העורכים, שלמה קפלנסקי, יצחק בן־צבי וישראל שוחט, מובלעים במבוא (עמ' XI).

20 מושג זה נראה לי נכון יותר מאשר 'ערכים' בהקשרו של הספר, אף שמרבית המאפיינים הם בבירור גם ערכיים. 'ערך' מבטא בעיקרו מטרה ואילו מאפיין מצביע על אורחות חשיבה ודפוסי התנהגות.

21 אלרואי, 'משרתי המושבה או רודנים גסי רוח'.

חברים לא רק ברעיון כי אם גם בחייהם, אי אפשר שיהיו זרים או שונאים אפילו אחרי מריבה', כתב מנדל פורטגלי (עמ' 30). הלכידות התבטאה גם בתחושה של שותפות גורל: 'אם אתה רק עיף וחלש אין לך אפשרות שלא לעבוד [...] אחרת תעונה על ידי המחשבה שחברך, החלש לא פחות ממך, קם ויצא לעבודה' (צבי נדב, עמ' 448). חיה קרול הסבירה כי 'עם נפילתו של חבר לא היו ילדיו יתומים כי "השומר" מילא להם את מקום האב' (עמ' 267).

ערך הגיוס היה אפוא טבעי לעילית, אך לא הוא שעמד במרכז אלא ה'יסודות' שלמענן התקיימה: 'בנין המולדת, רעיון, עבודה, כסף והגנה עצמית' (מניה שוחט, עמ' 75). כל אלה עשו את השומר לאגודת מופת באמצעות כוחו המחנך של המעשה: 'היתה ל"השומר" השפעה פסיכולוגית גדולה [...] שלא באה מתוך הטפה אלא מתוך עצם קיומה של האגודה ומעשיה' (מניה שוחט, עמ' 76). 'השומר', כדברי צבי נדב, 'יצר אוריה של גבורה מוסרית ומסירות נפש, והרוח הזאת הפכה חלשים לגיבורים ואמיצי לב' (עמ' 469). גישה זו הייתה אנטי-אינטלקטואלית במובהק.

ב. העשייה והכבוד כביטויים ללאומיות. הפירוש שהעניקו חברי השומר ללאומיות זוכה לתיאור ממצה במבוא של שלמה קפלנסקי לספר. מדבריו עולה שהשומר ראה ברגנרציה גנטית ותרבותית של העם היהודי תנאי לבניין המולדת, בפוליטיזציה דרך המשלבת את הרעיון וביצועו, ואותו עצמו כנושא הלפיד: 'הליכה אל העם, או לפני העם [...] שינוי כל ערכי וסדרי חיינו [...] נכונות להקרבה עצמית לשם גאולת העם והאדם' (שלמה קפלנסקי, עמ' XII). השומר ראה בשמירה 'צירוף של שני יסודות: רעיון העבודה העצמית ורעיון ההגנה העצמית' (שם). תפיסת הביטחון כרכיב הכרחי של העבודה ייחדה אפוא את השומר. המהפכנות הייתה בהכרח לערך משלים: 'בלי אדם חדש לא תיתכן חברה חדשה, בלי רוח של העפלה והתקפה מהפכנית לא תקום שום מהפכה' (שם).

היה בלאומיות צד מעשי של עשייה – השמירה, אבל גם צד אמוציונלי, תחושת האדנות. תחושה זו קיבלה ביטויים שונים. ביטוי אחד נגע לכבוד: 'לא השמירה על הרכוש הפרטי [...] משך בעיקר את לב השומרים, כי אם השמירה על כבוד ישראל' (שלמה קפלנסקי, עמ' XIII). ביטוי אחר נגע לחירות: 'הרגשת החופש הייתה חזקה במידה כזו, שלא שמת לב למצב הפרוע אשר מסביבנו' (קיילה גלעד, עמ' 135). השליטה בגורל אף היא ביטאה אדנות: 'כה פשוטה וכה טבעית הייתה האמונה [...] הכל נכבש בעבודה ובשמירה' (רחל ינאית, עמ' 532). היו שנאבקו להשגת שליטה עצמית: ישראל גלעדי הצהיר שהוא חפץ להתחשל ו'מאז הלך יחף על קוצים ואבנים, חרק שינים ולא עישן. כך חניך את עצמו עד היותו במשך הימים לאיש הברזל' (ישראל שוחט, עמ' 568).

עוד ביטוי של אדנות היה היכולת לשמור על הרכוש. יחזקאל ניסנוב היה אומר לאיכרים שבהמותיהם נגזלו: 'איך זה שנשארת בחיים והבהמות אינן? בוז לך!' (ישראל גלעדי, עמ' 350). וצבי נדב כתב: 'אוי ואבוי לחבר אילו היו גוזלים ממנו בהמה והוא נשאר בריא ושלם בגופו' (עמ' 441). הנשק נתפס כנכס סמלי, חלק בל

ייתכן מגופו של השומר. כדברי ישראל שוחט: 'כשהצליחו הצ'רקסים להקיף את "השומר" היהודי ולחנקו עד אפיסת כוחו, לא דאג "השומר" לחייו, כי אם את הרובה הידק אל חזהו לבל ייגזל על ידי התוקפים. הרובה היה סמל הכבוד שלו ושל חבריו' (עמ' 572). צבי ניסנוב שכב פצוע למרגלות תוקפיו, שניסו לשדוד את נשקו, 'אך הוא רבץ בכל גופו על הנשק ונאבק בשארית כוחו' (אליעזר קרול, עמ' 253). כך היה הכבוד למושג שמבטא על פי תפיסת השומר את תמצית הלאומיות. בין השאר התבטא הכבוד בהפגנת אומץ לב ובתעוזה: יצחק הוז כתב, למשל, שערביי סולם 'החלו לרחוש לנו רגשי כבוד' אחרי שהשומרים תקפו אותם (עמ' 165). אלכסנדר זייד טען שהבדואים נוכחו לדעת 'כי אות הקלון "בני המוות" הוא נחלת העבר. הרוכבים שלנו עברו זקופים וגאים בדרכים' (עמ' 86). גם צבי נדב כתב ש'ידיעת הרכיבה הערבית, המשחק בחרבות וב"מאוזרים" [...] והשליטה בהם עשו רושם על שכנינו' (עמ' 439). זלמן אסושקין תיאר כיצד 'בכל מקום עברנו בדרכנו לנגב עשינו רושם כביר' (עמ' 186), ומאיר ספקטור הסביר כי 'בישיבה זו עצמה [על הסוסה] היה כוח השפעה אשר השליט סדר בסביבה' (עמ' 225). גם דמות המנהיג הכריזמטי הקרינה כבוד. כזה היה ישראל שוחט: 'הם היו נתונים כולם להשפעתו האישית וישמעו לו' (קייילה גלעד, עמ' 136).

ג. תרבות הביטחון. זו כללה ארבעה מאפיינים: הגנתיות, מסירות, נחישות והקרבה. ההגנה דרשה מחברי השומר תכונות מיוחדות של גבורה, ובהן התמדה וסבלנות, שליטה עצמית ושליטה במרחב, חוסן ומסירות. לדברי מניה שוחט 'הקנתה השמירה לחברים אומץ לב וזהירות וטיפחה את ההכרה כי השמירה לעצמה איננה עיקר, כי אם רק צעד לתכלית נעלה יותר' (עמ' 76). המסירות למשימות שהטילה האגודה על חבריה הייתה צריכה להיות מוחלטת. ישראל גלעדי הסביר לחיים פיינברג 'שכל חבר צריך להיות מוכן להקריב את ענייניו הפרטיים לשם ענייני "השומר"' (עמ' 237). דבורה דרכלר, לדברי בן-יוכבד, 'באה לחזית, ובחזית הולכים בלי טענות למקום ששולחים' (עמ' 390). הנחישות השתקפה בסיפורי הקרב. ישראל רומרשטיין חצה לבדו את הירדן במרדף אחרי שודדים, וכשנהרגה סוסתו הסתתר מאחוריה 'ומשם הדף את התוקפים' (חיה-שרה חנקין, עמ' 159). ברלה שוויגר, אף שהיה לבדו, 'התייצב מול הרבים. [...] ירו בו, פצעוהו פצעים רבים, והוא לא נרתע. לא ברח מן המערכה' (רחל ינאית, עמ' 418). ההקרבה התבטאה כבר בסממנו של בר גיורא, ארגון האם של השומר: 'בדם ואש יהודה נפלה, בדם ואש יהודה תקום'. היא כרכה יחד, לדעת אלכסנדר זייד, גבורה ואכזריות (עמ' 86). הדם סימל תמיד בנרטיב הביטחון את הנכונות להקרבה. כדברי שלמה קפלנסקי, 'את אדמת הגליל הרווה דם חללי "השומר" הראשונים' (עמ' XIV). עוד הוסיף שלחברים הייתה 'נכונות להקרבה עצמית לשם גאולת האדם והעם' (עמ' XII). מניה שוחט מצאה בקרב חברי השומר 'נכונות [...] להקריב את עצמם בלי חשבון. [...] התמכרות לרעיון עד לידי הקרבת כל העניינים האישיים' (עמ' 75). תכונה זו מתחדדת על רקע המוות הפסיבי של רבים מהחללים במאורעות תרצ"ו.

ד. חוסן נפשי. החוסן הנפשי היה בגדר הכרח לחברי השומר משום שהם 'באו לארץ פראית שהצדק השורר בה הוא הרובה והכוח' (חיים פיינברג, עמ' 235). הוא התבטא באימוץ מאפייני הגבריות האירופית – תושייה, אומץ לב, אצילות נפש, חברותא גברית ותחרותיות²² – אף שהמושג 'גבריות' עצמו נעדר מהשיח של היישוב. אליעזר קרול הדגיש את השליטה העצמית והיושרה הפנימית: 'חמש המצוות של השמירה: אל-פחד, משמעת גמורה, [...] דיבור אמת, דיוק במילוי הפקודות, [...] מסירות ואמון לחבר' (עמ' 252). צבי נדב חיזק את הדברים: 'היינו דורשים מחברינו אומץ לב, שקט פנימי, הכרת המצב ושיקול דעת. למלים מפוצצות כמו גבורה או גיבור היינו בזים' (עמ' 459). החוסן הנפשי ניכר היטב גם כלפי חוץ: 'הפקיד העיף עין על חברות הפועלים ונרגע. העיניים המביעות אומץ והחלטה השיבו לו תשובה מספיקה' (דוד בן-גוריון, עמ' 332).

ה. רומנטיקה. כמו במרבית התנועות הרדיקליות, הרומנטיקה הייתה חלק מהותי ובלתי נפרד מתרבות השומר. כאילו, כתבה רחל ינאית, 'צמחה לנו נשמה יתרה, נתווסף לנו משהו מיוחד. [...] כאילו זה רק עתה כאן נולדו וצמחו החברים' (עמ' 531). הרומנטיקה התבטאה במשיכה חסרת גבולות אל האמוצינולי, אל היופי האקסטטי ואל הסכנה המתגרת. כך נוצר חיבור בין הרומנטיקה של השומר לאליטיזם, וגם להקרבה – שההקצנה נטעה בה ממד של פטליות שנשזרו בה יחד התרוממות רוח ודיכאון. הרומנטיקה התבטאה גם בקיומה הסמלי של נפש אחת המשותפת לקבוצה כולה. כבר בעת הקמת בר גיורא 'רגש אחד תקף על הנאספים. הם היו בעיניהם כמו במעמד הר סיני' (יצחק בן-צבי, עמ' 63). חברי האגודה היו קשורים בקשר סימביוטי ליסודות של טבע וכוח: האדמה, הנשק (שכבר נזכר לעיל) והסוסה, 'כי היא אשר תחלץ את רוכבה מכל צרה ותציל אותו ממוות [...] רואה, מבינה ומרגישה את כל המתרחש' (מאיר ספקטור, עמ' 225). שיא הטבע האקזוטי היה בעיני החברים הגליל: 'מתק אוירו של הגליל, רכסי הריו ובדידות עמקיו [...] השרו קסם מיוחד על אנשי "השומר" ושזרו חוטי רומנטיקה עדינים בינם ובין הצפון ההררי של המולדת' (שלמה קפלנסקי, עמ' XIX). רחל ינאית תיארה כיצד בגליל 'כל גבעה, וכל הר, כל מראה מרהיבים עין, ולי נדמה כי נהייתי צעירה באלף ואלפי שנה' (עמ' 534). רומנטיקה נקשרת גם בנשות השומר. קפלנסקי מצא בהן 'גבורה חרישית: [...] רכות וענוגות ונשי חיל אמיצות לב' (עמ' XV). זו נקודה רבת-חשיבות: עצמתן לא נבעה ממעשיהן אלא מיכולת האיפוק שלהן.

ו. מקומו התרבותי של האחר. ספר מאורעות תרצ"ו מסרטט דמות חד-ממדית של אחר, דמות הערבי איש הכנופיות הנושא איבה, חורבן והרס. הספר מוציא מתחום דיונו כל דמות אפשרית אחרת. אין נזכרים בו לא הערבי שאינו משתתף

22 יאיר זלטנרייך, 'עיצוב הדימוי הגברי של האיכרים במושבות הגליל: התקופה הראשונה (1882-1939)', סוגיות חברתיות בישראל, 12 (2011), עמ' 31-6.

במאורעות, לא הבריטי ולא היהודי שהתחמק מציווייה הלא־רשמיים של החברה המגויסת או שלא השתייך לתנועת העבודה. קובץ 'השומר' שונה ממנו בשני היבטים. ראשית, דמות האחר בו מורכבת ורב־ת־פנים; שנית, הוא מציג שני טיפוסים של האחר: ערבי ויהודי. הסיבה היא שספר מאורעות תרצ"ו הציג ראייה חלקית, שטחית משהו, שנדרשה רק לצד החיובי בחברה המגויסת. מודגשת בו דיכטומיה בין אויבים לידידים. תפיסת הגיוס שלו הושתתה על נכונות, לא על יכולת, ועל כן כל מי שחפץ להיות מגויס ולתרום את חלקו התקבל בברכה. לא כך קובץ 'השומר', שביטא דרישה לאיכויות אישיות שלא כל אחד התברך בהן. בהשאלה אפשר לומר שספר מאורעות תרצ"ו שימש לגיוס טוראים ואילו קובץ 'השומר' שימש לגיוס מפקדים. על כן היה קובץ 'השומר' תובעני וביקורתי הרבה יותר מספר ממאורעות תרצ"ו. כותביו התבוננו בהתנשאות על הבלתי־ראויים, ואלה התגלמו בספר בדמותם של איכרי המושבות, בייחוד בגליל. כלומר האיכרים ייצגו את האחר היהודי. 'אנשי הגלות הם ומעשי גלות בידיהם. [...] זה כמה פרוחה מתוכם נשמתם היתרה ונשתיירה רק נשמת החול', פסק דוד בן־גוריון (עמ' 323). צבי נדב ראה בהם נצלנים: 'האם זו מטרתנו? האם אנו מקריבים את מיטב שנות חיינו ואת חיי חברינו בכדי לעזור לאלה לעבור מעסקי חנוונות למעמד של בעלי קרקע ובעלי עבדים?' (עמ' 442). נדב התרעם על איכרי סג'רה, שלמרות קרבנות השומר החזירו למושב את השמירה הערבית (עמ' 441). איכרי מטולה תוארו כפחדנים, אנטי־זה של אנשי השומר האמיצים: כשנכנסו הדרוזים למטולה הם 'ראו את המתנחלים אחוזי הפחד מציצים אליהם מן החלונות' (יגאל, עמ' 94). כשחיפשו התורכים את יוסף לישנסקי במטולה מצאה קיילה גלעדי את אחד האיכרים חבוי בביתו, 'רועד מפחד וקורא תהילים. על כל הדברים שדיברתי אליו ענה שאין זה עניינו ושאיננו רוצה לדעת שום דבר' (עמ' 144). איכרי כפר תבור לא היו טובים מהם: הם חששו מכל מפגש תקיף עם הערבים (פז, עמ' 519), ומתוך פחד עשו סולחה עם המוגרבים על אף המלצת השומר (ישראל גלעדי, עמ' 13-14). שלא במקרה, תואר הכפר כדוחה: רחל ינאית מצאה בו 'עשן וצחנה', שהשתלבו ב'עריה הכללית' (עמ' 536).

כאמור, גם הערבי גילם את האחר. הוא היה אויב מר, אבל אנשי השומר העריכו אותו משום שהיה מקומי ומושרש ומשום שהייתה לו תרבות לחימה בעלת קודים ברורים של כבוד. הם כמהו להתחבר לילידיות שביטא: 'מאיר'קה היה בקי במנהגי הארץ, היה שולט בשפה הערבית ויושב על הסוסה באין דומה לו, ונשמתו מלאה אהבה לזהות לשירה ולטבע' (מאיר ספקטור, עמ' 222). צבי נדב התוודה כי 'הבדואים קרובים לי יותר מכל חוגי הערבים. חיבתתי וכיבדתי אותם כי עוד נשאר אצלם אומץ לב, מוסר מסוים, רגש של כבוד ואצילות' (עמ' 505). הערבים הזכירו לו ולאחרים את הקוזקים, שחיו חיי לוחמים חופשיים בכפריהם (מנדל פורטגלי, עמ' 33). נדב וכמה חברים הרהרו אפילו, ספק ברצינות, באפשרות להינשא לבדואיות שתלדנה להם בנים 'ובמשך דור אחד יקום שבט גדול וחזק, שבט "השומר"' (צבי נדב, עמ' 501). גם בדברים אלו טבועה כמובן נימה רומנטית חזקה.

סיכום

שני הספרים נועדו לשאת מסרים לרבים. בקובץ 'השומר' ציין העורך במפורש שמטרתו לשמש 'ספר עם, מאיר נתיבות ומכשיר חינוכי' כדי להטמיע ולבסס את שלושת ערכי השומר: 'הכיבוש, היצירה [היינו אקטיביזם] וההגנה' (עמ' IX). אף ששאב מלקחי העבר, העניק לעובדות דגשים חדשים ומעובדים. ביסודו של דבר היו ערכיו אותם ערכים שחרט על דגלו גם ספר מאורעות תרצ"ו.

שני הספרים העמידו את תרבות הגיוס במרכז, בעיקר על רקע מאורעות הדמים, אבל לכל ספר דגשים משלו, כך שבסופו של דבר זוכים הקוראים לראייה רב־ממדית. ההבדלים ביניהם התבטאו למשל בתיאור החללים – קובץ 'השומר' הדגיש את תעוזתם, ואילו ספר מאורעות תרצ"ו הדגיש שקיבלו עליהם את צו הגורל; בתיאורי האחר הערבי, שאצל משה בילינסון היו רוויי כעס, ואילו אצל אנשי השומר נמסכה בהם הערכה רבה; בהצגת הקהילה, שבקובץ 'השומר' הייתה חבורה פנימית אינטימית ובספר מאורעות תרצ"ו קבוצה לאומית רחבה אך אנונימית. קובץ 'השומר' ראה בתרבות הגיוס מעשה גאולה שנעשה מתוך החלטה ובחירה, כפי שעולה למשל מדבריו של ישראל שוחט, החותמים (במקרה?) את הספר. שוחט תיאר בלגלוג כיצד האיכרים הזקנים במושבות, שהשומר כה בז להם, 'ראו באימה כבושה את בניהם הנמשכים ללכת בדרכי השומרניקים' ונאלצו בעל כורחם לחזות בתהליך שהניע השומר, ובו 'בן מרד באביו ובת מרדה בבית אבותיה' (עמ' 583). ספר מאורעות תרצ"ו, לעומת זאת, ראה את בניית הארץ בראש ובראשונה כגזרת גורל. בדבריו של משה בילינסון, שנבחרו לחתום את הספר, נאמר: 'העם העברי [...] יבנה את ארצו. הוא לא יירתע אחורנית, כי לא נשארו אחריו שום גשרים. הם נשרפו. אין לאן לסגת אחורנית. רק דרך חיים אחת לפני ישראל – לארצו. בדרך זו ילך ויהי מה, גם אם תהיה מכוסה קרבנות כולה. אין מנוס ואין מפלט ואין ברירה. הצו ההיסטורי יֵעשה' (דבר היום, 17 במאי 1936, מצוטט בעמ' 696). דברים אלו היו הד לדבריו של ברל בתחילת הספר וחיזקו אותם. כך העניק קובץ 'השומר' מקום מרכזי לנחישותו של היחיד, איש המופת, שסימן את הנתיב והראה כיצד יש ללכת בו, לעומת ספר מאורעות תרצ"ו, שהתמקד בהמונים שנעו לעבר מטרה שהייתה תוצאה פטלית של הנסיבות ההיסטוריות. פטליות זו, שהחריפה בשל המאורעות, עשתה את החברה המגויסת לערובה, אולי היחידה, לא רק להגשמת החלום הלאומי אלא גם להישרדותה הפיזית של הקבוצה האתנית היהודית. לצד כל אלה גלומים בספרים גם כמה יסודות סמויים רבי־עצמה. הם יוזכרו בקצרה, אף שכל אחד מהם ראוי למאמר בפני עצמו.

התעלמות מהשפעות טרנס־לאומיות. החברה המגויסת העברית לא הייתה מנותקת כלל ועיקר מהשפעת שתי התרבויות האירופיות של התקופה, המרקסיזם והפשיזם. עם זאת – ולא במקרה – הן אינן מוזכרות בספרים. אולי לא הבחינו העורכים בקיומן של השפעות אלו ואולי העדיפו להניחן עלומות. עם השפעות אלו אפשר למנות, למשל, את הממשק המעורפל בין דמוקרטיה לאי־דמוקרטיה שאפיין את התרבות המגויסת

האירופית, את התפיסה הפשיסטית בדבר 'האדם החדש', את תפיסת העילית כאוונגרד, את משמעויותיה הרגישות של התפיסה הסובייטית שלפיה המטרה נעלה מן האדם, ועוד.²³ האמוציות ככלי מגייס. השימוש באמוציות העצים וביסס את מה שוויליאם רדי מכנה 'משטר רגשי', מסגרת שמטילה על אמוציות תפקיד של כפייה משום שהיא מתרגמת אותן לערכים – יסודות מגייסים – שמוחדרים באמצעות 'פולחנים' תרבותיים.²⁴ בספרים הנדונים כאן חמישה יסודות כאלה: מטרה, שהייתה בניית המולדת; סכנות, שחודדו בדמות האחר חורש הרע; דרך רצופת קשיים מאתגרים; קבוצה, שהתאפיינה בלכידות ללא פשרות וללא תנאים; רטוריקה רומנטית שנשענה על מוטיבים קיצוניים כמו סכנה, נחישות, הקרבה ומוות. בכל היסודות נכרכו יחדיו ערכים וצרכים כדי לטשטש בכוונה את הגבולות ביניהם.

הענקת משמעות חדשה לתפיסת הביטחון. הביטחון הוצג מחדש ובמשנה תוקף בשני הספרים כרכיב מרכזי ברפרטואר האמוציות של החברה ביישוב. לכן התעצמה הדרישה התרבותית מהיחיד ומהחברה לרסן את רגשותיהם ולהגיב באיפוק לסכנה, לאבדן או לאבל. תחושת הסכנה הקיומית שועתקה מהגולה לארץ ישראל, אבל התגובה הנדרשת הייתה מעתה נחישות וגבורה ולא בכינות ופחד.²⁵

זיהוי בין אחדות לנאמנות. הדברים נאמרים במובלע, למשל אצל ברל או ישראל שוחט, אבל משמעותם ברורה: האחדות היא כורח, ומי שאינו שותף לה הוא 'אחר'. ובמילים אחרות: מי שאינו בונה – הורס. מסד האחדות היה הגיוס. גישה זו נמצאת גם בתרבויות אחרות, כעולה למשל מדבריו של רנג'יט גוהא על תרבות האיכרים בהודו הבריטית. בשעת חירום נתפסה ההשתתפות הפעילה דבר שבהכרח ומי שלא השתתף נתפס כבוגד פסיבי.²⁶

אופי התפיסה העצמית. העילית כמושג תרבותי נוכחת בשני הספרים. קובץ 'השומר' הבחין במובלע בין שייכות לשוויון: השייכות נבעה ממושגי האחדות ושיתוף הפעולה הלאומי, אבל השוויון, כעולה מבין שורותיו של קובץ 'השומר', היה יכול להתקיים רק על ידי מחיקתן של הזהויות הייחודיות, ומחיקה כזו לא התקיימה: היו יחידים, כמו בני עילית השומר, שיכלו לעשות יותר ועשו כן. ספר מאורעות תרצ"ו העניק פרשנות מעממת

23 לדיון מתודולוגי בחקר השפעות טרנס-לאומיות ראו: Eckhardt Fuchs and Eugenia Roldán, 'Introduction', in: Idem (eds.), *The Transnational in the History of Education: Concepts and Perspectives*, Springer International Publishing, Cham 2019, pp. 1-48

24 William Reddy, *The Navigation of Feeling: A Framework for the History of Emotions*, Cambridge University Press, Cambridge 2001, p. 129

25 אורית רוזין מצביעה על התבססות התפיסה הזאת בשנים הראשונות למדינת ישראל: Orit Rozin, 'Infiltration and the Making of Israel's Emotional Regime in the State's Early Years', *Middle Eastern Studies*, 52, 3 (2016), pp. 448-472

26 Ranajit Guha, *Elementary Aspects of Peasant Insurgency in Colonial India*, Oxford University Press, New Delhi 1999, pp. 199-200

למושג השייכות: הייתה שיתופיות לאומית, שהתבטאה בגורל ובמעשה, אך לא שיתופיות פוליטית. עוד מאפיין של התפיסה העצמית, שניכר בשני הספרים, הוא התבוננות עצמית מתוך התפעלות בלתי פוסקת. כך טופח מה שאפשר לכנותו 'נרקסיזם קולקטיבי': חברת מופת שינקת את עצמתה מתוך עצמה.

הכנסת

האם הכנסת משקפת את החברה הישראלית? תמורות בפערי ייצוגיות, 1977-2019

עופר קניג וחן פרידברג

תקציר

הכנסת היא אחד מעמודי התווך של הדמוקרטיה הישראלית. זהו המוסד הפוליטי הנבחר היחיד ברמה הארצית ולכן מצופה ממנו לשקף את השונות והמורכבות של החברה הישראלית. מטרתנו במאמר זה היא לבחון שתי שאלות מרכזיות: (א) האם ההרכב האנושי של הכנסת משקף באופן הולם את החברה הישראלית והאם חלו במשך השנים תמורות באופן הייצוג שלה? (ב) האם אפשר לזהות דפוסי ייצוג לפי השתייכות אידיאולוגית ומגזרית? במאמר נדון בתפיסה של ייצוגיות תיאורית, שלפיה מהות הייצוג הפוליטי טמונה בזהותו ובמאפייניו של המציג ולא בפעולותיו. אנו בוחנים את הייצוגיות של כמה קבוצות חברתיות – נשים, ערבים, חרדים ועולים; ושל כמה תצורות יישוב – קיבוצים, התנחלויות ויישובי פיתוח. אנחנו מתבססים על מאגר נתונים מקורי של 1,560 תצפיות, ששקולות ל-120 חברי הכנסת שנבחרו לכל אחת מהכנסות בין 1977 לאפריל 2019 והושבעו לה מיד עם היבחרה. אשר לשאלה הראשונה, הממצאים מעידים שחלו תמורות באופן ייצוגה של החברה הישראלית בכנסת. מצאנו למשל שקבוצות אוכלוסייה מוחלשות (נשים וערבים), אשר סבלו תקופה ארוכה מתתי-ייצוג ניכר בבית הנבחרים הישראלי, צמצמו את הפער, וכיום ייצוגן הולם יותר את משקלן בחברה, ולא זו בלבד אלא שיש אף קבוצות מיעוט שזוכות לייצוג יתר בכנסת. אשר לשאלה השנייה, הממצאים מעידים על קיומם של דפוסי ייצוג לפי השתייכות אידיאולוגית ומגזרית. ראשית, החרדים והערבים, שהם שתי קבוצות המיעוט המובחנות ביותר בחברה הישראלית, מיוצגים בכנסת בעיקר באמצעות מפלגות סקטוריאליות. שנית, בגלל היחלשות מפלגות השמאל הציוני, מפלגות אלו כמעט אינן מייצגות עוד קבוצות מיעוט (קיבוצים, יישובי פיתוח, עולים); את מקומן תפסו במידה רבה מפלגות מרכז ומפלגות ימין.

מילות מפתח

חברי כנסת, ייצוג תיאורי, כנסת, מאפיינים חברתיים-דמוגרפיים, שיטת בחירות יחסית-רשימתית

מבוא

החברה הישראלית מתאפיינת ברמה גבוהה של הטרוגניות. קבוצות שונות באוכלוסייה נבדלות אלו מאלו במוצאן האתני, בהשתייכותן הדתית והלאומית, בזהותן המגזרית,

בוותק שלהן במדינת ישראל ובתצורות היישוב שהן מתגוררות בהן. כיוון שהכנסת היא המוסד הייצוגי הנבחר היחיד בישראל ברמה הארצית, ייצוג הולם של הקבוצות המגוונות המרכיבות את החברה חיוני לחוסן הדמוקרטי של מדינת ישראל. לפיכך להרכב האנושי של הכנסת משמעות רבה, שאינה מסתכמת ביחסי הכוחות הבין-מפלגתיים בתוכה.

אם קבוצה חברתית מסוימת, בעלת משקל של ממש, אינה מיוצגת כלל בכנסת או מיוצגת בה בשיעור שאינו הולם את שיעורה באוכלוסייה, אפשר לדבר על תת-ייצוג או על ייצוג חסר של אותה קבוצה. למצב כזה עלולות להיות כמה תוצאות: לקבוצה יוקצו משאבים מעטים; האינטרסים שלה לא יקודמו; בקרב חבריה יתעוררו תחושות של ניכור, אפליה וקיפוח; והלגיטימיות של המערכת הפוליטית תיפגע, שכן היא תיתפס בעיני חברי הקבוצה כלא-מייצגת. לעומת זאת, אם קבוצה חברתית מיוצגת בכנסת בשיעור גבוה יותר משיעורה באוכלוסייה אפשר לדבר על ייצוג יתר או על ייצוג עודף של אותה קבוצה. במצב כזה יזכו חברי הקבוצה לעדיפות בחלוקת המשאבים ובקידום האינטרסים שלהם, לא אחת על חשבון אינטרסים של קבוצות אחרות. יתר על כן, ההטיה לטובתם תעורר במקצת הקבוצות הרגשה של היעדר הוגנות ותערער את הלגיטימיות של המערכת.

במאמר זה אנו בוחנים את הייצוג החברתי-דמוגרפי של קבוצות שונות בכנסת לאורך תקופה של 42 שנים, מן המהפך הפוליטי ב-1977 ועד לבחירות לכנסת ה-21 (אפריל 2019). אנו מתבססים על מאגר נתונים מקורי של 1,560 תצפיות ובוחנים האם ההרכב האנושי של הכנסת משקף באופן הולם את החברה הישראלית והאם חלו במשך השנים תמורות באופן הייצוג, וכן האם אפשר לזהות דפוסי ייצוג לפי השתייכות אידיאולוגית ומגזרית.

נפתח בדיון על הרשות המחוקקת ותפקידיה וננתח את הגישות המחקריות למונח 'ייצוגיות פוליטית'. לאחר מכן נסקור את מורכבותה של החברה הישראלית ונתאר כיצד נקבע ההרכב המפלגתי והאנושי של 120 המחוקקים הישראלים באמצעות שיטת הבחירות ושיטת הבחירה של מועמדים לכנסת. בחלק המרכזי של המאמר ננתח את הפערים בייצוג קבוצות חברתיות בולטות – נשים, ערבים, חרדים ועולים; ובייצוג כמה תצורות יישוב, כמו קיבוצים, התנחלויות ויישובי פיתוח. לבסוף נבחן האם דפוסי הייצוג בכנסת קשורים לזהות האידיאולוגית של המפלגה שאליה משתייכים חברי הכנסת.

רקע תיאורטי

תפקיד הייצוג בדמוקרטיה

מבין שלוש רשויות השלטון, הרשות המחוקקת היא הרשות שמצופה ממנה לשקף שיקוף הולם ביותר של הרכב האוכלוסייה, שהרי היא נבחרת על ידי כלל הציבור ומסמלת את רצון העם (Chazan 2005; Norton 1993; Olson 1994). משתי הרשויות האחרות – המבצעת והשופטת – הציפייה ליישם את עקרון הייצוגיות קטנה יותר. חברי הרשות השופטת ממונים בדרך כלל על בסיס שיקולים מקצועיים; שיקולים של ייצוג אינם ממלאים תפקיד

מרכזי בתהליך בחירתם. גם הרשות המבצעת איננה משקפת בהכרח את הרכב האוכלוסייה משום שחבריה אינם נבחרים ישירות על ידי הציבור והשיקולים למינוחם הם פוליטיים, ולעתים אף מקצועיים (Kenig 2014). לכן אין פלא שמרבית החוקרים בתחום רואים בתפקיד הייצוג אחד התפקידים החשובים ביותר של פרלמנטים במדינות דמוקרטיות, לצד חקיקת חוקים ופיקוח על הממשלה (Bagehot 1963; Copeland and Patterson 1994; Norton 1993; Olson 1994; Von Beyme 2000).

כמעט כל הדיונים התיאורטיים בנושא הייצוג, למן ג'ון סטיוארט מיל במאה ה-19, מניחים שהנציגים הנבחרים משקפים את הרכב האוכלוסייה הבוחרת ולכן הפרלמנט הוא מעין מיקרוקוסמוס של החברה (Manin, Przeworski and Stokes 1999). במילים אחרות, ייצוג דמוקרטי מושתת על ההנחה שהדעות בבית המחוקקים משקפות בקירוב את הדעות הרווחות בציבור. במציאות אין הדבר כך מסיבות שונות. ראשית, ייצוגיות היא תמיד יחסית. שיקוף מושלם של כל הפרטים בחברת ההמונים המודרנית איננו אפשרי משום שהוא מצריך פרלמנטים בגודל לא סביר. שנית, לאנשים רבים אין דעה מגובשת בסוגיות רבות בעלות חשיבות ציבורית והם מושפעים בבחירתם מעניינים שוליים כגון כוח המשיכה של המועמד בכלי התקשורת, מידת השכנוע שלו במסע הבחירות, זיקה רגשית למפלגה וכיוצא באלה (אריאן 1997). שלישית, קבוצות מסוימות זוכות לייצוג יתר וקבוצות אחרות הן בתת-ייצוג. ייצוג בפרלמנט (או אי-ייצוג בו) יכול להשפיע מהותית על כוחן של קבוצות בחברה ומכאן על מידת ההשפעה של קבוצות אלו על תהליכי קבלת ההחלטות. למשל, המפלגות המייצגות את הציבור הערבי בישראל הן מחוץ לקונצנזוס הציבורי המשמש בסיס להקמת קואליציות, ונשים אינן פועלות במסגרת מפלגה נפרדת שיש בכוחה להציג תביעות קואליציוניות; מנגד, החרדים נהנו תמיד מייצוג בשיעור ניכר ולכן השפיעו על ממשלות ישראל לדורותיהן (ברק-ארו 2012).

בספרות המחקר מקובל להבחין בין ייצוג כנוכחות (representation as presence) לייצוג של רעיונות (representation of ideas). התפיסה הראשונה, המכונה בספרות האקדמית גם ייצוג תיאורי (descriptive representation), בוחנת את הייצוג על בסיס מאפייניו של הנציג: מגדר, השתייכות אתנו-לשונית, דת, גיל וכיוצא באלה. התפיסה השנייה, המכונה בספרות ייצוג מהותי (substantive representation), בוחנת את הייצוג על בסיס עמדותיו ופעולותיו של הנציג (שפירא ואחרים 2013). במחקר זה בחרנו להתמקד בייצוג התיאורי בכנסת הן מההיבט התיאורטי הן מההיבט האמפירי ולכן הייצוג המהותי לא ייבחן.

לפי תפיסת הייצוג התיאורי יש בהכרח זהות חברתית בין המייצג למיוצג ולכן בית המחוקקים צריך להיות העתק מדויק ככל האפשר של הרכב החברה, מעין השתקפות מוקטנת שלה – על כלל השסעים והזהויות הקיימים בה. בעבודתה הקלאסית 'תפיסת הייצוג' סרטטה האנה פיטקין את המושג ייצוג תיאורי: 'ייצוגיות אין פירושה לעשות משהו, אלא להיות משהו' (Pitkin 1967: 61). בבסיס הייצוג התיאורי עומדת התפיסה שכדי לייצג קבוצה כלשהי באוכלוסייה ולקדם את האינטרסים שלה נדרש הנציג להזדהות עמה הזדהות מוחלטת – והזדהות כזאת יכולה להתקיים רק אם הנציג חולק מאפיינים משותפים עם

אותה אוכלוסייה. על פי גרסה מוקצנת של תפיסה זו, רק נשים יכולות לייצג נשים ורק שחורים יכולים לייצג שחורים (Mansbridge 1999); ובהקשר הישראלי – רק ערבים יכולים לייצג ערבים, רק חרדים יכולים לייצג חרדים, רק 'רוסים' יכולים לייצג 'רוסים' וכדומה. אן פיליפס הציגה בעבודתה ארבעה טיעונים התומכים בתפיסת הייצוג התיאורי. ראשית, הוא מגביר את יכולתו של הנציג לשמש דגם לחיקוי. כשנציג המשתתף למיעוט מסוים נבחר לפרלמנט וממלא בו תפקיד גוברת תחושת הערך העצמי של יתר חברי קבוצת המיעוט והם נוטים יותר ללכת בדרכו. שנית, ייצוג תיאורי נחוץ כדי לפצות על אי-צדק מתמשך כלפי קבוצות שונות. שלישית, ייצוג תיאורי מאפשר לקבוצות שהתעלמו או מתעלמים מהאינטרסים שלהן להעלות את האינטרסים הללו על סדר היום וכך הוא עושה את הדיונים על מדיניות ציבורית מגוונים הרבה יותר. ולבסוף, ייצוג תיאורי הכרחי להגברת ההשתתפות הפוליטית בקרב קבוצות מופלות ולחזוקת הלגיטימציה של המוסדות הדמוקרטיים (Phillips 1998).

מובן שהתפיסה של ייצוג תיאורי איננה חפה מביקורת (ראו למשל Farrell and Scully 1999; Mansbridge 2007). מתנגדיה יעדיפו את תפיסת הייצוג המהותי, הגורסת שקידום אינטרסים מעמדיים, חברתיים ותרבותיים צריך להיבחן על פי פעולותיו של הנציג הנבחר ולא על פי השתייכותו לקבוצה מסוימת. בבסיס ביקורת זו עומדת הטענה שהיבחרותו של נציג המשתתף לקבוצה חברתית מסוימת אינה תנאי הכרחי או מספיק להבטחת האינטרסים של אותה קבוצה. לא כל אישה שנבחרת לפרלמנט מייצגת אוטומטית אינטרסים של נשים בחברה רק משום שהיא אישה. היא יכולה לייצג אינטרסים נשיים או גבריים, פמיניסטיים או אפילו שוביניסטיים – הכול לפי הפעולות שהיא תבחר לנקוט. ולא כל נציג של מיעוט אתני או של קהילה להט"בית יפעל אוטומטית לקדם את האינטרסים של הקבוצה שהוא משתייך אליה. לעומת זאת, ייתכן שנבחר ציבור שאינו שייך כלל לקבוצה מסוימת יפעל למען האינטרסים שלה – נבחר ציבור ממעמד גבוה יכול בהחלט לפעול למען מעמד הפועלים ולחתור לצמצום אי-השוויון בחברה; וישראלי שהוא דור שלישי בארץ יכול לפעול למען האינטרסים של עולים חדשים.

טיעונים אלו חושפים את החולשה של גישת הייצוג התיאורי. עם זאת, על אף חולשתה יש לה צידוק נורמטיבי. הנחת היסוד שלה היא שמוסדות דמוקרטיים שאין בהם ייצוג של קבוצות מסוימות – למשל של נשים או של מיעוטים אתניים – אינם הוגנים. הם מפרים עקרונות של צדק ושוויון ועלולים לפגוע בקידום האינטרסים של אותן קבוצות (Dovi 2012). אם נידרש לסוגיית ייצוג הנשים, לדוגמה, נראה כי חוקרים לא מעטים טוענים שהקול השונה שמשמיעות מחוקקות מייצג את הנשים בנאמנות רבה יותר. הסיבה לכך היא שלנשים מחוקקות ולכלל הנשים בחברה יש מאפיינים משותפים ומכאן גם חוויות משותפות, מטען משותף ואולי אף תפיסת עולם משותפת (Norris 2006; Squires 1996). במילים אחרות, יש סבירות גבוהה שייצוג תיאורי יוביל לייצוג מהותי של קבוצות שונות, ומכאן חשיבותו הרבה לדמוקרטיה.

קבוצות בחברה הישראלית

החברה הישראלית מתאפיינת ברמה גבוהה של הטרוגניות, ודאי בהשוואה לגודל האוכלוסייה. היא מורכבת מקבוצות רבות המוגדרות על פי מאפיינים לאומיים, דתיים, אתניים, מגדריים, עדתיים וכיוצא באלה. ההטרוגניות החברתית הזאת מיתרגמת למספר לא מבוטל של שסעים, מקצתם חופפים ומקצתם צולבים, הבאים לידי ביטוי לא רק בחברה אלא גם במערכת הפוליטית. עם שסעים אלו נמנים השסע הלאומי (יהודים-ערבים), השסע החילוני-דתי-חרדי, השסע העדתי (אשכנזים-מזרחים), השסע המעמדי והשסע של ותיקים מול עולים חדשים (הורוביץ וליסק 1990).

להלן נסקור את הקבוצות הבולטות המרכיבות את החברה הישראלית ושדפוסי ייצוגן הפוליטי ינותחו במאמר¹.

נשים

מעמד הנשים בישראל מורכב ביותר: מצד אחד חלה התקדמות ניכרת בשוויון הפורמלי שלהן; התקדמות זו באה לידי ביטוי בחקיקה נאורה שמקדמת את מעמדן ודואגת לזכויותיהן. מצד אחר, הדרך לשוויון בפועל עדיין ארוכה. שכון של הנשים בישראל עדיין נמוך משכרם של הגברים, ואף שהן משכילות כיום יותר מבעבר, רבות מהן עוסקות במקצועות 'נשיים' שהשכר בהם נמוך ולכן הן עניות יותר. הן סובלות מתת-ייצוג בשירות הציבורי ובמוסדות הנבחרים, אף שמחצית מבעלי זכות הבחירה הם נשים (מערכת פרלמנט 2008). נכון לחודש אוקטובר 2019 עמד שיעור הנשים בכנסת על 23 אחוז (מקום 79 בעולם). ההסברים לתת-ייצוג הפוליטי של נשים רבים ומגוונים. אחד הנפוצים בהם הוא התרבות הפוליטית הרווחת במדינה, וספציפית תפיסות האזרחים בנוגע לשאלה אם ראוי שנשים ישתתפו השתתפות פעילה בחיים הפוליטיים והציבוריים. בחברות פטריארכליות

1 לאחר לבטים בחרנו שלא לעסוק בייצוגיות פוליטית על בסיס עדתי ('מזרחים מול אשכנזים'), מעמדי וגילי. באשר לייצוגיות על בסיס עדתי – להבחנה הדיכוטומית בין יהודים שמוצאם באסיה-אפריקה ליהודים שמוצאם באירופה-אמריקה עדיין יש משמעויות חברתיות, כלכליות, פוליטיות וזהותיות, אבל אין לנו יכולת להעריך באופן מהימן את מספר המזרחים או האשכנזים באוכלוסייה או בקרב כלל בעלי זכות הבחירה. הסיבות העיקריות: נישואים בין-עדתיים מטשטשים את הזהות העדתית ומקשים לסווג על פי עדה; אין תיעוד סטטיסטי רשמי (בלשכה המרכזית לסטטיסטיקה) של מוצאם העדתי של אזרחים שהם דור שני ויותר לילידי הארץ. אף שבעיתונות הכתובה עדיין אפשר למצוא דיווחים על 'מספר חברי הכנסת המזרחים', אין הם מתייחסים לשיעור המזרחים בקרב כלל בעלי זכות הבחירה ולכן אי-אפשר לאמוד את פערי הייצוגיות בפרמטר זה. באשר לייצוגיות על בסיס מעמדי – ספרות המחקר הבין-לאומית ויהתה זה מכבר את תת-הייצוג של המעמדות הנמוכים בקרב נבחר הציבור, אולם דומה שהשסע המעמדי נעשה פחות דומיננטי. נוסף על כך, אין בנמצא מידע מהימן המאפשר לסווג את ההשתייכות המעמדית של חברי כנסת ולפיכך אין לנו יכולת לאמוד את פערי הייצוגיות גם בפרמטר זה. ויתרנו על בחינת הייצוגיות על בסיס גיל (של צעירים או גמלאים) בעיקר מפאת חוסר מקום.

יותר רווחת ההשקפה שראוי שתהיה הפרדה חדה בין תפקידי נשים לתפקידי גברים, על פי תכונותיהם: הנשים יהיו אחראיות בעיקר על ענייני הבית והמשפחה – עיסוקים התואמים תכונות נשיות; ואילו הגברים יהיו אחראים על ענייני פרנסה, ירכשו השכלה ויהיו רשאים לעסוק במגוון תחומים, בהם ענייני ציבור ופוליטיקה – עיסוקים התואמים תכונות גבריות (Inglehart and Norris 2003). עוד הסבר נפוץ נוגע לדת. ייצוג נשים בחברות מוסלמיות נמוך במיוחד לעומת ייצוגן בחברות נוצריות, וגם בחברות אלו נמצא שייצוג הנשים בדמוקרטיה נוצריות פרוטסטנטיות היה גבוה יותר מייצוגן בדמוקרטיה נוצריות קתוליות (Reynolds 1999) עד שבכמה מדינות קתוליות, כגון בלגיה, צרפת, פורטוגל וספרד, נקבעו מכסות ייצוג חוקיות. ההסבר טמון בקשר שבין הדת לתרבות הפוליטית – לדתות שונות תפיסות שונות באשר למקומן של הנשים בפוליטיקה.

על פי ספרות המחקר גם גורמים מוסדיים משפיעים על תת-הייצוג הפוליטי של נשים. למשל, בשיטת בחירות אישית קשה יותר לנשים להיבחר לפרלמנט, משום שבשיטה זו כל מועמד תלוי, לפחות במידה מסוימת, ביכולתו לגייס באופן פרטי את תמיכת הבוחרים. לשם כך הוא זקוק למשאבים כלכליים וארגוניים, לחשיפה תקשורתית, לקשרים עם קבוצות של בעלי עניין, לקשרים עם אליטות פוליטיות שיכולות לגייס את תמיכת ציבור המצביעים וכדומה. משאבים אלו עומדים בעיקר לרשות גברים (Lawless and Fox 2010). גם מחוזות בחירה קטנים פוגעים בייצוג של נשים בפרלמנט משום שלגברים יש יתרון מובנה על פני נשים במחוזות חד-נציגיים, שההתמודדות בהם היא ישירה ('ראש בראש') ויש רק מנצח אחד (Norris 1996; Wangnerud 2009). גודל הפרלמנט משפיע אף הוא על ייצוג נשים. ככל שהפרלמנט קטן יותר כך הוא צפוי להכיל פחות נשים, כיוון שנשים נדחקות למקומות נמוכים יותר בהליכי בחירת המועמדים במפלגות. לפיכך ככל שיש למפלגות פחות מושבים בפרלמנט, צפויות לכהן מטעמן פחות חברות פרלמנט – לא רק במספרים מוחלטים אלא גם באופן יחסי (שפירא ואחרים 2013).

מרבית ההסברים הללו תקפים גם לישראל, אך בולטים בהם ההסברים הנסמכים על דת, על תרבות פוליטית ועל גודל הפרלמנט. ראשית, בישראל פועלות מפלגות פוליטיות שנמנעות במודע ובעקביות משילובן של נשים ברשימות המועמדים שלהן לכנסת. מדובר במפלגות חרדיות, דוגמת ש"ס, אגודת ישראל ודגל התורה, ובמפלגות אסלאמיסטיות, דוגמת רע"מ.² הדרה זו של נשים מצמצמת מראש את מאגר מושבי הכנסת הזמינים לנשים. שנית, הדומיננטיות של נושאים צבאיים-ביטחוניים בסדר היום הפוליטי מקנה לגברים יתרון מובנה על פני נשים בבואם לפתח קריירה פוליטית. מתוך כך מתעצבת תרבות פוליטית שמחזקת סטריאוטיפים מגדריים – למשל שנשים מתאימות פחות לזירה הפוליטית, ובפרט לתפקידים פוליטיים שיש להם נגיעה לנושאי צבא וביטחון לאומי (Itzkovich-Malka and Friedberg 2018; Rahat and Itzkovich-Malka 2012). בעבר אף

2 בבחירות לכנסת ה' 21 (אפריל 2019) שובצה לראשונה אישה (אימאן ח'טיב) מטעם רע"מ ובבחירות של 2020 היא נבחרה לכנסת.

היה אפשר למצוא בספרות טענות שהדומיננטיות של נושאים ביטחוניים בישראל רומסת את הדרישה לייצוג תיאורי של נשים בכנסת (Brichta 2001; Herzog 1999; Yishai 1997). שלישית, הכנסת היא מהפרלמנטים הקטנים בעולם הדמוקרטי ובשל שיטת הבחירות היא גם מרובת מפלגות קטנות (ראו בהרחבה בהמשך). יש בה אפוא פחות חברות כנסת משום שמועמדות רבות ממוקמות במפלגותיהן במקומות לא ריאליים.

ערבים אזרחי ישראל

ישראל, מדינת הלאום של העם היהודי, כללה מראשית ימיה מיעוט לאומי גדול, כ-11 עד 21 אחוזים מכלל אזרחי המדינה. מאז הקמת המדינה ובמשך 18 שנה היו הערבים אזרחי ישראל נתונים לשליטתו של ממשל צבאי. בתקופה זו הם סבלו ממדיניות של יד קשה, שהתבטאה בין היתר בפיקוח הדוק ובהגבלות על חופש התנועה ועל חופש הביטוי. אף שהמיעוט הערבי נתפס בעיני מייסדי המדינה גורם עוין, הוענקה לו זכות בחירה לכנסת כבר מן הבחירות הראשונות. אלא שייצוגם הפוליטי של הערבים בכנסת היה מצומצם למדי והתבטא בעיקר בהצבעה למפלגה הקומוניסטית או לרשימות הנלוות למפא"י, שפעלו באופן קליינטליסטי. עם ביטול הממשל הצבאי בשנת 1966 השתחררה האוכלוסייה הערבית מפיקוח ומהגבלות כלכליות ואישיות ואט-אט עלו רמת החיים שלה ורמת ההשכלה שלה. אך למרות תהליך ה"ישראליות", ההבדלים בינה ובין חברת הרוב היהודית נשארו גדולים (אוסצקי, גאנץ ופפה 1999).

לאחר מלחמת ששת הימים נעשו היחסים בין הרוב היהודי למיעוט הערבי מתוחים אף יותר. אצל מקצת היהודים החלה להשתרש התפיסה שהערבים הם 'ג'יס חמישי', כלומר נאמנותם איננה נתונה למדינת ישראל אלא לפלסטינים תושבי השטחים ועל כן הם בגדר איום בטחוני. אצל מקצת הערבים רווחת התפיסה שישראל היא מדינה קולוניאלית וכובשת שרוצה 'לעשות להם טרנספר'; אצל מקצתם אף ניכרת נטייה להתבדלות והסתגרות, שבאה לידי ביטוי בהחרמת הבחירות לכנסת ובהקמת התארגנויות ששואפות להגביר את כוחם ואת השפעתם. בלטה בנושא זה 'מסמכי החזון', שניסחו אינטלקטואלים ערבים והכילו דרישות לשוויון אזרחי ולאומי מלא, לשינוי במבנה החוקתי של ישראל ולשינוי הגדרתה כמדינה יהודית למדינת כל אזרחיה (בלאנדר וגל-נור 2013).

בדפוסי ההצבעה של המיעוט הערבי חלו תמורות במהלך השנים. התמיכה ברשימות הנלוות הלכה ונחלשה ולקראת סוף שנות השבעים הן נעלמו כליל מהנוף הפוליטי. בד בבד עלה שיעור התומכים במפלגה הקומוניסטית ולמן שנות השמונים גם במפלגות לאומיות-ערביות עצמאיות (גנאם 2001; רכס 1998). עם זאת, הערבים אינם מצליחים לתרגם את משקלם האלקטורלי להשפעה פוליטית ממשית. ראשית בשל מחלוקות אידיאולוגיות, פוליטיות וחברתיות, ופילוגים פנימיים רבים על רקע המאבק בין גישות מסורתיות ובין גישות התובעות שינוי בחברה הערבית; שנית משום שהם נמצאים מחוץ לקונצנזוס היהודי-ציוני ואינם נחשבים שותפים לגיטימיים ושווים בדיונים על עתיד

המדינה והחברה (קניג 2004). די לציין שנציגיהם מודרים דרך קבע מהקואליציה וממוקדי קבלת ההחלטות.³

חרדים

אמנם קבוצה זו משתייכת לקבוצת הרוב היהודי, אבל היא קבוצת מיעוט בולטת ונבדלת בתוכה. החברה החרדית מתאפיינת בין היתר בהקפדה על מצוות ובשמירה על מנהגים הלכתיים שהנהיגו פוסקי ההלכה המחמירים; בהתרחקות מרשות הרבים המערבית-חילונית חסרת הצניעות; באורח חיים סגפני המוכתב על ידי קו הלכתי מחמיר; ובציות לגדולי התורה (שלהב ופרידמן 1985). מאפיין נוסף: לימוד התורה משמש בחיי החרדים מסגרת מכוננת. למעשה, לימוד תורה בישיבות הוא הגורם המעצב המרכזי של החברה החרדית בישראל.

התבדלותם התרבותית של החרדים מהחברה הישראלית יצרה ברבות השנים יחסים רווי קונפליקטים בינם ובין הרוב החילוני והמסורתי. שאלות הנוגעות לאופי המדינה, לתפיסת המרחב הציבורי (שבת, כשרות, הדרת נשים) ולגיוס בני הישיבות לצה"ל עוררו לא אחת מתחים פוליטיים וחברתיים. על הסוגיות האלו נוספה, לנוכח הגידול הדמוגרפי המהיר של החרדים, סוגיית השתלבותם בשוק העבודה ובהשכלה הגבוהה.

אחד האתגרים הגדולים העומדים לפני חוקרי החברה בבואם לנתח את המגזר החרדי נוגע לשאלה מיהו חרדי. שלא כמו קבוצות אחרות שבדקנו כאן, הגבולות של הקהילה החרדית חמקמקים וקשים למדידה. יש כמה גישות לסוגיה זו. גישה אחת מדגישה את אורח החיים המחמיר ומגדירה חרדי את מי שמקפיד על אדיקות הלכתית ותרבותית המבחינה בינו ובין שאר היהודים שומרי המצוות. גישה שונה מציעה הגדרה חברתית: חרדי הוא מי שחי בקהילה חרדית, כלומר מתגורר בערים או בשכונות חרדיות, שולח את ילדיו למוסדות החינוך החרדיים, צורך את התקשורת החרדית וכמובן מי שחזונו ניכרת בסממנים חרדיים. גישה אחרת מתבססת על הגדרה עצמית: חרדי הוא מי שרואה עצמו חרדי. גישה זו, שהיא כוללנית יותר משתי קודמותיה, היא סובייקטיבית לחלוטין ומושפעת מהאופן שבו האדם תופס את עצמו (זיכרון 2014). הקושי להגיע להגדרה מוסכמת של חרדיות התעצם אף יותר לזמן שנות השמונים, עם צמיחתה של אוכלוסיית יהודים מזרחים שסיגלו לעצמם רק את מקצת המאפיינים החרדיים, מה שכוונה 'חרדיות רכה' (ליאון 2010). 'חרדים רכים' שולחים את ילדיהם למוסדות חינוך חרדיים, מצביעים לש"ס, אך עם זאת אורח חייהם אינו חרדי לחלוטין.

3 מהקמת המדינה ועד ראשית 2019 כיהנו בישראל 246 אישים בתפקיד שר. רק שלושה מהם היו לא-יהודים: סאלח טריף (דרוזי, 2001-2002), ראלב מג'אדלה (מוסלמי, 2007-2009) ואיוב קרא (דרוזי, 2017-2019).

עולים חדשים

העולים מברית המועצות לשעבר ('רוסים')

לאחר קריסת הגוש הסובייטי בסוף שנות השמונים של המאה הקודמת היגרו לישראל בשנים 1989-2000 כמיליון איש ושינו מן היסוד את ההרכב הדמוגרפי של החברה הישראלית (המאזן בין יהודים לערבים ובין אשכנזים למזרחים). בעקבות זאת השתנו גם דפוסי ההצבעה בבחירות לכנסת (גלילי וברונפמן 2013).

ישנם חילוקי דעות מהותיים באשר לתהליך השתלבותם של יוצאי ברית המועצות לשעבר בחברה הישראלית. לצד ביקורות מעטות על התבדלות תרבותית – למשל על הפריחה של כלי התקשורת בשפה הרוסית ועל הצלחתן של מפלגות סקטוריאליות 'רוסיות', ועל אף פערים חברתיים-כלכליים בין העולים ובין הישראלים הוותיקים, הרוב רואים בעלייה הרוסית סיפור הצלחה. יעקובסון (2008) קובע שסיפור קליטתם של ה'רוסים' הוא בסך הכול סיפור של הצלחה גדולה, וסקרים מראים שיותר מ-80 אחוז מציבור זה מרוצים מהחלטתם לבוא לארץ ורואים בישראל את ביתם. עם זאת, רבים מבני העלייה חוו קשיים לא מעטים. המצוקות הבולטות שחוו העולים נגעו לתחומי התעסוקה והדיר. כך למשל שיעור גדול מקרב העולים המבוגרים איבדו את הפנסיה שלהם בארצות מוצאם ולא היו זכאים לפנסיה בישראל. גם העובדה שמאות אלפים מן העולים אינם נחשבים בעיני הממסד הדתי ליהודים אף שהם מזהים את עצמם כחלק מקבוצת הרוב הישראלית-יהודית מעוררת קשיים רבים, המלווים לא אחת בחוויות משפילות ובתסכול. למשל, הם מנועים מלהינשא בישראל או להיקבר בבתי עלמין יהודיים (פישר 2018). בשל קשיים אלו התגבשה אצל העולים קשת ייחודית של צרכים ואינטרסים ומי שמתאים לפעול לקידומם הם בעיקר נבחרי ציבור 'רוסים'.⁴

העולים מאתיופיה ('אתיופים')

עוד קבוצת עולים שתיבחן במאמר היא קבוצת היהודים שעלו מאתיופיה, בעיקר במסגרת מבצע משה (1984) ומבצע שלמה (1991). שתי בעיות מרכזיות הטביעו את חותמן בתהליך ההשתלבות של העולים מאתיופיה בחברה הישראלית: (א) הפער התרבותי-טכנולוגי-כלכלי בין ארץ המוצא ובין ישראל; (ב) חוסר סובלנות אליהם מצד חלקים רחבים בחברה הישראלית, שמקורו בגזענות ובגישות סטריאוטיפיות לצבע העור, להופעה החיצונית ולמנהגים השונים. בעיות אלו משתקפות במעמד ה'אתיופים' בישראל – מרביתם משתייכים למעמד חברתי-כלכלי נמוך ומתגוררים באזורי מצוקה (בן-עזר 2003). שיעור העובדים הבלתי מקצועיים בקרבם גבוה למדי. גם שיעור הנשים העובדות נמוך מהממוצע. שלא כמו העולים מברית המועצות לשעבר, העולים מאתיופיה חוו קשיי קליטה לא פשוטים

4 מעניין לציין שרבים מחברי הכנסת שנתפסו בציבור הכללי ובציבור העולים כ'רוסים' משתייכים לגלי עלייה מוקדמים יותר. עם חברי הכנסת האלו נמנים פאינה קירשנבאום (עלתה ב-1973), אביגדור ליברמן (1978), סופה לנדבר (1979), רומן ברונפמן (1980) ויורי שטרן (1981).

והשתלבותם בכלכלה ובחברה הישראלית אטית הרבה יותר ומלווה בתחושות של השפלה וניכור (פרס ובן-רפאל 2006).

קיבוצים

הקיבוץ הוא צורת התיישבות שיתופית ייחודית שייסדו יהודים ציונים בארץ ישראל לפני יותר ממאה שנה. למן הקמתו סימל הקיבוץ את אפשרות קיומה של חברה שוויונית מסוג שונה. שלא כמו הדגם הסובייטי, חברה זו לא נזקקה לשימוש בכוח ונשמרה בה החירות, אף שהייתה מושתתת על ערכי שוויון מוחלטים (שפירא 2010). עקרון השוויון בא לידי ביטוי בשותפות מלאה ברכוש, באמצעי ייצור ובצריכה, בערבות הדדית, בקבלת החלטות דמוקרטית ובעבודה עצמית. בתקופת היישוב ובעשורים הראשונים לקיומה של המדינה נחשבו חברי הקיבוצים לאליטה חברתית, רעיונית ופוליטית. הם אף מילאו תפקיד ביטחוני חשוב: בשנות החמישים והשישים ייסדו גרעיני הנח"ל של צה"ל קיבוצים רבים. ובהתאם למדיניות הציונית לקבוע את גבולות המדינה על ידי התיישבות חקלאית מוקמו הקיבוצים בעיקר בפריפריה (פוין 2008). בעשורים אלו היה לחברי הקיבוצים ייצוג יתר בולט במערכת הפוליטית. לכנסת הראשונה נבחרו 26 חברי קיבוץ, פי שלושה מחלקם היחסי באוכלוסייה, ובממשלה שקמה ב־1955 כיהנו חמישה חברי קיבוץ (שריד 25.12.2012). בשנות השמונים נקלעו הקיבוצים למשבר חריף. הם נקלעו למצוקה כלכלית ולחובות גדולים וסבלו גם ממשבר חברתי. צעירים רבים לא שבו למשק לאחר שירותם הצבאי ומעמדו של הקיבוץ כגורם מוביל בחברה הישראלית נחלש במידה ניכרת. אמנם הוא עדיין ממלא תפקיד חשוב בהתיישבות ובצה"ל, ואף הוכיח יכולת הסתגלות מרשימה למדי, אך חלפו הימים שבהם חברי קיבוצים בלטו בהרכב הכנסת או הממשלה.

יישובי פיתוח

יישובי פיתוח היו צורת יישוב חשובה מאוד במדיניות הקליטה ההמונית ופיזור האוכלוסייה של מדינת ישראל הצעירה.⁵ רובם הוקמו בשוליים הגיאוגרפיים (פריפריה), שהיו מזוהים כ'חצר האחורית' של החברה והמדינה והתאפיינו בתלות במרכז ובמידה רבה אף בנחשלות ובעוני. כלומר הפריפריה הייתה מרוחקת מן המרכז לא רק במובן הגיאוגרפי. בהשוואה למרכז, היא סבלה מנחיתות שמקורה בחלוקת משאבים בלתי שוויונית בכל הנוגע לפיתוח, אפשרויות תעסוקה, רמת חינוך ושירותי בריאות ותרבות (Tzfadia and Yacobi 2011). בשנת 2015, 14 מ־18 יישובי הפיתוח הכלולים במחקר זה⁶ השתייכו לאשכול 3 עד 5 במדרג החברתי-כלכלי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

5 הכינוי הרווח 'עירות פיתוח' אינו משקף את המציאות הנוכחית שלפיה למרבית היישובים האלה יש כיום מעמד של ערים.

6 היישובים הם אופקים, אור יהודה, בית שאן, דימונה, חצור הגלילית, יבנה, יקנעם עילית, ירוחם, מגדל העמק, מעלות, מצפה רמון, נוף הגליל (לשעבר נצרת עילית), נתיבות, קרית גת, קרית מלאכי, קרית שמונה, שדרות ושלומי.

יישובי הפיתוח אוכלסו במקור בעולים מארצות ערב (ובמידה פחותה בעולים מרומניה). יפתחאל וצפדיה (2008) סברו כי המזרחים ביישובי הפיתוח היו לכודים בין מה שכונה בעבר 'פרויקט בינוי האומה' (הקיבוצים והמושבים) ובין מה שנתפס 'נחשלות חברתית-כלכלית'. אחר כך הופנו ליישובי הפיתוח גם מקצת העולים מברית המועצות לשעבר, ואולם אז כבר נחשבה הפריפריה למרחב נחשל ונחות (גיגי 2015). המצוקה ואי־השוויון החברתי הזינו תחושות של תסכול וקיפוח והללו היו עם הזמן לנכס פוליטי. מאז שנות השבעים השכיל הליכוד לרתום את התחושות הללו לתמיכה בו, במחאה על 'שלטון מפא"י'. בד בבד, טופחה ביישובי הפיתוח (בעיקר בליכוד אך גם במפלגת העבודה) מנהיגות פוליטית מקומית – ראשי רשויות צעירים שאחר כך נבחרו לכנסת.

התנחלויות

המונח התנחלות בא לתאר יישוב יהודי שהוקם בשטחים שמדינת ישראל השתלטה עליהם במלחמת ששת הימים. ההתנחלויות הראשונות הוקמו בזמן הממשלות בראשות המערך (1967-1977). בתקופה זו הוקמו יותר מעשרים יישובים, בעיקר בבקעת הירדן ובגוש עציון. תנופה גדולה למפעל ההתנחלויות ניכרה בתקופה שמנחם בגין היה ראש ממשלה (1977-1983). בפרק זמן זה הוקם מספר גדול מאוד של התנחלויות. הקמת רבות מהן באזורים שהיה בהם ריכוז גדול של אוכלוסייה פלסטינית הבהירה שמטרתן הראשית לא הייתה ביטחונית אלא דמוגרפית ואידיאולוגית. מבחינה דמוגרפית הייתה המטרה למנוע כל אפשרות של הקמת מדינה פלסטינית עצמאית בעתיד. מבחינה אידיאולוגית בלטה הציונות הדתית כחוד החנית של המתנחלים. קבוצה זו ראתה בהתיישבות מצווה דתית, הקדמת הגאולה המשיחית והגשמת הציונות. אחר כך נבנו כמה התנחלויות גדולות מחוץ לאזורי הביקוש היקרים בגוש דן ובירושלים כדי לפתור את בעיית הדיור של האוכלוסייה החרדית ההולכת וגדלה (כהנר ושלחב 2013). זאת ועוד: הבנייה בגושי ההתנחלויות אפשרה למדינה לתת מענה זול גם לאותם חילונים ומסורתיים מהמעמד הבינוני שהתקשו לרכוש דירה באזורי הביקוש. באופן זה הגשימה המדינה גם את היעד של פיזור האוכלוסייה. כדי להבטיח, באמצעות מאבק ציבורי ופוליטי, את המשך קיומן ואת התרחבותן של ההתנחלויות, הוקמה תנועת גוש אמונים, שאחר כך הוחלפה במועצת יש"ע רבת־השפעה. מתוקף היותה של מועצת יש"ע הנציגה הרשמית של התיישבות זו מייחסות לה רשויות השלטון מעמד בכיר ופעילותה מולן מתנהלת באופן רציף ושוטף כעניין שבשגרה. סוד כוחה של מועצת יש"ע נובע, בין היתר, מהקשר האידיאולוגי שלה עם חברי כנסת רבים ומן העובדה שתושבים ונציגים של יש"ע נמצאים בעמדות השפעה – הן בכנסת הן במשרדי הממשלה (רוט 2005).

שיטת הבחירות בישראל, המערכת הפוליטית ושיקוף קבוצות אוכלוסייה שונות בכנסת

שיטת הבחירות הנהוגה בישראל היא שיטה יחסית-ארצית. שנים רבות היה אחוז החסימה נמוך, ומ־1992 עלה בהדרגה. מאז הבחירות לכנסת ה־20 שיעורו בינוני – 3.25 אחוזים

מהקולות הכשרים. יתרונה של השיטה היחסית – גם אחרי העלייה ההדרגתית באחוז החסימה – שהיא מבטיחה תרגום מדויק למדי של העדפות הבוחרים ושיקוף פוליטי נאמן למדי של מגוון הדעות המאפיינות את החברה הישראלית בבית המחוקקים, אם באמצעות מפלגות מצרפיות שכוללות נציגים של קבוצות שונות, ואם באמצעות מפלגות מגזריות קטנות יותר שמייצגות ערכים ואינטרסים מובחנים (Rahat and Itzkovitch-Malka 2012). השילוב של חברה הטרוגנית, ריבוי שסעים פוליטיים ושיטת בחירות יחסית מאוד מביא לידי פרלמנט מפוצל ומרובה מפלגות (Lijphart, Bowman and Hazan 2000).

בשלושת העשורים הראשונים של המדינה ההרכב האנושי של הכנסת לא שיקף נאמנה את כלל הקבוצות והמגזרים בחברה הישראלית. בעשורים הללו הייתה הכנסת גוף הומוגני למדי ורוב חבריה היו בעלי דיוקן דומה: גברים, אשכנזים, חילונים ומבוגרים ייצגו את תושבי הערים או הקיבוצים וזכו למירב המשאבים הציבוריים (Chazan 2005). קבוצות מיעוט שונות כגון ערבים ויהודים ממוצא מזרחי סבלו מייצוג חסר וקופחו במשך שנים בהקצאת המשאבים הלאומיים. המזרחים, למשל, נדחקו אל השוליים החברתיים והגיאוגרפיים (סבירסקי 1981) והודרו, לצד הערבים, ממוקדי הכוח (יפתחאל וצפדיה 2001). גם קבוצת הנשים, כמגדר, סבלה בעשורים הללו מייצוג חסר בולט (הרצוג 1999). רק מאוחר יותר החלה הכנסת לשקף בצורה הולמת יותר את השונות בחברה הישראלית. במחקר שסקר את דפוסי הייצוג בכנסת עד 2009 נמצא כי השיפור הרב ביותר ניכר במידת הייצוג של המזרחים והם היו בהדרגה מקבוצה נשלטת לקבוצה בעלת נוכחות ניכרת בפוליטיקה הישראלית.⁷ האשכנזים נשארו רוב השנים בעלי ייצוג יתר, אך אם בעשורים הראשונים נהנו מדומיננטיות מוחלטת, במשך הזמן היא התמתנה באופן ניכר והתחזקה מחדש רק בראשית שנות האלפיים בעקבות היבחרותם של עולים חדשים מברית המועצות לשעבר לכנסת. עוד נמצא במחקר כי ייצוג החסר הבולט ביותר במשך השנים היה על בסיס מגדרי. החרדים, לעומת זאת, החלו ליהנות מאז שנות התשעים של המאה ה-20 מייצוג יתר והגדילו את כוחם. על אף היותם קבוצת מיעוט, מעמדם כ'קבוצת וטו' מאפשר להם להקים, לשמר ולהפיל קואליציות. כוח זה מקנה להם משאבים העולים על משקלם באוכלוסייה (בקר 2009).

רהט ואיצקוביץ' מלכה הציגו במחקרם ממצאים ברוח דומה. הם הדגישו שאף שייצוג הנשים בכנסות הראשונות היה גבוה (בהשוואה לרמות הייצוג של נשים בדמוקרטיות אחרות באותה תקופה), עם הזמן הוא הלך ונחלש עד שישאל נשאלה מאחור בהשוואה לדמוקרטיות מערביות אחרות. לטענתם, הסיבה העיקרית נעוצה בגידול במספר המושבים של המפלגות החרדיות והערביות, אשר בשל תפיסת עולמן מדירית (כל החרדיות ואחדות מהערביות) נשים מרשימותיהן. סיבה נוספת היא ההצטמקות ההדרגתית של מפלגות השמאל, שייצוגן של הנשים בהן גבוה יותר. בגלל הירידה בכוחן של מפלגות אלו נאלצו המועמדים להתמודד על מספר מוגבל של מקומות והנשים היו הראשונות שנפגעו. רק

7 כאמור, במחקר זה בחרנו שלא לעסוק במידת הייצוגיות של 'מזרחים מול אשכנזים' (לעיל הערה 1).

בשנות התשעים החל להשתפר שיעור הייצוג של נשים בכנסת, אך הוא עדיין נמוך במידה ניכרת משיעורן באוכלוסייה. נראה כי העלייה בייצוג של קבוצות ומגזרים מסוימים פוגעת בייצוג הנשים בכנסת (Rahat and Itzkovitch-Malka 2012: 317). רהט, חזן וכץ מוסיפים שתהליך הדמוקרטיזציה בהליכי בחירת המועמדים (פריימריז) פגע אף הוא בייצוג הנשים (Rahat, Hazan and Katz, 2008).

לסיכום, בעשורים הראשונים לא היה לכלל הקבוצות והמגזרים בחברה הישראלית ייצוג הולם בכנסת. למן שנות התשעים היא נעשתה הטרוגנית יותר והייצוג של קבוצות שונות בציבור הישראלי הלך והשתפר. בחלק הבא נבחן אם מגמה זו נמשכה בעשר השנים שחלפו מאז המחקר המקיף האחרון בנושא. נבחן גם את דפוסי הייצוג בכנסת לפי מאפיינים של השתייכות אידיאולוגית ומגזרית. הניתוח שיוצג להלן הוא בעל תרומה ייחודית לשיח האקדמי בנושא הייצוגיות של הכנסת משני היבטים: (א) התבססות על מאגר גדול של חברי כנסת מאפשרת לסרטט במדויק את מגמות הייצוג בכנסת במשך כארבעים שנה; (ב) נקודת הייחוס שנבחרה לצורך חישוב הייצוגיות הייתה אוכלוסיית בעלי זכות הבחירה ולא כלל האוכלוסייה, כפי שהיה נהוג במחקרים אחרים. כפי שנראה, ההשוואה לאוכלוסיית בעלי זכות הבחירה מדויקת הרבה יותר.

נתונים והגדרות

כדי לבחון את שתי שאלות המחקר שלנו בנינו מסד נתונים של 1,560 תצפיות. כל תצפית מבטאת אחד מ־120 חברי הכנסת שנבחרו בכל אחת מהכנסות בין 1977 (הכנסת ה־9) לאפריל 2019 (הכנסת ה־21), עם היבחרה. מסגרת הזמן היא פרק זמן של 42 שנים, למן בחירות 1977 ועד לבחירות של אפריל 2019. ההחלטה לקבוע את נקודת הפתיחה בשנת 1977 ולא בבחירות הראשונות (1949) נבעה בעיקרה מהיעדר מידע על הרכבה של אוכלוסיית בעלי זכות הבחירה, אך גם מהיותן של בחירות אלו נקודת מפנה בהיסטוריה הפוליטית של ישראל: הן הביאו לראשונה לחילופי שלטון וסימנו את המעבר של הדמוקרטיה הישראלית ממערכת בעלת מפלגה דומיננטית אחת למערכת דו־גושית המאופיינת בתחרות פוליטית וברמת תנודתיות גבוהה יותר.

מסד הנתונים כולל את 120 החברים שנבחרו לכל כנסת בהיבחרה, ולכן חברי כנסת שנכנסו במהלך כהונת הכנסת כפועל יוצא של חילופי אישים לא נכללו בניתוח. המחיר של הכרעה מתודולוגית זו הוא הפסד של כ־150 תצפיות. ההחלטה לנתח רק את חברי הכנסת שהושבעו מיד לאחר הבחירות נבעה משתי סיבות עיקריות: ראשית, יש ערך תיאורטי בשיקוף ההרכב האנושי של הכנסת ביום הבחירות בלי להתחשב במקרי מוות, בהתפטרות מאלוצות או בנסיבות אחרות שהביאו לחילופי אישים; שנית, לטובת הדיוק היה חשוב להסתפק בנקודת זמן אחת ולא להתפרס על משך כהונת הכנסת, שיכול להגיע לארבע שנים ויותר. הנתונים על משקלן של קבוצות האוכלוסייה השונות מכלל בעלי זכות הבחירה נאספו ממגוון מקורות, בהם פרסומי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה

(השנתון הסטטיסטי, הסקר החברתי, הודעות לעיתונות לקראת בחירות לכנסת), התוצאות הרשמיות של הבחירות ומחקרים אקדמיים.

לצורך הניתוח שלהלן השתמשנו בשני מדדים משלימים. המדד הראשון הוא פער הייצוגיות והוא מוגדר כהפרש בין שיעורם של חברי קבוצה מסוימת מקרב חברי הכנסת בשנת בחירות מסוימת ובין שיעורם של בעלי זכות הבחירה באותה קבוצה מקרב כלל בעלי זכות הבחירה באותה השנה. כפי שמשמע, נקודת הייחוס שלנו אינה האוכלוסייה הכוללת אלא אוכלוסיית בעלי זכות הבחירה, כלומר אזרחים בני 18 ומעלה. הסיבה לשימוש במדד זה היא שלעתים יש הבדלים ניכרים בין ההרכב של כלל האוכלוסייה ובין ההרכב של אוכלוסיית בעלי זכות הבחירה. לשם המחשה, בשנת 2003 עמד שיעור הערבים בכלל אוכלוסיית ישראל על 19.2 אחוז, אך שיעור הערבים בעלי זכות הבחירה בכלל אוכלוסיית בעלי זכות הבחירה עמד על 13 אחוז בלבד. זהו פער ניכר שנוצר בגלל השונות בהתפלגות הגילים בקבוצות חברתיות שונות. הנוסחה המשמשת אותנו בניתוח היא אפוא:

$$\Delta = K - E$$

Δ הוא ההפרש בין שיעור הייצוג של קבוצה בכנסת (K) בשנת בחירות מסוימת ובין שיעור הייצוג של הקבוצה מקרב אוכלוסיית בעלי זכות הבחירה (E) באותה שנה. במקרים שבהם שיעור הייצוג של קבוצה בכנסת גבוה משיעורה בקרב בעלי זכות הבחירה יהיו הערכים של פער הייצוגיות חיוביים וישקפו ייצוג יתר או ייצוג עודף. לעומת זאת, במקרים שבהם הייצוג בכנסת נמוך משיעורו בקרב בעלי זכות הבחירה יהיו הערכים של פערי הייצוגיות שליליים וישקפו תת-ייצוג או ייצוג חסר.

נוסף על המדד הראשון, המביע את פערי הייצוגיות במונחים אבסולוטיים, השתמשנו גם במדד פער הייצוגיות היחסי. ערכי מדד זה מתקבלים מחלוקת שיעור הייצוג של קבוצה בכנסת בשיעור הייצוג של הקבוצה בקרב אוכלוסיית בעלי זכות הבחירה. ערך של 1 מבטא ייצוגיות הולמת של הקבוצה בכנסת (למשל, אם 5 אחוזים מחברי הכנסת הם חרדים וזהו גם שיעורם בקרב בעלי זכות הבחירה). במקרים שבהם הערכים קטנים מ-1 מדובר בתת-ייצוג של הקבוצה בכנסת, ובמקרים שבהם הערכים גדולים מ-1 מדובר בייצוג יתר. אם למשל נמצא שהערך של פער הייצוגיות היחסי של חרדים הוא 2, פירוש הדבר שהייצוג שלהם בכנסת הוא פי שניים משיעורם באוכלוסיית בעלי זכות הבחירה.

בהתבסס על ספרות המחקר ובהתאם לשאלות המחקר שלנו אנו משערים שבשלושת העשורים האחרונים החל ההרכב האנושי של הכנסת לשקף בצורה הולמת יותר את החברה הישראלית ופערי הייצוגיות השליליים בקרב קבוצות מוחלשות כגון נשים וערבים הצטמצמו. לעומת זאת, בקרב קבוצות אחרות, כגון החרדים והמתנחלים, תימשך המגמה של פערי ייצוגיות חיוביים, המשקפים ייצוג יתר. עוד אנו משערים כי אפשר לזהות דפוסי ייצוג בכנסת לפי השתייכות אידיאולוגית ומגזרית. קבוצות מיעוט מובחנות מאוד בחברה הישראלית, כגון חרדים וערבים, יהיו מיוצגות בכנסת בעיקר באמצעות מפלגות סקטוריאליות. גם ייצוגם של הקיבוצים, יישובי הפיתוח והעולים במפלגות השמאל הצינוני צפוי לקטון בשל היחלשותן הניכרת של מפלגות אלו.

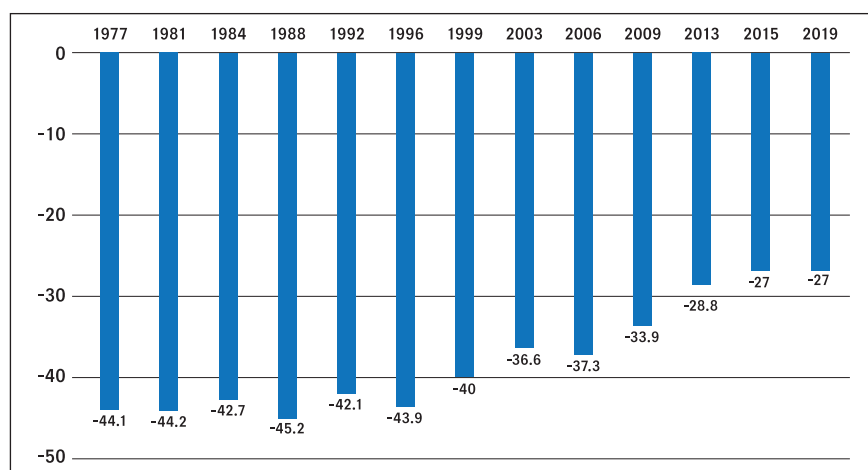
תמורות בפערי הייצוגיות

בחלק זה ננתח את השינויים שחלו בפערי הייצוגיות של קבוצות שונות באוכלוסייה בפרק זמן של 42 שנים. נפתח בניתוח פערי הייצוגיות של נשים, הקבוצה החברתית הגדולה ביותר שנידונה כאן – והיחידה שאינה מיעוט בקרב אוכלוסיית בעלי זכות הבחירה. נמשיך בניתוח המיעוט הערבי והמיעוט החרדי ושתי קבוצות עולים: מחבר המדינות ומאתיופיה. לבסוף ננתח את פערי הייצוגיות של שלוש קבוצות שמובחנות על פי אופי תצורת היישוב: יישובי פיתוח, התנחלויות וקבוצים.

נשים

במספרים מוחלטים, במסגרת הזמן הנסקרת כאן נבחרו לכנסת בין 7 נשים (לאחר בחירות 1988) ל-29 נשים (לאחר בחירות 2015 ולאחר בחירות אפריל 2019). שיעורן בקרב בעלי זכות הבחירה, לעומת זאת, כמעט לא השתנה. כפי שעולה מתרשים 1, נשים נמצאות בת-ייצוג בולט בכנסת, אך מהכנסת ה-15 (1999) הולך ומתמתן פער הייצוגיות השלילי.

תרשים 1. פער הייצוגיות של נשים

מקור: חישובי המחברים

בין 1977 ל-1996 נבחרו לכנסת בין 7 ל-11 נשים בלבד. נוכחות דלילה זו משקפת בערכים השליליים הגבוהים של פערי הייצוגיות. לכנסת ה-20 (2015), לעומת זאת, נבחרו 29 נשים – כמעט רבע מחברי הכנסת.⁸ כיוון שבמסגרת הזמן הנבחנת כאן היו הנשים רוב

8 בעקבות חילופי אישים במהלך כהונת הכנסת ה-20 הגיע מספר הנשים לרמת שיא של 35 – 29 אחוז מחברי הכנסת.

זעיר מבעלי זכות הבחירה, ברור כי אף שעדיין מדובר בתת-ייצוג בולט היה הגידול הכמעט עקבי בשיעור הנשים בקרב חברי הכנסת בין 1999 ל-2015 מרשים. השיפור בייצוג של הנשים היה תולדה של כמה גורמים, בעיקר סוציולוגיים-תרבותיים (עלייה ברמת ההשכלה של הנשים, עלייה בשיעור ההשתתפות שלהן בשוק העבודה, במידת עצמאותן ובמשאביהן הכלכליים, השתרשות תפיסות המייחסות חשיבות לשוויון מגדרי בחברה) ומוסדיים (אימוץ מכסות ייצוג בכמה מפלגות). התמונה המתקבלת מהמדד של פער הייצוגיות היחסי (ראו תרשים 1) היא דומה ויש בה כדי להצביע על צמצום הדרגתי בתת-ייצוג של הנשים בכנסת. ב-1977 וב-1981 היה פער הייצוגיות היחסי 0.1, ערך שמבטא תת-ייצוג גדול מאוד. עם השנים הצטמצם תת-ייצוג עד לערך של 0.5 (כלומר גברים מיוצגים בכנסת פי 1.5 יותר משיעורם בקרב בעלי זכות הבחירה).

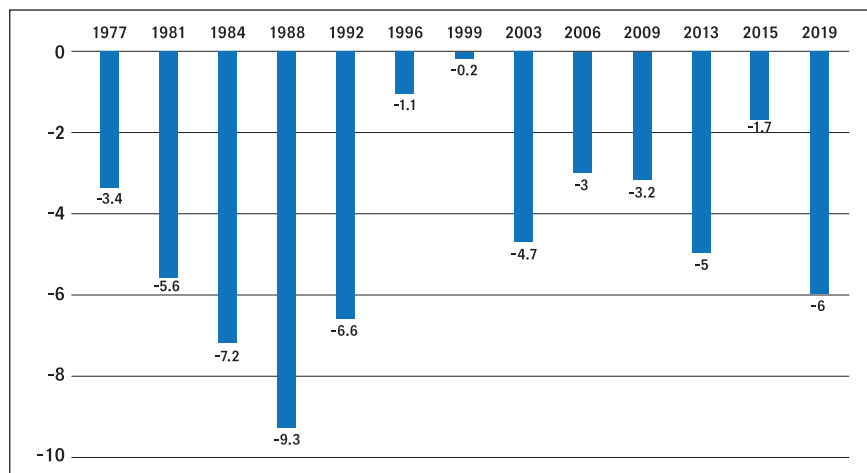
עם זאת, בבחירות לכנסת ה-21 (אפריל 2019) נעצרה מגמת הגידול במספר חברות הכנסת. ייתכן שמוקדם לראות בכך שינוי מגמה ומדובר בבלימה מתבקשת אחרי רצף של עליות או בבלימה שנוצרה מצירוף נסיבות ייחודי שנבע ממפלתן של מפלגת העבודה (שניים משלושת המועמדים הבאים ברשימה היו נשים) ומפלגת הימין החדש שארבע מששת המועמדים הראשונים ברשימתה היו נשים, אך היא לא עברה את אחוז החסימה. ואולם יש גם סימנים שמעידים שצמצום פערי הייצוגיות השליליים של נשים עלול להיעצר: למשל, מכסות הייצוג לנשים (במפלגות שערכו בחירות מקדימות) לא הוגדלו ורק שתי נשים התברגו בעשיריות הפותחות של שתי הרשימות הגדולות (הליכוד וכחול לבן). יתר על כן, אף ששיעור הנשים בכנסת עלה עם השנים, בזירת הממשלה נרשם שיפור מתון בהרבה. רק 18 מ-246 (7 אחוזים) האישים שכיהנו כשרים היו נשים, מעולם לא כיהנה בישראל ממשלה שהיו חברות בה יותר מארבע שרות וכמעט אף פעם לא קיבלה אישה את אחד התיקים הבכירים (Kenig 2019). מגמה זו שונה מן המגמה בממשלות בעלות נוכחות נשית גבוהה, בכלל זאת ממשלות שניכרות בשוויון מגדרי, דוגמת אלו שכיהנו מאז 2010 בכמה דמוקרטיות כמו קנדה, צרפת, נורווגיה, ספרד ושוודיה.

הערבים אזרחי ישראל

תרשים 2 מעיד על תנודתיות בפערי הייצוגיות של המיעוט הערבי. במספרים מוחלטים, במסגרת הזמן הנסקרת כאן נע מספר חברי הכנסת הערבים בין שפל של 5 (לאחר בחירות 1981) לשיא של 16 (לאחר בחירות 2015).⁹ בד בבד חלו שינויים גם בשיעור הערבים בכלל בעלי זכות הבחירה: עד 1988 נרשמה עלייה מתונה, אך בשנות התשעים התהפכה המגמה בעקבות העלייה ההמונית מברית המועצות. מאז 1999 שוב נרשמה עלייה הדרגתית בשיעור הערבים בעלי זכות הבחירה ובבחירות אפריל 2019 הוא הגיע ל-16 אחוז.

9. אנו כוללים בקטגוריה 'ערבים' גם את המיעוט הדרוזי. יש להדגיש כי ח"כים ערבים נבחרו במשך השנים לא רק במסגרת חד"ש והמפלגות הערביות אלא גם במסגרת מפלגות ציוניות 'כלליות'. נרחיב בעניין זה בהמשך.

תרשים 2. פער הייצוגיות של הערבים אזרחי ישראל

מקור: חישובי המחברים

הערכים הנמוכים בשנים 1996 ו-1999, המשקפים ייצוג הולם של המיעוט הערבי בכנסת, הם תולדה של שלושה גורמים: (א) הירידה (הזמנית) בשיעורם של הערבים בכלל בעלי זכות הבחירה עקב העלייה ההמונית מברית המועצות; (ב) צמיחתן והתבססותן האלקטורלית של מפלגות ערביות דוגמת מד"ע, רע"מ, בל"ד ותע"ל. מפלגות אלו הצליחו לזכות בקולות רבים של מצביעים ערבים, גם בזכות פיצול ההצבעה בתקופה של שיטת הבחירה הישירה לראשות הממשלה (קניג, רהט וחזן 2004: 77); (ג) אחוזי השתתפות גבוהים, כ-75 אחוז. העלייה שנרשמה בפערי הייצוגיות השליילים למן שנת 2003 נובעת בעיקרה מהירידה התלולה באחוזי ההצבעה. אם בשנים 1996 ו-1999 השתתפו בבחירות 77 ו-75 אחוז מהערבים בהתאמה, הרי בבחירות 2003 עמד אחוז ההצבעה על 62 אחוז והמשיך לרדת בבחירות העוקבות (רכס 2009: 39). ההסבר הרווח לירידה בשיעורי ההצבעה מזכיר כמה גורמים: אדישות וריחוק מהפוליטיקה; מודעות של הציבור הערבי לשוליותו בפוליטיקה הישראלית וליכולת ההשפעה המועטה שלו על המתרחש במדינה על אף היותו חלק מהחברה הישראלית; אכזבה מההנהגה הערבית ואבדן אמון בנציגים הערבים בכנסת – נטען נגדם שהזניחו את המאבק היום-יומי לשיפור חיי האזרחים הערבים בישראל לטובת הסוגיה הלאומית-הפלסטינית והמחאה על המציאות הפוליטית והסכסוך הישראלי-פלסטיני. בקרב הציבור הערבי היו גופים שהתנגדו התנגדות גורפת להשתתפות במערכות הבחירות: תנועת בני הכפר, למשל, קראה מאז היווסדה להימנעות מהשתתפות בבחירות מתוך אמונה שההשתתפות כמוה כהודאה שגורלם של הערבים בישראל שונה מגורלם של אחיהם הפלסטינים. גם הפלג הצפוני בתנועה האסלאמית תמך בהחרמת הבחירות בישראל, בעיקר מטעמי דת, שכן לשיטתו השתתפות בבחירות נוגדת את רוח האסלאם ואת חוקיו. נוסף על כל אלה הביאו גם אירועים נקודתיים לידי קריאות נגד ההשתתפות

במערכת הבחירות. בשנת 2001, למשל, הוחרמו הבחירות על רקע מהומות אוקטובר והרג ערבים ישראלים בידי כוחות הביטחון (ג'מאל 2002).

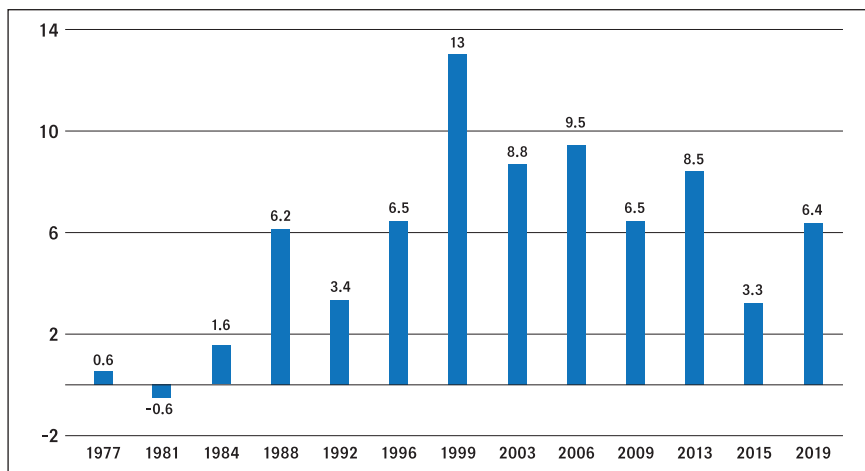
פער הייצוגיות השלילי הנמוך שנרשם בשנת 2015 היה התוצאה של התמודדות משותפת של שלוש המפלגות הערביות וחד"ש במסגרת רשימה אחת – דבר שלא נעשה קודם לכן. איחוד כוחות זה, שנוצר על רקע העלאת אחוז החסימה, מקסם את הכוח האלקטורלי של האזרחים הערבים ושינה את מגמת הירידה באחוזי ההשתתפות במגזר (צוקר 2017). על 12 חברי הכנסת הערבים שנבחרו במסגרת רשימה זו התווספו ארבעה שנבחרו מטעם מפלגות ציוניות (הליכוד, מפלגת העבודה, ישראל ביתנו ומרצ) ואף הם תרמו לערך השלילי הנמוך הזה. ארבע שנים לאחר מכן, בבחירות הראשונות של שנת 2019, השתנתה התמונה שינוי ניכר ופער הייצוגיות השלילי של הערבים בכנסת חזר להיות גבוה משהיה מאז ראשית שנות התשעים. התפצלות הרשימה המשותפת גרמה לאכזבה ניכרת בקרב האלקטורט הערבי. בשל אכזבה זו, לצד התחזקות תחושות ההדרה בעקבות חקיקת חוק הלאום ודיווחים על הצבת מצלמות בקלפיות ביישובים ערביים, היו אחוזי ההשתתפות נמוכים משעור מעודם (כ־50 אחוז) ולכנסת נבחרו רק 12 חברי כנסת ערבים. מבט על פער הייצוגיות היחסי של המיעוט הערבי בכנסת (תרשים 2) מציג תמונה דומה. ראשית, לערבים מעולם לא היה ייצוג יתר בכנסת. שנית, בין 1981 ל־1992 נעו ערכי מדד זה בין 0.3 ל־0.6, מה שמצביע על תתייצוג גבוה. בבחירות של 1999 היה הייצוג הערבי בכנסת הולם ועמד על הערך 1, ומאז 2003 נע טווח הערכים בין 0.6 ל־0.9, נתונים המעידים על תתייצוג מתון.

10 חרדים

תרשים 3 ממחיש שהחרדים הם קבוצה שזוכה לייצוג עודף ניכר בכנסת. רק בשלוש הכנסות הראשונות הנסקרות כאן זכו החרדים לייצוג שהלם את שיעורם בקרב בעלי זכות הבחירה. הערך השלילי (היחיד) בבחירות 1981 נבע מכך שרשימת פועלי אגודת ישראל לא הצליחה לעבור את אחוז החסימה ו'בזבזה' כמעט אחוז שלם מקולות החרדים. מאז 1988 החרדים נהנים מייצוג יתר שמלבד שני חריגים גבוה מ־6 אחוזים.

10 נבקש להפנות את תשומת הלב לאומדן בעלי זכות הבחירה (בני 18 ומעלה) בקרב החרדים. שיעורי הפריון הגבוהים באוכלוסייה זו יוצרים מבנה גילים שונה במובהק מזה של כלל החברה. למשל, בשנת 2018 היה שיעור הצעירים בני 19 ומטה 58 אחוז מכלל האוכלוסייה החרדית ורק 30 אחוז מן האוכלוסייה הכללית. לפיכך, כאשר אנו באים לדון בפערי ייצוגיות אצל החרדים, נתון גולמי כמו הנתון הקובע שבשנת 2018 מנתה האוכלוסייה החרדית הישראלית כמיליון נפש וחלקה היחסי בכלל האוכלוסייה היה 12 אחוז (מלאך וכהנר 2018) אינו משרת את מטרותנו. הנתונים על שיעור החרדים בעלי זכות הבחירה במאמר מתבססים על הערכות של נתונים מתוך הסקר החברתי (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה 2018), ולגבי שנים מוקדמות יותר – על Berman 2000.

תרשים 3. פערי הייצוגיות של חרדים

מקור: חישובי המחברים

לתופעה זו של ייצוג יתר גדול של חרדים בבית הנבחרים הישראלי יש שני הסברים עיקריים. הראשון נוגע לשיעורי השתתפות גבוהים. לחרדים, אשר גרים בקהילות הומוגניות ולכידות, יש אחריות חברתית-קהילתית גבוהה שממריצה אותם להתייצב בקלפיות (אטמור ושפירא 2019). הסבר שני נעוץ בהצבעה נרחבת של מצביעים לא חרדים לש"ס. יהודים מזרחים בני המעמד הנמוך אשר מגדירים עצמם דתיים או מסורתיים (ולא חרדים) נותנים את קולם למפלגה חרדית מובהקת, לפחות כפי שהדבר משתקף בבחרי הציבור שלה (טפה ובאום 2008; פלד 2001).¹¹ דפוסי ההצבעה הללו התעצבו בראשית שנות התשעים והגיעו לשיאם בבחירות 1999, שבהן נסקה ש"ס ל-17 מנדטים. שלא במקרה נרשם בבחירות אלו גם הערך הגבוה ביותר של פער ייצוגיות חיובי לחרדים בכנסת – 13 אחוז. פער הייצוגיות היחסי בבחירות אלו (ראו תרשים 3) מבטא מציאות שבה שיעור החרדים בכנסת ה-15 עם היבחרה היה גדול פי שלושה וחצי משיעורם בקרב בעלי זכות הבחירה. ככלל יש הלימה בין ההישגים האלקטורליים של ש"ס ובין פערי הייצוגיות החיוביים של החרדים.

עולים חדשים

כפי שאפשר לראות בתרשים 4, העולים מברית המועצות הם בתת-ייצוג בכל הכנסות הנבחרות כאן.¹² כך, למשל, שבעת חברי הכנסת ה'רוסים' שנבחרו לכנסת ה-14 (1996)

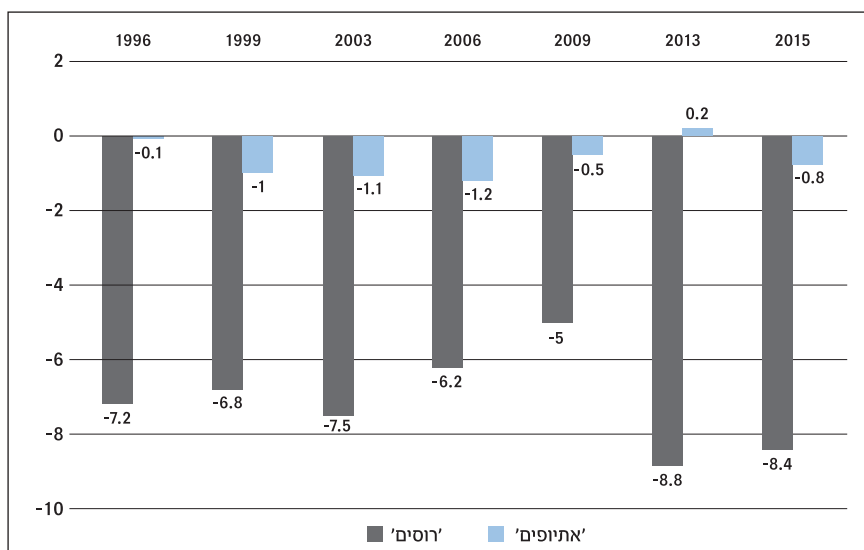
11 ש"ס היא מפלגה חרדית מובהקת מבחינה זו שכל נבחר הציבור שלה הם חרדים. עם זאת, אפשר לטעון שהיא אינה מפלגה חרדית מובהקת מבחינת המצע הרעיוני שלה ובסיסי התמיכה בה.

12 לקבוצה זו השתמשו בשני תפעולים שונים: בנוגע לחברי הכנסת החשבנו לעולים מברית המועצות את מי שעלו מאז 1973. בנוגע לבעלי זכות הבחירה, לעומת זאת, החשבנו לעולים רק את מי שעלו

היו רחוקים מלייצג בצורה הולמת את העולים, שהיו באותה שנה כ־13 אחוז מאוכלוסיית בעלי זכות הבחירה. אמנם שלוש שנים אחר כך עלה מספר חברי הכנסת ה'רוסים' ל־11, אך גם שיעור העולים בכלל בעלי זכות הבחירה עלה ל־16 אחוז, כך שפער הייצוגיות השלילי כמעט לא השתנה (גיטלמן וגולדסטיין 2001: 206-207). הערך הנמוך ביותר של ייצוג שלילי נרשם לאחר בחירות 2009, שבהן נבחרו 12 חברי כנסת ושיעור ה'רוסים' בעלי זכות הבחירה ירד מעט ועמד על 15 אחוז (Khanin 2011). ערכי פער הייצוגיות היחסי של ה'רוסים' הם בטווח שבין 0.4 עד 0.7, המשקף תת־ייצוג מתון עד חריף.

אשר ל'אתיופים' – מדובר בקבוצה הקטנה ביותר שאנו בוחנים במחקר הנוכחי. בהתאם, הטווח המרבי האפשרי של פערי הייצוגיות קטן מאוד. לכן גם כאשר לא היה בכנסת ולו נציג 'אתיופי' אחד (זה היה המצב מהכנסת ה־15 עד הכנסת ה־17) לא עלה תת־הייצוג על 1.2 אחוז. בכנסות שבהן נבחר נציג אחד (1996, 2009, 2015) היה תת־הייצוג נמוך יותר, ובכנסת ה־19, שאלה נבחרו שני נציגים 'אתיופים', נרשם לראשונה ייצוג יתר קטן.¹³ במונחים של פער ייצוגיות יחסי, בבחירות 1996 ו־2013 היה ייצוג הולם של 'אתיופים' בכנסת (ערכים של 0.9 ו־1.1 בהתאמה). בשאר הבחירות נותרה קבוצה זו בייצוג חסר.

תרשים 4. פערי הייצוגיות בקרב קהילות העולים

מקור: חישובי המחברים

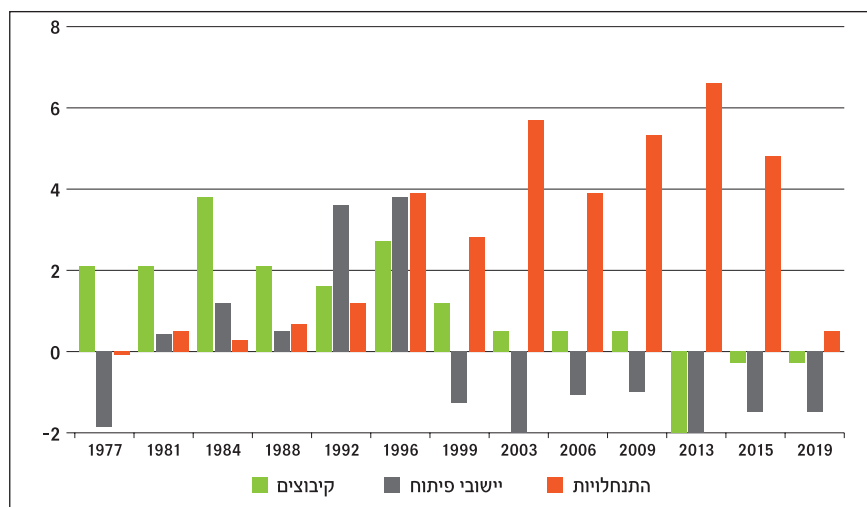
מאז 1990, בהסתמך על מקורות בספרות המחקר. עם זאת, חשוב לציין שמבחינת ייצוגיות פוליטית גם חברי הכנסת שעלו לפני שנות התשעים נתפסים בציבור כ'רוסים' (ראו גם הערה 4).

13 לא הצלחנו למצוא מידע מהימן על שיעור העולים באוכלוסיית בעלי זכות הבחירה בבחירות אפריל 2019 ולכן לא חישבנו את פערי הייצוגיות בשנה זו. עם זאת, יש לציין שבשנה זו נבחרו לכנסת, בפעם השנייה, שני נציגים 'אתיופים'.

קיבוצים, יישובי פיתוח והתנחלויות¹⁴

תרשים 5 מצביע על התמורות שחלו עם השנים בפערי הייצוגיות של שלוש תצורות היישוב הללו.

תרשים 5. פערי ייצוגיות של קיבוצים, יישובי פיתוח והתנחלויות

מקור: חישובי המחברים

כפי שבולט לעין, בתחילת הדרך היה לקיבוצים ייצוג עודף, ועם השנים ייצוגם נחלש, בעיקר עקב שינויים דמוגרפיים וערכיים בחברה הישראלית. עד לשנת 1999 נהנו הקיבוצים¹⁵ מפערי ייצוגיות חיוביים ברמה בינונית בטווח של 1.2 עד 3.8 אחוזים. בשלוש הכנסות העוקבות, שבכל אחת מהן כיהנו שלושה חברי קיבוץ, ירד ייצוג היתר לרמה מזערית של מחצית האחוז. שפל בייצוג נרשם בבחירות לכנסת ה-19 (2013), שלראשונה לא נבחר בהן אף נציג לקיבוצים. בזכות שני חברי הקיבוץ שנבחרו לכל אחת מהכנסות העוקבות קיבלו הקיבוצים ייצוג הולם.

את מקומם של הקיבוצים כנתח אוכלוסייה שזכה לייצוג עודף ניכר תפסו ההתנחלויות. שיעור המתנחלים בקרב כלל בעלי זכות הבחירה גדל מרמה כמעט אפסית ב-1977 למעט פחות מ-4 אחוזים בבחירות של אפריל 2019. כבר בשנת 1981 היה להם ייצוג עודף קטן בכנסת ומאז שנת 1996 הוא הלך וגדל. שיא הייצוג היה לאחר בחירות 2013 – לכנסת ה-19

14. בניתוח כאן נכללו כל ההתנחלויות ביהודה ושומרון, ועד לבחירות 2003 גם אלו שברצועת עזה. התנחלויות אלו פונו (עם עוד ארבעה יישובים בצפון השומרון) במסגרת תכנית ההתנתקות בשנת 2005.

15. בניתוח כאן כללנו את כל הקיבוצים למעט קיבוצים המשתייכים לתנועת הקיבוץ הדתי וקיבוצים שנמצאים בשטחי יהודה ושומרון.

נבחרו לא פחות מ־12 תושבי התנחלויות. שיעור נציגים אלו בקרב חברי הכנסת היה 10 אחוזים, גבוה הרבה יותר משיעורם של תושבי ההתנחלויות בקרב בעלי זכות הבחירה, שעמד אז על 3.4 אחוזים. בבחירות של אפריל 2019 הייתה צניחה במספר חברי הכנסת תושבי יהודה ושומרון. נבחרו חמישה בלבד ופער הייצוגיות נמחק כמעט לחלוטין. הסיבה העיקרית הייתה כישלונן היחסי של רשימות ימין כמו איחוד מפלגות הימין (שזכתה רק ב־5 מנדטים), הימין החדש וזהות (שלא עברו את אחוז החסימה).

רמת הייצוג של חברי כנסת תושבי יישובי הפיתוח מספרת סיפור שונה מסיפורם של הקיבוצים וההתנחלויות. במערכת הבחירות הראשונה הנסקרת כאן היה ייצוגם חסר, אך לאחר מכן, בין 1981 ל־1996, נבחרו לכנסות בין 7 ל־12 נציגים של יישובי פיתוח – מה שהקנה להם ייצוג יתר מתון. אל דוד לוי, תושב בית שאן, שהיה פורץ דרך בהתמנותו לשר הראשון בן יישוב פיתוח, הצטרפו בתקופה ההיא גם משה קצב, רפי אדרי ודוד מגן, ואילו עמיר פרץ נבחר ליו"ר ההסתדרות. בשנת 1999 השתנתה המגמה ונוכחות חברי הכנסת מיישובי הפיתוח הלכה והידלדלה – מה שהביא לידי תת־ייצוג שלהם.

במונחים של פערי ייצוגיות יחסיים (תרשים 5) השינויים שחלו בשלוש הקבוצות האלה בולטים אף יותר. בראשית התקופה היה ייצוגן של ההתנחלויות בכנסת הולם ועם הזמן נסק לייצוג יתר שהגיע עד פי שלושה ויותר (בבחירות 1996, 2013, 2015). כוחם הפוליטי של הקיבוצים, שעד 1996 זכו לייצוג יתר גבוה בכנסת (טווח של 1.6 עד 2.3), נחלש מאוד ומאז 2015 הם זוכים לייצוג הולם. יישובי הפיתוח הגיעו לשיא של ייצוג בשנות התשעים ומאז הם סובלים מתת־ייצוג מתון. מעניין להעיר שלאחר כל התמורות האלה, בבחירות האחרונות הנסקרות כאן (אפריל 2019) הגיעו שלוש הקבוצות לערכים שמשקפים ייצוג פרלמנטרי הולם.

ייצוגיות לפי השתייכות אידיאולוגית ומגזרית

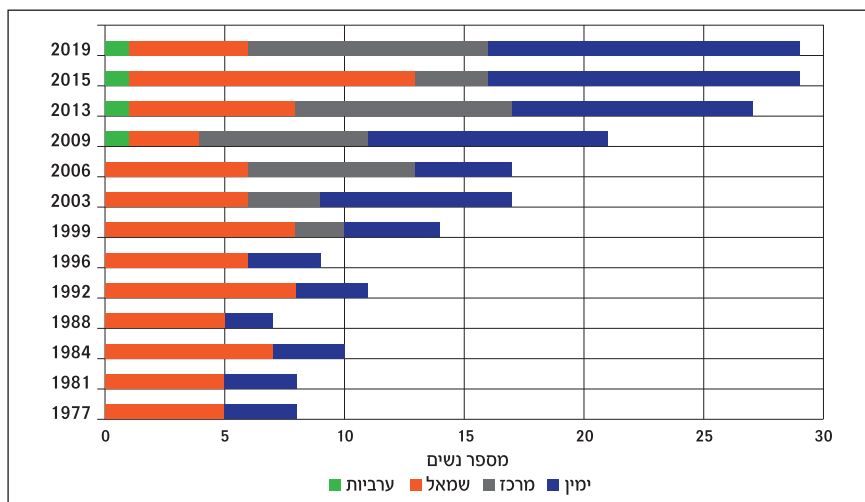
בחלק זה נעמוד על דפוסי הייצוגיות של הקבוצות שניתחנו לפי השתייכותם האידיאולוגית והמגזרית של חברי הכנסת. חילקנו את הרשימות השונות שנבחרו לכנסת מאז 1977 לחמש קטגוריות. יש להודות כי כל חלוקה כזו מציבה לפני החוקרים אתגרים מתודולוגיים. למשל, האם לסווג את המפלגות החרדיות כמפלגות ימין? כיצד להתייחס לרשימות משותפות שכוללות נציגים ממפלגות אֵם בעלות זיהוי אידיאולוגי שונה (ישראל אחת, המחנה הציוני, כחול לבן)? כל הכרעה כזו היא במובן מסוים שרירותית. כאן, למשל, החלטנו לסווג את המפלגות החרדיות בקטגוריה נפרדת ולאפיין את כל החברים ברשימה משותפת על פי הזיהוי האידיאולוגי של המפלגה המרכזית בה. בהתאם להכרעות אלו ואחרות סיווגנו את חברי הכנסת לקטגוריות האלה: (1) רשימות ימין: הליכוד, מפד"ל, שלומציון, פלאטו שרון, התחייה, תמ"י, כך, צומת, מולדת, ישראל בעלייה, האיחוד הלאומי, ישראל ביתנו, הבית היהודי, כולנו, איחוד מפלגות הימין; (2) רשימות מרכז: ד"ש, ל"ע, שינוי, תל"ם, יחד, אומץ, הדרך השלישית, מפלגת המרכז, גיל, קדימה, יש עתיד, התנועה, כחול לבן;

(3) רשימות שמאל: המערך, חד"ש¹⁶, רצ, הרשימה המתקדמת לשלום, מפ"ם, מרצ, עם אחד, המחנה הציוני; (4) רשימות חרדיות: אגו"י, דגל התורה, פא"י, מורשה, ש"ס, יהדות התורה; (5) רשימות ערביות: רשימה ערבית מאוחדת, מד"ע, רע"מ, בל"ד, תע"ל.

נשים

מן הנתונים המוצגים בתרשים 6 עולה בבירור שעד הבחירות לכנסת ה-15 (1999) השתייכו רוב מובהק מקרב הנשים בכנסת לרשימות שמאל. לדוגמה, 7 מ-10 הנשים שנבחרו לכנסת ב-1984 השתייכו לשתי רשימות שמאל: 6 למערך ו-1 (שולמית אלוני) לרצ. בדומה, 6 מ-9 הנשים שנבחרו לכנסת ב-1996 השתייכו למפלגת העבודה (3), למרצ (2) ולחד"ש (1). בתקופה זו היה מספר הנשים בכלל רשימות הימין 2 עד 4 בלבד. בבחירות לכנסת ה-16 (2003) חלה תפנית בדפוס זה. ברשימות הימין נבחרו 8 נשים (7 בליכוד ואחת במפד"ל) ואילו בשמאל נבחרו 6 נשים בלבד. עם זאת, יש לזכור שמדובר במספרים מוחלטים. כשבוחנים את בחירות 2003 במונחים יחסיים מתברר כי שיעור הנשים ברשימות השמאל (19 אחוז) והמרכז (20 אחוז) עדיין היה גבוה משיעורן ברשימות הימין (15 אחוז). דפוס זה נמשך גם בבחירות שנערכו מאז: במונחים מוחלטים גדל מספר הנשים שנבחרו במפלגות ימין במידה ניכרת, ולעתים אף היה גדול יותר ממספר הנשים שנבחרו במפלגות שמאל; ואולם במונחים יחסיים – אשר מביאים בחשבון את הצטמקותן הכללית של מפלגות השמאל – שיעור הנשים בימין עדיין נמוך בהשוואה לשמאל.

תרשים 6. נשים בכנסת, לפי חלוקה אידיאולוגית

מקור: עדכון המחברים לשפירא ואחרים (2013)

16 אף כי יש הנהגים לסווג את חד"ש כמפלגה ערבית מדובר במפלגה מעורבת בעלת שורשים קומוניסטיים ועל כן בחרנו לכלול אותה בקטגוריה של מפלגת שמאל ולהפריד אותה מהמפלגות הערביות הטהורות.

כך, בין שנת 2003 לבחירות הראשונות של 2019 עמד שיעור הנשים הממוצע מקרב כלל חברי הכנסת של רשימות הימין על כ-20 אחוז ושל מפלגות המרכז והשמאל על כ-25 אחוז. הייצוג הגבוה ביותר של נשים במונחים יחסיים נרשם אפוא ברשימות השמאל: ב-2015 היו 12 נשים מתוך 34 חברי הכנסת של המחנה הציוני, מרצ וחד"ש, ובאפריל 2019 היו 5 נשים מתוך 14 חברי הכנסת של העבודה, מרצ וחד"ש. מספר הנשים הגבוה ביותר שנבחר אי-פעם במסגרת רשימה יחידה היה בבחירות של אפריל 2019: 10 נשים נבחרו לכנסת במסגרת רשימות הליכוד וכחול לבן. במונחים יחסיים, בבחירות 2015 הייתה מרצ לרשימה הראשונה (במסגרת הזמן הנבחרת כאן) שהתקיים בה רוב נשי: 3 מ-5 חברי הכנסת שנבחרו מטעמה.¹⁷ פריצות דרך בתחום הייצוג הנשי נרשמו בחד"ש ובמפלגות הערביות. בחד"ש נבחרה לראשונה אישה בשנת 1992 (תמר גוז'נסקי) ובבל"ד נבחרה לראשונה אישה בשנת 2009. המגזר היחיד שמעולם לא בחר אישה לכנסת הוא המגזר החרדי. כוחן הממוצע של המפלגות החרדיות בתקופה הנסקרת כאן עמד על כ-13 מנדטים.

חרדים וערבים

החרדים והערבים הם שתי קבוצות המיעוט המובחנות ביותר בחברה הישראלית. המימוש המובהק של ייצוגן בכנסת הוא באמצעות מפלגות סקטוריאליות. החרדים יוצגו באמצעות מפלגות סקטוריאליות מאז הקמת המדינה, ואילו הייצוג הערבי השתנה עם צמיחתן והתבססותן של מפלגות ערביות מגזריות מאמצע שנות התשעים.

החרדים, כפי שראינו, הם הקבוצה המצליחה ביותר בפוליטיקה הישראלית, לפחות מבחינה זו שהייצוג שלה בכנסת עולה על משקלה באוכלוסיית הבוחרים. התמודדותם של החרדים במסגרת מפלגות סקטוריאליות ממקסם את כוחם הפוליטי. במילים אחרות, שלא כמו נשים, שאינן מתמודדות במסגרות פוליטיות נפרדות, לחרדים יש מפלגות 'משלהם' ורק מועמדים מן המגזר החרדי משובצים בהן. הצד השני של המטבע הוא שמועמדים חרדים כמעט אינם משתייכים למפלגות אחרות. במסגרת הזמן הנבחרת כאן היו רק שלושה חברי כנסת המזהים את עצמם כחרדים אך נבחרו לכנסת מטעם מפלגות לא חרדיות: דוד טל (שנבחר לראשונה מטעם ש"ס, אך לאחר מכן נבחר גם מטעם עם אחד ומטעם קדימה), דב ליפמן (יש עתיד) ועומר ינקלביץ' (כחול לבן).

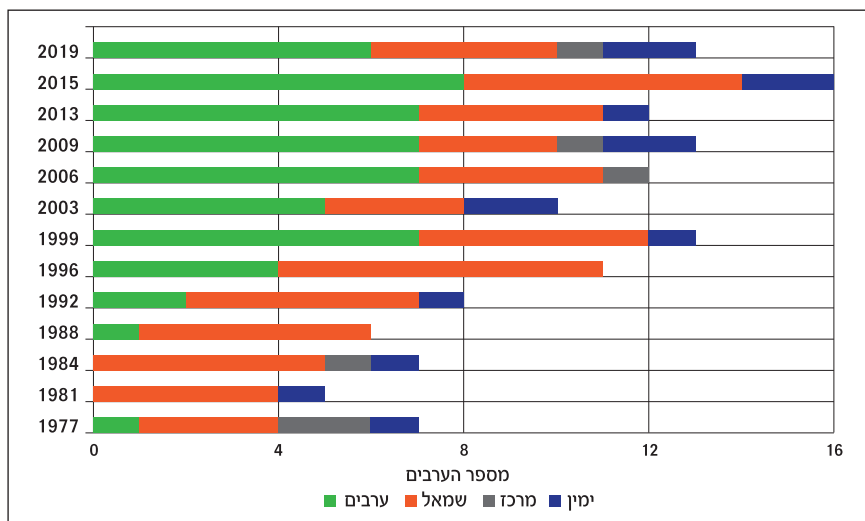
אצל הערבים דפוסי הייצוג מגוונים יותר. בשנים המוקדמות הנבחרות כאן השתייכו חברי הכנסת הערבים בעיקר למפלגות שמאל כגון חד"ש, מפלגת העבודה ומרצ. נקודת המפנה הייתה בשנת 1999 – בפעם הראשונה נבחרו מרבית חברי הכנסת הערבים במסגרת שתי רשימות ערביות – רע"מ ובל"ד (תרשים 7). השינוי שיקף לא רק את מגמת ההתחזקות של המפלגות הערביות, אלא גם את העובדה שמועמדים ערבים ממפלגות שמאל ציוניות נדחקו אל מחוץ לכנסת. מטעם מפלגת העבודה, למשל, נבחרו בשנות התשעים שני חברי כנסת (מוסלמי ודרוזי), אך בשנים 2003, 2009, 2013 ו-2019 לא כללה סיעת המפלגה בכנסת

17 מנהיגת רצ שולמית אלוני נבחרה פעמיים (1977 ו-1981) כסיעת יחיד.

ולו נציג ערבי אחד. הצטמקותה האלקטורלית של מפלגת העבודה דחקה את הנציגים הערבים בה למקומות לא ריאליים. התחזקותן של מפלגות המרכז על חשבון השמאל הציוני רק חיזקה מגמה זו, היות שמפלגות אלו נמנעו בדרך כלל מלשלב ברשימותיהן מועמדים ערבים. מטעמן של מפלגות המרכז גיל (מפלגת הגמלאים), יש עתיד והתנועה מעולם לא נבחר לכנסת נציג ערבי. החריגים היחידים הם קדימה, שמטעמה נבחר פעמיים (2006, 2009) אותו נציג, וכחול לבן, שמטעמה נבחרה לראשונה אישה דרוזית לכנסת.

בהקשר זה ראוי לציין שכל המועמדים הלא-יהודים שנבחרו לכנסת במסגרת מפלגות ימין (ליכוד, ישראל ביתנו) או מרכז (ד"ש, שינוי, קדימה, כחול לבן) היו דרוזים. שילובם של נבחרי ציבור דרוזים במפלגות אלו מתאפשר כיוון שהציבור היהודי רואה במגזר זה מגזר 'נאמן למדינה', תפיסה שמשתקפת בין היתר בשירותם של הגברים בני המגזר בצה"ל. לכן אף שהדרוזים הם קבוצה קטנה למדי, כאחוז וחצי מהאוכלוסייה, הם נהנים כמעט תמיד מייצוג עודף בכנסת.

תרשים 7. ערבים בכנסת, לפי חלוקה אידיאולוגית

מקור: חישובי המחברים

עולים חדשים

העולים מברית המועצות לשעבר היו מיוצגים בכנסת בין 1996 ל-2019 בעיקר במסגרת מפלגות ימין, תחילה בעיקר בשתי המפלגות הסקטוראליות, ישראל בעלייה וישראל ביתנו. למשל, בבחירות לכנסת ה-15 (1999) השתייכו למפלגות אלו תשעה מתוך עשרה חברי הכנסת העולים. העולה החדש הראשון שנבחר מטעם הליכוד היה מיכאל גורלובסקי, בשנת 2003. מאז נבחרו מטעם הליכוד עוד שלושה עולים (נתן שרנסקי, יולי אדלשטיין וזאב

אלקין), ומטעם כולנו עוד עולה אחת (טלי פלוסקוב), אך רוב העולים שנבחרו הוסיפו להיות בישראל ביתנו אפילו לאחר שהחלה לגוון את רשימת מועמדיה ולכלול בה גם מועמדים שאינם עולים חדשים. העולים היחידים שנבחרו במסגרת רשימות שמאל היו סופה לנדבר (מפלגת העבודה, 1996, 1999), רומן ברונפמן (מרצ, 2003) וקסניה סבטלובה (המחנה הציוני, 2015). עם השנים נבחרו לכנסת עולים מברית המועצות לשעבר גם מטעם מפלגות מרכז כמו שינוי, קדימה, יש עתיד וכחול לבן. מאז הגיע ייצוג עולי ברית המועצות לשעבר לשיאו – 12 חברי כנסת בבחירות 2006 ו-2009 – פחת מספרם במידה ניכרת ובבחירות לכנסת ה-21 נבחרו שישה בלבד: שלושה מישראל ביתנו, שניים מהליכוד ואחד מכחול לבן. מששת חברי הכנסת ה'אתיופים' שנבחרו במשך השנים לכנסת (בהיבחרה); עוד שלושה נכנסו במהלך כהונת הכנסת) – רק הראשון השתייך למפלגת שמאל: אדיסו מאסלה נבחר מטעם מפלגת העבודה עוד ב-1996. חבר כנסת נוסף נבחר מטעם הליכוד וארבעת האחרים מטעם מפלגות מרכז: שניים ביש עתיד, אחד בקדימה ואחד בכחול לבן. דפוס ייצוגיות זה יכול להפתיע, שכן רוב גדול של יוצאי אתיופיה מצביעים לימין. ואולם ההזדהות עם מפלגות ימין שמרניות ודתיות והקרבה להן גוברות בהקשר זה על נוכחותו או היעדרו של נציג מהקהילה במקום ריאלי ברשימה.

קיבוצים, יישובי פיתוח והתנחלויות

ההשתייכות האידיאולוגית של חברי כנסת חברי קיבוץ (לשמאל) או תושבי התנחלויות (לימין) היא מובהקת ואין בה כדי להפתיע. לא נצפה למצוא חבר כנסת תושב קיבוץ במפלגת ימין או חבר כנסת תושב התנחלויות במפלגת שמאל.¹⁸ ואכן, מעולם לא נבחר לכנסת תושב התנחלויות מטעם מפלגת שמאל. כל המתנחלים, מלבד מעטים שסווגו כנציגי מפלגות מרכז (אלכס לובוצקי מטעם הדרך השלישית, עתניאל שנלר וזאב אלקין מטעם קדימה, שי פירון מטעם יש עתיד), נבחרו מטעם מפלגות ימין, תחילה בעיקר ממפלגות הציונות הדתית (מפד"ל, האיחוד הלאומי) ולאחר מכן גם ממפלגות אחרות (ליכוד, ישראל ביתנו).

באשר לקיבוצים, המקרה היחיד החורג מהדפוס הצפוי הוא של משה פלד, חבר קיבוץ בית השיטה שנבחר לכנסת ב-1992 מטעם צימת וב-1996 מטעם ליכוד-גשר-צימת. שאר חברי הקיבוצים נבחרו מטעם מפלגות שמאל או מרכז. השיא היה בבחירות 1984, שבהן שמונה מ-39 חברי הכנסת (יותר מ-20 אחוז) שנבחרו מטעם המערך היו חברי קיבוץ. ייצוג זה קטן במהירות בשתי מפלגות השמאל המרכזיות – העבודה ומרצ – אך חברי הקיבוץ שולבו תחת זאת במפלגות מרכז. בבחירות של אפריל 2019 נבחרו לכנסת רק שני חברי קיבוץ, שניהם מטעם כחול לבן.

18. אנו שבים ומזכירים שבקטגוריה של חברי קיבוץ החרגנו את יישובי הקיבוץ הדתי. כמו כן, יש מספר מצומצם של התנחלויות, בעיקר בבקעה, שהיו מזוהות עם תנועת העבודה ונרשמו בהן שיעורי תמיכה גבוהים יחסית במפלגות שמאל (למשל גלגל, נירן, קליה).

ההתפלגות האידיאולוגית של נציגי יישובי הפיתוח בכנסת מובהקת פחות מן ההתפלגות של נציגי הקיבוצים וההתנחלויות. אמנם נוכחותם בלטה יותר במפלגות הימין, אך גם מטעם מפלגת העבודה נבחרו לא מעט נציגים. ב־1992, למשל, נבחרו חמישה תושבים של יישובי פיתוח מטעם הליכוד וארבעה מטעם מפלגת העבודה. בחירה זו שיקפה את הנוכחות הבולטת של שתי המפלגות הגדולות דאז ביישובי הפיתוח. שתי המפלגות ראו ביישובים אלו קהילות חשובות לנידוד בוחרים וגייסו לשם כך הנהגה מקומית. ואולם משנת 1999 הלכו ונחלשו מפלגות השמאל ביישובי הפיתוח ובד בבד נעלמו כמעט לחלוטין נבחרי הציבור ששולבו ברשימותיהן. לאמתו של דבר, מאז 1999 הנציג היחיד של מפלגת העבודה (ושל השמאל כולו) המתגורר ביישוב פיתוח הוא עמיר פרץ. כמו נציגי קיבוצים, גם את נציגי יישובי הפיתוח החלו לייצג מפלגות מרכז. ב־2013, למשל, נבחרו שלושה נציגים במסגרת יש עתיד והתנועה, ובאפריל 2019 שני נציגים במסגרת כחול לבן – מספר זהה לזה שנבחר בליכוד.

סיכום

במחקר זה סקרנו את דפוסי הייצוג התיאורי ב־13 הכנסות שנבחרו בין 1977 לאפריל 2019 במטרה לבחון אם ההרכב האנושי של הכנסת מייצג באופן הולם את החברה הישראלית ואם במשך השנים השתנה ייצוג זה.

לוח 1 מרכז את פער הייצוגיות היחסי של שבע קבוצות אוכלוסייה. מהממצאים עולה כי נשים ועולים מחבר המדינות הם שתי קבוצות שהיו בתת־ייצוג בכנסת לכל אורך פרק הזמן שנותח כאן. תת־הייצוג הגדול של הנשים (המתבטא בערכים נמוכים מאוד של פער הייצוגיות היחסי) התמתן בהדרגה מן הכנסת ה־15 ואילך; פערי הייצוגיות בקרב העולים מחבר המדינות, לעומת זאת, אינם משקפים מגמה עקבית. נדגיש כי את השיפור בשיעור ייצוגן של הנשים אפשר לייחס הן לאימוץ מנגנונים מוסדיים, כגון מכסות ייצוג, במקצת המפלגות, הן לשינוי מהותי במעמדן בחברה. באשר לעולים מחבר המדינות – 'העלייה הרוסית', למרות כל הבעיות והקשיים שנלוו אליה, נתפסת בסך הכול כסיפור הצלחה. לפיכך היו עולים שמלכתחילה לא הצביעו למפלגות עולים, ואחרים – בוודאי בני הדור השני לעלייה זו – בחרו עם השנים להעביר את תמיכתם למפלגות אחרות. אמנם הביטוי להצבעה זו הוא פערי ייצוגיות שליליים, אך אלה אינם משקפים בהכרח הדרה וניכור של מגזר זה אלא יכולים להעיד על השתלבות מוצלחת של מרבית העולים מחבר המדינות בחברה הישראלית.

לוח 1. פער הייצוגיות היחסי בשבע קבוצות אוכלוסייה

נשים	ערבים	חרדים	'רוסים'	קיבוצים	התנהלויות	יישובי פיתוח
1977	0.1	0.6	1.2	1.7	0	0.6
1981	0.1	0.4	0.8	1.7	2.7	1.1
1984	0.2	0.4	1.4	2.3	1.6	1.2
1988	0.1	0.3	2.3	1.7	1.7	1.1
1992	0.2	0.5	1.7	1.6	1.9	1.6
1996	0.2	0.9	2.3	0.4	3.1	1.6
1999	0.2	1.0	3.5	0.6	2.3	0.8
2003	0.3	0.6	2.6	0.5	3.2	0.7
2006	0.3	0.8	2.5	0.6	2.4	0.8
2009	0.3	0.8	2.0	0.7	2.8	0.8
2013	0.3	0.7	2.2	0.4	2.9	0.6
2015	0.5	0.9	1.4	0.4	2.4	0.7
*2019	0.5	0.6	1.8	0.9	1.1	0.7

* הבחירות לכנסת ה'21 (אפריל 2019)
מקור: חישובי המחברים

ייצוג היתר הגדול ביותר בכנסת בשלושת העשורים האחרונים הוא של החרדים. אם בשתי מערכות הבחירות הראשונות הנסקרות כאן היה הייצוג החרדי בכנסת פחות או יותר הולם (ערכים של 1.2 ו-0.8), לאחר מכן היה שיעור ייצוגם בכנסת גבוה בהרבה משיעורם בקרב בעלי זכות הבחירה. הצלחה זו של החרדים נבעה משיעורי השתתפות גבוהים בבחירות הכלליות, ובעיקר מהצבעה נרחבת של יהודים מזרחים, בני המעמד הנמוך, שמגדירים עצמם דתיים או מסורתיים (ולא חרדים), למפלגת ש"ס – מפלגה חרדית מובהקת. קבוצה מובחנת אחרת – הערבים – מתאפיינת בתנודתיות בפערי הייצוגיות היחסיים ולא ניכרת בה מגמה עקבית לאורך השנים. התנודתיות נובעת מגורמים שונים. כך, למשל, כשקטן שיעורה של קבוצה זו בכלל בעלי זכות הבחירה בשנות התשעים התמתן תת-הייצוג ובבחירות 1999 אף הגיע לייצוג הולם (ערך של 1). לעומת זאת, כשצנחו אחוזי ההצבעה של הערבים, מאז שנת 2000, הם חזרו לתת-ייצוג בכנסת. ב-2015, כשהתמודדו שלוש המפלגות הערביות וחד"ש בפעם הראשונה ברשימה אחת, נמחק תת-הייצוג כמעט לחלוטין (ערך של 0.9). ובאפריל 2019, עם פיצול הרשימה המשותפת לשתי רשימות והצנחה בשיעורי ההצבעה של הערבים, שב והתרחב תת-הייצוג במידה ניכרת (0.6).

בחינת הייצוגיות בכנסת לפי תצורות יישוב ייחודיות מעלה ממצאים מעניינים נוספים, המשקפים תמורות דמוגרפיות, חברתיות, ערכיות ופוליטיות. ייצוג היתר לקיבוצים הלך ופחת עם השנים. עד 1996 היה לעתים שיעורם של נבחרים חברי קיבוץ בקרב חברי הכנסת גדול פי שניים ויותר משיעורם בכלל אוכלוסיית הבוחרים (ערכים של 1.6 עד 2.3).

מעמדה של התנועה הקיבוצית כאליטה רעיונית וחלוצית, תנועת אוונגרד של החברה הישראלית הצעירה, התבטא בייצוג יתר בכנסת. מעמד זה השתנה במהירות למן שנות התשעים עד שלכנסת ה'19 כבר לא נבחר שום נציג של הקיבוצים. לכנסת ה'20 ולכנסת ה'21 נבחרו שני חברי קיבוץ, רמה המשקפת ייצוג הולם (0.9).

את מקום הקיבוצים, שזכו במשך שנים לייצוג יתר בכנסת, תפסו נציגי ההתנחלויות. אנשי תנועת ההתיישבות בשטחים המוחזקים, ובעיקר נציגיה מהציונות הדתית, החליפו את חברי הקיבוצים בתור אליטה פוליטית מגובשת, מוכוונת מטרה ועתירת מוטיבציה. בראשית שנות השמונים נהנו תושבי ההתנחלויות מייצוג עודף מתון בכנסת, שמאז מחצית שנות התשעים הלך ותפח עד לייצוג עודף של ממש. בבחירות 1996, למשל, היה שיעורם של חברי כנסת תושבי התנחלויות גדול פי שלושה ויותר משיעורם באוכלוסיית בעלי זכות הבחירה. לכנסת ה'19 נבחרו 12 מתנחלים, שהיו עשירית מחברי הכנסת, אף ששיעורם בקרב בעלי זכות הבחירה בבחירות אלו עמד על 3.4 אחוזים בלבד. בבחירות אפריל 2019 חל שינוי וייצוג היתר הגבוה של המתנחלים נמחק כמעט לחלוטין משום ששלוש מפלגות ימין אידיאולוגי נחלו כישלון (יחסי או מוחלט) בבחירות. רמת הייצוג של חברי כנסת תושבי יישובי הפיתוח מתאפיינת בתנודתיות בהשוואה לקיבוצים ולהתנחלויות. בראשית התקופה הנבדקת היה להם ייצוג יתר מתון, אך מאז 1999 השתנתה המגמה ונוכחותם בכנסת פחתה עד כדי תת-ייצוג.

בחינת הייצוגיות לפי ההשתייכות האידאולוגית והמגזרית מצביעה על שתי מגמות. ראשית, החרדים והערבים – שתי קבוצות המיעוט המובחנות ביותר בחברה הישראלית – מיוצגות בכנסת בעיקר באמצעות מפלגות סקטוריאליות. שנית, בגלל היחלשות מפלגות השמאל הציוני מפלגות אלו כמעט אינן מייצגות עוד קבוצות מיעוט (קיבוצים, יישובי פיתוח, עולים). את מקומן של מפלגות אלו בייצוגן של קבוצות המיעוט הנזכרות תפסו במידה רבה מפלגות מרכז ומפלגות ימין.

לסיכום, רוב הממצאים העולים ממחקר זה מתיישבים עם מחקרים קודמים, שהראו שעם הזמן נעשתה הכנסת ייצוגית יותר. השימוש במדד של פער הייצוגיות אפשר לנו להציג תמונה מדויקת יותר של האופן שבו הכנסת משקפת את הקבוצות החברתיות העיקריות בחברה הישראלית. על אף הירידה ההדרגתית בפערי הייצוגיות השליליים של נשים ושל עולים, לשתי הקבוצות יש הייצוג החסר הגדול ביותר. החרדים, לעומת זאת, הם הקבוצה הזוכה לייצוג היתר הגדול ביותר. המגמה בשאר הקבוצות עקבית פחות ותלויה במידה רבה בהצלחתן של מפלגות מסוימות בבחירות לכנסת.

רשימת המקורות

אוסצקי-לזר שרה, אסעד גאנם ואילן פפה, 1999. 'הרוב היהודי והמיעוט הפלסטיני במדינת ישראל, 1948-1998', בתוך: הנ"ל (עורכים), 7 דרכים: אופציות תיאורטיות למעמד הערבים בישראל, המכון לחקר השלום, גבעת חביבה.

- אטמור, ניר ואסף שפירא, 2019. 'השתתפות בבחירות 2019: מגמות וניתוח ממצאים', המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים, <https://www.idi.org.il/articles/26568> (אוחזר ב־21.12.2019).
- אריאן, אשר, 1997. הרפובליקה הישראלית השנייה: פוליטיקה ומשטר לקראת המאה ה־21 (תרגום ברוך קורות), זמורה ביתן ואוניברסיטת חיפה, [תל אביב וחיפה].
- בלאנדר, דנה ויצחק גל־נור, 2013. המערכת הפוליטית בישראל, עם עובד, ספרית ספיר והמכון הישראלי לדמוקרטיה, תל אביב וירושלים.
- בן־עזר, גדי, 2003. 'המיתוס הפרטי של יהודי אתיופיה', פנים, 26, עמ' 23-29.
- בקר, אסף, 2009. ייצוג החברה הישראלית בכנסת: ראי אמיין או מראה מעוותת? דו"ח מחקר, אוניברסיטת תל אביב והמרכז להעצמת האזרח, תל אביב.
- ברק־ארו, דפנה, 2012. 'אי־יציבות ממשלית בישראל: האם בכל אשמה שיטת הבחירות?', משפט ואדם – משפט ועסקים, יד, עמ' 493-509.
- גאנס, אסעד, 2001. 'מפלגות וזרמים אידיאולוגיים בקרב המיעוט הערבי-פלסטיני בישראל', מדינה וחברה, 1, עמ' 89-114.
- גיגי, מוטי, 2015. 'חסי עיירות פיתוח-קיבוצים: מעמד, זהות ומרחב: המקרה של שדרות-שער הנגב בין השנים 1950-2012', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, באר שבע.
- גיטלמן, צבי וקן גולדסטיין, 2001. 'המהפכה ה"רוסית" בפוליטיקה הישראלית', בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), הבחירות בישראל – 1999, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים, עמ' 203-229.
- גלילי, לילי ורומן ברונפמן, 2013. המיליון ששינה את המזרח התיכון: העלייה הסובייטית לישראל, מטר, תל אביב.
- ג'מאל, אמל, 2002. 'הימנעות כהשתתפות: על תעתועי הפוליטיקה הערבית בישראל', בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), הבחירות בישראל – 2001, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים, עמ' 57-100.
- הורוביץ, דן ומשה ליסק, 1990. מצוקות באוטופיה: ישראל – חברה בעומס יתר, עם עובד, תל אביב.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2018. הסקר החברתי – 2016.
- הרצוג, חנה, 1999. 'נשים בפוליטיקה ופוליטיקה של נשים', בתוך: דפנה יזרעאלי ואחרות (עורכות), מין, מגדר, פוליטיקה, הקיבוץ המאוחד, תל אביב, עמ' 307-356.
- זיכרמן, חיים, 2014. שחור כחול-לבן: מסע אל תוך החברה החרדית בישראל, משכל, תל אביב.
- טפה, סולטן ורוני באום, 2008. 'ש"ס – ליכוד עם כיפה?', בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), הבחירות בישראל – 2006, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים, עמ' 95-134.
- יעקובסון, אלכסנדר, 2008. 'מתפוררת שמיטתפוררת: מול הנבואות על התפרקות החברה', כיוונים חדשים, 18, עמ' 40-57.
- יפתחאל, אורן וארז צפדיה, 2001. 'גיוס פוליטי בערי הפיתוח: מאבק המזרחים על "המקום"', פוליטיקה, 7, עמ' 79-96.
- _____, 2008. 'ספריפריה: ערי הפיתוח והמקום המזרחי', בלוק, 6, עמ' 40-46.
- כהנר, לי ויוסף שלהב, 2013. 'ההתנחלויות החרדיות ביהודה ושומרון', חברה, 55, עמ' 9-12.
- ליאון, נסים, 2010. חרדיות רכה: התחדשות דתית ביהדות המזרחית, יד יצחק בן־צבי, ירושלים.
- מלאך, גלעד ולי כהנר, 2018. שנתון החברה החרדית בישראל – תקציר, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים.

האם הכנסת משקפת את החברה הישראלית?

מערכת פרלמנט, 2008. 'מאמר מערכת', פרלמנט, 57, <https://www.idi.org.il/parliaments/7832/>, 8629 (אוחזר ב־21.12.2019).

סבירסקי, שלמה, 1981. לא נחשלים אלא מנוחשלים, מחברות למחקר ולפיתוח, חיפה. פוין, אברהם, 2008. התנועה הקיבוצית: מידע ומספרים, יד טבנקין, רמת אפעל. פישר, נתנאל, 2018. אתגר הגיוור בישראל: ניתוח מדיניות והמלצות, מחקר מדיניות 103, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים.

פלד, יואב, 2001. 'הצלחתה האלקטורלית המתמשכת של ש"ס: ניתוח על-פי מודל חלוקת העבודה התרבותית', בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), הבחירות בישראל – 1999, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים, עמ' 137-170.

פרס, יוחנן ואלעזר בן-רפאל, 2006. קריבה ומריבה: שסעים בחברה הישראלית, עם עובד והמכללה האקדמית ספיר, תל אביב.

צוקר, דניאל, 2017. 'משותפת או מודרת? הרשימה המשותפת בבחירות 2015', בתוך: מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), הבחירות בישראל – 2015, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים, עמ' 103-121.

קניג, עופר, 2004. 'מפלגות ערביי ישראל במבט השוואתי: מחסום השוליות והדילמה של השפעה מול מחאה', תרבות דמוקרטית, 8, עמ' 109-143.

קניג, עופר, גדעון רהט וראובן חזן, 2004. 'האימוץ והביטול של הבחירה הישירה לראשות הממשלה ותוצאותיהם הפוליטיות', בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), הבחירות בישראל – 2003, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים, עמ' 53-90.

רוט, ענת, 2005. סוד הכוח – מועצת יש"ע ומאבקה בגדר ההפרדה ובתכנית ההתנתקות, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים.

רכס, אלי, 1998. הערבים בפוליטיקה הישראלית: דילמות של זהות, אוניברסיטת תל אביב, מרכז משה דיין, תל אביב.

_____, 2009. החברה הערבית בישראל – אוגדן מידע, יוזמות קרן אברהם, נווה אילן, פרק 6: הפוליטיקה הערבית בישראל.

שלהב, יוסף ומנחם פרידמן, 1985. התפשטות תוך הסתגרות: הקהילה החרדית בירושלים, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים.

שפירא, אניטה, 2010. 'הקיבוץ והמדינה', עיונים בתקומת ישראל, 20, עמ' 193-207.

שפירא, אסף, עופר קניג, חן פרידברג ורעות איצקוביץ' מלכה, 2013. ייצוג נשים בפוליטיקה: ישראל במבט השוואתי, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים.

שריד, יוסי, 25.12.2012. 'כנסת ראשונה בלי קיבוצניקים', הארץ.

Bagehot, Walter, 1963. *The English Constitution*, Collins Clear-Type Press, London.

Berman, Eli, 2000. 'Sect, Subsidy, and Sacrifice: An Economist's View of Ultra-Orthodox Jews', *The Quarterly Journal of Economics*, 115, 3, pp. 904-952.

Brichta, Avraham, 2001. *Political Reform in Israel*, Sussex Academic Press, Portland.

Chazan, Naomi, 2005. 'The Knesset', *Israel Affairs*, 11, 2, pp. 392-416.

Copeland, Gary W. and Samuel C. Patterson (eds.), 1994. *Parliaments in the Modern World: Changing Institutions*, University of Michigan Press, Ann Arbor.

- Dovi, Suzanne, 2012. *The Good Representative*, Blackwell Publishing, Oxford.
- Farrell, David M. and Ralph Scully, 2007. *Representing Europe's Citizens? Electoral Institutions and the Failure of Parliamentary Representation*, Oxford University Press, Oxford.
- Herzog, Hanna, 1999. *Gendering Politics*, University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Inglehart, Ronald and Pippa Norris, 2003. *Rising Tide: Gender Equality and Cultural Change Around the World*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Itzkovich-Malka, Reut and Chen Friedberg, 2018. 'Gendering Security: The Substantive Representation of Women in the Israeli Parliament', *European Journal of Women Studies*, 25, 4, pp. 419-439.
- Kenig, Ofer, 2014. 'The Social Representativeness of Cabinet Ministers in Israel: Are the Gaps Closing?', *Representation*, 50, 2, pp. 177-191.
- _____, 2019. 'The Executive Branch in Israel', in: Reuven Y. Hazan, Alan Dowty, Menachem Hofnung and Gideon Rahat (eds.), *The Oxford Handbook of Israeli Politics and Society*, Oxford University Press, Oxford.
- Khanin, Vladimir, 2011. 'Russian-Jewish Political Experience in Israel: Patterns, Elites and Movements', *Israel Affairs*, 17, 1, pp. 55-71.
- Lawless, Jennifer L. and Richard L. Fox, 2010. *It Still Takes a Candidate: Why Women Don't Run for Office* (revised edition), Cambridge University Press, Cambridge and New York.
- Lijphart, Arend, Peter J. Bowmen and Reuven Y. Hazan, 2000. 'Party Systems and Issue Dimensions: Israel and Thirty-five Other Old and New Democracies Compared', in: Reuven Y. Hazan and Moshe Maor (eds.), *Parties, Elections and Cleavages: Israel in Comparative and Theoretical Perspective*, Frank Cass, London, pp. 29-51.
- Manin, Bernard, Adam Przeworski and Susan C. Stokes, 1999. *Democracy, Accountability and Representation*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Mansbridge, Jane, 1999. 'Should Blacks Represent Blacks and Women Represent Women? A Contingent "Yes"', *Journal of Politics*, 61, 3, pp. 628-657.
- Norris, Pippa, 2006. 'Legislative Recruitment', in: Lawrence LeDuc, Richard G. Niemi and ibid. (eds.), *Comparing Democracies: Elections and Voting in Global Perspective*, Sage, London, pp. 184-215.
- Norton, Philip, 1993. *Does Parliament Matter?*, Harvester Wheatsheaf, New York.
- Olson, David M., 1994. *Democratic Legislative Institutions: A Comparative View*, M. E. Sharpe, Armonk, NY.
- Phillips, Anne, 1998. 'Democracy and Representation: Or, Why Should It Matter Who Our Representatives Are?', in: idem, *Feminism and Politics*, Oxford University Press, Oxford, pp. 224-240.

- Pitkin, Hanna F., 1967. *The Concept of Representation*, University of California Press, Berkeley.
- Rahat, Gideon, Reuven Y. Hazan and Richard S. Katz, 2008. 'Democracy and Political Parties: On the Uneasy Relationship Between Participation, Competition and Representation', *Party Politics*, 14, 6, pp. 663-683.
- Rahat, Gideon and Reut Itzkovitch-Malka, 2012. 'Political Representation in Israel: Minority Sectors vs. Women', *Representation*, 48, 3, pp. 307-319.
- Reynolds, Andrew, 1999. 'Women in the Legislature and Executives of the World: Knocking at the Highest Glass Ceiling', *World Politics*, 51, 4, pp. 547-572.
- Squires, Judith, 1996. 'Quotas for Women: Fair Representation?' *Parliamentary Affairs*, 49, 1, pp. 71-88.
- Tzfadia, Erez and Haim Yacobi, 2011. *Rethinking Israeli Space: Periphery and Identity*, Taylor & Francis, London and New York.
- Von Beyme, Klaus, 2000. *Parliamentary Democracy*, Macmillan Press, London.
- Wangnerud, Lenna, 2009. 'Women in Parliaments: Descriptive and Substantive Representation', *Annual Review of Political Science*, 12, pp. 51-69.
- Yishai, Yael, 1997. *Between the Flag and the Banner: Women in Israeli Politics*, State University of New York Press, Albany.

מתחת למכ"ם: אי-אמון קונסטרוקטיבי בישראל

טל לנטו

תקציר

בשנת 2014 הייתה ישראל למדינה השביעית שאימצה את המנגנון הנדיר אי-אמון קונסטרוקטיבי, אשר מגביל את יכולתה של הרשות המחוקקת לאתגר את הרשות המבצעת. במאמר זה אני עוסקת בשאלה מהם הגורמים והנסיבות שהביאו לאימוץ אי-אמון קונסטרוקטיבי בישראל. דרך מחקר היסטורי שמתחקה אחר תהליך זה מראשיתו ועד סופו נמצא כי ישראל, כמו מדינות אחרות, מייסדה חוקית את המנגנון כדי לייצב את הרשות המבצעת, ביזמת מומחים ומכוני מחקר. בבחינת התהליך עצמו אפשר לראות כי אירועים (שונים) זירזו את הרפורמה והעניקו ליוזמיה הזדמנות לקדמה. מלבד זה, בכל הנוגע למניעים הפוליטיים, בעת המעבר לאי-אמון קונסטרוקטיבי נמצא כי עמדות המפלגות בעניין הרפורמה נקבעו שלא על פי אידיאולוגיה אלא בהתבסס על השתייכות לקואליציה או לאופוזיציה, שכן חברי כנסת אין את החופש להצביע לפי צו מצפונם. לבסוף, בשאלת התוצאה, במאמר זה אטען כי מנגנון אי-האמון הקונסטרוקטיבי אומץ בישראל מתחת למכ"ם משום שהנושא לא עמד במרכז סדר היום של המחוקקים בכנסת. יוזמי הרפורמה הבליעו את השינוי בהצבעת אי-האמון במערכת רחבה יותר של רפורמות; בשל כך זכה השינוי לדיונים חלקיים ושטחיים בלבד, ולא נדונו לעומק השלכות הרפורמה. ממצא זה מעיד על אסטרטגיה חדשה בחקר רפורמות פרלמנטריות.

מילות מפתח: חקר בתי מחוקקים, פוליטיקה השוואתית, פוליטיקה של ישראל, רפורמות פרלמנטריות, שינוי מוסדי

מבוא

במשטרים פרלמנטריים הרשות המבצעת צומחת מתוך הרשות המחוקקת ואחראית בפניה (Lijphart 1999). לרשות המחוקקת מגוון כלים לפיקוח על הרשות המבצעת, מקצתם 'חזקים' ואחרים 'חלשים', תלוי במידת השפעתם (Gregory 1990: 60). בהקשר זה, הצבעות אי-אמון הן הכלי הקיצוני ביותר שיש לרשות המחוקקת כדי להבטיח את אחריות הרשות המבצעת (Williams 2011: 2). לעומת אי-אמון רגיל, יש הרואים באי-אמון קונסטרוקטיבי מנגנון אשר מגביל את פיקוחה של הרשות המחוקקת על הרשות המבצעת מפני שהוא

מחייב את המצדדים בהפלת הממשלה להסכים גם על ממשלה חלופית (Hazan 2014: 16). על אף חשיבות מוסד זה, אשר מסדיר את היחסים בין הרשויות והוא חלק אינטגרלי בהגדרה מהו משטר פרלמנטרי, ספרות המחקר בנושא אינה עשירה (מקורות שעוסקים בנושא: ברנע, דרייטשפיץ ושרקנסקי 2013; Williams; Strøm, Müller and Bergman 2003; 2011).¹ בכך טמונה תרומתו הראשונה של מאמר זה, אשר יבהיר את מנגנון אי-האמון מנקודת המבט של השינויים שנערכו בו במשך השנים בישראל.

בשנת 2014 הייתה ישראל למדינה השביעית אשר אימצה את המנגנון הנדיר אי-אמון קונסטרוקטיבי, השנייה שעשתה זאת בהיותה דמוקרטיה מבוססת. מאמר זה עוסק בשאלה מהם הגורמים והנסיבות שהביאו לזה. במחקר, שהוא היסטורי במהותו, אני מתחקה אחר תהליך החקיקה מראשיתו עד סופו – ממטרות השינוי, דרך הגורמים אשר הניעו אותו, התהליך עצמו והתוצאה. הממצאים מעידים כי בכל הנוגע למטרות אי-אמון קונסטרוקטיבי, ישראל, כמו מדינות אחרות, אימצה את המנגנון כדי לייצב את הרשות המבצעת, ולא משיקולים אישיים. מלבד זה, את הרעיון שיש לאמץ אי-אמון קונסטרוקטיבי בישראל העלו מומחים ומכוני מחקר; אלה הניעו את התהליך כאשר הצליחו להעלות את העניין לסדר היום של הכנסת באמצעות שיתוף פעולה עם חברי כנסת. בעת הצגת הרפורמה בכנסת והדיון בה, קידמו אותה אירועים מזרזים, והעניקו ליוזמיה חלון הזדמנויות לעגן אותה בחוק. בנוגע למניעים הפוליטיים בעת ביצוע השלב האחרון ברפורמה, בשנת 2014, נמצא כי עמדות המפלגות בעניין הרפורמה נקבעו שלא על פי אידיאולוגיה אלא בהתבסס על השתייכות לקואליציה או לאופוזיציה, משום שחברי כנסת אין את החופש להצביע על פי צו מצפונם, אלא לפי הסכמים קואליציוניים מחייבים.

לבסוף, בשאלת התוצאה, במחקר זה אטען כי מנגנון אי-האמון הקונסטרוקטיבי אומץ בישראל מתחת למכ"ם, שכן הנושא לא היה מרכזי בסדר היום של המחקרים בכנסת. למעשה, יוזמי הרפורמה הבליעז את השינוי בהצבעת אי-האמון במערכת רחבה יותר של רפורמות; בשל כך זכה שינוי זה לדיונים חלקיים ושטחיים בלבד, אשר לא עסקו לעומק בהשלכות הרפורמה. ממצא זה הוא תרומתו השנייה של המאמר, אשר מציג אסטרטגיה חדשה בחקר רפורמות פוליטיות, שלא עלתה בעבר – יוזמי רפורמה אשר צופים כי הצעתם תיתקל בהתנגדות מצד חברי כנסת מבליעים אותה ברפורמה גדולה יותר, אשר כבר הוסכם עליה בקרב הרוב הפרלמנטרי. אם כן, דרך התחקות אחר שינויים במוסד אחד בשיטת הממשל בישראל במשך השנים אפשר לעמוד על ההחלטות בכנסת ומהן הנסיבות המאפשרות זאת.

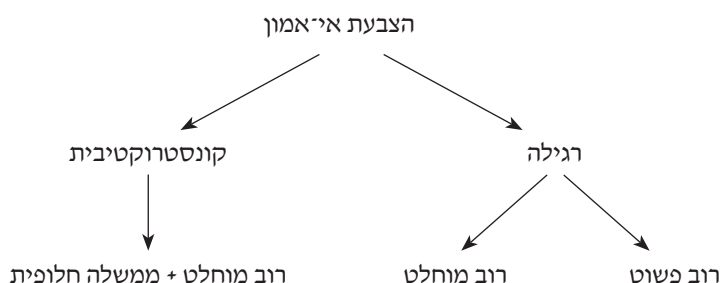
1 מחקר זה הוא חלק מעבודת צוות מחקר באוניברסיטה העברית בירושלים העוסק במנגנוני אי-אמון, בהנחייתו של פרופ' ראובן חזן.

מסגרת תיאורטית – הצבעות אי־אמון ורפורמה פרלמנטרית

אחד הרעיונות הבסיסיים והחשובים ביותר בתיאוריה של דמוקרטיה ייצוגית הוא כי הנציגים הנבחרים הם נאמני הציבור ונושאים באחריותם כלפיו (Lijphart 1999: 275).² (Strøm 1997: 47). במשטרים פרלמנטריים, שהרשות המבצעת צומחת בהם מתוך הרשות המחוקקת, הממשלה תלויה בתמיכה ובאמון של הפרלמנט כדי לכהן. הצבעות אי־אמון הן כלי קיצוני אך חיוני שנמצא בידי בית המחוקקים כדי לשמור על אחריות הרשות המבצעת כלפיו, שכן הצבעה כזו מעניקה למחוקקים את היכולת להפיל את הרשות המבצעת (Williams 2011: 2).

בספרות המחקר נהוג להבחין בין שני סוגי הצבעות אי־אמון: הצבעת אי־אמון רגילה והצבעת אי־אמון קונסטרוקטיבית. בהצבעת אי־אמון רגילה הרשות המחוקקת מצביעה בעד הפלתה של הממשלה. אם ההצבעה עוברת ברוב של חברי פרלמנט (רוב רגיל או מוחלט), מתחיל תהליך של החלפת הממשלה או של בחירות מוקדמות (ברנע, דריישיץ ושרקנסקי 2013: 543; 156; Bergman et al. 2003).

תרשים 1: הצבעות אי־אמון: הצבעה רגילה מול הצבעה קונסטרוקטיבית

להצבעת אי־אמון קונסטרוקטיבית שתי דרישות משולבות שאינן נמצאות בהצבעת אי־אמון רגילה: הדרישה לרוב מוחלט עם הדרישה כי על אותו רוב להסכים על ממשלה חלופית. משכך, הצבעת אי־אמון קונסטרוקטיבית נחשבת מנגנון מגביל וקשוח יותר מהצבעת אי־אמון רגילה, שכן תנאים אלו מגבילים את היכולת של המחוקק להביא להפלתה של הממשלה (Hazan 2014: 16). עבור מפלגות בפרלמנט אין די בגיוס רוב אשר מוכן להסיר את אמונו מהממשלה המכהנת (זה מכונה רוב שלילי), אלא עליהן להסכים בעניין ממשלה חלופית לזו המכהנת, כלומר רוב חיובי (מכאן השימוש במילה 'קונסטרוקטיבי' – רוב אשר בונה, לא הורס). כלומר אי־אמון קונסטרוקטיבי מאפשר לממשלה אשר איבדה את אמון

רוב חברי הפרלמנט להוסיף ולכהן עקב היעדר הסכמה על אודות חלופה. לפי היגיון זה, הטענה המרכזית בקשר לאי-אמון קונסטרוקטיבי היא שהוא תוכנן כדי לייצב ממשלות ולצמצם את חשיפתן להפלה (Damgaard 2010: 320). כמו שציינתי במבוא, המחקר בנוגע לתופעה זו אינו עשיר. מדובר בחסר של ממש בתחום המחקר של בתי מחוקקים, ואין ראיה אמפירית חזקה מספיק שתתמוך בטענה כי אי-אמון קונסטרוקטיבי מביא יציבות. בכל זאת, בספרות הדלה הקיימת בתחום, טענה זו היא המרכזית (ברנע, דריישפיץ ושרקנסקי 2013; Hazan 2014; Strøm, Müller and Bergman 2003). במאמר זה לא אבחן אם אכן המנגנון הקונסטרוקטיבי מביא יציבות, אלא אם הסיבה לאימוצו היא היעדר יציבות, כלומר אם המחקרים שחפצו במנגנון זה עשו זאת מתוך תקווה כי הוא יתרום ליציבות המערכת הפוליטית בישראל.

אי-אמון קונסטרוקטיבי הוא מופע נדיר למדי, שכן הוא מצוי רק בשבע דמוקרטיות פרלמנטריות (Hazan 2014: 4-6).³ הראשונה לאמץ, ולמעשה להמציא, את המנגנון הקונסטרוקטיבי היא גרמניה, לאחר מלחמת העולם השנייה – בחוקה החדשה שנכתבה ב-1949. בשל הניסיון המר של תקופת רפובליקת ויימאר, שאפה גרמניה (בשיתוף נציגי בעלות הברית שהשתתפו בניסוח חוקת מערב גרמניה ובאישורה) בחוקה החדשה שלה להשיג יציבות למערכת הפוליטית שלה. בהקשר זה הגו בגרמניה את הרעיון של אי-אמון קונסטרוקטיבי; זה נועד להשיג יציבות שלטונית (Basic Law for the Federal Republic of Germany, Article 67). כשלושים שנים לאחר מכן, ב-1978, לאחר נפילת משטרו של פרנסיסקו פרנקו, כללה החוקה החדשה של ספרד את המנגנון הקונסטרוקטיבי (Spanish Constitution, Section 113). בתחילת שנות התשעים אימצו גם הונגריה, סלובניה ופולין אי-אמון קונסטרוקטיבי בחוקות הדמוקרטיות החדשות שלהן, לאחר נפילת הגוש הקומוניסטי (The Constitution of the Republic of Poland, Article 158; The Constitution of the Republic of Slovenia, Article 116; The Fundamental Law of Hungary, Article 21). לחמש המדינות האלו, אשר מיסדו בחוק את אי-האמון הקונסטרוקטיבי במעברן למשטר דמוקרטי, הצטרפו שתי מדינות אשר עשו זאת בהיותן דמוקרטיות מבוססות דווקא. האחת היא בלגיה, בשנת 1993, בעת מעברה לשיטת משטר פדרלית (The Constitution of Belgium, Article 46); והאחרת היא ישראל; זו אימצה אי-אמון קונסטרוקטיבי בשנת 2014 כחלק ממה שכונה 'חוקי המשילות' (חוק יסוד: הממשלה [2014], סעיף 28). כאמור, במחקר זה אני מתמקדת במקרה הישראלי.

השינוי במנגנון אי-האמון מרגיל לקונסטרוקטיבי הוא רפורמה פרלמנטרית מוסדית (Sieberer, Müller and Heller 2011: 956). ברפורמה פרלמנטרית הכוונה לשינוי בכללים פרלמנטריים, שהם 'מערכת של כללים פורמליים אשר מסדירים את ההתנהלות הפוליטית

3 שעיין הן עשרה אחוזים בערך מסך הדמוקרטיות הפרלמנטריות. חשוב לציין כי יש מדינות לא דמוקרטיות (על פי המדר של Freedom House) שיש להן אי-אמון קונסטרוקטיבי, והן: לסוטו, פפואה גינאה החדשה ואלבניה.

בתוך הזירה הפרלמנטרית, ובכלל זה יחסי הגומלין של הפרלמנט עם גופים אחרים' (ibid.: 950). האימוץ של אי-אמון קונסטרוקטיבי הוא רפורמה פרלמנטרית מהסוג אשר נוגע ליחסים בין הפרלמנט לממשלה.

רפורמה פרלמנטרית היא משימה לא פשוטה, שכן לפרלמנט יש שני תפקידים סותרים מטבעם: האחד הוא לשאת את הרשות המבצעת (אשר צומחת מתוכו), והאחר הוא לוודא שהיא תהיה שהיא תהיה אחראית כלפיו בכל פעולותיה (Flinders 2002: 23). במשטר פרלמנטרי, אשר הממשלה מבוססת בו בתוך הפרלמנט, הפרלמנט למעשה אינו בשליטה על ענייניו, שכן נדרשת הנהגה של הרשות המבצעת, או משמעת קואליציונית לפחות, כדי לחולל שינוי (Wright 2004: 868). במצב זה רפורמות של כללים ונהלים פרלמנטריים אשר מסדירים את היחסים בין הרשות המבצעת לרשות המחוקקת נמצאות הלכה למעשה בידי הרשות המבצעת, אשר מחזיקה ברוב הפרלמנטרי (להוציא מקרים של ממשלות מייעוץ). הדבר בולט במיוחד בפרלמנטים שהממשלה בהם מורכבת ממפלגה אחת אשר מחזיקה ברוב המושבים. כאשר אנו באים לבחון את אימוץ אי-האמון הקונסטרוקטיבי עלינו לתת את הדעת לתפקידים סותרים אלו.⁴

מטרות המחקר

כמו שצינתי לעיל, הטענה המרכזית בקשר לאי-אמון קונסטרוקטיבי היא שהוא תוכנן כדי לייצב את הרשות המבצעת מכיוון שהמנגנון הקונסטרוקטיבי מקשה על הרשות המחוקקת להפיל את הרשות המבצעת (Damgaard 2010: 320). יתר על כן, רובבשי-שטרית (2019: 57) בחנה את הסיבות לאימוץ המנגנון הקונסטרוקטיבי בגרמניה, בספרד, בהונגריה, בסלובניה ובפולין ומצאה שבכולן הסיבה הייתה ייצוב הרשות המבצעת. משכך, הדבר הראשון שיש לבחון הוא אם כך היה גם בישראל. אף שממצא כזה נראה מובן מאליו, מעצם הבנת המנגנון הקונסטרוקטיבי, בהחלט ייתכנו ממצאים אחרים. יש מקרים שפרלמנטים מבצעים שינויים בכללים פרלמנטריים לפי שיקולים רגועים, שנועדו להטיב עם השחקנים הנמצאים בשלטון, ולא בהכרח משיקולים על-זמניים שנועדו להטיב עם המערכת (Norton 2015).

4 עוד חשוב לציין כי במחקרים אמפיריים רבים מנותחים יציבות ושינוי במגוון מוסדות דמוקרטיים כמו סוג משטר (Norris 2011; Epstein et al. 2006; Jaggers and Gurr 1995), שיטות בחירה (Cox 1987), ואולם אין כמעט מחקרים שיטתיים שנבחנים בהם יציבות ושינוי בכללים פרלמנטריים, אשר מבנים את יחסי הגומלין בתוך ובין מפלגות ומשפיעים על תוצאות המאבק הפרלמנטרי (Sieberer, Müller and Heller 2011: 949). מדובר בנתון מפתיע משום שהפרלמנט הוא לבם הפועם של הדמוקרטיות הייצוגיות המודרנית ושל המוסד הפוליטי המרכזי בה. אם כן, עוד תרומה של מאמר זה היא בבחינה שיטתית של שינוי במוסד פרלמנטרי.

מאין הגיע הרעיון כי על ישראל לאמץ אי-אמון קונסטרוקטיבי; אילו אירועים פוליטיים ליוו את התהליך של האימוץ; ומה היו המניעים הפוליטיים של השחקנים הפוליטיים בעת אימוץ המנגנון הקונסטרוקטיבי – על אלה בחלק המתודולוגי.

מתודולוגיה

המקור העיקרי שהשתמשתי בו היה פרוטוקולים מדיוני ועדת חוקה, חוק ומשפט בכנסת. בחנתי וניתחתי את כלל הפרוטוקולים מהדיונים הנוגעים לשינוי בחוק יסוד: הממשלה מהכנסת ה-12 (1992-1996), מהכנסת ה-15 (1999-2003) ומהכנסת ה-19 (2013-2015) – דיונים אשר רלוונטיים לשינוי במנגנון אי-האמון. נותחו גם פרוטוקולים מדיוני המליאה שהצביעו בהם על החוק – מהקריאה הטרונית עד הקריאה השלישית.⁵ באמצעות בחינת הפרוטוקולים היה אפשר לזהות את הכוחות הפוליטיים אשר קידמו או בלמו את השינוי במנגנון אי-האמון במשך השנים, את הסיבות שהם מנו בעד ונגד השינויים, ולרוב אפילו את המניעים שהביאו לכך. עוד מקור חשוב שהשתמשתי בו הוא ניירות עמדה, ספרים וחומרים אחרים אשר פרסמו תנועות חברתיות ומכוני מחקר שנציגיהם נכחו בדיוני ועדת חוקה, חוק ומשפט, ובתוך כך הביעו תמיכה ברפורמה בשיטת הממשל. נוסף על כך, ראיינתי אישים מובילים בתהליך הרפורמה במשך השנים, ובהם חבר הכנסת לשעבר עוזי לנדאו, חבר הכנסת לשעבר רונן הופמן ופרופ' אברהם דיסקין. ראיונות אלו עזרו לי להשלים מידע שלא נחשפתי אליו מן החומר הכתוב ואפשרו לי חוויה אישית ומבט מבפנים לאירועים בשעת בחינה.

ההתפתחות של מנגנון אי-האמון בישראל

חוק יסוד: הממשלה נחקק לראשונה בשנת 1968, ומכוחו עוגן בישראל מנגנון של אי-אמון רגיל (בפועל היה זה המצב מהקמת המדינה). מאז נערכו במרוצת השנים שלושה שינויים במנגנון אי-האמון. בשנת 1992, עם חקיקת חוק הבחירה הישירה לראשות הממשלה, הוקשח מנגנון אי-האמון באמצעות העלאת הדרישה מאי-אמון רגיל ברוב פשוט לאי-אמון רגיל ברוב מוחלט (כלומר 61 חברי כנסת). בשנת 2001, שאז בוטלה הבחירה הישירה לראשות הממשלה, אומץ מנגנון אי-אמון קונסטרוקטיבי למחצה (אסביר עליו בהמשך הדברים), ולבסוף בשנת 2014 אומץ אי-אמון קונסטרוקטיבי מלא. שלושה שינויים אלו הם תהליך תלת-שלבי במעבר של ישראל לאי-אמון קונסטרוקטיבי.

5 כלל הפרוטוקולים זמינים באתר הכנסת ובארכיון הכנסת.

תרשים 2: שינויים במוסד אי-האמון בישראל (המעגל בחוק יסוד: הממשלה)

השלב הראשון – הכנסת ה-12

בשנות השמונים הייתה המערכת הפוליטית בישראל 'תקועה' למעשה, שכן היו שתי מפלגות גדולות זהות בגודלן – הליכוד והעבודה; אמנם שתיהן היו הגדולות ביותר, אך הן היו רחוקות מלהיות רוב בכנסת. לפיכך נדרשו המפלגות הגדולות למשוך אליהן מפלגות קטנות כדי להקים קואליציה. בשל כך גדל כוח המיקוח של המפלגות הקטנות, ותהליך הרכבת הקואליציה נעשה קשה מאוד, וכלל עסקות פוליטיות. אלה התקבלו לא יפה בציבור, וזה יצא במחאה חברתית, בראשות קבוצות כמו חוקה לישראל, אשר קראו לשינוי שיטת הממשל (Hazan 1996: 25). בעקבות זאת הניחו בשנת 1988 ותחילת 1989 ארבעה חברי כנסת מארבע מפלגות שונות – דוד ליבאי (העבודה), אוריאל לין (הליכוד), אמנון רובינשטיין (שינוי) ויואש צידון (צומת) – על שולחן הכנסת ארבע הצעות חוק פרטיות נפרדות לאימוץ הבחירה הישירה לראשות הממשלה. הקריאה הטרונית עליהן התקיימה רק לאחר האירועים שאתאר בהמשך הדברים (הישיבה ה-165 של הכנסת ה-12, כ"ב באדר התש"ן, 19 במארכ 1990).

במארכ 1990, כשהייתה מפלגת העבודה בראשות שמעון פרס אחת משתי המפלגות הגדולות בממשלת האחדות השנייה, היא דנה בחשאיות בהצעת אי-אמון שנועדה להפיל את הממשלה, שהיא עצמה חברה בה, ותמכה בה. ההצעה אושרה ברוב של 60 נגד 55. זו הייתה הפעם הראשונה, והיחידה עד כה, שבה נפלה ממשלה בישראל בהצבעת אי-אמון. שממשלה בישראל נפלה בהצבעת אי-אמון. יצחק רבין כינה את האירוע 'התרגיל המסריח' והתייחס להתנהלותו של יריבו הפוליטי מבית – שמעון פרס, אולם מפלגת העבודה לא הצליחה לכוון ממשלה חדשה, והמערכת הפוליטית בישראל נקלעה למשבר. המשבר נמשך קרוב לשלושה חודשים, ובתקופה זו הציעו שתי המפלגות הגדולות מחיר גבוה יותר לקניית תמיכתן של המפלגות הקטנות. לבסוף הצליחה מפלגת הליכוד, אשר הופלה בהצבעת אי-האמון, לכוון ממשלה חדשה ברוב מזערי של 61 חברים. אירועים אלו התחילו עם 'התרגיל המסריח' והיו העילה המידית לשינוי שיטת הבחירות. התנועה החברתית שקראה לשינוי גדלה, וארבעת חברי הכנסת החליטו להחזיר לסדר היום את ההצעות שלהם ולאחדן (גל-נור ובלאנדר 2013: 245-246; Hazan 1996). ועדת חוקה, חוק ומשפט התכנסה לראשונה לדון בנושא שינוי חוק יסוד: הממשלה (בחירה ישירה) במארכ 1990. באותו חודש אושרו ארבע ההצעות בקריאה הראשונה והוחזרו לוועדת החוקה כדי לאחד

אותן לכדי הצעה אחת מגובשת לקראת הקריאה השנייה והשלישית. בשנתיים שבין מארס 1990 למארס 1992 ניהלה ועדת חוקה, חוק ומשפט 41 דיונים בנושא של חוק יסוד: הממשלה (בחירה ישירה).

הוועדה התמקדה בהשלכות הרבות של שינוי שיטת הממשל בישראל. אחד הנושאים על הפרק היה מנגנון אי-האמון בממשלה שראשה נבחר ישירות בידי העם. בארבע הצעות החוק הפרטיות נוסחה דרישה לרוב מיוחד של חברי כנסת שיוכלו להביע אי-אמון בראש הממשלה (בין שבעים לשמונים, תלוי בהצעה). בהצעתו של רובינשטיין היה סעיף של אי-אמון קונסטרוקטיבי עם רוב מיוחד של שבעים חברי כנסת (ועדת חוקה, חוק ומשפט, פרוטוקול 126, 26.3.1990). חברי הוועדה התנגדו בתוקף לסעיף זה, ועל כן הוא לא היה חלק מההצעה האחידה שגובשה, אולם ההסכמה הרחבה שגובשה בקרב חברי ועדת החוקה הייתה סביב הדרישה לרוב מיוחד של שבעים חברי כנסת שיוכלו להפיל ראש ממשלה (ועדת חוקה, חוק ומשפט, פרוטוקול 270, 18.6.1991). נוסף על כך, כדי ליצור 'מאזן אימה' הוחלט כי הצעת אי-אמון מוצלחת משמעה לא רק הדחתו של ראש הממשלה אלא גם פיזור הכנסת, כלומר חברי הכנסת יודעים כי בהביעם אי-אמון בראש הממשלה הם מסתכנים באיבוד מושבם ובקיום בחירות (שם, פרוטוקול 220, 22.1.1991).

בקריאה השנייה על הצעת בחוק במליאת הכנסת הובעה הסתייגות הן מן הדרישה לרוב מוחלט והן מן הדרישה לפיזור של הכנסת (הישיבה ה-368 של הכנסת ה-12, ב' בשבט התשנ"ב, 7.1.1992). הסתייגות זו התקבלה, ועל כן הוחזר הנושא לדיון בוועדה. הוועדה החליטה לוותר על הדרישה לרוב מיוחד של שבעים ולהתפשר על רוב מוחלט של 61, אולם חברי הוועדה לא היו מוכנים להתפשר כלל על הדרישה לפיזור המוקדם של הכנסת בעקבות הצבעת אי-אמון מוצלחת (ועדת חוקה, חוק ומשפט, פרוטוקול 270, 18.6.1991). אכן, זו הגרסה אשר אושרה לבסוף גם במליאה (חוק יסוד: הממשלה [1992], סעיף 19.ב). במחקר זה, אשר עוסק בתהליך האימוץ של אי-האמון הקונסטרוקטיבי בישראל, מעניינת – מלבד העובדה ששונה מנגנון אי-האמון או שבאחת מהצעות החוק הפרטיות יש סעיף קונסטרוקטיבי – הצעת חוק מתחרה לזו של הבחירה הישירה, שהוצעה בכנסת ה-12, והיא הצעתו של חבר הכנסת עוזי לנדאו מהליכוד. גם הצעה זו אושרה בקריאה הטרומית. בהצעתו של לנדאו היו שני מרכיבים עיקריים: ראש הממשלה יהיה ראש הסיעה הגדולה ביותר, ושינוי מנגנון אי-האמון מרגיל לקונסטרוקטיבי. מטרת הצעה זו הייתה לחזק את כוחו של ראש הממשלה, אגב הימנעות משינויים קיצוניים בשיטת הממשל (הצעת חוק של חבר הכנסת עוזי לנדאו, חוק יסוד: הממשלה [התש"ן 1990] הונחה על שולחן הכנסת ב-26.3.1990). בתחילת הדיונים בוועדת חוקה, חוק ומשפט הציג לנדאו את הצעתו, ומהר מאוד התברר (לפי קריאות הן בציבור והן בכנסת לשינוי ניכר בשיטת הממשל) כי חברי הוועדה נוטים לתמוך בניסוח הצעת חוק לאימוץ הבחירה הישירה לראשות הממשלה (ועדת חוקה, חוק ומשפט, פרוטוקול 155, 11.7.1990). אם בכל זאת נתמך בתגובות הנוגעות לסעיף הקונסטרוקטיבי, כמו הסעיף שהיה בהצעתו של רובינשטיין, גם הפעם התנגדו נחרצות חברי הוועדה לרעיון של אי-אמון קונסטרוקטיבי. הטענה העיקרית של

חבר הכנסת אוריאל לין הייתה שאי-אמון קונסטרוקטיבי הוא מנגנון פגום, שכן כל תרחיש שהכנסת יכולה להפיל בו את הממשלה, בלי לחשוף את עצמה לפיזור מוקדם, הוא תרחיש קלוקל משום שאין לחברי הכנסת מה להפסיד (שם, פרוטוקול 286, 24.7.1991). טענות אחרות היו כי המנגנון של אי-אמון קונסטרוקטיבי יכול להביא לעלייה של סחטנות ודרישות מצד מפלגות אשר רואות בעצמן חלק מהקואליציה החלופית, וליצור בעצם משא ומתן קואליציוני פגום, שהבחירה הישירה לראשות הממשלה מנסה להימנע ממנו (שם). כאמור, חברי הוועדה נטו לתמוך בניסוח הצעת חוק לאימוץ הבחירה הישירה לראשות הממשלה והצעתו של לנדאו לא קיבלה מספיק זמן דיונים והורדה מסדר היום של הוועדה. עם זאת, ההצעה חשובה מאוד להבנה שלנו את תהליך האימוץ של אי-האמון הקונסטרוקטיבי משני טעמים עיקריים: ראשית, אנחנו מבינים שהמבנה הדו-גושי של המערכת הפוליטית בשנות השמונים בישראל ו'התרגיל המסריח' היו הרקע להצעת לנדאו לאי-אמון קונסטרוקטיבי בפעם הראשונה בישראל, מתוך שיקולים של חיזוק הרשות המבצעת. שנית, אנו למדים כי בפעם הראשונה שהוצג הרעיון הקונסטרוקטיבי התנגדו לו מאוד בוועדת חוקה, חוק ומשפט. לנדאו השתתף בשיבות הוועדה ונוכח כי הצעתו אינה מתקבלת ומעלה תהיות רבות מצד חברי הכנסת; הוא הבין שלא קל לאשר אי-אמון קונסטרוקטיבי בישראל, שהוא עצמו האמין בו מאוד. חשוב לזכור נקודה זו כאשר נעבור לשלב הבא.

השלב השני – הכנסת ה-15

הסדר הבחירות החדש אשר אימצה ישראל ב-1992 ואשר נכנס לתוקף לראשונה בבחירות 1996 נחשף במהרה ככישלונותיו. לאחר הבחירות של 1996, אשר חשפו הצבעה מפוצלת רבה, שהביאה לכנסת מפולגת אף יותר (מגמה זו התחזקה עוד לאחר הבחירות של 1999) ולירידה ניכרת בכוחן של שתי המפלגות הגדולות, צברה תאוצה הקימה לביטול הבחירה הישירה לראשות הממשלה (Ottolenghi 2001). בימי כהונת הכנסת ה-14 הניחו עוזי לנדאו מהליכוד ויוסף ביילין מהעבודה על שולחן הכנסת הצעת חוק לביטול הבחירה הישירה; הובא בה גם הסעיף של אי-אמון קונסטרוקטיבי. ההצעה אושרה בקריאה טרומית ואף בקריאה ראשונה, אולם הכנסת החליטה על פיזור, ועל כן לא קודמה עוד הצעת החוק (הישיבה ה-265 של הכנסת ה-14, ב' בטבת התשנ"ט, 21.12.1998).

בכנסת ה-15 לא הייתה הצעתם של לנדאו וביילין על סדר היום של הממשלה בראשות אהוד ברק מישראל אחת (רשימה משותפת שהעבודה הייתה המפלגה העיקרית בה), אשר התנגד נחרצות לביטול שיטת הבחירה הישירה. בדצמבר 2000 החליט ברק במפתיע להתפטר מתפקידו, והדבר הוביל לבחירות מיוחדות לראשות הממשלה בלבד. צעד זה היה זרז לקימה לביטול הבחירה הישירה, שכן התומכים בביטול הבחירה הישירה לראשות הממשלה הציגו אותו כהוכחה לכישלון השיטה (לנדאו, ריאיון, ינואר 2019; ועדת חוקה, חוק ומשפט, פרוטוקול 232, 12.12.2000). לנדאו וביילין מצאו תמיכה מחודשת להצעתם והחזירו את הצעת החוק לוועדת חוקה, חוק ומשפט. ביילין, שהתמיד בתמיכתו, נאלץ להסיר את שמו מההצעה מכיוון שהיה שר בממשלת ברק.

בין דצמבר 2000 למארס 2001, תקופה של שלושה חודשים בלבד, קיימה ועדת חוקה, חוק ומשפט שמונה דיונים בהצעת החוק של עוזי לנדאו, שעניינה ביטול הבחירה הישירה לראשות הממשלה וחזרה לשיטה הפרלמנטרית הטהורה שהתקיימה בישראל לפני 1996 והצגת שינוי – אי-אמון הקונסטרוקטיבי. דיוני ועדת החוקה התחילו יומיים לאחר התפטרותו של ברק מראשות הממשלה, והצעת החוק אושרה בקריאה שנייה ושלישית באותו היום שקיבלו אריאל שרון וממשלתו את אמון הכנסת (בהצבעת הסמכה). בעת התפטרותו של ברק לא היה ברור אם תפוזר הכנסת או לא ואם תיתכנה בחירות כלליות מוקדמות, ועל כן קידם לנדאו הליך דיון מהיר. מלבד זה, לאחר שנבחר שרון לראשות הממשלה בבחירות של 2001 הובטחה ללנדאו משרת שר, ועל כן היה עליו להביא לאישור הצעת החוק לפני הצגת הממשלה החדשה, שכן שמו היה היחיד אשר נותר על הצעת החוק (לנדאו, ריאיון, ינואר 2019).

כאמור, בהצעת החוק של לנדאו הוצע לחזור לשיטה הפרלמנטרית לאחר שהוכרז כי תקופת הבחירה הישירה לראשות הממשלה הייתה ניסוי כושל, שלא הצליח להביא לתוצאות המקוות של יציבות הרשות המבצעת והקטנת יכולת הסחיטה של המפלגות הקטנות (בין היתר). אי-אמון קונסטרוקטיבי היה הנדבך השני להצעה; הנושא היה קרוב ללבו של לנדאו – הוא קידם אותו ותמך בו עוד בתחילת שנות התשעים, אולם הסטטוס של המנגנון הקונסטרוקטיבי היה שולי בהצעה זו, ולנדאו עצמו הצהיר כי אם יפריע סעיף זה לאישור הצעת החוק, הוא יוותר עליו. צעד זה לא היה נחוץ, שכן הייתה הסכמה נרחבת בנושא אימוץ הצעת החוק בשלמותה, ובכלל זה השינוי במנגנון אי-האמון. ניכר כי לנדאו הצליח לשכנע את מרבית חברי הוועדה שגם אם תחזור ישראל לשיטה הישנה, לא תיעלם הבעיה שהייתה קיימת בזמן 'התרגיל המסריח', ויש להתמודד עמה. הפתרון היה אי-האמון הקונסטרוקטיבי; לדברי לנדאו, הוא הביא ליציבות במדינות אחרות: 'יש להיזהר [...] לא להמציא גלגל. אם מציעים כאן משהו, צריך לראות שהדבר הזה קיים במקום אחר בעולם וחיים אתו. זאת הייתה הסיבה שבגללה הבאנו את אי-אמון הקונסטרוקטיבי' (לנדאו, ועדת חוקה, חוק ומשפט, פרוטוקול 268, 27.2.2001, עמ' 12).⁶ בהצבעה על הסעיף הקונסטרוקטיבי בוועדה היה רוב של שבעה נגד ארבעה (שם, פרוטוקול 273, 7.3.2001).

לבסוף אושרה הצעתו של לנדאו בקריאה שנייה ושלישית גם במליאת הכנסת. בכך אימצה ישראל בשנת 2001 מנגנון של אי-אמון קונסטרוקטיבי למחצה. מדוע למחצה? ובכן, בהצעה אשר הועלתה לאישור המליאה היה סעיף שלפיו אם לא יצליח המועמד לראשות הממשלה, אשר הוצע בהצעת אי-האמון, להקים ממשלה בתקופת הזמן שהוקצבה לו, תפוזר הכנסת. תרחיש כזה אינו קיים באי-אמון קונסטרוקטיבי מלא, שמשמעו למעשה כי שתי הצבעות מתקיימות בו בזמן – בעת שמצביעים אי-אמון נגד הממשלה המכהנת מביעים אמון בראש הממשלה החלופי, שבאותו הרגע מוסמך להקים ממשלה חדשה (עוד

6 קולות נגד ההצעה לביטול הבחירה הישירה וגם נגד הסעיף המסוים של אי-אמון קונסטרוקטיבי כמובן עלו, אך דובריהם לא קיבלו זמן מספיק לבטא אותם עקב המספר הזעום של הדיונים.

על כך בשלב הבא). בישראל בשנת 2001 מונה, בהצבעת אי-האמון הקונסטרוקטיבית למחצה, מועמד להרכבת הממשלה.

השלב השלישי – הכנסת ה-19

בין 2001 ל-2014 נגעו כמה הצעות לשינוי במנגנון אי-האמון, אולם אף לא אחת מהן אושרה בקריאה טרומית. הצעות חוק אלו דרשו לשנות את הרוב הנדרש להצעה או לביטול המנגנון הקונסטרוקטיבי למחצה. שום הצעה לא כללה דרישה לאימוץ אי-אמון קונסטרוקטיבי מלא. בבחירות לכנסת ה-19 בשנת 2013 התמודדה מפלגה חדשה – יש עתיד בראשות יאיר לפיד; זו קידמה משילות במסע הבחירות שלה. במצע המפלגה אפשר למצוא תכנית מפורטת לקידום המשילות בישראל, אשר כללה אי-אמון קונסטרוקטיבי ברוב מיוחד של שבעים חברי כנסת (יש עתיד, מצע לכנסת ה-19). לאחר הבחירות הוטל על בנימין נתניהו מהליכוד להרכיב את הממשלה. כחלק מהמשא ומתן הקואליציוני הובטח למפלגות שונות כי נושאים שהן קידמו במסע הבחירות שלהן יאושרו כחוקים בכהונת הכנסת. לבסוף הוכנסו שלושה נושאים מרכזיים להסכמים הקואליציוניים: משילות, שהמפלגות יש עתיד וישראל ביתנו דגלו בו (ברשימה משותפת עם הליכוד באותה עת); משאל עם, שהבית היהודי קידמה; ושוויון בנטל, שיש עתיד דגלה בו (הסכם קואליציוני לכינון הממשלה ה-33 למדינת ישראל, 15.3.2013). שלושת הנושאים האלה נחשבו עסקת חבילה – דרישה מכלל החברים בקואליציה לתמוך בהם.

בשמונת החודשים שבין יולי 2013 למארכס 2014 קיימה ועדת חוקה, חוק ומשפט 28 דיונים בהצעת החוק של חברי הכנסת דוד רותם, רוברט אילטוב, חמד עמאר (הליכוד ביתנו) ורונן הופמן (יש עתיד), אשר יזמו את חוקי המשילות. מדובר למעשה בשתי הצעות חוק נפרדות, האחת לשינוי חוק יסוד: הממשלה, והאחרת – לשינוי חוק הבחירות לכנסת. בהצעות החוק היו שלושה מרכיבים עיקריים: העלאת אחוז החסימה, הגבלת מספר השרים בממשלה ומעבר לאי-אמון קונסטרוקטיבי מלא (חבר הכנסת דוד רותם ואחרים, הצעת חוק יסוד: הממשלה [תיקון] [הגברת המשילות], 22.7.2013). חשוב לציין: ממניין הדיונים שיוחדו לכל נושא ניכר כי הנושא שתפס את מרבית תשומת הלב והדיונים של הוועדה היה העלאת אחוז החסימה.

יוזמי חוקי המשילות ביקשו לאמץ אי-אמון קונסטרוקטיבי מלא, שכן לטענתם כאשר יוזמים של הצעת אי-אמון קונסטרוקטיבי למחצה מתבקשים להציע רק מועמד חלופי להרכבת הממשלה מתאפשרת חבירה זמנית לכדי הצעת אי-אמון, בלי כוונה אמתית לכונן ממשלה חלופית. מלבד זה, אם אותו מועמד אינו מצליח להרכיב את הממשלה, התוצאה תהיה פיזור הכנסת וחוסר יציבות של הרשות המבצעת ושל הרשות המחוקקת יחדיו. על כן הוצגה ההצעה לעבור לאי-אמון קונסטרוקטיבי מלא, שלפיו כישלון הקמת ממשלה חלופית משמעו שאי-האמון עצמו נכשל, ומשכך – הממשלה הקודמת ממשיכה לכהן, והכנסת אינה מתפזרת (ועדת חוקה, חוק ומשפט, פרוטוקול 42, 22.7.2013).

כל מפלגות האופוזיציה התנגדו לחוקי המשילות; טענתן הייתה כי אלו פוגעים בזכויות

מיעוטים.⁷ הסוגיה המרכזית בהקשר זה הייתה העלאת אחוז החסימה, אולם גם אי-האמון הקונסטרוקטיבי נתקל במתקפה. חברי האופוזיציה טענו כי המנגנון הקונסטרוקטיבי הוא מנגנון פגום, שכן ביטול האפשרות לפיזור הכנסת יוצר מצב שממשלה אשר יש לה תמיכה רק ממיעוט חברי הכנסת יכולה להמשיך לכהן. לממשלה כזו לא יהיה רוב נדרש לקדם מדיניות, והיא לא תוכל לתפקד כראוי. מצב כזה פוגע במפלגות הקטנות, שאינן יכולות לאתגר את הממשלה. נוסף על כך, טענו חברי כנסת כי במשטר פרלמנטרי חשוב לשמר מאזן אימה שחברי כנסת יודעים בו כי תמיכה באי-אמון בממשלה עשויה להביא לאיבוד משרתם (שם, פרוטוקול 66, 28.10.2013; פרוטוקול 84, 25.11.2013).

עוד טענה שהועלתה נגד המנגנון הקונסטרוקטיבי נוגעת לראייה בהצעת אי-אמון כלי ביקורת על הממשלה ועל אחד הסעיפים בהצעת החוק לשינוי חוק יסוד: הממשלה, אשר הוגבל בו מספר הצעות אי-האמון שאפשר להעלות. בישראל עלו הצעות אי-אמון כמעט תמיד מתוך הבנה כי הן לא יאושרו, אך החשיבות שחברי הכנסת מוצאים בכל זאת במעמד הטקסי – בכל יום שני מעלים הצעות אי-אמון בממשלה – נוגעת ליכולת להביע חוסר שביעות רצון מהממשלה ולעורר דיון בנושא במליאה. לפיכך סעיף זה נתקל בהתנגדות נחרצת, שכן חברי הכנסת מהאופוזיציה טענו כי הוא פוגם בתפקידה של האופוזיציה לבקר את הממשלה (שם, פרוטוקול 64, 21.10.2013; פרוטוקול 152, 2.3.2014). לבסוף הוחלט כי נושא ההגבלות על תכיפות הצעות אי-האמון יעבור לתקנון הכנסת, ומשכך – לדיונים של ועדת הכנסת. כיום נושא הגבלת תכיפות הצבעות אי-האמון נמצא בתקנון הכנסת בתור הוראת שעה.

הנוכחות של חברי האופוזיציה בדיוני ועדת חוקה, חוק ומשפט הייתה רבה בעודם מביעים את התנגדותם. מנגד, שני חברי כנסת בלבד מהקואליציה נכחו תדיר בדיונים והביעו את תמיכתם באי-אמון קונסטרוקטיבי – דוד רותם, שהיה גם יושב ראש הוועדה; ורון הופמן, יוזם החוק ומקדמו העיקרי. מבחינת התומכים במנגנון הקונסטרוקטיבי, בחוק יסוד: הכנסת נכתב כי הכנסת תכהן ארבע שנים, ורק אי-אמון קונסטרוקטיבי מלא תואם ומשרת כוונה זו של המחוקק (שם, פרוטוקול 42, 22.7.2013). על אף הנוכחות הדלה של התומכים בחוק בדיוני הוועדה, הייתה הקואליציה מגובשת בעת ההצבעה על החוק בקריאה שנייה ושלישית במליאה, והחוק אושר ברוב של 67 נגד 0, שכן האופוזיציה החליטה להחרים את דיוני הוועדה וקיימה בזמן זה דיונים במליאה חלופית במשכן הכנסת (הישיבה ה-122 של הכנסת ה-19, ח' באדר ב' התשע"ד, 10.3.2014). יש לציין כי ועדת החוקה הוסיפה דרישה לאי-אמון קונסטרוקטיבי, שאינה קיימת בשום מדינה אחרת. בעת הצעת אי-אמון על חברי הכנסת להציג לא רק ראש ממשלה חלופי אלא ממשלה חלופית, על כל שריה וקווי המדיניות שלה. את הדרישה הזאת העלו חברי הצוות המשפטי של הוועדה; לדבריהם, בעת אי-אמון קונסטרוקטיבי מסמיכים למעשה ממשלה חדשה, ולכן עליה להיות שלמה, כנהוג בהצבעת הסמכה שלאחר בחירות (ועדת חוקה, חוק ומשפט, פרוטוקול 66, 28.10.2013).

7. לטענת חברי האופוזיציה, אחוז החסימה מונע ייצוג של מיעוטים בחברה הישראלית שיהיו צריכים לעבור סף גבוה יותר בבחירות.

טבלה 1: דיוני ועדת חוקה, חוק ומשפט ותוצאות ההצבעה במליאה

כנסת (שנת החקיקה)	תאריכים ומספר דיוני הוועדה	יוזמים (מפלגה)	הסוגיה המרכזית בהצעת החוק	תוצאות ההצבעה במליאה
12 (1992)	מארס 1990 - מארס 1992 41 דיונים	ליבאי (עבודה), לין (ליכוד), רובינשטיין (שינוי), צידון (צומת)	בחירה ישירה לראשות הממשלה	55 בעד 32 נגד
15 (2001)	דצמבר 2000 - מארס 2001 8 דיונים	לנדאו (ליכוד), ביילין (ישראל אחת)	ביטול הבחירה הישירה לראשות הממשלה	סעיף 28 (אי־אמון) 67 בעד 42 נגד קריאה שלישית 72 בעד 37 נגד
19 (2014)	יולי 2003 - מארס 2014 28 דיונים	רותם, אילטוב, עמאר (הליכוד ביתנו), הופמן (יש עתיד)	העלאת אחוז החסימה	קריאה שנייה ושלישית 67 בעד 0 נגד

בחלק זה סיפקתי סקירה קצרה של הדיונים בוועדת חוקה, חוק ומשפט הנוגעים לשינוי במנגנון אי־האמון בישראל. אפשר לראות מהסקירה ההיסטורית כי השינוי באי־אמון לווה תמיד בסוגיה גדולה ו'חשובה' יותר; ב־1992 – הבחירה הישירה, ב־2001 – ביטולה, וב־2014 – אחוז החסימה. בשל כך היו הדיונים באי־אמון מוגבלים, ואפילו שטחיים, לעומת שאר הסוגיות בהצעות החוק. דבר זה בלט מאוד בדיונים בכנסת ה־15, שאז היו שמונה דיונים בלבד בוועדה לפני ההצבעה במליאה. בחלק הבא במאמר אנתח את הממצאים הן לפי הפרוטוקולים והן לפי הראיונות שערכתי.

ממצאים וניתוחם

במחקר אשר התחקה אחר השינויים במנגנון אי־האמון בישראל במשך השנים התגלו כמה ממצאים מעניינים, ואציג אותם כעת. תחילה אבחן את נכונות השערת המחקר – שישראל אימצה את מנגנון אי־האמון הקונסטרוקטיבי משיקולים של ייצוב הרשות המבצעת. לאחר מכן אפנה לענות על השאלות שעלו בקשר לתהליך הרפורמה במנגנון אי־האמון. תחילה אתאר כיצד הגיע לישראל הרעיון של אי־אמון קונסטרוקטיבי באמצעות חוקרים של מדעי המדינה שחקרו את המערכת הפוליטית בישראל בשנות השמונים וגיבשו המלצות. אחרי כן, כמו שכבר נחשף במידה לא מבוטלת בעת הסקירה ההיסטורית, אציג את תפקידם של אירועים מזרזים בתור מקדמי רפורמה. משם אפנה להצגת הזירה הפוליטית בתיאור

המניעים הפוליטיים וההסכמים הפוליטיים אשר עמדו אולי בבסיס תהליך השינוי במנגנון אי-האמון בכנסת. לבסוף אציג את הממצא המרכזי של מחקר זה, הנוגע לטענה כי הנושא של אי-אמון קונסטרוקטיבי בישראל עבר מתחת למכ"ם.

אי-אמון קונסטרוקטיבי למען ייצוב הרשות המבצעת בישראל

הרשות המבצעת בישראל נתפסת הן בעיני הציבור והן בספרות המחקר כמי שסובלת מחוסר יציבות, בעיקר בגלל חילופי ממשלות וחילופים בתוך הממשלות. ממשלה מכהנת בישראל בממוצע שנתיים ימים – כמחצית מהזמן המרבי, שהוא ארבע שנים (ברנע, דריישיץ וקניג 2013). משכך, הצעות רבות, לרבות שינויים במשטר, עולות כדי לחזק את הרשות המבצעת בישראל. בכל זאת עולה השאלה אם מנגנון אי-האמון הוא הסיבה לחוסר היציבות ברשות המבצעת. אם כן, יש לשנות אותו. הרי בהיסטוריה של מדינת ישראל אושרה פעם אחת בלבד הצבעת אי-אמון, בעת שהיה מנגנון אי-אמון רגיל ברוב פשוט. השיקולים והסיבות שמעלים יוזמי השינויים בהצבעת אי-האמון בישראל במשך השנים נוגעים בהחלט לייצוב הממשלה. בדברי ההסבר להצעת החוק שהציע לנדאו משנת 1990, נכתב כי במצב של אי-אמון קונסטרוקטיבי 'הממשלה שתקום תהיה יציבה יותר, משום שתהליך הפלתה מחייב כבר במהלכו הסכם על ראש-הממשלה החליפי' (הצעת חוק של חבר הכנסת עוזי לנדאו, חוק יסוד: הממשלה [התש"ן 1990] הונחה על שולחן הכנסת ב-26.3.1990). יש לזכור כי הצעתו של לנדאו עלתה בימי 'התרגיל המסריח', לאחר הפעם היחידה שבה נפלה ממשלה בישראל בעקבות הצעת אי-אמון. לכן אפשר להבין את הקישור המידי בין הדברים ואת הרצון להקשיח את מנגנון אי-האמון.

בהצעת החוק לביטול הבחירה הישירה לראשות הממשלה ולאיתמוץ אי-אמון קונסטרוקטיבי שהועלתה לקריאה ראשונה לא נזכר אי-האמון הקונסטרוקטיבי (הצעת חוק יסוד: הממשלה [ביטול והשבה], הצעת חוק 2756, 2.11.1998); אלא רק בהצעה שהועלתה להצבעה במליאת הכנסת לקריאה שנייה ושלישית. מעיון בדיוני הוועדה אנו למדים כי לנדאו הציג את אי-האמון הקונסטרוקטיבי בתור מה שעתיד לסייע ליציבות: 'העובדה היא, שבמספר מדינות אירופיות התקבל אי-האמון הקונסטרוקטיבי, יסודו בדיוק מהסיבה הזאת, להביא ליתר יציבות של הממשלה, משהוקמה' (ועדת חוקה, חוק ומשפט, פרוטוקול 272, 5.3.2001). בריאיון שערכתי עם לנדאו הוא טען כי זו הסיבה לרצון שלו לאיתמוץ מנגנון קונסטרוקטיבי: 'מאוד קל בפוליטיקה לקבל הסכמה על מה שלא, הסכמה רחבה להפיל ממשלה. קשה יותר מזה זה שתהיה הסכמה בעד. אני הייתי בעד המנגנון הקונסטרוקטיבי בדיוק מהטעמים האלו. אי-אפשר לתת כוח למפלגות קטנות שיאיימו שיעזבו וזבה יפילו ממשלה. לא מספיק להיות נגד, צריך לומר גם במי אתה בעד' (לנדאו, ריאיון, ינואר 2019). בציטוט זה של לנדאו וגם בדיוני הוועדה ניכר כי מלבד שיקול היציבות, סיבה אחרת לאיתמוץ המנגנון הקונסטרוקטיבי היא הקטנת כוח המיקוח של המפלגות הקטנות, שהסיכוי שלהן לממש את איומן לעזוב את הממשלה קטן מאוד (ועדת חוקה, חוק ומשפט, פרוטוקול 266, 26.2.2001).

בדברי ההסבר להצעת החוק של הכנסת ה-19 נכתב:

הבעת אי-אמון הקיימת כיום עלולה להביא את המערכת הפוליטית לבחירות מוקדמות גם כשאין הכרח בכך. יוזמי הצעת אי-אמון אינם נדרשים להציג ולהביע תמיכה בממשלה חלופית, אלא רק במועמד פוטנציאלי להרכבת ממשלה חדשה דבר שיכול להביא חברי כנסת להתאגד לשם הפלת הממשלה, בלי שתהיה להם כוונה אמיתית לכינון ממשלה חלופית. לפיכך מוצע, במקום להשתמש בכלי של פיזור הכנסת והקדמת הבחירות אם נכשלת הקמת ממשלה חלופית, לקבוע כי במקרה כישלון כאמור תמשיך לכהן הממשלה שכהנה טרם הבעת האי-אמון [חבר הכנסת דוד רותם ואחרים, הצעת חוק יסוד: הממשלה (תיקון) (הגברת המשילות), 22.7.2013].

אם כן, גם כאן ניכר כי השיקולים בבסיס ההצעה הם יציבות ורצון לבטל את האפשרות לפיזור הכנסת בעת כישלון בהרכבת ממשלה חלופית לאחר הצבעת אי-אמון. שיקול אחר שעלה רבות בדיונים של הכנסת ה-19 הוא מניעת זילות הצבעות אי-האמון. לדברי יוזמי החוק וחברי כנסת רבים, הייתה הסכמה כי השגרה הקבועה שבכל יום שני מצביעים בה אי-אמון בממשלה, ואין לה סיכוי ממשי לעבור, גורמת זילות של הצבעת אי-האמון, שכן אין בה תוכן של ממש אלא היא בבחינת הצהרה נגד הממשלה. יוזמי החוק חשבו כי אם יקשיחו את מנגנון אי-האמון, לצד עוד כלים דוגמת הגבלה על מספר הצבעות אי-האמון שיכולות לעלות, תפחת הטקסיות הקבועה של הצבעות אי-אמון, ויחזור כבודו של המוסד (ועדת חוקה, חוק ומשפט, פרוטוקול 64, 21.10.2013; פרוטוקול 152, 2.3.2014). למעשה הדיונים בכנסת ה-19 נגעו בעיקר לשיקול זה, ולא בהכרח לשיקולי יציבות.

ואכן, בכנסת ה-19 כבר התרחקנו 13 שנה מהפעם שנפלה ממשלה בישראל עקב אי-אמון, ומאז נעשו שינויים להקשחת המנגנון – אימוץ רוב מוחלט ואי-אמון קונסטרוקטיבי למחצה. לפיכך נתקלו יוזמי החוק בהערות מצד חברי כנסת אשר שאלו מדוע נדרש השינוי הזה בכלל, הרי זה לא מה שיציל את הרשות המבצעת מחוסר יציבות, שכן לא זו הסיבה לחוסר היציבות. לכך ענה להם חבר הכנסת הופמן כי כוונת המחוקק הישראלי בעת חקיקת חוק יסוד: הכנסת הייתה כי הכנסת תכהן ארבע שנים. אי-אמון קונסטרוקטיבי מלא, אשר מבטל את האפשרות שאי-אמון יוביל להתפזרות הכנסת, הוא היחיד שלטעמו עולה בקנה אחד עם כוונת המחוקק (שם, פרוטוקול 42, 22.7.2013), כלומר איננו צריכים לחכות לחוסר יציבות שיגיע משימוש באי-אמון, אלא עלינו למנוע את הסיכוי לכך.

ניכר אפוא כי יוזמי אי-האמון הקונסטרוקטיבי, על גלגוליו השונים, ראו בו מנגנון אשר מייצב את הרשות המבצעת בהסתמך על ספרות המחקר בנושא. ניתן להתווכח אם מנגנון זה נחוץ למערכת הישראלית, אך יוזמי החוק לפחות חשבו שכן, ולכן הם קידמו את הנושא בכנסת. עם זאת, גם שיקולים אחרים נכנסו לדיון, והם בעיקר היחס למפלגות הקטנות, כמי שיש להוריד את כוח המיקוח שלהן ביכולתן לאיים על הממשלה, וזילות מנגנון אי-האמון בישראל. חשוב לציין כי ביסוד קידום אימוץ אי-האמון הקונסטרוקטיבי לא עמדו עניינים אישיים, כלומר אין מדובר באימוץ של מנגנון שנועד לסייע למפלגה מסוימת בזמן נתון. בכנסת ה-15 קידם עוזי לנדאו את נושא אי-האמון הקונסטרוקטיבי, והוא היה באופוזיציה;

ובכנסת ה-19 קידמו את הנושא מפלגה חדשה (יש עתיד) ומפלגה קטנה (ישראל ביתנו), ולא מפלגת השלטון.

השפעתם של מומחים חיצוניים ושל מכוני מחקר

הרעיון של אי-אמון קונסטרוקטיבי שהובע בהצעתו של לנדאו מ-1990 הגיע מקבוצת חוקרים אשר קראו לעצמם 'פורום כרמון'. מטרת קבוצה זו הייתה לבחון את שיטת הממשל בישראל ולהציע דרכים לתיקונה. בראש הקבוצה עמד אריה כרמון, לימים מקים המכון הישראלי לדמוקרטיה, והיו בה חוקרי מדע מדינה מקומיים כמו אברהם דיסקין, ומומחים בין-לאומיים כמו ארנדט לייפהרט. בהצעתם – אשר גולמה בהצעת החוק הפרטית של לנדאו, שהתייעץ אתם (לנדאו, ריאיון, ינואר 2019; ועדת חוקה, חוק ומשפט, פרוטוקול 142, 10.6.1990) – היו שלושה מרכיבים: ראש הממשלה יהיה ראש הסיעה הגדולה ביותר, ביטול הצבעת ההסמכה (הצבעת אמון בממשלה בעת כינונה) ואימוץ אי-אמון קונסטרוקטיבי. בריאיון ציין דיסקין כי הצעה זו עלתה כדי להיות הצעה מתחרה לבחירה הישירה שהם התנגדו לה. הרצון היה למצוא מנגנון שיביאו לחיזוק הרשות המבצעת בישראל וליציבותה, בלי לפנות לשינוי קיצוני שאינו מתאים למערכת בישראל (דיסקין, ריאיון, מאי 2018). בדיונים של הכנסת ה-12 נכחו כרמון ודיסקין בשיבות ועדת חוקה, חוק ומשפט והציגו הצדקות להמלצותיהם (ועדת חוקה, חוק ומשפט, פרוטוקול 142, 10.6.1990), אולם כמו שכבר ציינתי, הנושא של אי-אמון קונסטרוקטיבי נתקל בהתנגדויות, וכרמון ודיסקין לא נכחו בהמשך הדיונים, אשר נסבו על הבחירה הישירה לראשות הממשלה שהם התנגדו לה. בד בבד עם דיוני הכנסת בבחירה הישירה הקים כרמון את המכון הישראלי לדמוקרטיה ב-1991 בתור גוף מחקר אפוליטי אשר התמודד עם תכנון מדיניות ורפורמות בשיטת הממשל בישראל (ראו: אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה). המכון הישראלי לדמוקרטיה התנגד מראשיתו לבחירה הישירה ומאז כינונו קרא לביטול השיטה. המכון ניהל כינוסים ופרסם מאמרים וניירות עמדה שנוגעים למערכת הפוליטית הישראלית, וכולם המליץ לחזור לשיטה הפרלמנטרית הטהורה ולאמץ אי-אמון קונסטרוקטיבי (דוגמאות בולטות: אריאן ואמיר 1997; המכון הישראלי לדמוקרטיה 2001; המועצה הציבורית – הכינוס הראשון 2001).

המכון הישראלי לדמוקרטיה לא התנהל בבועה משל עצמו, אלא עבד בשיתוף פעולה נמרץ בתוך כותלי הכנסת ושיתף חברי כנסת רבים, ובהם עוזי לנדאו, בדיונים ובכינוסים שלו (המיזם המרכזי היה המועצה הציבורית).⁸ המכון היה אחראי במידה רבה להצעתו של

8 'המועצה הציבורית, שהוקמה ביוזמת המכון הישראלי לדמוקרטיה, נטלה על עצמה לטפל בסוגיות המשטריות, החוקתיות, המבניות-פוליטיות והחברתיות שבמרכז ההווה הדמוקרטית בישראל, ולעצב המלצות לטיפול ולחיזוק הדמוקרטיה הישראלית לטווח הארוך. הרכב המועצה משקף, במידה רבה, את הרכב החברה הישראלית על גווניה והמתחים בתוכה. הרכב המועצה מבטא גם הסכמה בסיסית של חברה לכך שבמדינת ישראל אין כל חלופה לדמוקרטיה, וכי יש

לנדאו לביטול הבחירה הישירה לראשות הממשלה ולאיימוץ אי-האמון הקונסטרוקטיבי, אשר נידונה בכנסת ה-14 וה-15, וסייע לו. מומחים רבים וחברי סגל מהמכון הישראלי לדמוקרטיה השתתפו בדיוני ועדת חוקה, חוק ומשפט ותמכו בהצעת החוק. עדות להשפעה הרבה של המכון ניכרת בדברים שנשא לנדאו מעל בימת הכנסת – לאחר שאושרה הצעת החוק בקריאה שלישית – ובהם הודה לאריה כרמון על תמיכתו בנושא (הישיבה ה-183 של הכנסת ה-15, י"ב באדר התשס"א, 7.3.2001). עוד עדות אפשר למצוא בהתבטאות של חבר הכנסת יוסף (טומי) לפיד משינוי, אשר האשים את המכון הישראלי לדמוקרטיה בשטיפת מוח שערך לציבור כדי שיחשבו כי הבחירה הישירה לראשות הממשלה פגומה. הוא אף תהה מי מממן את המכון שלדבריו מזרים מיליונים למסע לביטול השיטה (ועדת חוק, חוק ומשפט, פרוטוקול 258, 13.2.2001).

לאחר ביטול הבחירה הישירה לראשות הממשלה ואיימוץ אי-אמון קונסטרוקטיבי למחצה, המשיך המכון הישראלי לדמוקרטיה להתמודד עם הסוגיה של אי-אמון מתוך הכרה בכך שהכנסת עשתה רק חצי צעד לקראת אי-אמון קונסטרוקטיבי. במשך השנים הייתה עמדת המכון שיש לאמץ אי-אמון קונסטרוקטיבי מלא. כאשר כתבו אנשי יש עתיד את מצע המפלגה לקראת הכנסת ה-19, אשר כלל אי-אמון קונסטרוקטיבי, הם התייעצו עם אנשי המכון הישראלי לדמוקרטיה (הופמן, ריאיון, ספטמבר 2018) ונעזרו בהם ובחוקרים אחרים, ובהם אברהם דיסקין (דיסקין, ריאיון, מאי 2018). בדיוני ועדת החוקה בכנסת ה-19 השתתפו מומחים מהמכון והביעו את תמיכתם באי-אמון קונסטרוקטיבי מלא.

בכנסת ה-19 כבר לא היה המכון הישראלי לדמוקרטיה היחיד בדיוני ועדת חוקה, חוק ומשפט. התנהל מעין קרב בין מומחים שונים בנוגע לאי-אמון קונסטרוקטיבי, וחברי הכנסת פנו למי שהשקפתו תאמה את שלהם. המכון הישראלי לדמוקרטיה תמך באי-אמון קונסטרוקטיבי מלא, ואילו לשכת עורכי הדין והתנועה למשילות ודמוקרטיה התנגדו (ועדת חוק, חוק ומשפט, פרוטוקול 57, 30.9.2013). לצד המכון הישראלי לדמוקרטיה עמד אברהם דיסקין,⁹ כעת עמית בכיר בפורום קהלת. דיסקין, אשר נחשב מי שייבא את הרעיון של אי-אמון קונסטרוקטיבי לישראל בזמן שישב בפורום כרמון (דיסקין, ריאיון, מאי 2018), שוב תמך במנגנון ובאיימוץ אי-אמון קונסטרוקטיבי מלא. לבסוף אימצה ועדת חוקה, חוק ומשפט את המלצותיהם של המכון הישראלי לדמוקרטיה ושל פורום קהלת, וב-2014 אימצה הכנסת אי-אמון קונסטרוקטיבי מלא (חוק יסוד: הממשלה [2014]).

לחתור לביסוסה כדמוקרטיה מהותית, המקובלת ככזו על כל אורחיה. במועצה חברים כשבעים אישי ציבור, כשליש מהם פוליטיקאים פעילים, והיתר נציגים בכירים מהאקדמיה, עולם המשפט, ובכירים ממגזרים שונים. מתוך אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה, <https://www.idi.org.il/parliaments/11546/11547> (אוחזר ב-20.7.2019).

9 למעשה, יש יריבות מסוימת בין המכון הישראלי לדמוקרטיה ובין פורום קהלת, אך בכל הקשור למנגנון אי-האמון, הם המליצו על אותו הדבר. זה לא מנע את דיסקין מלטעון לטעויות של המכון הישראלי לדמוקרטיה בכל מיני התבטאויות בדיוני הוועדה.

אפשר לראות שבתקופה של כ-14 שנים תמך גוף מחקר חיצוני אחד לפחות באימוץ אי-האמון הקונסטרוקטיבי בישראל וקידם אותו. בשלב הראשון, בכנסת ה-12, לא התקבלו ההמלצות של פורום כרמון, אולם בכנסת ה-15 וה-19 אומצו המלצות המכון הישראלי לדמוקרטיה. בחינת הפרוטוקולים של ועדת חוקה, חוק ומשפט חושפת את ההשפעה הגוברת של המכון הישראלי לדמוקרטיה במשך השנים; משעלתה נוכחות חברי המכון בדיוני הוועדה, וחברי הכנסת גילו יותר נכונות להיענות למומחים. בכנסת ה-19 ניכרת בוועדות נוכחות של עוד גופים, שחברי הכנסת השתמשו ברעיונות שהם קידמו לחיזוק עמדותיהם.

ממצא זה עולה בקנה אחד עם הספרות האקדמית של רפורמה פוליטית אשר רואה במומחים מן החוץ חלק מכריע, בעיקר בשלב הראשון של הרפורמה – שהוא שלב היזמה וההכרה. יזמות לרפורמות מגיעות לרוב מחוץ לכותלי הפרלמנט ומנסות לחדור אל סדר היום של המחליטים. מומחים – חוקרי מדע מדינה, סוציולוגים, משפטנים או היסטוריונים – חשובים עבור שחקנים פוליטיים אשר מפתחים שלל הצעות לפתרון בעיות. המומחים עשויים להעביר את הצעותיהם ואת המלצותיהם למחליטים, אשר רואים באותם מומחים את בעלי הידע האקדמי נטול משוא הפנים בנוגע לסוגיית הרפורמה (Rahat 2008: 38). אף שלא המומחים יזמו את הרפורמה, רוב הפוליטיקאים פונים אליהם כדי לבסס את עמדתם בנושא ולקבל אסמכתה חיצונית לעמדות קיימות. ברגע שהרפורמה חודרת לסדר היום של הפרלמנט ונידונה בוועדה, מומחים מוזמנים להציג את עמדתם ולהעריך אותה מנקודת מבט מקצועית (ibid.: 36).

אירועים מזרזים

אירועים פוליטיים מסוימים משנים שיווי משקל, משפיעים על שחקנים רציונליים ומעוררים רצון לשינוי. לרוב אירועים אלו מתרחשים לאחר שכבר התחיל תהליך הרפורמה, כלומר הם אינם מתחילים את הרפורמה מאפס, אבל הם מזרזים אותה. אירועים אלו מייצרים חלון הזדמנויות – תקופה שחסמים אשר בלמו רפורמה מוסטים זמנית הצדה ומפנים את המקום להתפתחותה (Sieberer, Müller and Heller 2011: 953; Rahat 2008: 59). מגוון אירועים פוליטיים יכולים לשמש אירועים מזרזים לרפורמה. בחירות, למשל, הן אירוע מזרז שבשגרה, אשר מתרחש כל כמה שנים. כאשר מועד הבחירות מתקרב, מרצם של הפוליטיקאים משקף את רצונם להיבחר מחדש. מלבד האירועים הרגילים שבשגרה הפוליטית, יש גם אירועים מפתיעים, חד-פעמיים, אשר עשויים להפר את שיווי המשקל של המוסד. לאירועים כאלה פוליטיקאים אינם יכולים להיערך מראש. כמו שראינו בסקירה ההיסטורית, בכל אחד משלושת השלבים שהוצג שינוי במנגנון אי-האמון בישראל אפשר לזהות אירוע שתורם להתקדמות הרפורמה.

'התרגיל המסריח'

הרעיון שישראל צריכה לאמץ אי-אמון קונסטרוקטיבי היה קיים עוד לפני 'התרגיל המסריח' משנת 1990, שכן המנגנון נזכר בהמלצות פורום כרמון, בהצעת החוק של עוזי לנדאו ובהצעת החוק של רובינשטיין משנת 1988, אולם 'התרגיל המסריח' שימש זרז הן להצעתו של לנדאו והן להצעת החוק לאימוץ הבחירה הישירה, ובכללה שינוי ברוב הנדרש להצעת אי-אמון. מעניין במיוחד הוא ש'התרגיל המסריח', שהיה זרז, היה לאירוע מכונן בזיכרון הפוליטי של חברי הכנסת בישראל, שכן הוא נכח מאוד גם כעבור שנים רבות.

'התרגיל המסריח' נזכר, מסיבות ברורות, בדיוני הכנסת ה-12. הן התומכים באי-אמון קונסטרוקטיבי והן המתנגדים לו השתמשו בתרגיל המסריח בתור סיבה לעמדתם. התומכים, בעיקר לנדאו, טענו כי 'התרגיל המסריח' לא היה אילו פעל מנגנון אי-אמון קונסטרוקטיבי וכי מנגנון זה הוא הפתרון למקרה שהממשלה נופלת בידי רוב פשוט, וזה אינו מצליח לימים להקים ממשלה חלופית (ועדת חוקה, חוק ומשפט, פרוטוקול 148, 26.6.1990). המתנגדים לעומת זאת טענו כי אי-אמון קונסטרוקטיבי הוא מנגנון פגום שמביא לחיזוק כוח הסחטנות של מפלגות אשר רואות את עצמן בממשלה החלופית ואשר יקיימו משא ומתן קואליציוני בזמן כהונה של ממשלה אחרת (שם, פרוטוקול 196, 4.12.1990). אכן, בעקבות 'התרגיל המסריח' הצביעו רוב חברי הכנסת בעד מנגנון אי-האמון עם רוב מוחלט, שנועד להכשיל הצעת אי-אמון ברוב של שישים חברי כנסת.

'התרגיל המסריח' נזכר עוד יותר 11 שנים מאוחר יותר, בדיוני הכנסת ה-15 בחוק יסוד: הממשלה. גם אז קידם לנדאו את אימוץ המנגנון הקונסטרוקטיבי בטענה שהוא יביא ליציבות המערכת הפרלמנטרית, שכן הוא מקשיח את הדרישות להפלת הממשלה. טענות המתנגדים היו דומות לאלו מהכנסת ה-12; לדבריהם, אי-אמון קונסטרוקטיבי יגביר את חוסר המוסריות במערכת הישראלית בהתחשב בקיום משא ומתן קואליציוני מאחורי גבה של הקואליציה. יואל אדלשטיין (ישראל בעלייה באותה תקופה) אף טען כי אי-אמון קונסטרוקטיבי מאפשר תרגיל מסריח מכוח החוק (שם, פרוטוקול 266, 26.2.2001). לנדאו ניצח לבסוף, אבל מה שמעניין הוא היות 'התרגיל המסריח' כתם בהיסטוריה הפוליטית בישראל, שיש למנוע את הישנותו.

בדיונים בכנסת ה-19 שוב נזכר 'התרגיל המסריח', בעיקר בהקשר של חברי כנסת אשר פרשו מסיעתם (נושא זה הועלה כחלק מחוקי המשילות), ולא בהקשר של אי-אמון. למעשה, הטיעון השכיח של המתנגדים לאי-אמון קונסטרוקטיבי ב-2014 היה שאין צורך בשינוי מנגנון אי-האמון, שכן בהיסטוריה של ישראל נפלה ממשלה עקב אי-אמון פעם אחת בלבד, ב'התרגיל המסריח', וכבר נעשו צעדי מנע להישנותו של תרחיש כזה.

טבלה 2: אזכורים של 'התרגיל המסריח' בוועדת חוקה, חוק ומשפט

מספר הדיונים	מספר האזכורים של התרגיל המסריח	ממוצע אזכורים לכל דיון
הכנסת ה־12	41	0.39
הכנסת ה־15	8	2.25
הכנסת ה־19	28	0.57

בטבלה 2 אפשר לראות כמה פעמים התייחסו החברים בדיוני ועדת חוקה, חוק ומשפט לתרגיל המסריח בתגובותיהם ובטענותיהם. מדיוני הוועדה ניכר כי בחלוף שנים לא נשכח 'התרגיל המסריח' בזיכרון המשתתפים. בכנסת ה־12, אשר התמקדה במעבר לבחירה הישירה, היו 16 אזכורים של 'התרגיל המסריח' – 41 דיונים, ומדובר בעצם בפחות מאזכור אחד לכל שלושה דיונים. כמובן אין זה מפתיע ש'התרגיל המסריח' נזכר בדיונים בכנסת ה־12 (עקב סמיכות האירועים). מעניין הוא אזכור 'התרגיל המסריח' לאחר 11 שנה – בדיוני הוועדה בכנסת ה־15. אפשר לראות כי ב־2001 נזכר 'התרגיל המסריח' 18 פעמים – בשמונה דיונים, כלומר יותר משני אזכורים בדיון. עולה מכך שכאשר הוחלט לבטל את הבחירה הישירה לראשות הממשלה ולחזור לשיטה הפרלמנטרית הטהורה, עוד היה צורך בפתרון לאירועים של 'התרגיל המסריח'. גם בכנסת ה־19 אפשר לראות אזכורים של 'התרגיל המסריח', פחות משהיו בכנסת ה־15, אבל יותר משהיו בכנסת ה־12. מתוך 28 דיונים היו 16 אזכורים לתרגיל המסריח, כלומר יותר מאזכור אחד לשני דיונים. חשוב לציין שוב שאזכורים אלו היו לרוב לא בהקשר של מנגנון אי־האמון, ובכל זאת ברור כי 'התרגיל המסריח' נחרט בתודעה הפוליטית בישראל.

התפטרות ברק והבחירות המיוחדות לראשות הממשלה

התפטרותו של אהוד ברק בדצמבר 2000 הייתה אירוע מזרז להצעת החוק של לנדאו לביטול הבחירה הישירה לראשות הממשלה ולאימוצו של אי־אמון קונסטרוקטיבי. נכון יהיה לומר כי להבדיל מ'התרגיל המסריח', שאכן שימש גורם ממריץ לשינוי מנגנון אי־האמון (כחלק מהשינוי לבחירה ישירה לראשות הממשלה), כאן התמריץ היה בעיקר החזרה למשטר הפרלמנטרי הטהור. אם כן, ההשפעה על נושא אי־האמון עקיפה. השחקן העיקרי – עוזי לנדאו – ידע לנצל את חלון ההזדמנויות שנפתח לפניו כדי לקדם את ההצעה שלו, על שני מרכיביה העיקריים. ברק היה גורם חוסם לזיזתו של לנדאו לביטול הבחירה הישירה, שכן הוא התנגד לרעיון, ועל כן לא קידם אותו בממשלה שהקים. ברגע שהתפטר ברק נפתח חלון ההזדמנויות לקידום הרפורמה. לנדאו גייס תומכים משתי המפלגות הגדולות אשר נפגעו משיטת הבחירה הישירה, ודיוני ועדת החוקה בהצעת החוק שלו החלו יומיים לאחר התפטרותו

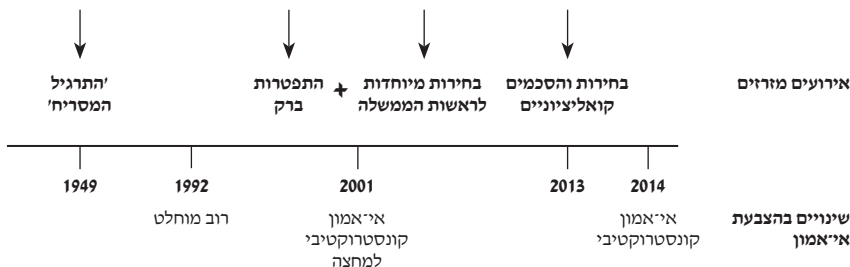
של ברק (ועדת חוקה, חוק ומשפט, פרוטוקול 232, 12.12.2000). מלבד זה, ההתפטרות של ברק, שתוזמנה כך שהוא יתמודד שוב בבחירות המיוחדות לראשות הממשלה ב־2001, נחשבה הקש ששבר את גב הגמל. חסרונות שיטת הבחירה הישירה לראשות הממשלה וכישלונה כבר היו ידועים, אולם היה צורך בהתפטרות של ברק כדי להניע את הרפורמה בשנית ולתמוך בה. לנדאו ניצל את ההזדמנות הזאת כדי לאשר גם את השינוי במנגנון אי־האמון (לנדאו, ריאיון, ינואר 2019).

הבחירות המוקדמות המיוחדות לראשות הממשלה היו אירוע מזרז בפני עצמו. חשוב לציין כי לא היה ברור לחברי הכנסת ולמפלגות אם תתקיימנה גם בחירות כלליות לכנסת בעתיד הקרוב, ועל כן מיהרו לנדאו ותומכיו לקדם דיון מהיר כך שהצעת החוק תאושר לפני השבעתה של ממשלה חדשה (ועדת חוקה, חוק ומשפט, פרוטוקול 232, 12.12.2000). אכן, כמו שכבר ציינתי, הצעת החוק של לנדאו אושרה בקריאה שנייה ושלישית ביום שקיבל אריאל שרון את אמון הכנסת בממשלתו (הישיבה ה־183 של הכנסת ה־15, י"ב באדר התשס"א, 7.3.2001).

תוצאות הבחירות לכנסת ה־19 והסכמים קואליציוניים

תוצאות הבחירות לכנסת ה־19 היו מפתיעות; אלה שינו את מאזן הכוחות בין המפלגות בכנסת ופתחו חלון הזדמנויות לשחקנים חדשים במערכת הפוליטית בישראל. יש עתיד – מפלגת מרכז חדשה – הגיעה למקום השני בקולות וקיבלה 19 מושבים בכנסת; היא הייתה הפתעת הבחירות והמנצחת הגדולה בהן. זמן קצר לאחר הבחירות כרת יאיר לפיד 'ברית אחים' עם ראש מפלגת הבית היהודי נפתלי בנט. יחד אילצו לפיד ובנט את בנימין נתניהו להקים קואליציה ללא המפלגות החרדיות, והדבר שינה את מאזן הכוח. מלבד זה, בכניסתם יחד לעמדת המשא ומתן הקואליציוני הם יכלו להכניס להסכמים סוגיות חשובות בעיניהם. יש עתיד היו אלה חוקי המשילות, כחלק מססמת המפלגה בבחירות – הפוליטיקה החדשה (יש עתיד, מצע המפלגה לכנסת ה־19). לולא ההצלחה של יש עתיד בבחירות 2013 וכניסתה לקואליציה, סביר להניח כי לא היה מקודם הנושא של אי־אמון קונסטרוקטיבי.

תרשים 3: שינויים במנגנון אי־האמון בראי אירועים מזרזים

אם כן, אנחנו למדים כי בתהליך התמורה במנגנון אי־האמון בישראל שינה תמיד אירוע מזרז את מאזן הכוחות בין השחקנים הפוליטיים לטובת אלו אשר רצו לקדם שינוי במוסד.

גם ממצא זה תואם את הטענה בספרות המחקר בדבר רפורמות – לעתים קרובות יש צורך באירוע מכריע, כזה שבעקבותיו השחקנים הפוליטיים מחשבים מחדש את הענייניהם ומנצלים חלון הזדמנויות כדי להבטיח מיצוי של רווחיהם (Sieberer, Müller and Heller 2011; Rahat 2008).

מניעים מפלגתיים ואידיאולוגיה

כמו שציינתי בחלק התיאורטי, אי-אמון קונסטרוקטיבי מקשה על המחוקק להפיל את הממשלה. מנגנון זה מחזק את האפשרות לתרחיש שיש בו רוב מוחלט נגד הממשלה המכהנת, אך רוב זה אינו מסכים על ממשלה חלופית, כלומר הממשלה המכהנת נשארת בשלטון (Hazan 2014). לפיכך אפשר לשער כי מפלגות שלטון, כלומר מפלגות שיש להן פוטנציאל גבוה להיות אלו אשר מרכיבות את הקואליציה, יתמכו במנגנון, שכן אי-אמון קונסטרוקטיבי מחזק את המפלגה שבשלטון ואת הקואליציה שהרכיבה מאחר שקשה לאיים עליהן בהפלה. מנגד, סביר כי מפלגות קטנות, שאין להן פוטנציאל לעמוד בראש קואליציה, לא יתמכו במנגנון, שכן הוא אינו תורם להן ואף מוריד את כוח המיקוח שלהן. הדבר נכון למפלגות שהן חלק מהקואליציה וגם למי שבאופוזיציה. למפלגות שבקואליציה זה מוריד את יכולת האיום בעזיבת הקואליציה והפלת הממשלה בעקבות זאת, שכן סביר כי הן לא תשתפנה פעולה עם מפלגות קיצוניות באופוזיציה כדי להפיל את הממשלה. הדבר כמובן נכון גם למפלגות האופוזיציה, שאינן יכולות לאיים על הממשלה בהפלה, ומשכך – לחזק את המחויבות שלהן. אם נמשיך עם אותו ההיגיון, גם לאידיאולוגיה יש תפקיד. מפלגות קיצוניות אינן אמורות לתמוך במנגנון הקונסטרוקטיבי מכיוון שהוא מוטה לטובת מפלגות המרכז, שהסיכוי שלהן לגייס תומכים מימין ומשמאל לצורך הצבעת אי-אמון טוב יותר. סביר פחות שמפלגות קיצוניות תחפוצנה ותוכלנה לשתף פעולה עם מפלגות מן העבר האחר של המפה הפוליטית עקב הפער האידיאולוגי ביניהן.¹⁰

מטבלה 3, אשר מובאות בה תוצאות ההצבעה על השינוי במנגנון אי-אמון קונסטרוקטיבי בכנסת ה-19, אפשר ללמוד שבנוגע לאימוץ אי-אמון קונסטרוקטיבי הצבעתן של הליכוד והעבודה – המפלגות אשר נחשבות (נכון לכנסת ה-19 לפחות) מפלגות בעלות פוטנציאל שליטה – הייתה שונה. מפלגת הליכוד, מפלגת השלטון ומי שהרכיבה את הקואליציה, הצביעה בעד אימוץ אי-אמון קונסטרוקטיבי מלא. לעומת זאת, מפלגת העבודה, שהייתה באופוזיציה, הצביעה נגד הצעת החוק בקריאה הראשונה ונעדרה במחאה מהקריאות המתקדמות. ניכר כי בכנסת ה-19 הנחו את מפלגת העבודה שיקולים שהיו חלק מזהותה כמפלגת אופוזיציה אשר מתנגחת בקואליציה ומותחת עליה ביקורת, שכן מפלגה שרואה בעצמה כמי שיכולה לעמוד בראש הראשות המבצעת,

10 אלו השערות שלי. עקב הלקונה בחקר אי-האמון הקונסטרוקטיבי, אין לכך אסמכתה בספרות האקדמית.

צריכה לראות באי־אמון קונסטרוקטיבי חיזוק של הממשלה. בהקשר זה חשוב לציין כי ב־2001 תמכו שתי המפלגות הגדולות באימוץ של אי־אמון קונסטרוקטיבי למחצה, שכן הסעיף הקונסטרוקטיבי שירת את הרצון לחזק את המפלגות הגדולות לאחר כישלון הבחירה הישירה לראשות הממשלה.

בנוגע לשאר המפלגות, גם כאן אפשר לראות כי מה שקבע את עמדת המפלגה, או את הצבעתה לפחות, היה שיוכה לקואליציה או לאופוזיציה. לא שיקולים אידיאולוגיים ולא שיקולים שנוגעים לגודל המפלגה השפיעו במקרה שלנו. על פי ההשערה שהעליתי בתחילת חלק זה, מפלגות קיצוניות אינן אמורות לתמוך במנגנון אי־אמון קונסטרוקטיבי, שכן הוא מקטין מאוד את היכולת שלהן 'לאיים' על הממשלה. כדי להדגיש נקודה זו, נוכל לחשוב על תרחיש מסוים שישראל ביתנו ומרצ רוצות לשתף בו פעולה (עם עוד מפלגות) כדי להפיל את הממשלה. באי־אמון רגיל אפשר לחשוב על מצב שהן יצביעו יחד על אי־אמון בממשלה, אולם קשה לדמיין אותן מסכימות על חלופה לממשלה המכהנת. בכל זאת, אפשר לראות כי בהצבעה תמכו מפלגות קיצוניות מהקואליציה במנגנון הקונסטרוקטיבי. מפלגות קיצוניות מהאופוזיציה התנגדו למהלך, אך לא בהכרח מן הסיבות שציניתי כעת, אלא בעיקר כי הייתה זו הצבעה של אופוזיציה מול קואליציה.

טבלה 3: דפוסי הצבעה על אי־אמון קונסטרוקטיבי בכנסת ה־19

מפלגה	קואליציה או אופוזיציה	קריאה ראשונה	קריאה שנייה	קריאה שלישית
הליכוד ביתנו	קואליציה	בעד - 28 נגד - 1 נמנעו - 1 לא נכחו - 1	בעד - 30 לא נכחו - 1	בעד - 30 לא נכחו - 1
יש עתיד	קואליציה	בעד - 18 נמנעו - 1	בעד - 19	בעד - 19
הבית היהודי	קואליציה	בעד - 10 נגד - 1 לא נכחו - 1	בעד - 12	בעד - 12
התנועה העבודה	קואליציה	בעד - 6	בעד - 6	בעד - 6
קדימה	אופוזיציה	נגד - 14 לא נכחו - 1		
ש"ס	אופוזיציה	נגד - 1 לא נכחו - 1		
יהדות התורה	אופוזיציה	נגד - 6		
מרצ	אופוזיציה	נגד - 5		
בל"ד	אופוזיציה	נגד - 7		
רע"מ-תע"ל	אופוזיציה	נגד - 6		
חד"ש	אופוזיציה	נגד - 3		
	אופוזיציה	נגד - 4		
	אופוזיציה	נגד - 4		

טבלה 4: עמדות חברי הכנסת בוועדת חוקה, חוק ומשפט

בעד אי־אמון קונסטרוקטיבי	נגד אי־אמון קונסטרוקטיבי
דוד רותם (הליכוד ביתנו)	מיכאל (מיקי) רוזנטל (עבודה)
רונן הופמן (יש עתיד)	מירב מיכאלי (עבודה)
קארין אלהרר (יש עתיד)	משה מזרחי (עבודה)
שולי מועלם־רפאלי (הבית היהודי)	זהבה גלאון (מרצ)
	מיכל רוזין (מרצ)
	ניצן הורוביץ (מרצ)
	אורי מקלב (יהדות התורה)
	משה גפני (יהדות התורה)
	אברהם מיכאלי (ש"ס)
	דב חנין (חד"ש)
	חנא סוויד (חד"ש)
	באסל גטאס (בל"ד)
	אורית סטרוק (הבית היהודי)
	עדי קול (יש עתיד)

אם כן, אפשר לראות שמניעים פוליטיים, מפלגתיים, לא השפיעו בעת ההצבעה על אי־אמון קונסטרוקטיבי. ממצא זה עומד בסתירה מסוימת עם הספרות של רפורמה פרלמנטרית (שמקורה במוסדיות הרציונלית), אשר גורסת כי מפלגות יקדמו רפורמות ויתנגדו לאחרות לפי מה שעתידי להבטיח את מרב התועלת העצמית שלהן, אולם הסתירה אינה מלאה, שכן גם התשובה לממצא זה נמצאת בגישה הרציונלית. בגישה זו ניתנת הדעת לעוד שיקולים שעל השחקן לזכור בעת שעליו להחליט, אגב התחשבות בשחקנים אחרים שנמצאים בזירה ולהתפשר כדי להצליח לקדם מדיניות. במקרה הזה מדובר בפשרה שנדרשת מחברי קואליציה. כדי להצליח בקידום סוגיות וחוקים בפרלמנט יש לגייס רוב שתומך בזְמָה. במערכת רב־מפלגתית גיוס רוב זה נהיה משימה פוליטית מאתגרת מאחר שאין מפלגה אחת אשר מחזיקה ברוב המושבים בפרלמנט, כלומר יש צורך בקואליציות. במשטרים פרלמנטריים, שהרשות המבצעת תלויה בהם באמון הרשות המחוקקת, קואליציות הן הדרך המרכזית ליצור את הבסיס לתמיכה הנדרשת לתפקוד הממשלה ולקידום חוקים ומדיניות.

הדרך של הקואליציה לשמור על לכידות, ובכך לקדם מדיניות, היא המשמעת הקואליציונית; וזו מקבלת תוקף מיוחד כאשר הסוגיה שבתהליך החקיקה נמצאת בהסכמים הקואליציוניים. כמו שציינתי עוד קודם לכן, בקואליציה שהתגבשה לאחר בחירות 2013, אשר בנימין נתניהו הרכיב אותה, הגיעו השותפות הקואליציוניות ל'עסקת חבילה': הקואליציה התחייבה לקדם שלושה נושאים בכהונת הכנסת ה־19 – חוק משאל עם, חוק שוויון בנטל וחוקי המשילות. כדי להבטיח שכל החוקים יאושרו וששום שותפה קואליציונית לא תצא קירחת במובן שהיא מצביעה בעד סוגיה לא שלה, אך אינה זוכה לתמיכה בנושא הקרוב ללִבָּה שלה, הוחלט כי שלושת הנושאים יעלו להצבעה בשלושה ימים עוקבים. משמעת קואליציונית חריפה הונהגה; ואכן, הדבר בא לידי ביטוי בדפוסי ההצבעה. האופוזיציה,

בתגובה לקביעה בעניין שלושת הימים, החליטה להחרים את דיוני המליאה, ועל כן נעדרו כל חברי הכנסת שהבינו מראש כי יפסידו בהצבעה, והעדיפו לצאת במחאה.

עוד נקודה חשובה שטענה זו מחזקת מגולמלת בטבלה 4. אפשר לראות שם מי חברי הכנסת אשר נכחו בוועדת חוקה, חוק ומשפט בדיונים על אודות חוקי המשילות. הטבלה מחולקת לפי מי שהביע תמיכה או התנגדות באי-אמון קונסטרוקטיבי ומלמדת על שתי חברות כנסת מהקואליציה שהביעו התנגדות לאימוץ המנגנון הקונסטרוקטיבי (במודגש בטבלה), אך בהצבעה במליאה חויבו להצביע נגד עמדתן ולפי קו הקואליציה. טבלה זו מלמדת גם שעיקר ההתבטאות בוועדה הייתה נגד אי-אמון קונסטרוקטיבי, ואפשר למצוא חברי כנסת מעטים שתמכו במנגנון. עובדה זו מעידה בין היתר על האמון הגדול שהיה לקואליציה בהצלחה לאשר את הצעות החוק של חוקי המשילות, גם בלי לרתום חברים שיתמכו בהם בגלוי בוועדה. על הקואליציה יהיה לדאוג שבעת ההצבעה בוועדה ינכחו חבריה ויצביעו בעד השינוי. לא היה כאן רצון ממשי לדבר אל לבם של חברי כנסת מהאופוזיציה ולשכנע אותם שמדובר ברפורמה טובה וליצור שיתופי פעולה. מאחר שלקואליציה הרוב הפרלמנטרי, אין בכך צורך.

לא תמיד היה זה המצב בכנסת. בעשוריה הראשונים של המדינה, ובמידה מסוימת גם עד שנות התשעים, היה אפשר לחזות בשיתופי פעולה של הקואליציה והאופוזיציה מתוך גישה של פוליטיקה הסכמית בישראל (גל-נור ובלאנדר 2013), אולם בעשורים האחרונים אין זה המצב. לרוב רואים בכנסת שהאופוזיציה מתקשה בחקיקת חוקים, שכן הקואליציה חוסמת אותם ומקדמת בעיקר הצעות חוק ממשלתיות. הקואליציה משליטה משמעת קואליציונית על רוב ההצבעות, ומנגד – האופוזיציה מצביעה נגד עמדת הקואליציה. קשה למצוא במצב זה שיח אידיאולוגי ושיתופי פעולה בין הקואליציה לאופוזיציה. בהקשר הזה, גם הסכמים קואליציוניים נהיו בעלי חשיבות יתרה. מפלגה שרוצה להבטיח את קידום הסוגיות שלה תתאמץ להכניס אותן להסכמים הקואליציוניים. אמנם אין ההסכמים האלה מסמך משפטי מחייב, אולם הם בבחינת הצהרת כוונות ותיאום ציפיות בין השותפות. מנגד, האופוזיציה נותרת חסרת כוח.

מתחת למכ"ם – אסטרטגיה חדשה לרפורמה פרלמנטרית

לצד כל הממצאים שכבר עסקתי בהם, מה שהדהים אותי בקריאת כל הפרוטוקולים הרלוונטיים, עיון בחומרי רקע ועריכת ראיונות, הוא שבכל שלבי השינוי במנגנון אי-האמון בישראל ניכר כי הדיון בנושא היה שטחי למדי. זמן הדיונים שיוחד לאי-אמון היה מועט, והדיון בהשלכות של השינויים לא היה מעמיק דיו. למעשה, פעמים רבות התבטאו חברי כנסת בעד או נגד המנגנון הקונסטרוקטיבי באופן שאינו עומד בקנה אחד עם מטרותיו ועם משמעותו. ניכר כי הסיבה לכך היא שאת השינויים באי-אמון ליווה תמיד נושא רחב יותר, והדבר אפשר לרפורמות בנושא לעבור מתחת למכ"ם: הרוב המוחלט אומץ כחלק מהרפורמה לכינון בחירה ישירה לראשות הממשלה; אי-האמון הקונסטרוקטיבי למחצה

אומץ כחלק מביטול הבחירה הישירה; ואי־האמון הקונסטרוקטיבי המלא אומץ כחלק מחוקי המשילות, ששם הייתה הסוגיה המרכזית העלאת אחוז החסימה.

המכ"ם כאן מתייחס בעיקר למחוקקים בכנסת בישראל שצריכים להחליט, ולבסוף – בעיקר במצב של שינוי בכללים פרלמנטריים – לפעול על פי הכללים. בכל הנוגע לדיונים באי־אמון קונסטרוקטיבי, ניכר כי הנושא לא היה בראש מעייניהם של חברי הכנסת כמו הנושאים האחרים שקיבלו את אור הזרקורים ואת הרוב המוחלט של זמן הדיון בוועדות ובמליאה. ברגע שנלחמו חברי הכנסת על אימוץ הבחירה הישירה לראשות הממשלה וביטולה והעלאת אחוז החסימה, נדחק הנושא של אי־אמון קונסטרוקטיבי לשוליים. הדבר בא לידי ביטוי גם בסיקור הנושא בתקשורת. אמנם לא ערכתי מחקר שיטתי בנושא (אלא סקירה כללית), ועל כן אסייג את האמירה הבאה, אך ניכר כי הנושא של אי־אמון קונסטרוקטיבי לא קיבל במה בתקשורת, ולפיכך לא היה לחברי הכנסת תמריץ לעסוק בו. מרבית האנשים, גם המעורים פוליטית, שאני מדברת איתם על אי־אמון קונסטרוקטיבי, אינם יודעים במה מדובר ואינם יודעים שהדבר קיים בישראל. לעומת זאת, הם ידעו לציין במדויק את אחוז החסימה – 3.25. לצערי, גם חברי כנסת לא מעטים שדיברתי אִתם אינם מכירים את הנושא.¹¹

אם כן, במקרה של אימוץ אי־האמון הקונסטרוקטיבי בישראל נוצר מצב שסוגיה אשר עתידה לייצר מחלוקת מוטמעת במערכת גדולה יותר של רפורמות. מצב זה אף מאפשר לה לעבור. ברור כי אי־האמון הקונסטרוקטיבי אושר מתחת למכ"ם, אך כיצד נדע אם מדובר בעניין שנעשה במודע, כלומר אם לזה כיוונו יוזמי הרפורמה? חשוב לציין כי אין הכרח שמחוקקים יודו בדבר, ועל כן קשה מאוד להוכיח אותו. דברים כאלה קורים מאחורי הקלעים מתוך ניסיון להצניעם, אך בכל זאת על סמך כמה עדויות אפשר להניח כי בכנסת ה־15 כך היה הדבר.

עוזי לנדאו, בצירוף של נסיבות שעבדו לטובתו, הצליח לגייס תמיכה רחבה למדי בהצעת החוק שלו לבטל את הבחירה הישירה. באותה ההזדמנות הוא לא ויתר על הניסיון לקדם גם את אי־האמון הקונסטרוקטיבי (נושא זה ליווה אותו עוד מסוף שנות השמונים). כאשר הוא פעל בין כותלי הכנסת לגיוס רוב פרלמנטרי לאישור הצעת החוק שלו, הוא בעצם קידם את ביטול הבחירה הישירה, וסביבו הוא גיבש הסכמה. לנדאו עצמו העיד כי אי־האמון הקונסטרוקטיבי לא היה נושא שבשיח מחוץ לדיוני הוועדה או המליאה (לנדאו, ריאיון, ינואר 2019). בדיוני הוועדה נראה בתחילה כי לא הייתה הסכמה רחבה בנוגע לאי־האמון הקונסטרוקטיבי גם בין אלו אשר תמכו בביטול הבחירה הישירה, ואף בין חברי כנסת ממפלגתו של לנדאו עצמו. בדיונים ניכר כיצד ניסה לנדאו להמעיט בחשיבותו של מנגנון אי־האמון הקונסטרוקטיבי (שלבסוף היה למחצה) בתור נושא שולי בהצעת החוק. בכך נראה כי ניסה להמעיט בחשיבות ולמנוע שיח עמוק בנושא בדיוני הוועדה (ועדת

11 בריאיון עם לנדאו התברר שהוא עצמו לא ידע כי ב־2014 נערך שינוי בחוק שהוא יזם וכי ישראל עברה לאי־אמון קונסטרוקטיבי מלא.

חוקה, חוק ומשפט, פרוטוקול 258, 13.2.2001). יתר על כן, הסעיף הקונסטרוקטיבי לא הובא בהצעת החוק שעלתה לקריאה ראשונה במליאה, אף שמהדיון הראשון בוועדה היה ברור כי סעיף זה הוא חלק מהצעת החוק. גם זה מעיד במידה מסוימת על רצון להימנע מעימותים בנושא בשלב שמתגבשת בו ההסכמה הראשונית על הצעת חוק בקרב הרוב הפרלמנטרי. לנדאו ידע שייתקל בעימותים כאלה מניסיונו בתחילת שנות התשעים, שאז הציג לראשונה את הנושא. אם כן, ניכר שלנדאו דחק במודע את הנושא הקונסטרוקטיבי לשוליים, ובכך עשה אותו חשוב פחות, ולבסוף הצליח לאשרר אותו מתחת למכ"ם.

מהלך דומה היה ב-2014, אם כי קשה יותר להעיד על כוונה תחילה, אך אפשר בהחלט להוכיח מודעות. כאשר קידם רונן הופמן את חוקי המשילות מטעם מפלגת יש עתיד, הנושא המרכזי שהיה חשוב היה העלאת אחוז החסימה ל-3.25. גם כאן אפשר לראות כיצד נדחק לשוליים האימוץ של אי-אמון קונסטרוקטיבי מלא ולא קיבל סיקור מספיק, לא בקרב הפוליטיקאים וגם לא בתקשורת. הדבר שירת את יוזמי החוק; הם יכלו לגייס את התמיכה בסעיף זה מתוקף התמיכה של חברי הכנסת מהקואליציה בהעלאת אחוז החסימה. הופמן העיד בריאיון עמו: 'בצער רב, את מרבית חברי הכנסת זה [אי-אמון קונסטרוקטיבי] לא עניין. לא במפלגה שלי, שהייתה מחויבת גם ככה למצע. אך את מרבית חברי הכנסת זה לא עניין, ולכן רוב הדיונים היו לא ענייניים'. נוסף על כך, הוא טען כי הדיונים בוועדה התמקדו בעיקר באחוז החסימה, ולא ממש בנושאים אחרים (הופמן, ריאיון, ספטמבר 2018), כלומר הופמן השליך את שוליות הדיונים דווקא על חוסר העניין של חברי הכנסת. עם זאת, כאשר הוא נשאל בנוגע לגיוס של רוב פרלמנטרי לצורך אישור העלאת אחוז החסימה, הוא ציין בבירור כי לא היה צורך במאבק, שכן הנושא נמצא בהסכמים הקואליציוניים ונאכפה משמעת בנושא.

אם כן, נראה כי השינוי במנגנון אי-האמון בישראל – מלבד הצבעת אי-אמון קונסטרוקטיבית למחצה – אושר בזכות דחיקתו לשוליים של הסעיף הקונסטרוקטיבי והצגתו כחשוב פחות. גם בשלב השלישי נראה תהליך דומה, אך כאן אפשר להעיד על מודעות של יוזמי הצעת החוק, ואולם אי-אפשר להעיד במידת ביטחון כי זה היה בכוונה תחילה. מצב שמטמיעים בו סוגיה אשר עתידה לייצר מחלוקת בתוך סט רפורמות גדול יותר חושף אסטרטגיה חדשה בתחום של רפורמות פרלמנטריות. יוזם רפורמה שמצליח לגייס רוב של תומכים לשינוי שהוא מקדם יכול באותה ההזדמנות להוסיף לרפורמה זו סוגיות רלוונטיות לאותו נושא ולהטמיע אותן כדי לקדם גם אותן. זה יכול לקרות בכוונה תחילה – עוד בניסוח הצעת החוק ובשלבם הראשונים של החקיקה או בתהליך החקיקה – בתור טקטיקה מודעת שעוזרת לקדם את הצעת החוק. כמו שרהט וחזן מעידים (Rahat and Hazan 2011), בעת קידום שינוי מוסדי יוזמי השינוי נתקלים בחסמים שונים, ועליהם לעבור אותם כדי להצליח לאשר את הצעת החוק שלהם. בין חסמים אלו אפשר לציין את הנטייה של מחוקקים לשמור על הסטטוס-קוו, אי-הסכמה על התוכן והצורך בגיבוש רוב לאורך כמה שלבים בתהליך החקיקה. האסטרטגיה שאני מציגה כאן נועדה להתגבר על חסמים אלו דרך העברת הנושא שהם מקדמים מתחת למכ"ם, ובכך להחליש את הגורמים שיכולים למנוע את השינוי.

סיכום

שאלת המחקר בבסיס מאמר זה הייתה מהם הגורמים והנסיבות שהביאו לאימוץ אי-אמון קונסטרוקטיבי בישראל. ערכתי מחקר שיטתי; קראתי וניתחתי את כלל הפרוטוקולים הרלוונטיים לשינוי במנגנון אי-האמון בישראל וראיינתי שחקני מפתח בתהליך. באמצעות התחקות אחר שינויים במוסד אי-האמון בישראל במשך השנים, עמדתי על ההחלטות בכנסת בישראל.

ראשית, מצאתי כי השיקולים לאימוץ של אי-אמון קונסטרוקטיבי בישראל נבעו מרצון לייצב את הרשות המבצעת באופן שתואם את מטרת המנגנון ואת הסיבה שבגינה אימצו אותו מדינות אחרות. לצד טענה זו, הצעתי במאמר ממצאים אחרים אשר תואמים במידה רבה את הספרות על רפורמות פרלמנטריות. בתהליך של אימוץ אי-אמון קונסטרוקטיבי בישראל אפשר לזהות את השפעתם של מומחים מן החוץ ושל מכוני מחקר על עבודתם של חברי הכנסת ואת החשיבות ואת העצמה של אירועים מזרזים לקידומה של רפורמה. נוסף על כך, אפשר להבין כי לא תמיד מניעים מפלגתיים מתווים את קו ההצבעה של המפלגה, אלא יש משמעות לשיוך לקואליציה. חברי כנסת בישראל אינם יכולים להצביע כצו מצפונם, אלא לפי הסכמים פוליטיים שמחייבים את המפלגות שאליהן הם משתייכים. משכך, המכשול העיקרי שהצעת רפורמה צריכה לעבור הוא הכנסתה להסכמים הקואליציוניים אשר מנותקים מתהליך החקיקה הסדיר. יוזמים של רפורמה אינם צריכים לשכנע את רוב חברי הכנסת להצביע בעד הצעת החוק שלהם, אלא לשכנע קבוצות עילית פוליטיות אחדות בלבד – ראש הממשלה וראשי מפלגות בעיקר – לתמוך בהצעה. במקרה שלנו, התמיכה ברפורמה בקרב חברי הכנסת מהקואליציה נבעה לא ממניעים אידיאולוגיים אלא מעסקאות נוסח יד רוחצת יד.

האסטרטגיה מתחת למכ"ם משרתת את קידום הרפורמה. במקרה של אי-האמון הקונסטרוקטיבי בישראל אפשר לראות שהוא נטמע במערכת רחבה יותר של רפורמות וזכה לדיונים חלקיים ושטחיים בלבד אשר לא עסקו בהשלכות הרפורמה. כל אלו יחד חושפים כי בכנסת בישראל מוחלטות החלטות הוות גורל בלי להבין כראוי את השלכותיהן. אי-אמון קונסטרוקטיבי עשוי להשפיע על היחסים בין הרשות המבצעת לרשות המחוקקת. הקשחת האפשרות של המחוקק לאיים על הפלת הממשלה מחזקת את הרשות המבצעת ומשנה את מאזן הכוחות. הדבר משפיע על סט התמריצים של המפלגות – הן בקואליציה והן באופוזיציה, עתיד להשפיע על התנהגות חברי הכנסת במהלך הכהונה ואף משפיע על שלב תחילת כהונתה של הממשלה (מתוך הבנה שקשה להפילה), אולם כל אלו לא נידונו בדיונים ברפורמה בשינוי מוסד אי-האמון בכנסת. הדיונים החלקיים האלו נטו לטובת יוזמי השינוי ומקדמיו, אשר הנציחו את שוליות הדיון וניסו להקטין את חשיבות הנושא.

כל אלו מציגים תמונה מדאיגה בנוגע להחלטות בכנסת בישראל: החלטות שעתידות להשפיע על המוסדות בישראל מאושרות בלי דיונים מעמיקים בנושא. את המאמר פתחתי באמירה כי במשטר פרלמנטרי הרשות המבצעת צומחת מהרשות המחוקקת ואחראית בפניה. תהליך החקיקה חשוב במיוחד בהקשר זה, ויש לדאוג כי הדיונים אשר יתקיימו

בוועדות הכנסת יהיו מעמיקים. כן יש לתת את הדעת לכוח העצום של הקואליציה בישראל, דרך השימוש בהסכמים הקואליציוניים ובמשמעת הקואליציונית. אמנם במשטר פרלמנטרי יש חשיבות לרוב אשר מסוגל לקדם מדיניות, אולם אי־אפשר להשאיר את המיעוט ללא כל כוח שמאפשר לו לאתגר את הממשלה ולהחזיק אותה אחראית למעשיה. כל אלו צריכים להיות טעמים ובסיס לרפורמות פרלמנטריות עתידיות בישראל.¹²

רשימת המקורות

מקורות ראשוניים

אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה, <https://www.idi.org.il/> (אוחזר ב־15.4.2019).
המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2001. 'המועצה הציבורית, דגם המשטר הראוי לישראל: דמוקרטיה פרלמנטרית, שיטה נשיאותית או בחירה ישירה לראשות הממשלה', המועצה הציבורית: הכינוס הראשון, אשקלון, 7-6 ביולי 2000, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים.
המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2001. 'אי־אמון קונסטרוקטיבי: גורם מייצב או משתק במערכת הפוליטית?', פרלמנט 31, <https://www.idi.org.il/parliaments/8926/9100> (אוחזר ב־24.7.2018).
הסכם קואליציוני לכינון הממשלה ה־33 למדינת ישראל בין סיעת הליכוד ביתנו לסיעת יש עתיד, 15.3.2013, https://main.knesset.gov.il/mk/government/documents/Coalition2013_2.pdf (אוחזר ב־18.7.2019).
ועדת חוקה, חוק ומשפט, פרטוקולים בנושא חוק יסוד: הממשלה, מארס 1990-פברואר 1992, דצמבר 2000-מארס 2001, יולי 2013-מארס 2014.
תקנון הכנסת, <https://main.knesset.gov.il/Activity/pages/rulesofprocedure.aspx> (אוחזר ב־16.4.2019).
מצע מפלגת יש עתיד לכנסת ה־19, ינואר 2013.

מקורות משניים

אריאן, אשר ורות אמיר, 1997. הבחירות הבאות: באיזו שיטה נבחר?, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים.
ברנע, שלומית, שוריק דרייפפיץ ומתן שרקנסקי, 2013. 'מגננוני אי־אמון בממשלה', בתוך: גדעון רהט ואחרים (עורכים), תיקון שיטת הממשל בישראל, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים, עמ' 535-556.
ברנע, שלומית, שוריק דרייפפיץ ועופר קניג, 2013. 'יציבות ממשלות', בתוך: גדעון רהט ואחרים (עורכים), תיקון שיטת הממשל בישראל, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים, עמ' 471-514.

12 חשוב לציין כי אינני טוענת טענה נורמטיבית כלפי אימוץ מגננון אי־אמון אשר מטיב עם הרשות המבצעת, אלא בנוגע לתהליך חקיקת השינוי.

גל-נור, יצחק ודנה בלאנדר, 2013. המערכת הפוליטית בישראל: שנים ראשונות; מבנה מוסדי; התנהגות פוליטית; בעיות לא פתורות; הדמוקרטיה בישראל, עם עובד, תל אביב.
רובבשי-שטרית, איילת, 2019. 'השפעתו של אי אמון קונסטרוקטיבי על המערכת הפוליטית', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים.

- Aoki, Masahiko, 2007. 'Endogenizing Institutions and Institutional Changes', *Journal of Institutional Economics*, 3 (1), pp. 1-31.
- Bergman, Torbjörn et al., 2003. 'Democratic Delegation and Accountability', in: Kaare Strøm, Wolfgang C. Müller and Torbjörn Bergman (eds.), *Delegation and Accountability in Parliamentary Democracies*, Oxford University Press, Oxford.
- Cox, Gary W., 1987. *The Efficient Secret: The Cabinet and the Development of Political Parties in Victorian England*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Damgaard, Erik, 2010. 'Cabinet Termination', in: Kaare Strøm, Wolfgang C. Müller and Torbjörn Bergman (eds.), *Cabinets and Coalition Bargaining*, Oxford University Press, Oxford, pp. 301-326.
- Epstein, David L. et al., 2006. 'Democratic Transitions', *American Journal of Political Science*, 50 (3), pp. 551-569.
- Flinders, Matthew, 2002. 'Shifting the Balance? Parliament, the Executive and the British Constitution', *Political Studies*, 50 (1), pp. 23-42.
- Gregory, Roy, 1990. 'Parliamentary Control and the Use of English', *Parliamentary Affairs*, 43 (1), pp. 59-76.
- Hazan, Reuven Y., 1996. 'Presidential Parliamentarism: Direct Popular Election of the Prime Minister, Israel's New Electoral and Political System', *Electoral Studies*, 15 (1), pp. 21-37.
- _____, 2014. 'The Evolution of the Constructive Vote of No-Confidence and its Political Consequences', Working Draft.
- Jagers, Keith and Ted Robert Gurr, 1995. 'Tracking Democracy's Third Wave with the Polity III Data', *Journal of Peace Research*, 32 (4), pp. 469-482.
- Lijphart, Arend, 1999. *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-six Countries*, Yale University Press, New Haven.
- Lowndes, Vivien, 2010. 'The Institutional Approach', in: David March and Gerry Stoker (eds.), *Theory and Methods in Political Science*, Palgrave, Houndmills, pp. 60-79.
- Norris, Pippa, 2011. 'Cultural Explanations of Electoral Reform: A Policy Cycle Model', *West European Politics*, 34 (3), pp. 531-550.
- Norton, Philip, 2015. 'The Fixed-term Parliaments Act and Votes of Confidence', *Parliamentary Affairs*, 69 (1), pp. 3-18.
- Ottolenghi, Emanuele, 2001. 'Why Direct Elections Failed in Israel', *Journal of Democracy*, 12 (4), pp. 109-122.

- Rahat, Gideon, 2008. *The Politics of Regime Structure Reform in Democracies: Israel in Comparative and Theoretical Perspective*, State University of New York Press, Albany.
- _____, 2011. 'The Politics of Electoral Reform: The State of Research', *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, 21 (4), pp. 523-543.
- Rahat, Gideon and Reuven Y. Hazan, 2011. 'The Barriers to Electoral System Reform: A Synthesis of Alternative Approaches', *West European Politics*, 34 (3), pp. 478-494.
- Renwick, Alan, 2010. *The Politics of Electoral Reform: Changing the Rules of Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Shamgar, Meir, 2005. *The Israel Democracy Institute's Proposal for a Constitution by Consensus*, Israel Democracy Institute, Jerusalem.
- Siebert, Ulrich, Wolfgang C. Müller and Maiko Isabelle Heller, 2011. 'Reforming the Rules of the Parliamentary Game: Measuring and Explaining Changes in Parliamentary Rules in Austria, Germany, and Switzerland, 1945-2010', *West European Politics*, 34 (5), pp. 948-975.
- Strøm, Kaare, 1997. 'Democracy, Accountability, and Coalition Bargaining', *European Journal of Political Research*, 31 (1-2), pp. 47-62.
- Williams, Laron K., 2011. 'Failed No-Confidence Motions, Competence Signals, and Electoral Support', *Comparative Political Studies*, 44 (11), pp. 1474-1499.
- Wright, Tony, 2004. 'Prospects for Parliamentary Reform', *Parliamentary Affairs*, 57 (4), pp. 867-876.

ראיונות

אברהם דיסקין, מאי 2018.

רון הופמן, ספטמבר 2018.

עוזי לנדאו, ינואר 2019.

רשימת קיצורים

אב"ג - ארכיון בן-גוריון, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר
אב"ג, א"צ - ארכיון בן-גוריון בארכיון צה"ל, קריית אונו
א"ג - ארכיון גנזים, תל אביב
אה"ע - ארכיון תנועת העבודה, מכון לבון, תל אביב
אי"ט - ארכיון יד טבנקין, רמת אפעל
א"כ - ארכיון הכנסת, ירושלים
אל"ח - ארכיון לחינוך יהודי בישראל ובגולה ע"ש אביעזר ילין, אוניברסיטת תל אביב
אממ"ב - ארכיון מרכז מורשת מנחם בגין, ירושלים
אמ"ע - ארכיון מפלגת העבודה ע"ש משה שרת, בית ברל
אמת"י - הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, גבעת רם, ירושלים
א"צ - ארכיון צה"ל, קריית אונו
אצ"מ - הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים
אקבה"ד - ארכיון הקיבוץ הדתי, קבוצת יבנה
אק"מ - ארכיון הקיבוץ המאוחד, יד טבנקין, רמת אפעל
אש"צ - ארכיון השומר הצעיר, גבעת חביבה
את"ה - הארכיון לתולדות ההגנה, תל אביב
א"מ - ארכיון המדינה, ירושלים
מזב"י - ארכיון ז'בוטינסקי, מכון ז'בוטינסקי בישראל, תל אביב
מילא"ה - המרכז הישראלי לתיעוד אמנויות הבמה, אוניברסיטת תל אביב

NA – National Archives, College Park, Maryland

PRO – Public Record Office, London, UK

רשימת משתתפים

המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב	ד"ר רם יהושע אדוט
המחלקה לסוציולוגיה, אוניברסיטת חיפה	פרופ' דבורה ברנשטיין
דוקטורנט בבית הספר להיסטוריה, אוניברסיטת תל אביב	רועי וינטרוב
החוג ללימודים רב-תחומיים, המכללה האקדמית תל חי	פרופ' יאיר זלטנרייך
בית הספר לחינוך, אוניברסיטת תל אביב	ד"ר אורי כהן
דוקטורנטית במחלקה למדע המדינה, האוניברסיטה העברית בירושלים	טל לנטו
המחלקה ללימודי המזה"ת ומדע המדינה, אוניברסיטת אריאל בשומרון	ד"ר דן נאור
הפקולטה לניהול, אוניברסיטת תל אביב	ד"ר טליה פפרמן
המחלקה ללימודי המזה"ת ומדע המדינה, אוניברסיטת אריאל בשומרון והמכון הישראלי לדמוקרטיה	ד"ר חן פרידברג
החוג לאזרחות, מכללת אמונה אפרתה	ד"ר אהרון קמפינסקי
החוג ללימודים רב-תחומיים, המכללה האקדמית אשקלון והמכון הישראלי לדמוקרטיה	ד"ר עופר קניג

stabilizing the executive branch, an idea that was proposed by experts and research institutes. With regard to the process itself, it can be seen that catalyzing events advanced the reform by providing its advocates with a window of opportunity they could take advantage of. With respect to the political motives, during the shift to the constructive mechanism it was found that the positions of the parties with regard to the reform were formulated not along ideological lines but rather according to whether they belonged to the coalition or the opposition, since Knesset members are not able to vote according to their personal views. Finally, with regard to the outcome, the paper will claim that the constructive vote of no-confidence mechanism was adopted in Israel under the radar because the issue was not high on the agenda of legislators in the Knesset. The initiators of the reform embedded the proposed change in no-confidence voting within a broader set of reforms. As a result, there were only superficial and non-comprehensive discussions of the proposal. This finding points to a new strategy in the study of parliamentary reforms.

Keywords: Legislative studies, Comparative politics, Politics in Israel, Parliamentary reforms, Institutional change

society and what changes have occurred in the pattern of representation over the years? b. Does the Knesset's representation patterns coincide with ideological and sectoral affiliation? The article discusses the concept of descriptive representation, according to which the essence of political representation lies in the identity and characteristics of the representatives rather than their actions.

Based on an original database of 1,560 observations, corresponding to the 120 MKs elected for each Knesset term from 1977 until April 2019, we examine the representation of a number of population groups: women, Arabs, the ultra-Orthodox, and immigrants, as well as citizens living in kibbutzim, settlements and development towns. With regard to the first research question, the findings show that the manner in which the Knesset reflects Israeli society has changed over the years. For example, it was found that underprivileged groups (e.g. women and Arabs) who for many years suffered from underrepresentation have gradually narrowed the gap and are now more appropriately represented. On the other hand, there are minority groups that are overrepresented in the Knesset. With regard to the second research question, the findings suggest that patterns of representation coincide to a large extent with ideological and sectoral affiliation. For example, the ultra-Orthodox and the Arabs – the two most distinct minority groups in Israeli society – are represented in the Knesset mainly by sectoral parties. Furthermore, the weakening of the Zionist parties on the Left has undermined their ability to represent certain population groups (such as kibbutzim, development towns and immigrants). During the last decade, these groups have been represented primarily by center parties.

Keywords: Descriptive representation, Knesset, Members of Knesset, PR electoral system, Social-demographic characteristics

Under the Radar: Constructive Vote of No-Confidence in Israel

Tal Lanto

In 2014, Israel became the seventh country to adopt the rare constructive vote of no-confidence mechanism, which limits the ability of the legislative branch to challenge the executive branch. In this article, I deal with the causes and circumstances that led to the adoption of the constructive vote of no-confidence in Israel. By means of historical research that investigates this process from its inception to its conclusion, it is shown that Israel, like other countries, adopted this mechanism with the goal of

Shaping a Mobilized Culture: *The 1936 Riots and the Hashomer Collection*

Yair Seltenreich

The *Yishuv* in Palestine paid a heavy price in blood during the 1936 Riots and as a result there arose a need to strengthen the spirit of a mobilized society, which served as the basis for the unity of the *Yishuv*. Against this background, two commemorative books were published in 1936 and 1938: *The 1936 Riots* and the *Hashomer Collection*. They were written by an elite group of authors on the Left and both focused on security and toil. The theme of *The 1936 Riots* was the ethos of the present while that of the *Hashomer Collection* was the myth of the recent past.

In this article, I examine the two books from various perspectives and investigate their role in reinforcing the culture of a mobilized society. I interpret the characters of the authors and their style of editing and in this way identify the values that the authors tried to convey to the readers and their methods of doing so. Three such values, namely settling the Homeland, work and defense, were considered to be the fundamental values of the mobilized Hebrew society. In addition, the article looks at the way in which the editors chose to present role models in the books. I will try to provide support for the claim that the books are an example of the way in which a mobilized society seeks to instill emotions. It will be argued that the objective of the books was to rebuild the resilience of the *Yishuv* in Palestine and to show the way forward for the mobilized Hebrew society in a time of crisis.

Keywords: Commemoration, Emotions, *Hashomer*, Mobilized society, 1936 Riots

Does the Knesset Reflect the Composition of Israeli Society? Changes in Representation Gaps, 1977-2019

Ofer Kenig and Chen Friedberg

The Knesset is one of the pillars of Israeli democracy. It is the only elected political institution at the national level and, as such, is expected to reflect the diversity and complexity of Israeli society. The purpose of this article is to examine two key questions: a. Does the composition of the Knesset appropriately reflect Israeli

and lifestyle of the Jewish bourgeoisie in Palestine. Nevertheless, and despite the gender differences that characterized bourgeois ethics, a blurring of boundaries between husband and wife can also be discerned in the letters. Finally, the family correspondence sheds new light on the place of nationalism in the daily life of the bourgeoisie, subject to daily experiences and personal circumstances.

Keywords: Bourgeoisie, Epistolary Writing, Gender, Vilbush (Vilbushevitz), the *Yishuv*

History Education in State-Religious Schools during the Past Decade

Roy Weintraub

History education is a cultural phenomenon that reflects complex knowledge-power relations and embodies a wide range of ideological, political, educational and ethical issues. This article explores the teaching of history in State-Religious Education (SRE) and examines its unique characteristics, as compared to inter alia State Education. Focusing on the past decade and against the backdrop of the 'history wars' of the 2000s, the changes that have occurred in the Religious Zionist sector and its increasing influence in Israeli society are described. Drawing on diverse sources, the article discusses the various factors that have shaped the development of history education in SRE.

Apart from elements common to both SRE and State Education, the article examines three categories in which faith-based principles have shaped history education in SRE: redemptionism; attitudes towards religion and observant Jews; and the Israeli-Palestinian conflict. The study reveals major disagreements within SRE on how to teach key historical episodes. A broad consensus, however, can be discerned regarding the status of territories gained in the Six-Day War, as an integral part of the Greater Land of Israel. The study concludes that, as Israel enters its eighth decade, history education in SRE presents a unique and proud historical narrative, and perhaps even multiple narratives.

Keywords: Faith-based History, History Education, History Wars, Religious Zionism, State-Religious Education

outside the home is referred to as just ‘making a living’. Mizrahi and Arab women in particular express a negative attitude towards their mother’s ‘self’. In contrast, the father figure is—perhaps surprisingly—portrayed as a hero. Against the backdrop of life’s difficulties, the father appears as a clever survivor or a romantic who retains his inner dignity. The father is a role model for the narrator’s ‘self’.

Structural similarities are to be found between the Mizrahi and Arab stories, with gender-related differences. The Arab and Mizrahi narratives have embedded within them elements of Western hegemonic individualism, though they also construct new ethno-class identities that resemble Afro- and Latin-American ‘minority cultures of mobility’.

Keywords: Arabs, Life Stories, Minority Culture of Mobility, Mizrahi, Parents, Self

From Haifa to Berlin: The Jewish Bourgeoisie in Palestine in the Early 20th Century from a Gender Perspective

Deborah Bernstein, Talia Pfefferman

This article provides an in-depth look at an elite Jewish family in Haifa during the 1920s with the goal of examining class and gender relations in that period. This is accomplished by analyzing family correspondence between the family’s parents, Nahum Vilbush (Vilbushevitz) and Shoshana Vilbush (né Feinberg), and their daughter Zohara who was staying in Berlin during the years 1929-1930. The Vilbushevitz, Feinberg, Belkind and Hankin families, who were linked by marriage, played an important role in the national narrative and have been the subject of much academic study and many documentary articles. However, in most cases, neither class nor gender has been the focus. The analysis of the letters reveals the parents’ daily experiences through the prism of gender and class – the experience of the bourgeois man, the industrialist entrepreneur, a member of the collective national entity and a father as opposed to the experience of the bourgeois woman, the manager of the home and family, and a mother. The analysis includes the content of the letters, the husband and wife’s foci of interest, their respective styles of writing, and the gendered socialization that each parent attempts to convey to their daughter. It is found that gender played a central role in determining the identity, attitudes

developed between various groups in Israel. The development and coalescing of this new academic institution in Israel during its formative years raise fundamental questions concerning social solidarity and social justice in Israel's higher education system, particularly in the context of relations between the two main ethnic groups – Ashkenazim and Sephardim. How have these relations been translated into the division of power and wealth, in the context of both the universities and the activity of the Council for Higher Education, alongside the Committee for Planning and Budgeting which is the government body responsible for overseeing the activity of the academic system? My goal is to discuss the principles of social and cultural order that were injected into the academic system during the 1970s and 1980s and their connection to the universities' political and cultural identity, alongside the organizational responses to questions of heterogeneity, tension and the major disparities that had developed in the universities based on the accessibility of an academic education. Specifically, higher education in Israel during this period was accessible to Ashkenazim while extreme inequality characterized the integration of Sephardim within university studies. As a result, Sephardim were excluded from employment in academic professions and from the management and allocation of resources in Israeli society. It is my claim in this article that the Open University did nothing to reduce disparities in higher education during this period and essentially worked to preserve and perpetuate the situation in which large population groups are denied access to academic degrees.

Keywords: Ashkenazim, the Council for Higher Education, Inequality in access to higher education, Open University, Sephardim

Dad Works, Mom Makes a Living: Life Stories of Mizrahi-Jews and Arab-Israelis in the 'First Mobility Generation'

Ram Yehoshua Adut

This article explores the life stories of Mizrahi and Arab men and women, born in the 1950s and living in two Jerusalem neighborhoods. Most of the interviewees were born in poverty, but during the 1970s managed to enter middle class professions.

The mother figure in the stories is revered for the sacrifices she makes, although she is portrayed as a static figure rooted in a traditional community. Her work

Minister Zevulun Hammer's Ambivalent Attitude to the Peace Process with Egypt

Aharon Kampinsky

The article examines the attitude of Zevulun Hammer, a Member of Knesset and minister in the government, to the peace process with Egypt, starting from the Sadat visit in November 1977 to the Yamit evacuation in January 1982. The article points to the transition in Hammer's political position from his unambiguous right-wing stance during the 1960s and 1970s, which ruled out any territorial concessions, to his becoming a moderate dove in Begin's right-wing government. He essentially continued to adhere to the principle of the Greater Land of Israel and the construction of settlements in Judea and Samaria, but at the same time supported the peace agreement with Egypt, despite his reservations regarding the autonomy plan that was part of it. Similarly, Hammer was considered to be a moderate during the Lebanon War, relative to the Likud's ministers.

His position did not stem from an unequivocal identification with the positions of the Israeli Left, but rather it took a complex, restrained and cautious attitude toward the Left's policies. However, this did not affect Hammer's main position that supported territorial concessions if achieving peace was feasible, although it ultimately led to his return to the hawkish camp in the 1990s, during the Oslo Accords.

Keywords: Autonomy, Camp David Accord, Lebanon War, Mafdal, Oslo Accord, Peace Treaty with Egypt, Settlements, Yamit Evacuation, Young Revolution, Zevulun Hamer

Blocking Social Mobility in the Open University: Governing Institutions and the Council for Higher Education, 1974-1987

Uri Cohen

This article discusses the import and assimilation of an academic framework from Britain to Israel, which led to the establishment of the Open University. The vision of this type of institution was to reduce the large academic disparities that had

ABSTRACTS

Did All Roads Really Lead to Beirut? Menachem Begin's Lebanese Policy, 1977-1982

Dan Naor

The Peace for Galilee War which began in 1982 is one of the most controversial events in Israeli history. The prevailing narrative states that it was a war of deception, in which Defense Minister Ariel Sharon misled Prime Minister Menachem Begin and the rest of the government. While Begin and the government approved a small-scale operation that was meant to push the Palestinian organizations to 40 kilometers north of the Israeli border, Sharon had more grandiose plans aimed at creating a new order in Lebanon. Without trying to vindicate Sharon for his actions during the war, this narrative attributes Begin with far too small a role.

This article claims that as part of Begin's Lebanese policy, the Peace for Galilee War was conceptualized well in advance. It will show that from the moment Begin became prime minister in 1977, a countdown began toward a full-scale operation in Lebanon. Under Begin's leadership, Israel's involvement in Lebanon increased from year to year. The culmination was the Peace for Galilee War.

Keywords: Ariel Sharon, Bachir Gemayel, Lebanon, Maronites, Menachem Begin, Peace for Galilee, Saad Haddad

CONTENTS

Foreign Policy and Defense

Dan Naor	Did All Roads Really Lead to Beirut? Menachem Begin's Lebanese Policy, 1977-1982	9
Aharon Kampinsky	Minister Zevulun Hamer's Ambivalent Attitude to the Peace Process with Egypt	40

Society

Uri Cohen	Blocking Social Mobility in the Open University: Governing Institutions and the Council for Higher Education, 1974-1987	67
Ram Yehoshua Adut	Dad Works, Mom Makes a Living: Life Stories of Mizrahi-Jews and Arab-Israelis of the 'First Mobility Generation'	118
Deborah Bernstein Talía Pfefferman	From Haifa to Berlin: The Jewish Bourgeoisie in Palestine in the Early 20 th Century from a Gender Perspective	150

Culture and Education

Roy Weintraub	History Education in State-Religious Schools during the Past Decade	187
Yair Seltenreich	Shaping a Mobilized Culture: The <i>1936 Riots</i> and the <i>Hashomer Collection</i>	220

The Knesset

Ofer Kenig Chen Friedberg	Does the Knesset Reflect the Composition of Israeli Society? Changes in Representative Gaps, 1977-2019	247
Tal Lento	Under the Radar: The Adoption of the Constructive Vote of No-Confidence in Israel	280

Abbreviations	311
---------------	-----

List of Participants	312
----------------------	-----

English Abstracts	i
-------------------	---

Editor: Avi Bareli
Assistant Editor: Orna Miller
Editorial Board: Avi Bareli, Avner Ben-Amos, Kimmy Caplan,
Danny Gutwein, Menachem Hofnung, Paula Kabalo,
Nissim Leon, Kobi Peled, Shalom Ratzabi,
Ilana Rosen, Ofer Shiff
Founding Editor: Pinhas Ginossar

Style Editing: Ravit Delouya, Keren Gliklich, Meira Turetzky
Proofreading: Leah Lutershtein
Abstracts Editing: David Simmer
Cover Design: Shai Zauderer
Production Manager: Hadas Blum
Managing Editor: Smadar Rothmann

ISSN 0792-7169
Danacode 1246-10026

© 2020
All Rights Reserved
The Ben-Gurion Research Institute

Photo Typesetting: Sefi Graphics Design, Beer Sheva
Printed in Israel

IYUNIM

Multidisciplinary Studies in Israeli and Modern Jewish Society

Volume 33

2020

The Ben-Gurion Research Institute
for the Study of Israel and Zionism
The Ben-Gurion University of the Negev
Sede Boker Campus

IYUNIM

Multidisciplinary Studies in Israeli and
Modern Jewish Society

הכותבים בכרך זה

רם יהושע אדוט

דבורה ברנשטיין

רועי וינטרוב

יאיר זלטנרייך

אורי כהן

טל לנטו

דן נאור

טליה פפרמן

חן פרידברג

אהרון קמפינסקי

עופר קניג

עיונים

כתב עת רב־תחומי
לחקר ישראל

33

